7190

Константин Косев

Николай Жечев Дойно Дойнов

ИСТОРИЯ на Априлското въстание 1876

СВОБОДА или СМЪРТЬ
1876

Академично издателство
„Проф. Марин Дринов“

ПОСВЕЩАВА СЕ
НА 130 ГОДИНИ
ОТ АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ
1876 - 2006

Константин Косев
Николай Жечев
Дойно Дойнов

ИСТОРИЯ НА АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ 1876

Фототипно издание

АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО
„ПРОФ. МАРИН ДРИНОВ“
СОФИЯ · 2006

БИБЛИОТЕКА

ИСТ

7203

1-000109969

© Константин Косев, Николай Жечев, Дойно Дойнов, 2006
© Константин Атанасов Жеков, художник, 2006
© Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2006

ISBN-10: 954-322-132-4
ISBN-13: 978-954-322-132-5

ПРЕДГОВОР

По териториален обхват и степен на организация, по брой на участниците, по своите политически резултати и значение Априлското въстание през 1876 г. е безспорно най-крупната изява на българското националноосвободително движение през епохата на Възраждането. Това събитие основателно предизвиква изключителен обществен и научен интерес и от 130 години насам неотменно присъства в историографията като неизчерпаем обект за проучване.

За Априлското въстание са натрупани огромно количество публикации – научни и научнопопулярни. Първите му изследователи са измежду останалите живи участници и съвременници, които описват в своите мемоари едни или други моменти от бунтовната пролет през 1876 г. Най-голяма стойност има забележителното произведение на Захари Стоянов „Записки по българските въстания 1870–1876 г.“, публикувано през 1884–1892 г. и претърпяло досега десетки издания. Този труд наред с мемоарния му характер съдържа и определени изследователски елементи. В този смисъл може да се каже, че съчинението на З. Стоянов е пръв опит за обобщаващо изследване на въстанието.

Съществено значение имат също спомените на Стоян Заимов, Никола Обретенов, Константин Величков, Иван Гешев, Стефан Пешев и мнозина други.

Като тема Априлското въстание намира широко място в последващите проучвания. Особено голям интерес представляват краеведческите изследвания за въстанието в Панагюрище, Клисура, Копривщица, Батак, Брацигово, Перущица, Пазарджик, Пловдив, Стара Загора, Сливен, Габрово, Търново, Враца, Ловеч, Севлиево и др.

Във връзка с изучаването на Априлското въстание са издирени и обнародвани голямо количество документи. По-важни документални публикации са: изданието на Д. Т. Страшимиров „Архив на Възраждането“, т. I, 1908 г.; тритомният сборник от документи „Априлското въстание 1876 г.“, 1954–1956 г. под редакцията на Ал. Бурмов; документалният сборник „Освобождении Болгарии от турецкого ига“, т. I, „Освободительная борьба южных славян и Россия 1875–1877 г.“ (1961 г.) и др.

Най-голямото обобщаващо научно изследване за Априлското въстание прави най-напред Д. Страшимиров. Неговата тритомна монография

„История на Априлското въстание“ се появява през 1907 г. През следващите години интересът към тази тема още повече нараства. Тя е обект на проучване в множество публикации – монографични трудове, научнопопулярни очерци, студии и статии, в които се изясняват едни или други страни на въстанието. Десетилетия наред много автори – професионални историци, ентусиазирани любители родолюбци, политици и общественици от всички поколения, дават своя принос в това отношение. По-известни обобщаващи трудове, специално посветени на това събитие, са публикациите: на Г. Бакалов – „Априлското въстание и Бенковски“ (1938 г.); на Хр. Гандев – „Априлското въстание 1876 г.“ (1956 г.) и второто издание през 1974 г.; на К. Косев и Н. Жечев – научнопопулярният очерк „Априлското въстание 1876 г.“ (1966 г.); сборникът с доклади и съобщения от юбилейната научна сесия в София през 1966 г. по случай 90-годишнината от въстанието – „Априлското въстание 1876–1966“ (1966 г.); на К. Косев, Н. Жечев и Д. Дойнов монографията „История на Априлското въстание 1876“ (1976 г. и 1986 г.); на Й. Митев „История на Априлското въстание 1876“, т. I (1986 г.) и т. II (1988 г.) и др.

Отделни моменти и редица проблеми, свързани пряко или косвено с въстанието, се разглеждат също в трудовете на Д. Благоев, Ж. Натан, Т. Павлов, Ив. Хаджийски, Ал. Бурмов, Хр. Христов, Д. Косев, Ив. Унджиев, Н. Тодоров, Г. Тодоров, Кр. Шарова, Н. Генчев, Хр. Йонков и много други.

В порядък на най-обща преценка може да се каже, че направеното до този момент за изясняване на Априлското въстание като крупно събитие в новата ни история е огромно по обем и богато по съдържание. Ала същевременно прави впечатление, че главните приноси имат ясно изразена емпирична насоченост и се отнасят преди всичко до неговата фактологическа характеристика. В литературата се срещат обаче и редица принципни въпроси, свързани с обяснението на отделни прояви и цялостното осмисляне на събитието, които все още не са обосновано и убедително изяснени. Става дума например за такива възлови проблеми, свързани с причините, характера, движещите сили и политическите му резултати, по които се изразяват различни и дори често пъти разнопосочни становища. Дискусията по тези проблеми се дължи на съществуващите различия в подхода към темата и начините на нейната интерпретация. Пъстротата на изразените становища е до голяма степен обяснима, защото трактовката на подобно сакрално историческо събитие е винаги тясно свързана и неизбежно е обременена от идейно-политическите пристрастия, от равнището на професионалната историческа квалификация и от патриотичната романтично-емоционална нагласа на всеки автор.

Чисто професионалният подход към темата предполага преди всичко цялостното възприемане и осмисляне на Априлското въстание като екстремално проявление на цялостния възрожденски процес, в който фокусират всички същностни компоненти на националноосвободителното движение. В този смисъл първото нещо, което ярко откроява това въстание, е, че то е всъщност единствената общобългарска организационна въоръжена акция срещу османотурските завоеватели през дългите столетия на тяхното господство. Всички останали дотогавашни въстанически опити са в една или друга степен спонтанни импровизации с подчертан регионален обсег на проявление. А да не говорим за това, че повечето бунтовни начинания остават само в кръга на намеренията, без да се осъществяват на практика.

В неравната битка с многократно по-силния противник българите находчиво се ориентират към т. нар. пасивна мирна съпротива. Ефикасните оръжия на тази своеобразна невидима борба са демографският растеж, пословичното трудолюбие, икономическият просперитет и просвещението, силата на знанието. Чрез тези именно чудотворни оръжия, подобно на същински феникс българите възкръсват от пепелището на забвението, за да предявят отново своите претенции за съществуване в модерния цивилизован свят. В това се състои същността на започналия през XVIII в. интензивен възрожденски процес.

Едва през възрожденската епоха, благодарение на създадените обективни предпоставки българската национална революция постепенно набира сили и започва да търси разнообразни по-ефективни форми на проявление. През тези години се създават условия за обоснована и целенасочена идейна ориентация на освободителните стремления, за овладяване тайните на политическото майсторство, за изграждане на организационни общонационални обществено-институционални структури, за придобиване на военни умения и боен опит. И най-важното – израстват и укрепват онези обществени сили, които стават двигател и осъществител на освободителното движение.

В такъв смисъл Априлското въстание трябва да се разглежда като неразделна част от възрожденски процес. То увенчава финалната развръзка на същия този процес като най-драстична и радикална изява на дълголетните националноосвободителни стремления. Така че всъщност подготовката му започва още в зората на възрожденската епоха, за да премине през дългите и сложни перипетии на ферментация и съзряване. Неговото осъществяване става възможно върху основата на натрупаните материални и духовни постижения, които вкупом го обуславят и предпоставят. Стопанското възмогване, училището, културно-просветният бум, разцветът на книжовността, борбата за църковна независимост – това са мощните импулси на националната революция, довели до Априлското въстание. По същия начин въстанието е органически свързано с предшестващите го многочислени заговори и бунтове, чрез които националната революция трупа боен и политически опит, усъвършенства организационните си форми и тактически похвати, избистря своите идейни позиции, изпробва рефлексите на противника за противодействие, създава обществено-психологическа настройка за необходимостта от самопожертвувателни действия.

В духа на този професионален исторически подход към темата „Априлското въстание“ става ясно колко е безсмислен тривиалният въпрос за неговите причини, който отдавна се разисква в историографията. Въпросът е безсмислен, защото не може да се търсят причините за нещо, което е логически обусловено от хода на самия исторически процес и се разбира от само себе си. Поставянето на такъв въпрос фактически означава да се откъсне въстанието от контекста на националноосвободителното движение като някакво изолирано едва ли не случайно събитие, предизвикано от особени специални обстоятелства. Още по-абсурден е обаче отговорът, който обикновено се дава на този въпрос. Отговорът се свежда до познатата банална констатация за т. нар. „тежко положение на народа“. Това профанирано обяснение на причините за Априлското въстание в духа на вулгарния материализъм е широко разпространено в историческата литература и битува до ден-днешен. Според него българският народ, притеснен от многобройни данъци, ангария, корупция, своеволия, насилия и прочие бедствия, стига до едно непоносимо положение, когато търпението му се изчерпва и той отчаян се хваща за оръжието да дири спасение. Това обяснение звучи твърде наивно и неубедително, защото веднага поражда резонното недоумение: ако наистина това е причината за въстанието, тогава защо то не избухва по-рано? Известно е, че българите преживяват периоди на много по-тежки и драматични изпитания без дори следа от бунтовни прояви.

Тезата за „тежкото положение на народа“ като обяснение на причините за въстанието е необоснована. Дори само най-беглият поглед сочи, че Априлското въстание е дело на хора от имотни среди, на хора с прилично образование и обща култура. Неговите инициатори и осъществители притежават завидна политическа грамотност и ярко изявено идейно-патриотично съзнание. Това са хора с интелектуална зрялост и самочувствие, с изявени претенции за държавна самосъзнателност. Достатъчно е само да погледнем географията на въстанието, т. е. опорните му центрове, за да разберем, че то е дело на най-будните духовно и икономически издигнати селища и райони по онова време. Повече от ясно е, че не „тежкото положение“, а тъкмо обратното – порасналата материална и духовна мощ на българите е главният фактор, който мотивира техните въстанически пориви през 1876 г.

В тясна връзка с тезата за „тежкото положение на народа“ като причина за въстанието стои още една теза, която „обосновава“ неговия плебейски характер. Това е следващият принципен проблем в досегашната трактовка на въстанието, който също поражда основателни възражения. Известна е прословутата до неотдавна дискусия за т. нар. хегемон на българската национална революция. Дискусията възниква във връзка с натрапчивите опити да се наложи една чисто идеологизирана и преднамерена теза в духа на „пролетарската кауза“. Застъпниците на въпросната теза априори отричат или силно омаловажават всякаква позитивна роля на „лошата“ буржоазна прослойка в националноосвободителното движение. В най-добрия случай те признават само заслугите ѝ в просветното дело и борбата за църковно-национална независимост, ала това не се таксува като революционна и политическа дейност. Дори, напротив, заслугите на буржоазията в това отношение се тълкуват тенденциозно с обратен знак в смисъл на отклонение от верния път. Нейните заслуги се дефинират като еволюционизъм, реформизъм, просветителство, конформизъм, съглашателство и в края на краищата като предателство. Това е така, защото съгласно идеологическата догма само въоръжената борба се смята за истинска революционна дейност, сиреч само насилието може да бъде носител на прогреса, то е „акушер на историята“, както е казал пророкът.

Апологетите на „пролетарската революция“ неизбежно съзират в главния герой на Априлското въстание своя любимец „презрения парий“. В случая това е българската градска и селска беднота през Възраждането. Буржоазията според тях участва във въстанието само по изключение чрез отделни свои представители и, разбира се, предимно от по-нисшите прослойки. Като цяло обаче, тя е или пасивен съзерцател на събитията, или застава на предателски позиции.

Тази теза, така настойчиво лансирана навремето за движещите сили на националната революция, въпреки всички усилия не успя да се наложи. Със своята явна преднамереност тя се оказва в пълно противоречие със същността на възрожденския процес. Трудно е дори да си представим, че хората от плебейските низини, затиснати от ежедневната грижа за своето биологично оцеляване като човешки същества, могат да бъдат осъзнатата движеща сила и хегемон в една буржоазнодемократична по своя характер и насоченост национална революция. А и наличната документация по този въпрос е съвсем недвусмислена – националната революция, включително и нейната най-драстична изява през 1876 г., е дело главно на т. нар. средна класа, на израстващата градска и селска буржоазия, единствената активна политическа обществена сила по онова време. Тъкмо тази обществена прослойка е най-заинтересована от премахването на чуждото потисничество и възстановяването на българската държавност, а още по-важното е, че именно тя разполага с нужните материални и интелектуални ресурси, за да бъде двигателна сила на революцията.

Следващият възлов въпрос, също свързан с подхода към темата, който все още няма задоволителен отговор, се отнася до баланса между военните и политическите аспекти на въстанието. Априлското въстание подобно на всяко въстание е преди всичко въоръжено действие, сиреч своеобразна война. Но същевременно то е и политическо действие, защото чрез него се преследват определени политически цели и намерения. Това означава, че при цялостната интерпретация на въстанието винаги се налага спазването на уравновесен баланс между неговите военни и политически проявления. Само тогава ще постигнем неговото адекватно възприемане и обективната му преценка. В противен случай, ако този баланс бъде нарушен и се акцентират примерно само военните му аспекти, както се прави обикновено, образът на въстанието неизбежно се деформира. Точно в това се състои най-често срещаният недостатък в неговата цялостна интерпретация. В литературата определено доминират главно военните му аспекти, а политическите се подценяват или се изтъкват само като обективна последица, а не като предварително набелязана цел. Така се стига неминуемо до обезличаването на въстанието, до неговото неволно омаловажаване. Този нежелателен ефект се получава, защото тъкмо военната страна е слабата страна на въстанието. Абсурдно е дори да се допусне, че с допотопни пушки кремъклийки, със саморъчно направени патрони фишеци, с бутафорни черешови топчета, с почти голи ръце и юнашки ентусиазъм може да се разгроми Османската империя. На война като на война! И щом въстанието е и война, то неизбежно се подчинява на всички нейни правила и изисквания. А от тази гледна точка въстанието е наистина предварително обречено и няма абсолютно никакъв шанс за успех на бойното поле със силата на оръжието. За да се уверим в това, е достатъчно да си припомним, че дори на руската армия по-късно ѝ бяха нужни цели осем месеца, за да сломи съпротивата на противника с цената на огромни човешки и материални жертви, преживявайки драматични критични мигове на косъм от провала.

Като се има предвид всичко това, става ясно колко е безсмислен въпросът за причините, довели до военното поражение на въстанието, който също често се обсъжда в историческите съчинения. Този въпрос е безсмислен, защото единственият възможен отговор ни насочва към предварително известни и предопределени като даденост обективни обстоятелства – лошо и недостатъчно въоръжение, отбранителна тактика и т. н. А най-нелепото е, че в подобни случаи обичайните хвалебствени думи, изричани преди това по адрес на апостолите във връзка с подготовката и организацията на въстанието, изведнъж се превръщат в остри осъдителни упреци към тях, когато се заговори за причините на погрома. Пряко или косвено им се вменява „вината“, че били допуснали тактически и организационни грешки в подготовката и хода на бойните действия, че не осигурили достатъчно оръжие и т. н. Мигар, ако не бяха допуснати тези „грешки“ и организационни пропуски, всичко е щяло да бъде наред! Предозирането на военните аспекти на въстанието неизбежно формира една изопачена, примитивна и погрешна представа за Априлското въстание. Затова неслучайно то изглежда на някои хора невзрачно, жалко и мижаво подобно на някаква безсмислена авантюра, довела до трагедията на хиляди невинни българи. За да се превъзмогне поне отчасти това тягостно впечатление от военните неблагополучия на въстанието, в литературата се прави обикновено опит за компенсация чрез специален допълнителен акцент върху проявения героизъм от въстаниците, съчетан непременно с още един акцент върху страданията от репресиите и чудовищните злодеяния на палачите. Съзнателно подсиленият емоционално-патриотичен мотив естествено тушира и коригира до известна степен печалната физиономия на въстанието като неудачна военна акция. Под въздействието на патетичната сантименталност то наистина се възприема като нещо по-внушително, ала главно в морален план, в смисъл на едно сакрално-романтично за народа събитие. Въпреки захаросаните подправки обаче горчивият привкус на синдрома „българска работа“, сиреч „калпава работа“, продължава да нагарчва.

Много по-автентична и достолепна би била представата за Априлското въстание, ако се изтъкнат, както подобава и неговите политически аспекти. Тогава военните му неудачи нямат толкова важно значение. Те се възприемат като нещо естествено и разбираемо с оглед на конкретните исторически обстоятелства по онова време. Много по-важно значение добива фактът, че въоръжените въстанически действия имат добре промислена и обоснована рационална политическа цел. Както е известно, предварително начертаната въстаническа стратегия не предвижда непременно победа над противника със силата на оръжието. Военните операции се планират върху основата на изискването за колкото е възможно по-продължителни въоръжени въстанически действия с участието на колкото е възможно повече хора във възможния най-широк териториален обхват. Това фактически означава, че военното поражение е предварително калкулирано и влиза в сметките на стратегическия замисъл, който цели точно по този начин да постигне определен политически ефект. И наистина го постига – военното поражение мигновено се превръща в блестяща политическа сполука. Реалните политически резултати са главният меродавен критерий за цялостната му преценка.

Въпросът за политическите резултати от Априлското въстание е пряко свързан с неговите международни измерения, т. е. с вписването му във водовъртежа на „голямата политика". Това е също един от проблемите, който не е достатъчно изяснен в историческата литература.

Сравнително малко са националноосвободителните въстания от този тип в новата история на човечеството, които биха могли да се похвалят с подобни резултати. Известни са например злополучните въстания на поляците през 1831 и 1863 г., на унгарците през 1848 г. и много други, които въпреки сравнително силната им въоръжена изява не постигат политическите си цели. Такъв е случаят и с нашето Илинденско-Преображенско въстание през лятото на 1903 г. То по нищо не отстъпва на Априлското въстание във военно отношение и дори може би го превъзхожда, но се оказва безперспективно в политическо отношение и завършва като трагедия.

Ясно е следователно, че политическият успех на такова въстание не зависи само от неговата военна интензивност, а главно от начина, по който се вписва в „голямата политика" на международната арена. В това отношение нашето Априлско въстание се оказа щастливо. Неговата кауза е печеливша, въпреки относително скромните му въоръжени възможности за изява. То попада в зоната на мощния циклонален политически вихър над Централна Европа в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в., който оказва силно въздействие върху политическия барометър на Балканския полуостров. Под влияние на този именно циклонален вихър настъпва рязка дестабилизация в европейското статукво. Динамизацията в международните отношения е свързана с напористите действия в Прусия за създаване на обединена германска държава в центъра на Европа. Появата на обединена Германия и нейното утвърждаване като велика сила на международната арена разрушава дотогавашните съюзни структури и предизвиква радикални промени в политическата конфигурация между силите. Това неизбежно се отразява и върху Източния въпрос. Традиционните съперници на Балканите за наследството на „болния човек" край Босфора са сериозно смутени от растящата мощ на новопоявилата се велика сила и нейните дръзки претенции за лидерски позиции на стария континент. Тревогата им още повече се засилва, когато разбират, че германската дипломация целенасочено се стреми по всякакъв начин към разпалване на ориенталския бунтовен пожар с оглед на своите цели и намерения. Така Източният въпрос се превръща във важно средоточие на борбата между Великите сили за европейско надмощие.

Възникналата нова политическа ситуация на международната арена разкрива пред българската освободителна кауза благоприятни възможности. В тайнствените лабиринти на сложните комбинации между Великите сили чрез Априлското въстание българската освободителна кауза попада под въздействието на мощна подемнодвигателна тяга. Това значително засилва и умножава политическия ефект на въстанието. То улучва точно онзи момент, когато германската дипломация усилено търси всевъзможни начини, за да тласне час по-скоро Русия във война срещу Османската империя. Целта на Германия е да се избави по този начин от досадната опека на Великите сили, като си осигури свобода на действие в Европа. Априлското въстание ѝ предлага чудесни възможности в това отношение, поради което тутакси се възприема като важен аргумент с оглед на германските стратегически цели и намерения. Обстоятелството, че Германия е заинтересована от българското въстание и рационално се възползва от него, автоматически повишава многократно политическата му стойност на международната арена, превръща го във фактор, който извежда българската освободителна кауза на „зелена улица“. В това се състои „тайната“ на мистериозната загадка, защото Априлското въстание въпреки военното му поражение, за разлика от много други подобни начинания постига своята цел. Няма никакво съмнение, че успехът на делото зависи в края на краищата до голяма степен от конкретната международна ситуация, от онези влиятелни сили, които определят насоките в хода на „голямата политика“.

* * *

Настоящото ново издание на нашата монография за Априлското въстание е подготвено по повод неговата юбилейна 130-годишнина. Целта ни е да освежим спомена за това съдбовно събитие в нашата нова история, като се опитаме да разширим, обогатим и уплътним още повече неговата цялостна панорамна характеристика. С оглед на това тук са систематизирани и обобщени всички резултати от проучванията на множество изследователи на въстанието през последните години. Същевременно наред с фактологическите допълнения и редица уточнения на някои детайли правим опит за една нова интерпретация в осмислянето на това крупно събитие, като се постараем да превъзмогнем вкоренените шаблонни представи и преднамерени тенденциозни становища по редица важни въпроси от принципно естество. Надяваме се, че предложената трактовка на въстанието ще спомогне за по-адекватното му възприемане и ще стимулира бъдещи изследвания.

КОНСТАНТИН КОСЕВ

София, 14.02.2006 г.

I. МАТЕРИАЛНИ И ДУХОВНИ ИМПУЛСИ НА НАЦИОНАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ

Съпротивата срещу османотурските нашественици започва още от първите дни на тяхното господство по нашите земи. Българският народ непрестанно воюва за правото си на свобода и човешко достойнство. Ала борбата му против Османската империя, достигнала по онова време зенита на своето могъщество, е неравна, стихийна и безрезултатна. Тя добива организиран и целенасочен характер едва през годините на Възраждането. Това е епохата, когато съзрява, набира сили и се осъществява българската националноосвободителна буржоазнодемократична революция. По подобие на Западноевропейския ренесанс Българското възраждане е ферментационният процес на прехода на нашия народ от Средновековието към Новото време във всички сфери на материалния и духовния живот.

Първите забележими признаци на възрожденския процес датират от XVII в. и са свързани със започналото разложение на утвърдената централизирана азиатска военно-ленна спахийска система в империята. Столетия наред главният имперски източник на приходи е ограбваната плячка от непрестанните войни из просторите на Азия, Африка и Европа. През XVII и особено през XVIII в. обаче Османската империя понася тежки поражения и е принудена да се брани. Приходите от завоевателните войни секват завинаги. Това поражда и с течение на времето задълбочава неудържимия процес на вътрешно разложение и упадък. Настъпва времето, когато, за да компенсира приходите, придобивани преди от грабителски войни, империята с принудена да се самоиздържа чрез съзидателна трудова стопанска дейност. Но правоверните господари мохамедани отдавна са изгубили необходимата нагласа за подобно нещо. Привилегированото им положение ги обрича на неизбежна психологическа и дори биологическа леност. В съответствие с господарския си манталитет, чрез силата на властта и своето привилегировано положение те принуждават покорената рая да работи и издържа империята на падишаха. Същевременно султанската върхушка разбира, че, ако иска да присвоява повече доходи, трябва да накара раята да създава колкото е възможно повече блага. А това не става само с насилие, нужна е и известна заинтересованост. Така наред с обичайната извъникопомическа принуда, макар бавно и постепенно, пред покорените поданици се откриват все повече възможности за стопански инициативи. Във връзка с това настъпва чувствително оживление на стоково-паричните отношения върху основата на дребното стоково производство. Тъкмо това поражда коварния смъртоносен бацил, който заразява султанската държава от неизлечима болест. Защото първата грижа на безправната рая, когато се замогне, е да подири правата си. По силата на своето дискриминационно положение българите за да оцелеят, са принудени от обстоятелствата да проявяват многократно по-голяма активност и усърдие във всяко отношение. В ежедневната борба за съществуване и оцеляване те придобиват солидна закалка, стават по-жизнеспособни.

Българите търсят и интуитивно намират щастливо спасение в демографския растеж, в трудовата стопанска предприемчивост, в рационалните знания и духовното си усъвършенстване. Именно техният материален и духовен просперитет неусетно подронва от ден на ден устоите на турското господство. Никак не е случайно, че тъкмо подвластните народи, в това число и българите, играят водеща роля в процеса на зараждане и развитие на нови буржоазни обществени отношения в Османската империя. Точно това стои в основата на възрожденското обновление, обхванало българското общество през XVIII и XIX век.

Икономически подем

Икономическият подем у нас през тези години намира най-пълно проявление в промишлеността и градското стопанство. По своята специфика тази сфера от материалното производство, въпреки че заема относително малък дял в общия обем на българското стопанство, има определящо значение за цялостното обществено-икономическо развитие на страната. Производителните сили в градската икономика поначало са най-динамични, а техният растеж оказва непосредствено революционизиращо въздействие за формирането и разпространението на нови буржоазнокапиталистически обществени отношения.

Промишлеността в българските земи се осъществява предимно в рамките на занаятчийското производство. Развитието на занаятите се изразява в тяхната специализация, в нарастване броя на ангажираните лица, в количествения ръст на продукцията, в усъвършенстване на технологията и производствения процес и пр. През същия период се задълбочава разделението на занаятите от земеделието, нараства ролята на домашния занаят в селото, възникват редица нови отрасли в производството[1].

В резултат на настъпилите политически и стопански промени в Османската империя след Кримската война, при създалите се нови условия в развитието на занаятчийското производство, се появяват някои нови тенденции. Засиленият внос на по-евтини машинни изделия от западноевропейските капиталистически страни предизвиква сътресения в местната промишленост. Конкуренцията довежда до разорение редица занаяти и до упадък на цели занаятчийски отрасли[2].

Едновременно с това обаче някои традиционни производства и нововъзникнали занаяти успешно се приспособяват към съществуващите условия и още повече укрепват. По такъв начин в промишленото производство настъпват определени структурни изменения, изразяващи се в преливане на капитали и работна ръка от едни браншове в други. Това явление неизбежно причинява известна деформация в естественото развитие на българската икономика, но същевременно довежда до още по-голям ръст на общото промишлено производство върху основата на наемния труд. Именно растящата тенденция на формиране и разпространение на буржоазно-манифактурни обществени отношения в градското стопанство е основното, което отличава и характеризира развитието на българското стопанство през разглеждания период[3].

Растящата тенденция на капиталистическото развитие в икономиката се обуславя от редица благоприятни предпоставки. За това допринася преди всичко съществуващото по онова време сравнително голямо оживление на местната стоково-парична циркулация. Дребното стоково производство, интензивните търговски общувания и напредналият процес в разделението на труда създават добра възможност в тази насока. Като цяло в градското стопанство се очертава сравнително широко разделение на труда. Занаятите преживяват процес на диференциация. Обособяват се около 70 вида производства[4].

Едновременно с това започва и разделение на труда в рамките на отделния занаят, като производството преминава през няколко отделни фази. При разделението на труда възниква и нараства необходимостта от поддържане на редовни контакти между отделните отрасли, увеличава се и укрепва икономическата връзка между тях.

Успоредно с разделението на труда в промишлеността се извършва и териториално разделение на труда в рамките на националната икономика. Очертават се профилирани райони, специализирани в определен вид стопанска дейност в съответствие с местните специфични географски и климатични условия, суровинната база и съществуващата традиция. Така например крайдунавските градове Видин, Лом, Свищов, Оряхово, Русе и черноморските пристанища се превръщат в средища на външнотърговския обмен; подбалканските селища Карлово, Сопот, Калофер, Пирдоп, Клисура и др. се специализират в гайтанджийството; Сливен, Котел и др. се прочуват с абаджийството; Габрово – с железарството; Самоков – с железодобива; Трявна – с казасльъка, промишленото зографство и марангозлъка; Охрид – с кожухарството; Стара Загора – с казанджийството; Казанлък – с розоварството; Враца – с куюмджийството; Търново, Ловеч, Севлиево и др. – с кожарството; София – с преработката на животински продукти; Горна Оряховица, Елена, Лясковец и др. – с копринарството и т. н.

В процеса на профилиране и райониране на стопанската дейност още повече нараства необходимостта от по-тясно общуване и обмен между различните български средища и райони. Така се формира и разраства единен вътрешен национален пазар. Главни средища на размяната са годишните панаири. В Южна България като общобългарски панаири и центрове се издигат Узунджово, Сливен, Татар Пазарджик (Пазарджик), Казанлък, Чирпан, Стара Загора, Ямбол, Карнобат и др. Подобни селища се обособяват и в Югоизточна България. Между тях по-известни са: Неврокоп (Гоце Делчев), Прилеп, Серес, Битоля и др. В Дунавския вилает най-значителна роля като общонационални центрове на размяната играят градовете Търново, Враца, Видин, Плевен, София, Свищов, Варна, Шумен, Ески Джумая (Търговище), Лом, Севлиево и др.[5]

През разглеждания период обаче панаирите започват постепенно предишното си значение като главни средища на вътрешната търговия. С усъвършенстването на транспортните връзки и комуникации се засилват преките търговски контакти между отделни райони и селища. Това съдейства за усъвършенстване на уседналата търговия чрез откриването на множество търговски дюкяни по градове и села. Спомагателната търговска дейност се обособява в самостоятелна професия. Търговията на едро се разграничава от търговията на дребно. Едрите търговци все по-широко прибягват до услугите на комисионери експедитори, професионални кираджии, каикчии, салханджии и др. През същия период се засилва и специализацията в търговията според обекта на покупко-продажбата. От общия смесен магазин се преминава към браншови дюкяни: манифактурни, железарски, бакалски, кожарски и кожухарски, галантерийни и пр.

За ръста на производителните сили и развитието на нови форми и начини на производство допринася също обстоятелството, че Османската империя и българските земи включително се оказват въвлечени по това време в капиталистическата стопанска сфера на Европа. Както е известно, през разглеждания период в напредналите европейски държави, особено след индустриалния преврат, капитализмът достига своя разцвет. Надраствайки националните прегради, той започва да прониква настъпателно по всички краища на света.

Капиталистическият пазар се разраства до световни мащаби, въвличайки в своята орбита и българските предели. Чуждият капитал прониква в Османската империя по различни начини: 1. Чрез държавни заеми. От 1854 до 1874 г. Високата порта сключва 14 външни заема от западните държави при крайно неблагоприятни условия[6]. 2. Чрез учредяването на местни кредитни институти със съдействието и под контрола на западноевропейския капитал[7]. 3. Под формата на концесии в империята започва строеж на жп линии, които се оказват удобно средство за проникването на чуждия капитал. През този период в Османската империя са построени жп линии с обща дължина 2100 км. От тях около 1100 км се намират в българските земи[8]: Русе – Варна 223 км, Цариград – Саран бей (Септември) 561 км, Солун – Скопие 234 км, Скопие – Митровица 119 км, Търново-Сеймен (Симеоновград) – Ямбол 105 км. 4. Чрез откриването на промишлени обекти от чуждестранни предприемачи. Наличието на евтина работна ръка и суровини, както и привилегиите, с които се ползват чужденците, подтиква някои от тях да влагат капитали в организирането на местното производство, което им осигурява по-големи печалби[9]. 5. Най-широко, разбира се, чуждестранният капитал прониква у нас посредством растящия външнотърговски обмен. Търговията на империята със западните държави се осъществява в значителна степен с посредничество на местни търговци ангросисти[10].

Общо взето, през 60-те и 70-те години на миналото столетие западноевропейският капитал завоюва солидни позиции в Османската империя и намира широко поле за действие. Това обстоятелство се отразява неизбежно и върху българското стопанство. Българските земи се превръщат в обект на допълнителна, колониална по същество експлоатация от напредналите западноевропейски държави.

Същевременно обаче чуждестранният капитал изиграва и известна положителна роля. Строежът на жп линии, пристанища, пътища, промишлени предприятия, вносът на съвременни машини и съоръжения – всичко това съдейства за общия напредък на местните производителни сили. В такъв смисъл, обективно чуждестранният капитал допринася за разрушаването на съществуващите феодални порядки в сферата на материалното производство и действа революционизиращо върху местните обществени отношения, стимулирайки развитието и разпространението на по-прогресивни форми и начини в организацията на труда.

Особено важно условие за развитието на капиталистическия начин на производство през разглеждания период е натрупването на парично богатство и средства за производство в ръцете на отделни собственици.

Този процес протича в нашите земи по онова време в сравнително по-скромни размери и при по-своеобразни форми. Това се дължи на неблагоприятните условия, произтичащи от чуждото национално потисничество[11]. Капиталистическото натрупване се осъществява предимно чрез търговия и лихварство. Тъкмо по този начин през Възраждането възникват търговско-стопанските фирми на братя Евлоги и Христо Георгиеви, братя Тъпчилещови, братя Робеви, фамилията Арие, братя Гюрови, Гюмюшгердан, хаджи Славчо Паскалев, Васил Станчев и С-ие, копривщенската т. нар. Масърска компания на Маджарови, Цвятко Радославов, Шишманови и т. н.[12]

Паричното богатство, съсредоточено в ръцете на малка част собственици от българското общество, съставлява съвкупният акумулиран капитал, от който поради неблагоприятните условия само една определена част се влива в сферата на материалното производство, превръщайки се в промишлен капитал. Въпреки всевъзможните пречки и затруднения от страна на господстващата османска феодална система, през 60-те и 70-те години на XIX в. относителният дял на промишления капитал нараства прогресивно[13].

Буржоазнокапиталистическият начин на производство намира най-широко проявление и разпространение в текстилната индустрия (абаджийство и гайтанджийство), в копринарството, кожарството, мелничарството, салханджийството, железодобива, металообработването, в производството на млечни и месни продукти, спиртоварството, дървообработването, в строежа на плавателни съдове, в оръжейното производство и пр.

Най-голямо е развитието през разглеждания период на текстилното производство, особено на вълненотекстилното, или т. нар. абаджийство. Този отрасъл процъфтява предимно в балканските райони, където се отглеждат повече овце и се добива вълна в значителни количества, която е основна суровина за абите и шаяците. Като важни средища на абаджийството се очертават градовете Сливен, Котел, Копривщица, Самоков, Габрово, Панагюрище, Пирдоп, Родопският край и др.

Според някои данни абаджийската продукция достига по онова време такива размери, че само котленската абаджийска стока е била в състояние да задоволи нуждите на пазара в цяла Гърция[14]. Българските абаджии получават и изпълняват крупни доставки на аби и шаяци за нуждите на османската армия. През 1876 г. по една подобна поръчка от Самоков се доставят около 400 000 аршина шаяк на обща стойност 1 млн. гроша. Панагюрските абаджии всяка година продават на панаирите в Пирот, Ниш и в Сърбия от 150 до 200 хил. аршина бало и тънък шаяк. Подобни са мащабите на производството и в Копривщица. Годишното производство там възлиза на 150 000 оки аба за 100 000 турски лири, а наведнъж оттам се изнасят по 20 000 чифта терлици. В Клисура местните майстори произвеждат до 130 000 аршина шаяк годишно. Всяка година натрупаната абаджийска и терзийска стока се изнася с кервани за Анадола.

Средно само един производител изнася стока за около 100-300 турски лири[15].

С производството на аби и шаяци е ангажирана голяма част от населението в абаджийските средища. В Самоков например с тъкане на аби се занимават около 1500 фамилии, или 3000 души; в Копривщица и Клисура около 2000 души; в Котел и околностите му също над 3000 души и т. н.[16]

Основната, преобладаващата част от производството на аби се извършва от многобройните дребни абаджии по домовете им. Тяхната готова продукция обикновено се изкупува от едри търговци или по-заможни производители манифактуристи. По такъв начин търговците и манифактуристите се превръщат в организатори на децентрализирани или пръснати манифактури. Организатори на подобни манифактури са: в Котел – търговската фирма на Васил Станчев и С-ие; в Самоков – фамилията Арие; в Копривщица – Масърската компания на съдружниците Иван Маджаров, Дончо Палавеев, братя Тончо и Драгия Драгийски; в Габрово – търговецът Иван Калпазанов; в Родопите – търговецът М. Гюмюшгердан; в Панагюрище – манифактуристът Никола Белопит; в Плевен – абаджията Тодор Станчев; в Клисура – всички по-заможни абаджии и т. н.[17]

Освен децентрализираната манифактура, основана на домашния занаят и дребнозанаятчийското производство, в редица градове се появяват по-големи абаджийски работилници от манифактурен тип, в които се използва наемен труд. В Самоков между съществуващите 50 абаджийски дюкяна се очертават няколко с по 10–20 души работници. Между многото абаджии в Панагюрище някои разполагат с големи, вносни станове, които произвеждат по 35 аршина шаяк дневно. Като едър манифактурист абаджия в Панагюрище се издига Н. Белопит, който в 1870 г. открива модерна работилница. В Клисура е известно съществуването на 20 подобни работилници с по 10–20 души работници и над 1000 турски лири оборотен капитал. В Търново от наличните 50–60 абаджийски дюкяна се открояват някои по-големи с по 10–20 работници. В навечерието на Априлското въстание в Габрово са известни общо към 30 абаджийски и терзийски работилници. От тях по-голяма е манифактурата на Ц. Р. Цанков[18].

Подобни манифактурни абаджийски предприятия според откъслечните данни, с които разполагаме съществуват още в Пловдив – 8; в Русе – 1;

във Варна – 5; в Шумен – 1. Без да имаме числени указания за броя, в източниците се споменава за наличието на абаджийски манифактури още в Пирот, Дупница, Стара Загора, Казанлък, Пирдоп, София, Сливен и други селища[19].

Абаджийското производство е най-развито в Сливен. Откритата там още през 1834 г. фабрика от Добри Желязков продължава съществуването си през разглеждания период, макар като държавна собственост. В 1865 г. фабриката е преустроена и разполага със 100 тъкачни стана и 330 работници. В 1869 г. тя произвежда 100 000 тона синьо сукно и аби[20].

Пак в Сливен през 1874 г. братя Манолови и съдружие с местните предприемачи откриват друго текстилно предприятие с 2 предачни машини, 3 дарака и 20 дървени тъкачни стана. В тази манифактура се използва трудът на 15 наемни работници. В Сливен са известни още две подобни манифактури: едната е собственост на Саръиванови и С-ие, открита през 1870 г., а другата – на братя Калови, открита през 1874 година[21].

Фабричното текстилно производство през онова време прави първите успешни стъпки в развитието си на българска земя. В 1875 г. карловският търговец Иван Грозев построява модерна за тогава тъкачна фабрика. Тя е съоръжена с вносни машини: 3 дарака, 350 вретена и 8 тъкачни стана. Тази фабрика се движи от водна сила и се обслужва от 26 работници[22].

Съществуващото от 1849 г. фабрично текстилно предприятие на М. Гюмюшгердан в с. Дермен дере (Първенец), Пловдивско, през 1862 г. е оборудвано също с нови вносни машини от Австрия. Фабриката разполага с 14 механични стана, а в нея работят 50–60 души[23].

Фабрични заведения на текстилната промишленост се появяват и край София. През 1867 г. в с. Бали ефенди (Княжево) е построена фабрика с вносни машини от Белгия и Австрия. В нея са ангажирани 100 работници. Годишното ѝ производство достига до 20 хил. м плат. Аналогично предприятие открива и Ст. Куюмджиоглу през 1874 г. в с. Владая[24].

Текстилната промишленост по онова време намира изява също в изработката на хавлии, одеяла и килими. За производството на хавлии се специализира град Пирдоп. То се осъществява от местното акционерно дружество, състоящо се от 8 души начело с търговеца Койчо Дончев. Дружеството открива манифактурна работилница с 16 стана. За мащабите на това предприятие можем да съдим по оборотния му капитал, който възлиза на 2–2,5 млн. гроша годишно. В манифактурата на К. Дончев са ангажирани 25–30 души персонал[25].

Наред със селищата Чипровци и Котел Пирдоп се очертава по онова време и като производител на килими. Килимарските работилници почиват почти изцяло на манифактурен принцип. В тях обикновено работят 15–20 жени на надница. По-едър собственик на килимарска работилница е Личо Дончев. Същият открива впоследствие и манифактурно предприятие за одеяла, което снабдява армията[26].

Като особено важен клон от текстилната промишленост у нас се откроява гайтанджийството. Според някои приблизителни изчисления общо в българските земи имало около 9–10 хил. гайтанджийски чарка, които произвеждали годишно 2 млн. оки гайтан[27].

Производството на гайтан почива почти изцяло върху домашния занаят и дребното занаятчийско производство. Организатори на подобни манифактури в гайтанджийството стават най-често търговци ангросисти или по-едри гайтанджии. Главни средища на гайтанджийството са Карлово, Сопот, Калофер, Казанлък, Самоков, Габрово, Пирдоп и др. Според наличните данни броят на гайтанджийските чаркове в Карлово достига до 2000, а общото годишно производство – 266 хил. оки гайтан; в Калофер 1000 чарка произвеждат 125 хил. оки; в Сопот 700 чарка – 93 хил. оки; в Габрово – 800 чарка – 120 хил. оки; в Пирдоп 800 чарка – 140 хил. оки и т. н.[28]

Фабрикацията на гайтана минава през няколко производствени фази, докато се стигне до самото му изплитане. Отначало изплитането се извършва ръчно, но постепенно започват да се употребяват специални приспособления – т. нар. чаркове. Чаркът с течение на времето бива усъвършенстван. Най-напред се употребява дървеният чарк-осмак. Посетне се появява железният, който също претърпява редица подобрения: чарк-десетак и чарк-дванадесетак. С внедряването на железния чарк-дванадесетак се постига значителен технически напредък в производствения процес[29].

Между гайтанджиите производители се издигат някои по-едри собственици, които притежават по-голям брой чаркове и използват наемни работници. Обикновено организатори на подобни гайтанджийски манифактури стават търговци и по-заможни занаятчии. В Карлово и Сопот примерно има няколко манифактури с по 20–30 чарка и 15–20 работници. В Калофер като по-едри гайтанджии манифактуристи се изявяват Христо Шопа и Петко Пашкуля. Организатор на гайтанджийска работилница в Габрово става поменатият търговец Ив. Калпазанов. В неговата работилница годишното производство достига до 10–20, а понякога – 15 тона гайтан. Общият брой на работниците в гайтанджийницата му е 16–18 души. Ежегодно Калпазанов реализира от предприятието си по 160–200 хил. гроша печалба. В Казанлък сред известните по-едри гайтанджии се споменават братя Стайнови, които през 1872 г. разширяват и модернизират своята работилница за гайтан, превръщайки я в предприятие от манифактурен тип[30]. В Самоков според данните през същия период съществуват 2 по-едри гайтанджийници с по 30 чарка във всяка и други три с по 50 чарка[31].

Просперираща отрасъл на промишлеността по онова време е копринарството. Главни негови средища са Враца, Габрово, Търново, Стара Загора, Лясковец, Елена, Дряново, Трявна и др. В Габрово близо една трета от населението се занимава с отглеждането на копринена буба. Към 1860 г. в града има около 100 долапа за точене на коприна, а годишният износ достига до 7000–7500 оки. През 1861 г. търговецът Иван Димов от Габрово изнася наведнъж за Италия 110 оки бубено семе. Във Врачанския край се произвеждат по 10–12 хил. оки пашкули. Копринарството осигурява препитание на голяма част от населението в Лясковец, целия Търновски район и старозагорските села. В Елена към 700 домакинства се занимават с производство на бубено семе; в Трявна – 450 домакинства; в Дряново – 400 и т. н.[32]

Във връзка с широкия пазар и търсенето на коприна мнозина български търговци и манифактуристи организират свои предприятия за производството на този артикул. В Габрово търговецът Г. Рашеев притежава голяма копринарница, съоръжена със 100 долапа. Към едрите копринарни манифактуристи в същия град са известни още Петър Хаджибакал, Р. Цанков, Дечо и Георги Хесапчиеви и др. В Търново големи манифактурни предприятия в този бранш притежават Стефан Серафиди и хаджи Николи. Подобни копринарски филатури има също в София, Враца, Пловдив, Одрин, Лясковец, Берковица и др. Временни сезонни копринарски работилници организират и чуждестранни търговци, главно от Италия и Франция[33].

Във връзка с копринарството се появяват и фабрични предприятия. Търновският предприемач Ст. Карагьозов е известен като собственик на голяма копринена фабрика, съоръжена с 20 вносни предачни машини. Фабриката се движи от парна машина и преработва годишно 500 хил. оки пашкули. В нея работят постоянно около 60 наемни работници, в усилния сезон през лятото броят на работниците достига до 300 души. Подобна фабрика съществува и в Стара Загора още от 1858 година. Тя е собственост на френската фирма „Братя Бонал“. Това заведение е съоръжено също с вносни европейски машини и използва за двигателна сила парата. В него са ангажирани около 100 работници[34].

Съществено място в промишлеността през онова време се пада на рударството и металообработването. Най-известен железодобивен център е Самоков. Чуждите наблюдатели го характеризират като град с

„най-добрите железарски заводи“[35]. Според някои сведения в Самоков се произвежда годишно до 800 центнера желязо. В града и околностите му има общо 19 мадана, които се обслужват от специални високи пещи, т. нар. видни. Във видните се добива сурово желязо във вид на кюлчета. Общо в Самоков и околностите му се наброяват 85 видни. Обикновено 4 видни обслужват един мадан. Количеството на добитото желязо през 1879 г. от всички пещи възлиза на 1 710 000 оки. В самоковската железодобивна промишленост са ангажирани 770 души. Маданите през разглеждания период принадлежат главно на турци и евреи. Само един от тях, т. нар. Махала мина, е собственост на българина Стамоглу[36].

Във връзка с железодобива у нас се развива металообработването. Най-голямо развитие железарството достига в Габрово и околните селища. Броят на железарските работилници в този край през 60-те години варира между 300 и 500. В същия бранш са ангажирани около 1000 души. По-заможни железари ползват като суровина вносно желязо, главно от Австрия. Някои собственици на по-големи предприятия си доставят годишно по 100–150 центнера желязо, други–по 300, а трети – по 500[37].

Успоредно с железарството се развива ножарският занаят. В Габрово са известни над 300 ножарски работилници, в които общо са ангажирани около 1800 души. Като по-едри манифактуристи в този отрасъл се издигат габровските предприемачи Добреви, Манафови, Виденлиеви и др.[38]

Важно място в металообработването заемат бакърджийството и казанжийството. Най-голямо развитие това производство достига в Стара Загора, Карлово, Казанлък, Шумен, Търново, Прилеп и др. В Карлово според източниците има 40 работилници, в Шумен – 45–50, в Прилеп – 36, в Казанлък – 8 и т. н. В казанджийството също възникват предприятия от манифактурен тип с по 10–12 наемни работници. Старозагорският казанджия А. Митов основава търговска фирма, която търгува с бакърджийска стока. По-известни казанджии манифактуристи от онова време са Пантелей Кирацов и Генчо Банов от Шумен, Васил Златев от Стара Загора, братя Станеви от Търново и др.[39]

От особено значение по онова време е месопреработвателната промишленост, която е тясно свързана с животновъдството. Отглеждането на голямо количество едър и дребен добитък с търговска цел дава възможност за обособяването на специфичен поминък като соватчийството. Мнозина търговци на добитък закупуват определен брой говеда или овце и в специално организирани предприятия – совети, ги угояват интензивно за добив на месо и месни продукти. Соватчийски предприятия се появяват на много места из България. По определени сведения такива предприятия има в Карнобат, Свищов, Никопол, Ловеч, Плевен, Троян, Дряново, Търново, София и др. В Плевен се създава дори акционерно соватчийско дружество начело с едрите търговци на добитък Петър Никифоров и Симеон Хайдутов. Това дружество изнася големи партиди угоен добитък за Мала Азия и Виена. От същия град като соватчии манифактуристи се изявяват още Петър Мецов и Тодор Каравасилев. Известни са още соватчиите Станьо Цончев, Цочо Недков и братя Генчеви от Дряново, Тодор Чорбаджи от Карнобат, Г. Анев от Свищов и пр.[40]

Едновременно с угояването на добитък някои соватчии организират скотобойни предприятия, в които се произвеждат големи количества месо, лой, пастърма, червиш и други животински продукти. По-големи кланици, или салхани, са известни в София, Пазарджик, Габрово, Русе, Търново, Стара Загора, Чирпан, Ловеч, Плевен и други градове. Салханите са организирани на манифактурен принцип, с прилагане на наемен труд. Една салхана обикновено се обслужва от 30 души. В четирите габровски салхани се преработва годишно до 2–2,5 хил. глави едър рогат добитък и 20 хил. глави дребен добитък. За един сезон собственикът на такава салхана реализира около 11 хил. гроша чиста печалба, което се равнява на близо 20% от вложения капитал[41].

В пряка връзка с животновъдството и скотобойната промишленост се развиват кожарството и кожухарството. Само от Търново напр. се изнасят до 200 хил. обработени кожи годишно за чужбина. Освен Търново като крупни средища на табашкото производство се открояват Севлиево, Етрополе, Габрово, Ловеч, Самоков, София, Враца, Карлово, Пазарджик, Стара Загора, Хасково и др.

По-едри кожари и манифактуристи по онова време са Славчо Паскалев от Търново, Димитър Мичковиц от Габрово, Тодор Каменов и Станчо Брадинов от Цариград, Илия Денчев от Севлиево, Лазар Трифонов от Ловеч, Иван Недков от Самоков и др. Трудно е да се установи броят на кожарските работилници, но според някои данни те са над 1000 и немалка част от тях се превръщат в манифактурни предприятия[42].

Покрай кожухарството процъфтяват кожарството и обущарството. Най-известен център на кожухарството е Охрид. Там се наброяват около 150 кожухарски дюкяна, в които са ангажирани приблизително 1600 души мъже и жени. Между по-едрите кожухари в Охрид се споменават братя Паунчеви, Пармакови, Кецкарови, Точкови и др.[43] Освен в Охрид кожухарството регистрира успехи и в други градове: Ловеч, Габрово и др. Габрово става известен най-вече с обущарството или т. нар. папукчийство. От 1855 до 1875 г. производството на разни видове обувки нараства до 200 хил. чифта, от които 4/5 са предназначени за износ. Чистата годишна печалба на габровските папукчии достига понякога до 1 млн. гроша. Обущарската промишленост достига значителни успехи също в Самоков, Шумен, Търново, Панагюрище и други градове. В Самоков са известни около 60 работилници с над 240 работници, които произвеждат годишно по 16 хил. чифта обувки. В Шумен според сведенията се наброяват 220 кундурджийски дюкяна; в Панагюрище – 20, в Търново – 20 и т. н.[44]

Особено много се развиват през разглеждания период спиртоварството, пивоварството и тютюнопреработвателната промишленост. Голяма за времето си спиртна фабрика построяват търговците братя Гюрови в Самоков.

В 1866 г. търновският предприемач Ст. Карагьозов построява спиртна фабрика, чието производство достига до 200 оки спирт годишно. Подобни предприятия за спирт съществуват още в Пловдив, Свищов, Русе, Силистра, Радомир, Бяла, София и др.[45]

Преработката на тютюна също се основава на манифактурен принцип. Наемният труд в този бранш достига широк размер. В Прилеп са известни 40 работилници за рязане на тютюн, които постепенно се сливат в 5 по-големи манифактури с по 15–20 души работници. Едри производители манифактуристи в този град са фамилията на Кусевци, Илия Мърмев, Наум Мара, Наце Колищърков, Даме Каров и др. Голяма работилница за обработка на тютюн притежава търновският търговец ангросист Славчо Паскалев. Според съществуващите данни подобни работилници от манифактурен тип са открити в Русе – 4, в Дупница – 1, в Сливен – 2. През 1872 г. търговецът Васил Попович построява в Сливен значително за времето си тютюнопреработвателно предприятие, което преработва дневно по 100 оки тютюн[46].

Към просперащите отрасли на българската промишленост могат да се посочат също мелничарството, розоварството и добивът на растителни масла. По онова време у нас се наброяват много мелници във връзка с развитото зърнопроизводство. Повечето от мелниците се движат от водна сила, но се появяват и такива, които използват парата. Парни мелници съществуват в Русе, Видин, Търново, с. Дервент (Змеево), Свищов, Одрин и другаде. Обикновено тези предприятия са собственост на заможни търговци, които наред с мелничарството организират производство и на тестени изделия. Търговецът Ангел Попов от Търново например построява работилница за макарони и фиде. Произведената стока в неговата манифактура намира широк пласмент в Румъния и Египет[47].

Розоварството е разпространено предимно в подбалканските градове Казанлък, Карлово, Клисура, а също и в Самоков. Само в Клисура са известни към 100 души производители, които получават до 25–30 хил. мускала розово масло. В този поминък също се издигат едри собственици, между които се откроява търговецът Христо Христов от Казанлък. Същият през 1865 г. прави пръв опит за парно дестилиране на розово масло. За целта той построява манифактурна работилница, просъществувала чак до Освобождението[48].

Маслобойната промишленост намира израз в получаването на орехово масло или шарлаган. Особено известен център на този отрасъл става Брацигово, където съществуват няколко по-едри манифактурни предприятия, в които се използва трудът на множество наемни работници. В предприятията на Данчеви, Кехайови, Хаджийски и Попови работят по 15–20 работнички, а годишният доход на всеки от собствениците надминава 12 хил. гроша. Работилница за шарлаган притежава по онова време и пловдивският богаташ М. Гюмюшгердан. Същият открива и една маслобойна[49].

Към предприятията на хранително-вкусовата промишленост следва да прибавим още две работилници за обработка на ориз – едната в с. Кочериново, а другата в Пловдив[50].

Определен дял в системата на българското градско стопанство имат също химическата и оръжейната промишленост, дървопреработването и строежът на плавателни съдове. Химическата промишленост намира израз в производството на сапун, вакса, кибрит, хартия и други стоки. Сапунджийски манифактури съществуват в много градове. По-конкретни са данните за наличието на подобни предприятия в Калофер, Самоков, Видин, Ловеч и Търново[51].

По същото време се появяват и първите манифактурни работилници за получаване на кибрит и стъкло. В Самоков през 1861 г. е открита стъкларска манифактура, в която работят 20 души, а през 1870 г., пак там се появява предприятие за кибрит, подобно на друго такова, съществуващо от 1866 г. във Видин. В с. Килифарево, Търновско, търговецът Ангел Попов организира манифактура за производство на хартия. Почти по същото време хартиени работилници се откриват в Пловдив и Асеновград[52].

Дървопреработвателната промишленост се развива главно в планинските и крайпланинските райони. С данни за по-значителни предприятия от манифактурен тип в този бранш разполагаме за Дупница и селата Ресилово, Самораново, Доспей махала, Маджаре, Сапарево и други, където функционират дъскорезници със значителен производствен капацитет. В района на Тетевен и Троян чуждестранни предприемачи организират дърводобивни, сезонни предприятия, работещи за износ. Притежаваното от българина Тодораки Искров предприятие в с. Кричим (дн. гр.), Пловдивско, ангажира повече от 100 работници[53].

Строежът на плавателни съдове – лодки, гемии, салове и малки речни кораби – се осъществява по онова време от специализирани манифактурни работилници в Русе, Свищов, Видин и Тулча. По-подробни сведения имаме за русенската работилница, принадлежаща на параходното дружество „Индарей Нехрие", в която работят 30 души работници. Тази работилница разполага с богато техническо оборудване, включително и леярски цех. Според данните в Свищов функционират 6 предприятия за строеж на гемии, във всяко от които работят около 10 работници на надница[54].

Оръжейната промишленост се изразява главно в изработката на барут и в тюфекчийския занаят, или пушкарството.

Тюфекчийството постига най-големи успехи в Сливен, Самоков и Габрово през първата половина на XIX в. След Кримската война поради вноса на по-съвършени европейски и американски пушки този занаят е в упадък. В Сливен оцеляват 10–20 работилници, във всяка от които работят по 7–8 души. Барутчийството обаче запазва в значителна степен предишното си значение, преустройвайки се на манифактурни основи[55]. По-големи работилници за селитра и барут са известни в Пазарджик, Сливен, Разград и Русе. Пазарджишката барутчийница под формата на концесия се предоставя от правителството на предприемачите Дуко и Георги Георгиеви. В нея работят около 100 души, а в русенската барутчийска манифактура – 50 души[56].

За да попълним в общи линии картината на промишленото развитие по онова време, следва да отбележим и съществуването на още две модерно обзаведени предприятия. Във връзка с откриването на жп линия Русе – Варна през 1866–1867 г. в Русе се построяват гара с депо, складове и ремонтна локомотивно-вагонна работилница. В нея са ангажирани общо 35 души[57].

Своеобразно предприятие е също основаната през 1865 г. държавна печатница в Русе, предназначена за издаването на в. „Дунав". Печатницата притежава модерни печатарски машини, доставени от австрийската фирма „Кайзер". В нея работят 15 българи, 10 турци, 2 чужденци и 25 затворници от различни националности. Както съобщава в. „Македония", заплащането на работниците в това предприятие се извършва при условията на национална дискриминация спрямо българите. Работникът турчин получава по-високо възнаграждение, а българинът – по-малко[58].

Общият преглед на най-важните промишлени отрасли в българското градско стопанство ясно показва, че в резултат на създалите се благоприятни условия: акумулиран капитал, широк вътрешен пазар в Османската империя, интензивни външнотърговски контакти и евтина работна ръка, в българските земи през разглеждания период настъпва чувствителен подем в промишленото производство. Този подем намира израз във всестранния ръст на производителните сили. В редица отрасли на производството се внедряват съвременни, на високо техническо ниво вносни машини, приспособления и инсталации, усъвършенстват се технологическите процеси и манипулации при изработката на редица стоки и най-главното: производителните сили нарастват по обем, разпространявайки се по всички краища на българските предели. Сумирайки данните, с които разполагаме, бихме могли да обобщим, че по онова време у нас съществуват 11 типично фабрични, машинни заведения, около 500 предприятия от типа на централизираната манифактура, приравнена средно към 10 души работници, и огромен брой дребни и средни занаятчийски дюкяни, които само в Дунавския вилает според една статистика са около 24 500[59].

Всички предприятия в нашите земи по онова време независимо от националната принадлежност на собствениците им съставляват неделима съставна част на българската национална икономика. Българското население е основната маса, която определя цялостния етнически облик на една значителна територия на север, юг и югозапад от Стара планина. Затова не е случайно, че в градското стопанство предприятията, собственост на българи, представляват относително и изобщо най-голям процент. В този смисъл можем да твърдим, че българското население е главен обществен двигател на стопанското развитие в нашите земи, а с това и главен носител на нови буржоазно-пазарни отношения.

Новите буржоазнокапиталистически производствени отношения обаче са по това време в процес на формиране, поради което невинаги са ясно изразени. Често пъти те трудно се разпознават, защото са обременени с патриархални примеси, феодални остатъци и наслоения. Проявлението им е най-забележимо във фабричните и манифактурни предприятия.

Своеобразна форма на формиращите се у нас буржоазни отношения през епохата на Възраждането са появилите се акционерни дружества. През 60-те и 70-те години възникват спонтанно такива дружества за търговска и промишлена дейност, за строителство, транспорт и книгопечатане. Общо до Освобождението у нас са известни 39 положителни инициативи за основаване на акционерни дружества[60].

Възникването на акционерни дружества между другото се дължи преди всичко на ограниченото акумулиране на капитали у отделни лица. За осъществяването на по-крупни стопански инициативи се изискват по-големи капиталовложения, а тази необходимост налага да се създадат подобни сдружения.

Освен официално създадените акционерни дружества, разполагащи с всички необходими атрибути за подобен род организация, като устав, управителен съвет и акции, у нас по онова време се появяват по стихиен път много други неофициални дружества, които са изградени на същия принцип. За илюстрация в това отношение може да послужи табашкият еснаф в Търново. Този еснаф фактически загубва стария си облик и придобива характер на истинско акционерно дружество, в което участват всички кожари от града начело с най-богатия манифактурист и търговец Славчо Паскалев. Тъй като дребните кожари не са в състояние да чакат продължително време до идването на търговеца купувач, те прибягват до услугите на едрия предприемач, в случая С. Паскалев, продават му стоката си, а той от своя страна има грижата да пласира на пазара цялата продукция. Това посредничество при многократно повторение довежда до своеобразно коопериране на производителите от даден бранш на акционерни начала, под патронажа на най-богатия от тях, какъвто е случаят с търновския кожарски еснаф.

На акционерни принципи се основава и промишленото скотовъдство. Едрите скотовъдци, най-често забогатели джелепчии и бегликчии от Панагюрище, Копривщица, Клисура, Котел, Карнобат и други градове, организират т. нар. оджаци – големи стада от добитък, в които освен своя добитък, съставляващ най-голям брой, събират в оджака добитъка на по-дребни стопани и образуват особен вид кооперация. Печалбата, която се получава от прираста на стадото, продажбата на овцете и разните животински продукти, се дели пропорционално на главите добитък, които притежава всеки собственик[61].

Буржоазноманифактурните отношения проникват в българското стопанство под най-разнообразни форми. Постепенно все по-широки сфери от икономиката на страната и все по-широк кръг от стокопроизводители в различни сектори на обществения живот се включват в създаващата се система на нови производствени отношения. Тези отношения, макар и в по-малка степен, проникват също в селското стопанство.

Както е известно, голямото мнозинство от населението в нашите земи през възрожденската епоха живее по селата. Негов основен поминък са земеделието и скотовъдството. Дори значителна част от градовете имат до голяма степен селски облик. Много от жителите им изцяло или частично се занимават със земеделие. Подобни аграрно-занаятчийски градове са например Татар Пазарджик, Стара Загора, Плевен, Ловеч, Шумен, Лом, Враца и др. Селското стопанство като основен, най-голям по обем отрасъл в икономиката на страната осигурява съответно най-голяма част от стоковата продукция изобщо. По своя обем то доминира в стопанството и дава облик на търговията и занаятите.

В условията на растящите пазарни отношения българските селяни започват постепенно да се оземляват. Периодичните промени в османското аграрно законодателство утвърждават частнособственическите тенденции и разширяват възможностите за земеползване. Макар че формално-юридически земята продължава да се смята за собственост на държавата в лицето на султана, на практика селяните придобиват права да се разпореждат с нея, като организират индивидуални стопанства, в които започва да се прилага наемен труд. В такъв смисъл от временни наематели и ползватели на земята селяните се превръщат неусетно в нейни условни собственици. Те добиват дори право да я продават и прехвърлят в наследство. Това естествено стимулира тяхната заинтересованост да произвеждат повече селскостопанска продукция за пазара. Въпреки всевъзможните данъци и примитивната техника по онова време българското селско стопанство се оказва твърде продуктивно. То предлага значителни количества селскостопански произведения: зърнени храни (пшеница, царевица, ечемик, овес, просо, ръж, ориз, боб, грах, леща и др.), лен, памук, коноп, маслодайна роза, грозде, едър и дребен рогат добитък, коне, свине и т. н. Българската земя се прочула като най-богатата провинция, наричали я житница на империята. Оттук се доставят много хранителни стоки за консумативните нужди на столицата, а голямо количество селскостопански продукти се изнасят за Централна и Западна Европа по р. Дунав.

Същевременно трябва да се има предвид, че селското стопанство като клон от материално-производствената дейност изобщо е много поинертно и консервативно в развитието си. Тази негова отличителна черта важи с пълна сила и за нашето селско стопанство по онова време. Селското стопанство у нас през Възраждането се намира на крайно ниско техническо равнище[62]. Във в. „Свобода“ четем следното: „Ако турчинът и да се занимава със земеделие, то той и до днес още работи с ония оръдия, които света употребяваше във времената на еврейските патриарси... Върви поколение след поколение, умират цели народи и раждат се други, а българите си орат нивите с допотопните рала.“[63]

Примитивна е земеделската техника също и при вършитбата. Тя се извършва с коне и диканя, а отвяването – чрез подхвърляне, с помощта на вятъра[64].

Земеделската техника, както виждаме, по онова време е на крайно ниско равнище. Затова не е чудно, че относително малката по обем промишленост доставя процентно доста по-висок дял в приходите на страната в сравнение със селското стопанство. Ако допуснем, че обемното съотношение между промишлеността и селското стопанство е 10:1 в полза на последното, то съотношението в годишната продукция, получавана от тези два отрасъла на производството, е приблизително само 4:1 за селското стопанство. В 1858 г. например от общия годишен доход на българските земи, възлизащ на 415 млн. пиастра, приходите от земеделието са 335, а от промишлеността – 80 млн.[65] Относително малката по обем промишленост доставя значителен процент от общия доход на страната. Това означава, че промишлеността е онзи динамичен отрасъл в стопанството, който играе определяща роля в цялостното обществено развитие. Ето защо, очертавайки общото социално-икономическо развитие в българските земи по онова време, ние акцентираме предимно на онези процеси и явления, които се извършват в градското стопанство.

Обикновено, изучавайки аграрните отношения по онова време, нашето внимание се насочва към чифлишките стопанства, които основателно се считат за своеобразна нова форма на земеделие, изградена до известна степен на капиталистически основи. Чифлиците са стокови стопанства, чиято продукция е предназначена за пазара. Освен това при организацията на производството в тях се забелязва определена тенденция към прилагане на наемен труд. Собственици на чифлици обикновено стават богати турски граждани и висши чиновници. Характерно е, че подобни стопанства притежават и някои едри търговско-буржоазни фирми. Организатори на чифлишки стопанства са например фирмата „Арие“ в Самоков, Гюмюшгердан от Пловдив, братя Евлоги и Христо Георгиеви и др. Няма съмнение, че по своите най-важни белези чифлиците се очертават като буржоазна форма на земевладение в селското стопанство. Същевременно под влияние на господстващата феодално-деспотична система и в резултат на националната дискриминация на българското население в чифлиците се запазват значителна доза феодални наслоения, намиращи израз в често упражняваната извъникономическа принуда. Но дори и тази твърде примитивна форма на буржоазно-аграрни отношения по своя териториален обхват има незначително разпространение в българските земи. Чифлишкото земевладение според някои изследвания не е преобладаващо дори в районите, където е най-разпространено. В тези райони то обхваща най-много 1/5 до 1/4 от обработваемата земя, а самите райони на чифлишко земевладение са малко[66]. Оттук следва логичният извод, че чифлишкият въпрос не съставлява основното съдържание на аграрния проблем у нас до Освобождението по простата причина, че в случая се касае до малка част от обработваемата земя, обхващаща само около 1/15 от селското население. Следователно чифлишката форма на аграрните отношения нито по своята степен на съзряване като буржоазнокапиталистически начин на организация на труда, нито по мащаб на разпространение може да бъде определящ фактор в развитието на местните обществени отношения към капитализма.

Както е известно, основната, преобладаващата част от българското селско население след отмяната на спахийската система през 1834 г. съставляват т. нар. свободни или раетски селяни, които притежават известно количество земя. Но подобно на чифликчиите формално-юридически те не са собственици на земята, а само нейни владелци, които я обработват и за което са длъжни да плащат всевъзможни данъци на върховния собственик – османската феодална държава. За разлика от чифликчиите селяните притежават, общо взето, по-малки количества земя, която обработват лично с помощта на членове от семейството си, а по-заможните прибягват до ползването на наемни работници, но в ограничени размери. Или с други думи, голямото мнозинство от селяните по онова време са организатори на дребно стоково производство. Независимо от непрестанния процес на разслоение и социална диференциация сред тях дребностоковият характер на селското стопанство в сферата на нечифлишките, раетски земи се запазва, общо взето, чак до Освобождението.

Що се отнася до обезземляването и разорението на част от селяните, трябва да поясним, че в случая става дума не изобщо за липса или недостиг на земя. Напротив, обработваемата земя, особено при условията на тогавашната крайно примитивна земеделска техника, е напълно достатъчна да задоволи нуждите на селяните. „А в България – пише Раковски – и най-долният селянин си има къща и земя, доволно да работи и да живее на свойто прадедно огнище.“[67] Същото констатира и в. „Нова България“ в навечерието на Освобождението: „По нас богатството (т. е. земята) е у селското население и се намира разпределено в много ръце, без да е събрано в ръцете на едно меншество. Всеки български селянин, колкото и да е той бедняк, има свой собствен дом, една част земя – нива, лозе – свой добитък и пр. Самото нещо, което грози нашето селско население, както и всички други класи, то е турското владичество, което е претоварило българина с толкоз тежки данъци по всичките отрасли на промишлеността и селското стопанство, щото съразмерно той нищо не ползва от труда си.“[68] Подобно е мнението и на в. „Секидневний новинар“, редактиран от Павел Бобеков, един от ръководителите на Априлското въстание в Панагюрския край. В същия смисъл говорят и почти всички чуждестранни консули и наблюдатели в българските земи[69].

В потвърждение на това, че земята е достатъчна по онова време, свидетелства и обстоятелството, че правителството поощрява селяните към обработване на държавните пустеещи земи, т. нар. меват. Целта на Високата порта в случая е да увеличи броя на своите данъкоплатци. От такива именно съображения на „загриженост“ управителят на Дунавския вилает Мидхат паша прибягва към създаване на специални земеделски каси и други кредитни учреждения само и само да подпомогне дребните и средните собственици, да ги предпази от разорение и по този начин да си осигури платежоспособни данъкоплатци.

Естествено, мюсюлманското население притежава пропорционално повече и по-добра земя. Срещат се и доста случаи, при които богати чифликчии и бейове заграбват насилствено земите на българските селяни, предимно в плодородните области. Но в случая става дума не за липса на земя или обезземляване изобщо, а за груб произвол, беззаконие и национален гнет. Подобни случаи винаги са придружени от спонтанни протести и остри стълкновения. Ето защо ние оставаме понякога с впечатление, че главните искания и борбите на селяните са за придобиване на земя. Всъщност тяхното недоволство е срещу феодалните тегоби и данъци, срещу националния гнет, безправието и беззаконието в страната. Неслучайно Левски заявява пред съда: „... Обаче селяните, които залагаха тапиите си за 100 гроша, които след няколко години ставаха 1000, бяха на друго мнение. Десет коли сено чрез услугата на мухтарите са били записвани от юшурджиите 15, десет овце се записваха от бегликчията – 15. Тия селяни в това тежко положение, когато им се говореше за какъвто и да е бунт, с надеждата, че ще се отърват от това зло, идваха, накъдето ги теглехме.“[70]

Пречки по пътя на стопанското развитие

Основна пречка за нормалното развитие на българското стопанство и формирането на буржоазнокапиталистически производствени отношения е разложената османска феодална държава с нейния корумпиран бюрократичен апарат. Оживлението на стоково-паричните отношения и проникването на буржоазноманифактурния начин на производство в редица отрасли на икономиката съдействат за разложението на феодалната система в Османската империя. Но макар разложена и твърде видоизменена, тя господства в пълна степен. Върху широкия слой земевладелци стокопроизводители, съставляващи грамадното мнозинство от населението в нашите земи, продължава да тежи феодалната рента, събирана от държавата по силата на османското аграрно законодателство, според което цялата земя в пределите на империята принадлежи на султанската държава. Следователно, макар и в своеобразен вид, феодалните отношения по същество се запазват. Спахийският институт е премахнат, но спахиите не изчезват. Променя се само формата, под която те и по-нататък продължават да присвояват част от феодалната рента, съсредоточена като цяло в ръцете на държавата. На бившите спахии са гарантирани пенсии и държавни служби. Както е известно, пенсиите съставляват съществена част от разходния бюджет на държавата. В Татарпазарджикската каза от 447 090 гроша разходи през 1864 г. са дадени 96 хил. като рента на бивши спахии, което се равнява на 21,5% от разходите на казата. За рента на спахиите през 1850 г. държавата изразходва общо 40 млн. гроша, а през 1860 г. – 24 млн.[71] Сумата на пенсиите наистина постепенно намалява от година на година, но изплащането им продължава чак до Освобождението. В 1872 г. напр. от годишния разход на държавата 114 580 кесии отиват за пенсии на тимариотите[72]. Паразитният слой от бившия спахийски институт се трансформира в многобройна армия от чиновници, които чрез държавните служби намират още по-благоприятна възможност да присвояват големи суми от феодалната рента. В империята, пише в. „Турция", „има огромно число чиновници, съвършено излишни"[73]. В същия вестник се отбелязва, че „висшите чиновници получават 40 хил. гроша месечно възнаграждение и още толкоз „таин" под формата на продуктите за добитък, слуги и разноски. Поради липса на финансов контрол всички чиновници трупат пари за сметка на държавата. Има хора, чиновници и офицери, които вземат по 10, 20 и 30 хил. гроша месечно."[74]

Характерно за феодалната експлоатация в нашите земи е обстоятелството, че тя е придружена от тежък национален гнет върху българското население. Така например през 1875 г. приходите на Пловдивския санджак възлизат на 800 хил. турски лири. От тях 75 хил. плаща само християнското население под формата на военен данък и гюмрук от виното. Останалите 725 хил. лири се плащат от цялото население на санджака. Но понеже мъжкото българско население възлиза на 204 хил. души, а мюсюлманското – на 120 хил., излиза, че трудолюбивите българи плащат повече от 600 хил. лири в приходите на санджака[75]. Налице е явно неравенство по отношение на облагането още в самата система на данъчното законодателство. Но неравенство има и при разпределението на разходите. В Пловдивския санджак например на 10-те български чиновници в санджака се плащат само по 140 турски лири възнаграждение годишно, а останалата сума, 26 500 лири, се заплаща на мюсюлмански чиновници. Приходите на османската държава, представляващи по същество съвкупната феодална рента, се разпределят преди всичко между мюсюлмани и само една съвсем незначителна, символична част се пада на българи, заемащи обикновено нисши чиновнически служби.

Османската феодална върхушка, имаща цялата държавна власт в ръцете си и осъществявайки чрез нея своето национално господство в българските предели, полага максимални грижи за бюрократичния апарат и войската – единствената опора на феодално-деспотичния режим. Красноречиво доказателство за това е разпределението на държавните разходи по бюджета. В 1857 г. са изразходвани за султана 35 млн. франка, за султанските приближени – 4,5 млн., за войската (сухопътните сили) – 87 млн., за флотата – 39 млн., за оръжия и крепости – 14 млн., за просветни и културни нужди – 2 млн., за търговия – 3 млн., за пенсии – 1 млн., за посолства и награди – 12 млн.[76] През 1862 г. разпределението на разходите по бюджета е, както следва: 3 млн. турски лири за изплащане на вътрешни дългове, 2 млн. за разходи на султана, 8 млн. за чиновническия апарат и войската[77]. През 1872 г. разходите се разпределят така: 1,6 млн. кесии за изплащане на лихви и външни заеми, 262 хил. кесии – за султана и дворцови нужди, 114 хил. – за пенсии, и 2,3 млн. кесии – за войската и чиновническия апарат[78]. „Най-големите суми, отбелязва в. „Свобода“, се харчат за войската... По турски документи в 1860 г. разходите за войската бяха 3 393 636 лири стерлинги, т. е. 1/2 от държавния доход... Най-голямото и най-потребното колело в турската господствуваща машина е войската... Турското правителство се обляга само на солдатите си и на чиновниците си, които управляват тази безсмислена господарствена машина.“[79] За да плати заплатите на военните служители през 1860 г., турското правителство сключва дори специален външен заем от 45 млн. гроша[80].

Както виждаме, почти целият разход (а разходът в Османската империя винаги надвишава прихода – всяка година в бюджетния баланс се констатират големи суми дефицит) отива за непроизводителни цели или за безразборно прахосничество и разкош на феодалната върхушка, или за нейната опора – войската и бюрократичния апарат. Всичко това е несъмнен белег за феодалния, експлоататорски характер на османската държава по онова време. Трябва специално да изтъкнем, че феодалната, пазарната класа чрез държавния апарат присвоява не само феодалната рента под формата на десятък, произтичаща от държавно-феодалната собственост върху земите, но изсмуква по различни начини, чрез всевъзможни данъци и такси принаден продукт от всички производствени и търговски слоеве на населението. При това от година на година тези данъци растат непрестанно, без да се държи сметка, че производството остава на почти едно и също равнище. Както съобщава правителственият вестник „Дунав“, за 7 години, от 1861 до 1868 г., правителствените доходи само от Дунавския вилает се увеличават с 1 млн. кесии, или с около 40%[81].

Като същински паразит феодалната държава експлоатира максимално производителните слоеве на народа. В докладите си Найден Геров посочва, че османската администрация има за своя единствена грижа и основно задължение да събира налози. „Тези насилия, пише Геров, се вършат с поощрението на самия губернатор, който е готов на всичко, само и само да се съберат повече пари.“[82]

Само от Дунавския вилает държавният приход от данъците съставлява около 36 млн. франка, а разходите по управлението – едва 6 млн. „Едва ли – пише един чужд наблюдател – в цяла Европа има друга такава провинция, която да дава на правителството такъв значителен доход и в същото време да му струва толкова евтино.“[83] Според някои сведения в Дунавския вилает средно на човек се пада да плаща по 40 франка ежегодно на фиска. Данъците са толкова много и така разнообразни, че е трудно дори да се намерят съответни названия и обозначения за тях по съществуващата данъчна номенклатура в другите страни[84].

Освен прословутия десятък или юшура, събиран от земеделските стопани, могат да се изброят десетки други даждия върху цялото население. Между тях заслужава да се помене данъкът верги, с който се облага всеки поданик на империята, притежател на движимо и недвижимо имущество. Верги включва в себе си три вида облагания: а) емляк – данък върху недвижимото имущество в размер на 4 на 1000; при това оценката на имота се определя буквално произволно от властите, обикновено няколко пъти по-голяма от действителната стойност; б) теметю – данък от доходите на всеки човек между 16 и 65-годишна възраст по 30 на 1000; в) ижар – данък от дохода на недвижимото имущество по 30 на 1000; така че от едно и също имущество се събират два данъка; един по оценката на имота и още един от дохода му. Постъпленията в държавната хазна от верги непрекъснато нарастват. В 1856 г. от него са събрани 46 млн. франка, в 1866 – 68 млн., а в 1875 – 1876 – 75 млн.[85]

Размерът на данъка верги е различен в отделните райони на империята. В Румелия той съставлява повече от 10% от данъчните приходи, в Анадола – 25%, а в Дунавския вилает – 34%[86].

Друг данък, който обременява населението, е беделът. Беделът е военен данък, плащан само от българското християнско население като откуп от военна повинност. Според закона бедел трябвало да се събира по 28 гроша годишно от всеки мъж между 16 и 60 години. С цел да увеличи постъпленията от бедела обаче правителството започва непрекъснато да издава различни разпоредби за събирането му. Така започват да стават големи злоупотреби и се стига дотам, че с военен данък се облагат и невръстни деца. Както отбелязва руският наблюдател Мошин, на всеки българин християнин се падало да плаща по 36 пиастра бедел годишно. В течение на 20 години беделът нараства непрестанно. През

1859 г. постъпленията от него са 12 млн. франка, през 1869 г. – 15 млн., а през 1876 г. – 18 млн.[87]

От другите даждия можем да споменем още за налога върху правото за владение на недвижима собственост – интикалие. Всеки документ, за каквато и да било собственост, струва 4,5 пиастра. При прехвърляне на недвижима собственост от едно лице на друго се плаща такса по 2,5% от стойността. Толкоз се плаща и при прехвърлянето на имот по наследство, и то само ако наследникът стори това до 4 месеца. При положение, че закъснее, се заплаща друг вид такса – фиратие, т. е. по 5% от стойността на продаден имот на чуждо лице. Когато дадено имущество се приписва на наследници, е необходимо на всеки поотделно да се издаде специален документ, обложен със съответна такса. По този начин се увеличава гербовият налог, т. нар. варака-ресими, за който се плаща по 20 пари на хиляда за всяка гербова хартия. Други такси са: а) кантар и шиник парасъ – при продажба на всяка стока, която се мери, и за всяко мерене се взема от 5 до 6 пари; б) рухсатие – такса за позволително при продажба на вино и тютюн – за тютюн 1 турска лира, а за вино по 20% от печалбата на дюкяна, където се продава; в) тескере парасъ – такса за получаване на специално разрешение за пътуване в пределите на империята – по 8 гроша годишно, по 40 гроша за пътуване из васалните княжества и по 100 гроша – за останалите страни; г) сесеми (късмет) – по 7,5% от стойността на приписана стока от някой починал; д) евлие – от 3 до 6 гроша месечно от всеки дюкян; е) салъ парасъ – по 10 гроша за всеки сал, който пътува по реките; ж) дамга (клеймо) – за която се плаща 2,5% от стойността на артикула, а ако е неудобен за клеймо, се взема ресми дамга (определено количество от стоката); з) бач – мито за превоз на стоки от едно място на друго; и) десятък от производството на коприна и бубено семе; десятък от производството на розово масло, шарлаган и т. н.[88]

През 1858 г. излиза специално царско ираде, с което се налага нов данък – бюрадие, плащан от всички еснафи. Той се събира така: майсторите плащат по 10 гроша, калфите – по 7, а чираците – по 5. В 1859 г. освен таксата гедик, която плащат всички занаятчии като позволително да упражняват занаят, се въвежда и такса патент за всички търговци, които искат да се занимават с търговска дейност[89].

От 1862 г. започва да се събира и данък бейе от продажбата на рязан тютюн. Подобен данък се налага и върху спирта. Това дава повод на населението в Свищов да протестира остро против данъчния произвол[90].

С данъчни тежести са отрупани и гайтанджиите. В писмо до Н. Геров гайтанджиите в Сопот и Карлово се оплакват: „Ние, като плащаме за всеки чарк на месеца по 1,5 гр., макар и да не работим всичките редовно, освен него плащаме и особена дамга на изкарания ни гайтаи. Понеже боята, с която се работи, е европейска и минава през гюмрук, затова, като опознаваме, че не е право това, дето плащаме на чарковете месячината, което е артаклам и двойно на нас най-паче и много тежко."[91]

Тежките данъци пречат за нормалното стопанско развитие. „Съчинителят на члена и редакцията на в. „Дунав“ трябва да знаят – пише в. „Турция“, – че преди няколко години беше се отворила фабрика за прости книги в Търново (става дума за предприятието на Ангел Попов – *бел. авт.*) и че тази фабрика скоро се принуди да се затвори. Фабриката е била обложена с голямо даждие. Тя падна, защото беше обложена с много, додето външната хартия плащаше 8%, според оценението на търговците, местната се оценяваше от самите взиматели на гюмруците и се облагаше двойно и тройно!... В Турция се внасят ежегодно милиони ведра спирт, но защо у нас не могат да виреят спиртните фабрики... Защото в облагането на произведенията им не се вземат пред очи интересите на производителите, а само интересите на хазната."[92]

Голяма тежест за търговците и промишлениците по онова време представлява вътрешният гюмрук. Според една наредба от 1861 г. за пренасянето на стоки от едно място на друго в империята се плаща до 8% гюмрук. Фактически тази митническа такса на практика достига 12%, а понякога и 20% от стойността на стоката[93]. Освен че липсва държавна протекция, което води до наводняването на страната с евтини западноевропейски стоки, но отгоре на това местните стоки се облагат двукратно: „Чужденците – отбелязва в. „Турция“ – плащат един път, а тулчанските свещари – два пъти: един път 8% за купуване на суровини от Шуменско, а после още веднъж за износ на готовите свещи... С карагюмрука нашата работа прилича на един господарски двор, пълен с трапища, които бъркат на слугите да тичат свободно и да извършват бистро службата си."[94]

Карагюмрукът изобщо сковава и пречи на свободния стокообмен в страната. Дори и на такива едри търговци като Цвятко Радославов от Свищов и Станчо Арнаудов от Габрово гюмрукът създава големи грижи и неприятности. В едно писмо до братя Крестич в Свищов Ст. Арнаудов пише, че особено много го затруднява гюмрукът и че прави постъпки да освободи от мито поне някои от стоките. Цвятко Радославов в писмо до свои съдружници също отбелязва, че има големи неприятности с митническите власти. Той се оплаква, че му наложили тежък гюмрук, въпреки че получил от Цариград специално тескере да прекарва стоката си без мито[95].

Карагюмрукът предизвиква масово недоволство сред търговците и манифактуристите. В много случаи те започват да си служат с контрабандни начини в работата. Ф. Каниц съобщава, че при обиколката си из България среща такива търговци контрабандисти, които пренасят тайно стоки, без мито[96].

През 1874 г. Високата порта се принуждава да премахне гюмрука. Но фискът компенсира приходите от него с увеличението на редица други данъци и с налагането на нови. Същата година се увеличава данъкът върху производителите на тютюн с 1/4, което означава 1,6 млн. турски лири нови данъчни постъпления. Въвежда се също данък върху правото на търгуване, за индустриална и търговска дейност, възлизащ общо на 800 хил. лири. Данъкът върху тапиите се увеличава с 250 хил. лири, върху клеймото – с 200 хил., а данъкът върху правото за сключване на договори – с 50 лири[97].

Данъчното облагане, както виждаме, е тежко бреме за всяка стопанска инициатива. Но не само това пречи на икономическото развитие. Обикновено събирането на данъците се придружава от груб произвол и насилие. Цялата администрация е разложена и корумпирана от горе до долу. „При най-бегло запознаване с финансовите учреждения на бившото турско правителство – пише в своя отчет княз Дондуков-Корсаков – аз дойдох до заключението, че едва ли нещо друго е поддържано така зле, както митническите и акцизните налози. Нито определена и еднообразна тарифа и облагане, нито постоянен щат за чиновниците в посочените ведомства, накрая никакъв контрол и отчетност по тези важни и значителни доходи не съществували.“[98] В. „Турция“ добавя: „В Турция липсва финансов контрол, това позволява на почти всичките чиновници да трупат пари за сметка на държавата.“[99] „Приложението на законите в Турция – съобщава английският консул в Кюстенджа – от каймакамите, мюдюрите и кадиите е позорно. На почит са невежеството, фанатизмът и присвояването на обществени пари.“[100]

Развитието на капиталистически отношения в страната и включването на Османската империя в капиталистическата сфера на Европа поставят на дневен ред остро въпроса за съответно законодателство. Обективното развитие на капиталистическия начин на производство в недрата на разлагащия се османски феодализъм упражнява известно влияние върху феодалната надстройка. Сред управляващите кръгове някои понапредничави политически дейци, виждайки катастрофалната насока в развитието на империята, полагат усилия да я модернизират и европеизират. С цел да създадат по-добри условия за своето икономическо проникване на Балканите западноевропейските капиталистически държави също упражняват натиск върху Високата порта за обезпечаване на гражданските свободи, частната собственост, националното и религиозното равноправие на народите в империята. В резултат на всичко това след Кримската война в Османската империя се създават нови закони, почти буквален препис на френското буржоазно законодателство. „От няколко години насам – се казва във в. „Свобода“ – Турция има и наказателни закони, и търговски закони, и много други наредби, но сичките тия хубави имена не са нищо друго освен подражание на френските: Code penal, code de commerce и procedur de commerce, които приличат за Турция като леща за Великден.“[101] Английският консул в Кюстенджа пише в един свой отчет, че при създаването на вилаетската система са изготвени добри закони. Същото констатират княз Вл. Черкаски и неговите помощници, които събират материал след Освобождението с оглед бъдещото държавно устройство на Княжество България. Те с учудване забелязват, че османските закони и наредби не са лоши поначало, но, че не са прилагани както трябва. Ясно е, че новото, буржоазно по своята същност законодателство се явява в османската феодална империя като присад върху мъртъв корен. То с нищо не изменя безправието и беззаконието, царуващи в държавата. Това е една от причините, поради които чуждите поданици не искат да се подчиняват на местните закони и наредби, а предпочитат да отговарят пред своите дипломатически представителства[102].

В обстановка на пълно разложение и корупция на целия чиновнически апарат дори и везирите се заплитат във финансови афери, сделки и кражби. Махмуд паша например, за да укрепи държавните финанси, решава да намали заплатите на чиновниците с 20%, но по този начин ги подтиква да вършат злоупотреби и кражби. Загриженият за държавата везир обаче бива уволнен и подведен под отговорност за кражба на 100 хил. турски лири от външния заем. Куриозното в случая е, че Махмуд паша обявява чиновниците на бившия везир Али паша за най-големи злодеи в империята и изпраща много от тях на заточение поради злоупотреби[103]. За подобни кражби и други злоупотреби само в разстояние на година и половина биват свалени няколко велики везири, много министри и десетки валии и други висши държавни чиновници[104].

„Халил паша желае – пише в. „Свобода“ – да устрои една банка, в която да се внасят турските капитали, за да бъдат осигурени и да не се крадат от злонамерени лица... Фазил паша, който е министър на финансите, желае... да прекрати министерския и чиновническия хайдутлук, защото в Турция, освен султана, краде мало и голямо.“[105] Когато Мидхат паша пристига в Русе като специален пратеник на правителството, за да ревизира дефтердара, той констатира злоупотреба на сума не помалка от 35 млн. пиастра[106]. И така – пише Хр. Ботев – най-голямото зло произхожда от това, че правителството не води никаква сметка за своите доходи и разноски и че над главата му не виси никаква контрола. Нито един турски чиновник... не може да се похвали със своята честност или със своето безкористие."[107]

Липсата на контрол превръща пашите по провинциите в безотговорни владетели. Когато изготвя данъчните регистри и описи на имуществото, местната администрация обикновено умишлено не отбелязва точния размер на облагането с цел да запази част от даждието за себе си[108].

Освен с користолюбие и незачитане на законите чиновниците в империята се отличават и със своята некадърност. Комплектуването на чиновническия кадър се извършва без нужната подготовка. В голямото си мнозинство както по върховете, така и по места служителите – съдии, паши, мюдюри и др., са обикновено хора, лишени от култура и образование. „А че турските чиновници – четем в „Свобода" – нямат никакво понятие от правосъдие и администрация, за това не ще и дума."[109]

Цялата тази разложена администрация неимоверно много пречи на стопанското развитие в българските земи. Безброй са примерите, когато предприемачи, търговци и промишленици се провалят в своите инициативи заради корумпираното и невежо чиновничество. „Преди две години се върна в отечеството си един българин на име Г. Смилов – се казва в дописка до в. „Независимост" – който поискал да отвори фабрика в Търново за сапун и други химически работи, но въпреки всичките му старания бил тежко измамен и разорен от турските власти, без да си възвърне капитала."[110] Дори такъв едър предприемач като Славчо Паскалев от Търново става жертва на невежите чиновници. В 1874 г. той бива окован във вериги и хвърлен в затвора само за това, че на цигарените хартии, внасяни от Австро-Унгария за фабриката, му пише думата „Cometa". Този надпис се тълкува от тогавашната некадърна администрация, че Паскалев е комитетски деец.

Своеволията на администрацията особено тежат върху подвластното българско население. Бейовете принуждават често българските общини и цехови сдружения да им закупуват произведенията по цена, която те сами определят.

Особено ясно се проявява националнопотисническият характер на османската администрация в съдилищата и законодателството. Учредените от времето на Танзимата меджлиси изпълняват функции едновременно на административни и съдебни съвети. В тях се допускат по няколко мюсюлмани и делата се водят по новите закони (низама). Макар че старото шериатско право е формално ограничено, то и по-нататък остава в сила, тъй като в меджлисите моллите и мюфтиите продължават да играят първостепенна роля. Начело на повечето съдебни съвети стоят молли от съсловието на улемите, които не признават друг закон освен шериата и раздават правосъдие съобразно с него[111].

Въпреки официално прогласеното религиозно и народностно равенство на народите от Османската империя съдебният произвол срещу българите е повсеместно явление. „Турските закони – пише Н. Геров – са така еластични, че според самите турци те приличат на мокра кожа, която се разтегля на всички страни, накъдето я опънат... Всеки писмен документ губи силата си пред свидетелството на двама турци. Лъжесвидетелството е масово явление... Ако някой турчин загуби делото, допълнително с лъжесвидетелство го спечелва... Поради предпочитанието на устни показания пред писмени документи не само недвижимото, но и движимото имущество не е обезпечено... В съветите (меджилисите) християни и турци са в съотношение 1:5 и последните са господари, те решават всичко – те само потвърждават и подписват.“[112] За да обезпечат своята нормална стопанска дейност, предприемачите търговци и промишленици се принуждават да отстъпват значителна част от доходите си под формата на подкупи за корумпираните чиновници. „Ще ви приведа – пише Хр. Ботев – няколко примери, т. е. ще ви изброя няколко души, които в едно твърде късо време са дали рушвети на разбойниците от това съдилище: Карагьозоглу из Търново – 300 лири, хаджи Цанко из Дряново – 280 лири, хаджи Димитър из Търново – 200 лири, хаджи Ахмак из Дряново – 80 лири, И. Виденлията из Габрово – 320 лири, хаджи Петър из Варна – 150 лири, Обилович из Турно Северин – 400 лири, Ария Сарафин – 300 лири, Трайкович из София – 200 лири, и много други, които ако приведа, бих направил такъв поменик, който и сичките фанариоти не биха могли да изчетат.“[113]

При отсъствието на елементарен буржоазноправов ред и сигурност в държавата никой заможен християнин не е сигурен за богатството си, ако не спечели покровителството на мюсюлманските големци. Характерен пример в това отношение ни дава фирмата „Арие“ в Самоков. Тя отпуска на местния каймакамин Ясим бей, притежател на мадани, пари без всякаква лихва. „И много пъти, съобщава хронистът на фамилията, те (съдружниците от фамилията Арие) му давали част от печалбите, така че той много ги обичал и им свършил много работи във всяко отношение, защото те спечелили много пари заради него.“[114] В 1866 г. фирмата „Арие“ сключва договор със самоковските маданджии, като предварително закупува цялата годишна продукция. Но поради спадане цената на желязото, впоследствие фирмата бива застрашена от загуби и фалит. Чрез солиден подкуп обаче на софийския паша договорът с маданджиите се анулира и фирмата се спасява.

Но мюсюлманското покровителство никога не е сигурно, дори и когато се пръскат големи суми за бакшиш. През 1858 г. фирмата „Арие“ решава да построи една модерна пещ за добив на желязо. За да обезпечи успеха на предприятието, тя поканва за съдружник каймакамина Ясим бей. Когато фабриката е вече готова, внезапно беят дезавуира съдружниците си и настоява да се събори постройката под предлог, че работниците от нея щели да гледат към харема му. Фирмата обещава на бея друг, още по-голям харем на друго място, но той остава непреклонен. Ясим бей наема работници и разрушава предприятието. Загубите на фирмата „Арие“ в резултат на този инцидент възлизат на около 300 хил. гроша. Според хрониста постъпката на бея е продиктувана от връзката му с неговите сънародници, също собственици на мадани, които го подкупват, за да предотвратят по този начин евентуална конкуренция[115].

По силата на своето национално господство в българските земи и при липсата на елементарна законност в страната мюсюлманските първенци, богаташи, а дори и обикновени мюсюлмани си позволяват по насилствен начин да отнемат богатството на немюсюлманите. „Българинът бил принуден да прикрива състоянието си, богатството си, за да не би да влезе в очите на турците, които винаги са били готови да ограбят и разорят оня българин, прочут по богатство, ала неприятен тям.“[116] В Плевен търговията с кожени подплати се извършва само през нощта, за да не дразнят завистливите, склонни към обир мюсюлмани[117]. М. Маджаров отбелязва в спомените си, че баща му пътувал по търговски дела само нощем, преоблечен като турчин, за да се предпази от турски разбойници[118]. „Турците, особено тези, които се числят към т. нар. Млада Турция – пише в един от докладите си Н. Геров – със завист гледат на прогреса на християните въобще и на българите в частност... прогрес, който те считат за опасен за тяхното господство и гледат да го спрат. Затова те се възползват от случая сега, привидно потушавайки въстанието, да унищожат всичко, което е направено през последните 20–30 години над общия уровен, да смъкнат общия уровен на населението надолу, на нивото от преди половин век, и с това да обезпечат за дълго своето господство над него.“[119]

Разложението на османската администрация създава благоприятни условия за процъфтяването на разбойничеството в нашите земи. Грабежите и насилията на разбойнически шайки се превръщат в истинска напаст. През 1860 г. разбойници ограбват пощата до Ихтиман, задигайки около 300 хил. гроша търговска пара[120]. В едно писмо до Н. Геров от Сопот се съобщава, че градът бил нападнат и обсаден от разбойници. Към писмото е приложен дълъг списък на убити, ранени и ограбени. В. „България“ също изнася многобройни факти за грабежи и насилия. В дописка от Плевен се казва, че разбойници убиват и ограбват трима търговци, от които вземат 10 хил. гроша. Този инцидент уплашва търговците и те престават да посещават града. В Шуменско разбойници ограбили един сараф евреин, от когото задигнали 25 хил. гроша. В Пловдивско при няколко обира са откраднати общо 70 хил. гроша, пак от търговци. В Татар Пазарджик заграбените суми от обири възлизат на 110 хил. гроша, в Севлиево – на 74 хил., и т. н. Английската Синя книга изрежда дълги списъци на ограбени и убити търговци в Османската империя. Н. Геров също изброява в едно свое писмо много примери на злодейства върху българското население от Калофер, Стара Загора, Татар Пазарджик, София и други градове. Само в Пловдивския санджак за 6 месеца са извършени 25 разбойнически нападения върху търговци, от които са откраднати към 90 хил. пиастра[121].

Масовите грабежи и разбойническите нападения затрудняват много търговската и изобщо стопанската дейност. Богатите икономически центрове и панаирите се превръщат в апетитна примамка за разбойниците. За да се обезпечи нормално провеждане на Узунджовския панаир например, се налага войска да придружава търговските кервани при влизането и излизането им от Узунджово, а по всички пътища се поставят денонощни караулни постове[122].

Тези мерки обаче не се оказват особено ефикасни. „От узунджовските панаирджии – пише в. „Век“ – които в това време се връщаха от панаира, ни един не се завърна здрав. На всички бяха взети оръжията и до голо обрани.“[123] „Турците – казва М. Маджаров в спомените си – бяха господари само когато ходеха въоръжени с пушки по горите и обираха пътниците... Ако един ден се освободи България, тя ще се освободи за селяните, а не за нас. Ние, търговците, и сега сме свободни, нас ни съсипва само разбойничеството, което пречи на нашето свободно превозване и на нашата търговия.“[124]

Голям страх от разбойничеството и от липсата на сигурност в империята имат братя Евлоги и Христо Георгиеви. В едно писмо до Н. Геров Евлоги Георгиев, пребиваващ през 1859 г. в родния си град Карлово, пише: „Около градът ни... бродят харсъзи, даже се рече, че имали намерение да бастисат някоя чорбаджийска къща тука. Аз не смея да изleза вън от града, раставих се и от баня, макар да имах нужда да отида.“ В друго писмо до брат си Евлоги Георгиев добавя: „По някой път съставям мнение, да не влизаме в турските страни в големи предприятия и да не лежат нашите пари много тамо.“[125]

Разбойничеството и грабежите довеждат населението до голямо недоволство. Известни са многобройни изложения и оплаквания пред висши държавни чиновници в това отношение с искания да се предприемат мерки за обезпечаване на по-голяма сигурност и ред[126].

Властта обаче не предприема почти нищо в това направление. Причината за безгрижието, мудността и неспособността на управниците, а също тяхната корумпираност е връзката им понякога със самите разбойници. Според Н. Геров: „масовите грабежи и насилия върху християните се вършат: 1) поради снизходителността на властите към извършителите на подобни престъпления; 2) поради отнетата възможност на християните сами да се защищават и 3) поради покровителството, което се оказва на разбойниците, често се боят да ги съобщят на властите. И наистина тъжбите срещу насилията и убийствата винаги имат неизгодни последствия, защото по този повод властите издават само такива разпореждания, които увеличават злото... Често не само разбойници, но и обикновени турски граждани се занимават с грабеж... християнинът е без възможност да се защитава... Разбойниците се покровителствуват от турските старейшини, които делят с тях плячката си и ги правят свои хора... Турската полиция е такава, че от нея християните търпят повече злодейства, отколкото разбойниците... И всяко движение на християните възбужда турците срещу тях... Тази разюзданост е повсеместна в цяла България... Много от престъпленията се вършат от самите заптиета с такава дързост и отявленост, както и злодеите.“[127] Например оказва се, че силистренският каймакамин, който трябва да преследва разбойниците, е ортак с тях. Независимо че този факт става известен, каймакаминът си останал на служба[128].

Своеволията на чиновниците и грабежите на разбойниците затрудняват нормалната стопанска дейност и на чуждестранните търговски консулства и мисии. Австро-Унгария например предприема цяла дипломатическа война против Високата порта за осигуряване на необходимите условия за своите търговски посредници в империята. Австро-унгарското правителство се застъпва за преследвания от властите български търговец от Видин Шишманоглу и успява дори да наложи наказание на неговия преследвач – местния паша[129].

Но не всички стопански дейци у нас имат възможност да си осигурят силни покровители срещу произвола и разбойничеството. Затова в. „Напредък“ с нескрита завист пише, че „в европейските държави, в която и да е, можете да пътувате от единия край до другия без пътно тескере и без страх да ви оберат разбойници по пътищата, а у нас не можете да мръднете оттук дотам без пътно тескере и без опасност дали ще стигнете до дома си жив и здрав“[130].

След Освобождението М. Маджаров отбелязва в спомените си по същия повод следното: „При пътуване из Турско на всяка крачка имаше опасност. И тоя, който не е пътувал в турско време, не може да си представи опасностите, на които се излагаше един пътник.“[131]

И така, както се казва във в. „Източно време“, „непочитанието на законите (в Турция) произведе една дълбока бъркотия в икономическите условия на отечеството. То позволи на разбойничеството да вземе нетърпими размери... то възбрани на търговците да разширят кръга на търговските си работи. То принуди богатите человеци от градищата да заровят парите си в земята и да стоят със скръстени ръце.“[132]

Не по-малко препятствие за развитието на икономиката е финансовата нестабилност в империята. Това съсипва периодически множество стопански предприятия. Хаосът в курса на турската монета се оказва сериозна спънка в стопанския живот[133]. Растящите вътрешни и външни дългове и постоянният дефицит в държавния бюджет с всеки изминат ден изправят правителството пред нови и нови грижи за търсене на допълнителни приходи. Обременена с тази грижа, държавната хазна прибягва до изкуствена инфлация за двукратно обиране на населението. Правителството пуска в обръщение неограничено количество книжни пари, които се обезценяват незабавно, а едновременно с това даждията се събират по стария висок курс на лирата или направо в сребро. В един от докладите си Н. Геров отбелязва: „Книжните пари не само не са унищожени, но с всеки ден се умножават и загубват повече от 1/2 от стойността си.“[134]

Така чрез финансови комбинации и фокуси османското правителство отрупва народа с допълнителни данъчни тежести, а това от своя страна предизвиква рязко понижение стойността на лирата, което довежда пък до обща стопанска нестабилност и разруха. „Тия качвания и слизания на монетите – се казва в Български книжици – вредят на тукашните търговци.“[135] В една дописка от Цариград през август 1861 г. по този повод се съобщава за голямо смущение в търговията поради покачване на курса на лирата до 187 гроша и масовото удвояване на цените на почти всички стоки[136].

Твърде добре се описват последиците от финансовата криза и инфлацията по онова време в друга дописка от Цариград до в. „Вестител“. В нея между другото се казва: „Поради тази причина (т. е. финансовата криза и инфлацията) едва ли не в Цариград стана цял бунт на народните маси. На 10 декември привечер лирата стерлинга се качила на 266 гроша турски... На другия ден лирата стерлинга стигнала до 350 гроша турски, до полунощ стерлингата стигнала 450 гроша. Това значи 350 гроша повече от нейната стойност. Поради тая причина уголеми се паниката в столичния град, разни слухове циркулираха в града, страх и трепет обладали сърцата на жителите на града, всеки вярвал, че настъпва краят на султанската държава."[137] „За миналия понеделник – се казва в едно писмо по същия повод – лирата турска бе гроша 222/224, до вечерта стана гроша 235, у вторник захвана да прескача до десетина и за 3–4 часа стигна до гроша 386!!! Можеше и по-горе да отиде. Това извънредно и нечуто възвишение причини крайно отчаяние по търговците и голямо смущение стана в градът ни. Всеки е сгърнал сега ръце и чака следствията и никои не дерзнува нито да продава, нито да купува.[138]

Въпреки всевъзможните пречки и затруднения, произтичащи от националния гнет и господстващата феодална система, стопанското развитие в българските земи през разглеждания период бележи значителен напредък. В цялата страна никнат едно след друго все повече и по-добре съоръжени промишлени предприятия, а производството достига мащаби, непознати по големината си в предишните епохи. Търговията, вътрешна и външна, се разраства бързо, променяйки своя облик и характер. В много отрасли на икономиката проникват и се развиват нови, буржоазни по същество форми в организацията на труда. Появяват се дори фабрични предприятия, оборудвани със съвременни вносни машини. Започва да се употребява парната сила. Употребата на машини и на парната сила като нов енергиен източник са явления от изключително значение. Те въплъщават в себе си тенденцията в развитието на местните производителни сили и са предвестници на настъпващото ново време, приобщавайки България към постиженията на човешката цивилизация.

Общо взето, стопанското развитие, свързано с формирането и разпространението на буржоазни обществени отношения, се осъществява в остра конфликтна обстановка, в непрекъсната борба срещу националния гнет на чуждата султанска деспотична система. Това, от една страна, естествено забавя и затруднява нормалното стопанско развитие, причинява тежки деформации на националната ни икономика, пречи за естественото разгръщане на нейните потенциални възможности. Но същевременно, от друга страна, това води до постепенното обособяване на българската икономика като отделна стопанска общност в Османската империя със свой отличителен облик, със свои специфични интереси и пътища на развитие.

Българската стопанска общност гравитира около няколко опорни точки – Пловдив, Стара Загора, Пазарджик, Хасково и Одрин в Тракия, Велико Търново, Ловеч, Свищов, Лом, Русе, Плевен, Варна, Силистра, Шумен, Хаджиоглу-Пазарджик и Тулча в Северна България и Добруджа; Видин, Враца, София и Самоков в Западна България; подбалканските градове: Карлово, Калофер, Копривщица, Сопот, Панагюрище, Сливен, Габрово и Котел; Битоля, Неврокоп, Банско, Горна Джумая (Благоевград), Скопие, Охрид и Прилеп в Македония.

Споменатите центрове на отделните стопански райони образуват гръбнака на единната национална българска икономика. Те осъществяват връзката между стопанските дейци от околната провинция с цялата страна, на цялата страна с имперския, балканския и европейския пазар. Градският жител, занимаващ се с промишленост и търговия, не се ограничава повече в тесния обсег на селището и околностите му. Поле на дейността му стават всички български земи. Растящите търговско-икономически контакти между отделните градове и области ускоряват процесите на тяхното вътрешно сцепление, утвърждавайки трайни връзки на стопанско общуване.

Икономическият просперитет на българите през Възраждането възвръща постепенно тяхното самочувствие. Материалното превъзходство над надменния завоевател им вдъхва сили, упование и дързост. Прокудени някога от своите домашни огнища към планинските чукари, след няколко века, закалени в мъки и неволи, българите отново завладяват свещената земя на предците си. Подобно на същинска лавина те се свличат от балканските склонове и заливат равнините на Мизия, Добруджа, Тракия и Македония чак до Бяло море и Цариград със здраво и жизнеспособно население. Докато правоверните турци се изтощават в изнурителни войни, затъват в дългове и горделиво безделие, презряните гяури с къртовски труд и пословична пестеливост откупват бейските имоти. Докато господстващата турска народност се топи и линее, българската рая неудържимо расте. Със своята стопанска активност, с невидимото оръжие на ралото и занаятчийския майсторлък тя овладява с всеки изминал ден плодородните поля и градовете, изпълвайки с присъствието си централните и източните зони на Балканския полуостров.

Демографският растеж през тези години е наистина изключителен. Българското етническо землище сякаш се превръща в същински инкубатор, който бълва непрекъснато нови и нови хора. Възрожденското семейство отглежда средно по 5–6 деца. Тази плодовитост също има до голяма степен икономическа мотивация. Българският труженик, селянин или майстор занаятчия, изпитва остра потребност от работна ръка, особено в условията на примитивната техника по онова време, когато ръчният труд е незаменим и почти единствен фактор в трудовия процес. Отглеждането на повече деца му става насъщна жизнена необходимост. Неговият инстинкт за самосъхранение го принуждава да вижда в своята челяд освен всичко друго и незаменима работна сила, сиреч източник на доходи. Оттук произтича постоянният му стремеж към повече деца помощници, сътрудници и наследници.

Трудно е да се установи с точност броят на българското население през различните периоди на турското господство, включително и през Възраждането. Все пак най-авторитетните проучватели на този въпрос, главно чуждестранни учени специалисти, са единодушни в констатацията, че българският етнически елемент е най-многочислен на Балканите. Според тях броят на българите през 60-те и 70-те години на XIX в. варира между 4 и 6 милиона души, които съставляват основното мнозинство от населението в Мизия, Добруджа, Тракия и Македония.

Просветата и духовната култура в служба на революцията

Икономическият подем и демографският растеж на българите през Възраждането протичат едновременно с тяхното духовно, културно-просветно развитие. По принцип стопанската дейност е немислима без светски знания. Ежедневната практическа нужда подтиква българина към повече знания. А растящите материални възможности му позволяват да разширява непрестанно своя достъп до духовните ценности. Животворната сила на познанието просветлява ума на възрожденския българин, галванизира родовата му историческа памет, пробужда и възстановява неговите етнически рефлекси от миналото. В такъв смисъл само чисто количественият физически демографски растеж на населението едва ли би имал някакво значение, ако не протичаше едновременно и в тясна връзка с качествената индивидуална етническа самоидентификация на всеки отделен човек при формирането му като личност. А тъкмо чрез просветата и културата се създава онази магическа духовна спойка между определен кръг от хора, която ги обособява именно като българи сред пъстрото християнско и славянско множество в Османската империя.

Културно-духовните постижения на българите намират проявление през Възраждането преди всичко в сферата на образованието. Само за няколко десетилетия, от 30-те до 70-те години на XIX в., в страната се появяват над 1500 училища, много български младежи получават модерно образование в чужбина; създава се периодичен печат; разгръща се разнообразна книжовна дейност; процъфтяват поезията, белетристиката, драматургията, театралното дело, живописта, художествените занаяти, резбарството, строителното изкуство и архитектурата, зараждат се научното и музикалното творчество, масово възникват читалища като средища на оживена художествена самодейност. В резултат на разностранната творческа активност се създават множество духовни творби, чиято културно-съдържателна стойност не помръква чак до наши дни. През тези години израства и се множи българската интелигенция – духовният елит на възраждащата се нация.

Културно-просветният подем не може да се смята за някакво самоцелно и изолирано явление. Като едно от основните проявления на възрожденския процес той е дълбоко проникнат от освободителната идея и обслужва изцяло делото на националната революция. Културно-духовните изяви и постижения са едно от най-силните идейнополитически и пропагандни оръжия. Неслучайно известният турски държавник Мидхат паша, управителят на Дунавския вилает през 60-те години на XIX в., вижда в множащите се български училища голяма опасност. Ето защо той подготвя специален реформен проект за тяхното фактическо унищожаване чрез приравняването им към турските мохамедански училища под предлог за унифициране и по-нататъшно развитие на образователната система. Не е случайно обаче и това, че този коварен проект е провален благодарение на спонтанните енергични протести на цялата българска общественост.

Патриотичният националноосвободителен мотив стои в основата на творческото вдъхновение на почти всички културно-духовни дейности през Възраждането, включително и на онези от тях, които поради своята специфика не са пряко свързани с политиката и идеологията. Съвсем обяснимо е например защо началото на творческите културни прояви във Възраждането са свързани най-напред с интереса към миналото за опазване корените на българското народностно битие. Чрез знаменитата си „История славянобългарска“ отец Паисий Хилендарски поставя основите и маркира насоките на националноосвободителната идеология. От същия дух са проникнати книжовните занимания по история на такива видни обществени деятели като Христаки Павлович, Спиридон Палаузов, Васил Априлов, Георги Раковски, Марин Дринов и много други възрожденци.

Най-ярко се откроява идейно-политическият заряд в сферата на публицистиката и художественото слово. Освободителната кауза намира пропагандна трибуна в публицистиката на Петко Рачев Славейков във в. „Македония“, на Георги Раковски във вестниците „Дунавски лебед“, „Будещност“, „Българска дневница“ и „Бранител“, на Иван Касабов във в. „Народност“, на Любен Каравелов във вестниците „Свобода“ и „Независимост“, на Христо Ботев в „Дума на българските емигранти“, „Знаме“ и „Нова България“.

Литературното творчество на нашите възрожденски писатели е още по-внушително в това отношение. Чрез поемата си „Горски пътник“ Г. Раковски открито насочва поезията в служба на революцията. Много вълнуващи са стиховете на народния поет Добри Чинтулов, които са проникнати изцяло от революционен патос. Неговите песни „Вятър ечи, Балкан стене“, „Къде си, вярна ти любов народна“, „Стани, стани, юнак балкански“ и други добиват голяма популярност като същински химни на революцията. С патриотично-революционно съдържание са наситени стиховете на Константин Миладинов, Райко Жинзифов, Григор Пърличев и други поети.

Поетичният гений на Христо Ботев изцяло е подчинен на революцията. Най-внушителна е знаменитата му балада „Хаджи Димитър“, в която по неповторим начин се апотеозира идеята за саможертва в името на свободата.

Революционно-патриотичният мотив стои в основата на Каравеловата белетристика, в драматичните пиеси на Васил Друмев, Добри Войников, Константин Величков, Сава Доброплодни, в стиховете на Стефан Стамболов и младия Иван Вазов, в творчеството на още много други майстори на художественото слово.

Подобна насоченост има и музикалното творчество. Възрожденската музика се отличава с мажорни оптимистични тонове. Тя възбужда и стимулира националното самочувствие. В нейната мелодия сякаш кънти боен призив. Може би точно затова песните са постоянен спътник на Васил Левски в опасното му ежедневие. За първи път на българска земя през тези години се появяват музикални състави с духови инструменти, организирани от маестро Добри Войников. Духовата музика ободрява и въодушевява народната душа с маршови ритми, разпалва патриотичен ентусиазъм.

Изобразителното изкуство също подпомага освободителната кауза. Ярките жизнерадостни форми и багри на възрожденските майстори живописци популяризират и утвърждават ренесансовите идеи на реализма, рационализма, хуманизма и красотата, внушават непримиримост към злото и тиранията, импулсират българина за активна обществена изява. Такова е емоционалното въздействие, което лъха от многобройните стенописни изображения на Захари Зограф, от вдъхновената палитра на Станислав Доспевски, от патриотичните платна на Николай Павлович.

Дори и такива изкуства като архитектурата и строителството също се оказват под въздействието на освободителната идея. Със своите едромащабни измерения, функционалност и изящество възрожденските постройки са красноречив израз на порасналото самочувствие на българина, на материалните му възможности и естетически потребности, на неговите претенции за самостоятелност. Рилският манастир е блестящ образец в това отношение.

Едновременно с просветата и духовната култура важно значение за националната самоидентификация на българите през Възраждането има християнската православна вяра. Православието е онзи надежден идеологически щит, който в най-трудните години опазва нашия народ от народностно обезличаване в условията на агресивното мюсюлманско обкръжение. Макар да няма своя църковна институция, българското духовенство продължава да живее. Намерило убежище буквално в дупките на непристъпните скални манастири катакомби, това духовенство се оказва последната несломима крепост на българското самосъзнание. През онези съдбовни години българското духовенство не се занимава с религиозна догматика и дори се отклонява от чисто конфесионалните си функции. Главната и единствената му грижа е да опази самоличността на българите чрез православната вяра. Тази именно вяра става надеждно убежище срещу неприятеля. По този начин българското духовенство започва да играе фактически много важна политическа роля. Новата му функция особено ярко се откроява през епохата на Възраждането, когато то оглавява общонародната политическа борба за независима българска църква. В такъв смисъл българското православно духовенство активно участва като деен фактор в българското националноосвободително движение. Учредяването на Българската екзархия през 1872 г. е крупен успех на националната революция. Това е първият симптоматичен предвестник на приближаващото национално освобождение.

Социалната опора на националната революция

Всестранният икономически и културно-духовен подем в българските земи през XVIII и XIX в. създава обективно-материални условия и предпоставки за разгръщане на масово и организирано националноосвободително движение. В недрата на българското възрожденско общество израстват и се множат нови сили, които не само са заинтересовани от премахването на чуждото национално потисничество, но разполагат с материални възможности, с необходимите интелектуални ресурси и достатъчно широк идейно-политически кръгозор, за да организират и оглавят освободителното движение. Именно тези нови обстоятелства обогатяват вековната стихийна съпротива срещу окупаторите с онзи така необходим катализиращ фермент, който ѝ придава допълнителен ясно изразен социален заряд, прави я много по-целенасочена и ефективна.

Размахът на българското националноосвободително движение през 60-те и 70-те години и неговият апогей Априлското въстание е причинено, както се вижда, не от бедност и мизерия, не от бедствено материално положение, а напротив – от цялостното икономическо възмогване на българския народ, от неговата пораснала материална мощ. Съвсем не е случайно, че главни средища на революционното движение и въстанието са именно по-издигнатите икономически райони и селища със заможно население. Между тях може да изброим такива селища като Панагюрище, Копривщица, Клисура, Батак, Перущица, Брацигово, Сливен, Котел, Ловеч, Тетевен, Стара Загора и много други. „Когато се говори за причини на въстанието, обикновено се смесват два различни въпроса: причини за недоволството изобщо на потиснатия ни от турско робство народ и причините за въстанието. Това са качествено различни въпроси. Недоволство има във всяко класово общество, но въстания не стават всеки ден. Недоволство поради една или друга причина съществува във всяко общество, над което стои власт, била тя своя или чужда... Но не всяко недоволство дава въстание... Така че, когато говорим за причини на Априлското въстание, разбираме именно онези нови условия, които създадоха *качествено новия момент в старото недоволство от турското потисничество.*“[139]

Българската национална, антифеодална революция е от ранен тип подобно на френската или холандската. Тя съзрява по време на манифактурния стадий от развитието на буржоазните отношения, когато буржоазията е в процес на формиране, а пролетариатът отсъства в обществената структура като самостоятелна класа. Би могло да се говори само за наченки на пролетариат или предпролетариат. Защото освен че броят на работниците е относително малък, но и по същество социалната им физиономия е още съвсем неизбистрена. Голяма част от работниците не са заети постоянно в производството. Както личи от данните, повечето от тогавашните предприятия имат сезонен характер или пък са нетрайни и съществуват за непродължителен срок от време. Това значи, че работниците или са имали, или е трябвало да търсят други допълнителни начини и средства за препитание. Следователно както навсякъде, така и у нас през епохата на манифактурния стадий от развитието на капитализма пролетариатът не съществува като обособена класа.

В българското възрожденско общество съществува само една социална формация – класата на формиращата се буржоазия, която се слива с целия народ. Или с други думи, у нас по онова време имаме нещо подобно на третото съсловие в навечерието на Френската буржоазна революция. В епохата на формиращите се буржоазни отношения в сферата на стопанския живот различните социални групи като селяни, занаятчии, търговци и всички останали собственици загубват предишния си характер от Средновековието, придобивайки ново качество, нов буржоазен облик, смисъл и съдържание. В системата на новите обществени отношения те се превръщат постепенно в прослойка на създаващата се буржоазна класа. По това време не можем да говорим за отделна търговска, занаятчийска или селска класа. Буржоата собственик изобщо както по своето място и роля в стопанската дейност, така и по величината на притежаваното имущество се явява в пъстра гама от най-разновидни форми. Понякога дори е трудно да се видят, открият и разпознаят неговите присъщи, основни социални отличителни белези. Той може да бъде фабрикант, манифактурист и търговец, но може да го срещнем като прекупвач на данъци, лихвар, земеделец, джелепин, занаятчия, бакалин и пр. Класовата му физиономия е обикновено твърде деформирана от феодални влияния и наслоения. Известно е, че за да обезпечи съществуването си, буржоата собственик притежава добра способност за приспособяване към съществуващите условия, ако, разбира се, няма достатъчно сили и възможности да ги промени в своя полза. Точно така постъпва една определена част от създаващата се българска буржоазия. Подобно на мимикрията в природата, мнозина буржоа по онова време се адаптират към условията във феодално-деспотичната империя, в резултат на което се появява чорбаджилъкът като специфично местно социално явление с присъщите му уродливи свойства и белези.

И така, стигаме до въпроса за характера на съзряващата революция, за нейните социално-класови носители, движещи сили, осъществители и ръководители. Що се отнася до характера ѝ, нещата са по-ясни. Вече споменахме, че по силата на обективния, закономерен исторически процес у нас предстои да се извърши именно буржоазна революция, която едновременно с премахването на инородната власт, на националното потисничество, цели фактически да унищожи феодалните окови, като разчисти пътя за естественото и свободно развитие на българския народ. Така че спор относно характера на нашето националноосвободително движение и неговата най-голяма изява – Априлското въстание, не може и да има.

По-сложен е обаче въпросът за това, от кои социални среди се комплектува фалангата на революцията, кои са нейните инициатори, масова опора, организатори и водачи. За да отговорим на тези въпроси, естествено ще бъде да насочим погледа си към формиращата се класа на буржоазията, която по историческото си призвание би трябвало да играе главна роля в назряващата революция. Но ние насочваме вниманието си към тази именно класа не толкоз поради тези съображения, защото има случаи в историята, когато други класови сили осъществяват буржоазния преврат, а самата буржоазия върви в опашката на събитията, очаквайки всичко наготово. В конкретния случай обаче главното е, че буржоазията е единствената възможна класова сила по онова време в българското възрожденско общество, която включва в себе си или обединява около себе си почти всички слоеве от народа. Но въпросът се усложнява от обстоятелството, че буржоазията като класа е твърде хетерогенна по своя състав, независимо че тя се намира в манифактурния стадий от развитието си и социалните амплитуди не са още така драстични, както в напредналите капиталистически общества. И все пак дори за тогавашните възрожденски мащаби ние констатираме изявени различия в обществената йерархия, една широка поляризация на социалните слоеве на буржоазията, с различно място и различна роля в стопанския живот, с различно имотно състояние и материални възможности и оттук – с различно отношение и участие към актуалните проблеми на настъпващата революция и делото на Освобождението.

Преди да направим опит за някаква категоризация и разграничение на различните буржоазни прослойки, налага се да обърнем внимание върху следните съществени обстоятелства. Преди всичко трябва да припомним, че изворните данни за онази епоха са доста ограничени, откъслечни и спорадични, поради което изобщо е немислимо да се направи каквато и да била, дори приблизителна персонификация и статистика за имотното състояние на отделните представители на буржоазията. Второ, доколкото са запазени и налице откъслечни сведения по този въпрос, те са твърде неточни. Знаем, че извършените имуществени описи в някои османски статистики, правени с оглед на фискални нужди, са много небрежни, а отгоре на това данъкоплатците всячески се стремят да укриват част от доходите си. Следователно тези статистики са несигурни. Собствениците буржоа по време на робството съзнателно са избягвали да афишират своето имотно състояние не само заради данъчното облагане, а и за да се предпазят от безцеремонния поглед на разбойническите шайки, върлуващи навред из страната. Така че всички сведения за имотното състояние и доходите на един или друг собственик, освен че са малко, но доколкото ги има, са недостоверни. Разбира се, за единични случаи ние разполагаме с доста конкретни и приблизително точни данни, но това са само изключения, които не биха ни подпомогнали много с оглед на задачата ни. А и още нещо. Трудно е да се изнамери подходящ критерий при класификацията на отделните социални групи. Кои могат да бъдат считани за богати, кои за средно богати и кои за бедни? Това с един практически неразрешим въпрос, първо, защото в условията на непрекъснато протичаща и интензивна диференциация имотното състояние бързо се мени, особено при по-нисшите социални прослойки; и, второ, защото в различните райони едно и също имотно състояние има различна стойностна оценка. Следователно не е възможно да се измисли единен критерий. Съвсем не е случайно, че никой досега не се е заел с подобна задача, при все че тя би била от най-съществено значение в науката.

Естествено, при отсъствието на това изследване и при невъзможността засега да бъде направено, ще трябва да се задоволим с една най-обща, условна категоризация на буржоазните прослойки.

Бихме могли да разграничим главно три социални групи във формиращата се българска буржоазна класа по онова време. Най-отгоре в социалната пирамида стои групата на едрата търговско-лихварска и промишлена буржоазия. Тя съставлява относително малка част от българското общество. Към тази прослойка спадат например братя Евлоги и Христо Георгиеви, Николай М. Тошков, Палаузови, братя Робеви, братя Гешови, братя Гюрови, М. Гюмюшгердан, свищовските едри търговци начело с Цвятко Радославов, фирмата на Васил Станчев от Котел, съдружниците от копривщенската Масърска компания начело с Ив. Маджаров, търновският фабрикант Ст. Карагьозов, търговецът Славчо Паскалев, габровският предприемач Ив. Калпазанов, братя Рашееви, карловският промишленик Иван Грозев, софийските търговци хаджи Мано Стоянов, Димитър Трайкович и редица други от същия ранг. Това са все едри търговци, лихвари, индустриалци предприемачи, собственици на предприятия, търговски фирми, чифлици и други имоти, които оперират с крупни за онова време суми, възлизащи на милиони. От търговските сметководни книги на братя Евлоги и Христо Георгиеви например научаваме, че търговският баланс на фирмата през 1866 г. възлиза на 10 433 846 гроша, през 1868 г. – на около 16 млн. гроша, през 1869 г. – 18 млн. гроша и т. н.; фирмата на цариградския търговец Хр. Тъпчилещов приключва 1868 г. с оборот над 8 млн. гроша, а през 1875 г. – с над 11 млн. гроша. Търговският баланс на М. Гюмюшгердан е уравнен през 1873 г. на стойност над 2 млн. гроша, а през 1875 г. – с близо 3 млн.[140] Подобни са мащабите в стопанската дейност и на останалите представители от тази буржоазна прослойка.

По-надолу в социалната йерархия се нарежда средната буржоазия – градска и селска. Това са заможни търговски кореспонденти по места на големи фирми, търговски посредници, прекупвачи на добитък, бегликчии, джелепчии, манифактуристи, заможни занаятчии, земевладелци, собственици на ниви, ливади, лозя, градини, ханове, мелници, тепавици и пр. Тази прослойка обхваща доста значителна част от българското възрожденско общество. Почти във всеки град, във всяко село се създава един обществен елит от заможни люде, които по правило са членове на местната община, в техни ръце са местното управление, училищното дело, еснафската организация и пр.

Накрая се нарежда прослойката на дребната градска и селска буржоазия. Тя съставлява огромното мнозинство от народа. В редовете ѝ фигурират всички средни и дребни занаятчии, търговци на дребно, бакали, кърджии, дребни и средни селски стопани, изобщо всички дребни стокопроизводители. Хората от тази социална група не са организатори на капиталистическото производство, не се ползват в своята дейност от наемен труд, но по силата на обстоятелствата те са привързани с хиляди нишки към новосъздаващата се буржоазноманифактурна обществена система. В икономическия живот те фактически стават част от нея, носят в себе си потенциалния заряд на новото време.

За да завършим в общи линии социалната характеристика на възрожденското общество в навечерието на Априлското въстание, трябва да отбележим още съществуването на онази най-принизена част от него, стояща на дъното на социалната пирамида. Тук спадат най-бедните и безимотни селяни изполичари, ратаи, надничари, чираци, калфи, наемни работници и други пауперизирани елементи. Те съставляват доста многобройна част от обществото, но както казахме, не са самостоятелна класова формация, а се явяват по това време като придатък на буржоазията.

Една по-конкретна представа за социалната структура на възрожденското общество по онова време добиваме от описанието на съвременника Г. Ангелов за Кюстендил. Той очертава тамошната социална структура по следния начин: „Състоянието на българите може приблизително да се определи така: 10–15 семейства първенци българи, чорбаджии, по занятие търговци, имеющи имотно състояние 60 – 120 000 гроша. Такива бяха Георги Динов, братя Дочови, Смилови, братя Ангелови, братя Сиромашки...; 20–30 семейства второстепенни, с имотно състояние от 20 – 60 000 гроша, по занятие местни търговци, кръчмари, бакали, шивачи и др. Такива бяха Христо Стойнов, Векилхарч, Иван Рамаданов, Димитър Самоковлиев...; третостепенни, с имотно състояние до 10 000 гроша, имаше 100 – 200 семейства и те бяха занаятчии: терзии, абаджии, кожухари, дюлгери, кръчмари и пр., а остатъка семейства в града бяха почти без никакво състояние... Първостепенните по състояние въртяха търговия извън, бяха и мюлтезими, второстепенните бяха местни търговци на разни европейски и тукашни стоки, а същевременно работеха и разни занаяти, третостепенните пък бяха само занаятчии, еснафи...“[141]

Оттук по аналогия можем да съдим и за картината в другите селища.

А сега нека да видим какво е отношението и участието на поменатите социални прослойки от българското общество към назряващата национална, буржоазнодемократична революция.

Дейците от кръга на „Добродетелна дружина“ и лично двамата братя Евлоги и Христо Георгиеви неведнъж са изявявали своя патриотизъм и загриженост към делото на освобождението, проявявайки благосклонност към някои революционни инициативи. Известно е например, че Хр. Георгиев неколкократно оказва материална подкрепа на Хр. Ботев както за неговата издръжка, така и за някои негови революционни начинания. В едно писмо до Хр. Георгиев Ботев пише: „... няма кому другиму да се надея и да се помоля, освен Вам, и Вас, добрий бай Христо, ще имам за благодетел. Вий видите и без да Ви казвам, че съм останал гол и бос, та ме е срам да се покажа пред приятели, а не да се явя при родителите си, които вместо да утеша, още повече ще наскърбя... Затова, добрий бай Христе, в името на честта си Ви моля да ми дадете 10 – 12 лири (1300 – 1600 гроша– *бел. авт.*), за да се постегна, а главното да си купя потребните книги... за да Ви имам като пръв благодетел, а семейството ни непрестанно да Ви благодари.“[142] Хр. Георгиев се отзовава на Ботевата молба. В едно писмо до Н. Геров той пише: „... и днес за днес като дреха зимна нема, нема и нужните пари за преживяване, и сегис-тогис му давам ази... За него други цяр няма, освен да се върне назад и да намери тамо нейде да стане учител... Нему наистина ще му трябват 10 – 12 лири, защото е гол.“[143] „Добродетелна дружина“ помага на Ботев и при намиране на типография за издаването на в. „Знаме“. „Аз ще да взема типографията на старите, т. е. на в. „Отечество“, пише Ботев, и ще да издавам клетото „Знаме“, ако ще би и гладен да ходя“. В друго писмо след няколко дена до Ив. Драсов Ботев вече съобщава, че е получил печатницата, отбелязвайки между другото, че „старите“ съчувстват повече на мене, нежели на дружеството „Полезни знания“[144].

През 1867 г. по известни причини дейците от „Добродетелна дружина“ проявяват склонност да подкрепят революционното движение. За целта те отпускат сума в размер на 300 лири и чрез своя довереник Марин Бенли основават няколко тайни комитета в България [145]. Същата година Хр. Георгиев финансира със средства четата на Панайот Хитов. Най-напред му дава 300 жълтици, а после допълнително още 50 за въоръжение и разноски по пътя[146]. Преди да премине в България, Хитовата чета престоява известно време в чифлика на Хр. Георгиев в с. Улмени, срещу Тутракан. По този повод Хитов отбелязва в спомените си: „Разбира се, че Христо Георгиев знаеше за нашето идване и ни даваше всекак съдействие и помощ.“[147]

Интересно е отношението на дейците от „Добродетелна дружина“ към четата на Хаджи Димитър. По този повод Хр. Георгиев пише на Н. Геров: „Преминуването на четата не стана с наше одобрение, но като нещо станало, мисля, че е добре да се задържи, и ако се уверим, че те се държат добре, и са се умножили, както се казва по тука, то тогава както ние тука и вие тамо трябва да подействате за подкрепление и за средства ще търсим леснина.“ В заключение той моли Геров телеграфически най-бързо да му съобщи каква е съдбата на четата, дали се разраства всенародно движение или не. В отговор Н. Геров, който изразява интересите на същите кръгове от буржоазията, описва с възхищение героизма на четниците от Хаджидимитровата чета, но заключава: „Само с една такава чета нищо друго освен жертви ще се постигат. Друго би било, ако населението отсам Дунава въстане и се присъедини, но това засега не може да стане.“[148] Не е известно дали „Добродетелна дружина“ е оказвала някаква материална помощ на В. Левски при изграждането на революционната организация, но е установено, че Апостола има връзки с Н. Геров в Пловдив. Н. Геров, без да е добре запознат с неговата работа, му оказва съдействие, като го укрива от властта. Не е изключено обаче Левски да е влязъл чрез Геров във връзка с Комитета на старите. Според някои данни дейците от „Добродетелна дружина“ обещали на Левски да му дадат 1000, 2000 или даже 3000 жълтици, но ако се уверят, че наистина ще има въстание[149]. Изглежда, че Левски наистина е получил известна сума от тях, защото в едно писмо до Киряк Цанков го моли да посъветва Любен Каравелов да не пише във вестника си против „старите“, защото получил от тях пари, дори без да му искат разписка[150]. Нека припомним и това, че печатницата на Каравелов за издаване на в. „Свобода“ е набавена също със средства на „Добродетелна дружина“[151]. По-късно, когато наближава буреносната 1876 г., дейците на едрата буржоазия около „Добродетелна дружина“ с напрежение следят събитията и пак проявяват склонност да помогнат. Д-р Васил Караконовски, един от приближените на „старите“, в писмо до Н. Геров през декември 1875 г. пише: „От турските реформи нищо не излезе. Само със сила може да се уреди българският въпрос. Да видим напролет!“[152] А когато Ботевата чета се подготвя за своя славен поход по време на Априлското въстание, тя пак се обръща към „Добродетелна дружина“. По този повод един от хората, натоварени да се грижат за набавяне оръжие за четата – Ернст Краус, съобщава следното: „Оръжието ни го заплати един човек с пари, които му дал богатият търговец Евлоги Георгиев.“[153]

През време на Руско-турската освободителна война Евлоги Георгиев, вече напълно уверен в успеха на освободителното дело, е по-щедър. Той дава безвъзмездно на руската армия в Румъния 800 000 франка[154].

Поведението на дейците от „Добродетелна дружина“ и подкрепата, която те оказват на освободителното движение, намират признание от страна на революционерите и дразни силно турското правителство. В едно писмо Н. Геров съобщава, че властите обвиняват Хр. Георгиев като главен подстрекател на бунтовния комитет в Румъния [155]. Същевременно в един от броевете на в. „Независимост“, орган на революционната партия, по повод смъртта на Хр. Георгиев се пише следното: „Първият български търговец, който е захванал да говори, че е българин, и който не се е срамувал от народността си от произхождението си, е покойният Христо Георгиев.“ [156]

Не по-малко отзивчива към освободителното движение е едрата буржоазия от Одеската колония около Одеското настоятелство начело с Н. М. Тошков. В 1867 г. Н. Тошков и Н. Рашеев пристигат в Букурещ, където влизат във връзка с Иван Касабов и дейците от БТЦК. Те обещават да отпуснат парична помощ. Още същата година Касабов получава от тях 200 минца, с които започва да издава в. „Народност“[157] През 1866 г. Тошков финансира и Г. Раковски във връзка с намеренията му да организира четническо движение в България. Раковски получава от одеските първенци за тази цел сумата 800 рубли[158]. В едно писмо до Евлоги Георгиев от 1876 г. Тошков препоръчва да се изпратят пратеници до Петербург и в Сърбия с молба за помощ. „Оттам, пише той, може да се очаква голяма добрина за общото дело... На страничните помощи обаче ние трябва да гледаме като на нещо второстепенно. Нашите собствени старания и енергическите мерки трябва да държат първото място. Само тъй можем да достигнем добър резултат... Сега прочие е време да докажем на света, че и ний не спим.“[159] Движен от такива мисли, Тошков дава пари на Раковски и сам пристъпва към създаване на комитет в Одеса, в който поканил няколко богаташи от българската колония. В този комитет фигурират 7 души търговци, които изявяват желание да участват в борбата за освобождение на отечеството. От името на създадения комитет Тошков неколкократно праща молби до руското правителство за „материална и нравствена помощ“[160].

По-късно, когато Левски създава комитетската организация в България, Н. Тошков изразява одобрение на дейността му и оказва материална помощ. От едно писмо на Филип Тотю до Данаил Хр. Попов от октомври 1871 г. научаваме, че организацията на Левски влиза във връзка чрез Ф. Тотю с Н. Тошков, искайки съдействие за закупуване на оръжие в Одеса. Н. Тошков изпълнява своевременно поръчката и по този повод пише: „Действително аз жертвам тези пушки на името за Отечеството ни... Мога да дам и по-много, а само да знам, че българите ще направят туй дело, защото вярвам, че нашето Отечество няма да се освободи само с перо и с хурата, доде не проливаме кръв и да даваме пари, защото всички правителства с пари и политика работят, но по-много харчат и правят силни оръжия... Сега аз жертвам туй оръжие и още мога да жертвам на пет места още по толкоз, но да вида само да се работи.“ Накрая

Тошков съобщава, че е готов да плати 80 000 карбонци и повече, поздравявайки Левски за усърдието му[161]. Апостола от своя страна отдава нужното признание на одеските първенци, наричайки Н. М. Тошков и Марин Бенли „родолюбци, които заслужават народна почит и народът справедливо им я отдава". „Те, пише Левски в едно писмо, както са правили досега добро народу, щат правят и занапред."[162]

Със същата благосклонност Н. М. Тошков и приближените му от Одеското настоятелство се отнасят към всички български патриоти, отдадени на революционна дейност. През 1869 г. Н. Обретенов заедно със свой другар се явява при Тошков в Одеса. Последният любезно ги настанява в къщата си и се заема да им осигури настаняването в юнкерското училище[163]. Дори има случаи, когато някои недобросъвестни лица злоупотребяват с готовността на Тошков да помага в освободителното дело. Веднъж при него се явява някой си Жеко, който се представя за революционер и иска пари уж за въоръжаването на 4500 души. Тошков му дава 2000 гроша[164].

През 1875 г. във връзка с решението на БРЦК да подготви въстание Христо Ботев и Иваница Данчев се отправят при Тошков в Одеса да искат пари. Тошков ги посреща сърдечно, заедно с българина офицер от руската армия Иван Кишелски. Двамата проявяват голяма отзивчивост към пратениците на БРЦК. Тошков им дава 300 рубли, а Кишелски – 1 сандък с 30 револвера[165]. По-късно тези пари и оръжие са употребени за въоръжаването на Ботевата чета.

Подобна подкрепа на революционното дело оказват и други емигрантски дейци от средите на заможната буржоазия. Княз К. Богориди отпуска 5000 жълтици на Г. Раковски за организирането на Първата българска легия в Белград, 1861 – 1862 година[166]. Големи услуги на революционерите прави богатият търговец лихвар и комисионер от Свищов Димитър Ценович. Той е един от основоположниците на организацията „Българско общество" в Букурещ през 1868 г. Тази организация има заслуги за финансирането на Хаджидимитровата чета, а също за осигуряване издаването на революционните вестници „Народност" и „Тъпан". От името на „Българско общество" Ценович дава 30 турски лири на Левски за първата му обиколка в България[167]. По-късно Ценович стана член на БРЦК и касиер на организацията[168]. След бягството си от Диарбекир Стоян Заимов се озовава в Румъния при Ценович, който му дава 2000 франка за преживяване. Подобни услуги Ценович прави на много български дейци, изпаднали в затруднение[169]. Същите заслуги има и К. Цанков, син на богат търговец от Свищов. Той става член на БТЦК през 1866 г., а по-късно е подпредседател на БРЦК и взема участие в комисията по изработване на устава и програмата на организацията[170].

Към емигрантския филиал на революционната организация са привлечени също богатите търговци Скарлет Стратевич от Браила, Рафаил Атанасов от Галац, Данаил Попов от Т. Мъгуреле, Иван Райчев от Плоещ и Петър Фитов от Болград. Те присъстват на Общото събрание на БРЦК през април 1872 година. Както съобщава един съвременник, Каравелов се отнася много внимателно с тях, защото представляват най-големите и най-богатите комитети в Румъния[171]. Заможният търговец Иван Стоянов също оказва помощ на революционното дело. През 1868 г. той подпомага преминаването на Х. Димитър и Ст. Караджа с четата им в България. Ив. Стоянов обезпечава изхранването на цялата чета по време на пребиваването ѝ в Гюргево, а после организира нейното прехвърляне през Дунав. Същият по-късно, в края на 1875 г., се грижи цял месец за материалната издръжка и прехраната на дейците от Гюргевския комитет в „Казармата“. Стоянов помага също на Стамболов с пари за път да се придвижи до Гюргево[172], а освен това дава пари за покупка на оръжие и за други разноски във връзка с подготовката на Априлското въстание[173]. В същата насока твърде много помага и друг български богаташ – Димитър Горов, търговец и фабрикант в Гюргево. Целия си капитал от няколко хиляди жълтици Горов предоставя за нуждите на революцията. Заедно с Ив. Стоянов той също обезпечава дейците от Гюргевския комитет и участва активно в заседанията[174]. Към богаташите родолюбци в Румъния можем да споменем още Никола Балкански, чиято мушия* в с. Синещи е същинско убежище за революционерите. Там се подготвя четата на П. Хитов, а Н. Балкански похарчва много средства за нейното обезпечаване с храна и оръжие[175]. Голяма сума за подготовката на Хаджи-Димитровата чета дава търговецът патриот от Плоещ Александър Василев, който освен 100-те жълтици сам се включва в четата [176]. Така постъпват и други богаташи родолюбци като напр. Банката Христович Райчев, Христо Дряновски и др., които презрели охолния живот в Румъния, тръгват под знамето на Х. Димитър[177]. А що се отнася до поменатия търговец от Т. Мъгуреле Данаил Хр. Попов, най-добър атестат за заслугите му към революционното дело е всеизвестният факт, че той е избран от В. Левски за най-доверено лице и връзка на Вътрешната революционна организация (ВРО) с дейците от Влашко.

---

* Мушия (мошия), рум. – чифлик, имение. *Бел. ред.*

Значително по-сдържани към освободителното дело са представителите на горния слой от българската буржоазия вътре в страната. И това е напълно обяснимо предвид на големите рискове, съпровождащи всяка стъпка в подкрепа на революцията и въоръжената борба. И все пак тук също могат да се изброят подобни прояви на съдействие в една или друга степен.

В Цариград през 1871 г. В. Левски влиза във връзка с някои богати българи, от които събира средства за организацията. Той се среща с Д. Гешев, Марко Балабанов, Ст. Илич и спечелилия си по-късно печална слава като негов съдия – Иванчо Хаджипенчович. Стефан Илич, собственик на търговската кантора в Цариград, родом от Пазарджик, поддържа връзки с революционните среди във Влашко и проявява жив интерес към освободителното дело. Той се отнася отзивчиво към Апостола и се наема да събере пари от цариградските български търговци. Ст. Илич предава на Левски сума от 66 турски лири, които се равняват на близо 8500 гроша[178]. Според сведенията на Хр. Стамболски по време на пребиваването си в Цариград Левски отсяда в дома на Ив. Хаджипенчович, който също се заема да събере пари и дава 80 турски лири. Както съобщава Хр. Стамболски, присъстващ на разговорите между Левски и Ив. Хаджипенчович, „двамата непрестанно влизали в спорове и пререкания по народните работи“. Но така или иначе, въпреки недоразуменията между тях Хаджипенчович дава убежище на Апостола и събира исканите пари[179]. Колкото и парадоксално да изглежда сведението на Хр. Стамболски, то е напълно допустимо, защото съответства на конспиративната практика на Апостола – да търси убежище и услуги от хора с добра репутация пред османската власт и нейни служители. Случаят с Ив. Хаджипенчович е твърде показателен. Очевидно по-късно, по време на съдебните заседания в Софийския съд срещу Левски, Хаджипенчович, като член на съда, е тръпнел от ужас да не би Левски да му припомни за срещата между тях. Това е една печална душевна драма на една робска психология, присъща за някои българи по онова време, които в името на собственото си благополучие, по силата на обстоятелствата се превръщат във врагове и предатели на народа си[180].

Богатият цариградски търговец Христо Тъпчилещов също се среща с Левски в Цариград през 1871 година. Няма сведения той да му е помагал със средства, но се знае, че се отнесъл благосклонно към Апостола и го посъветвал да се пази[181].

Съществуват данни, че цариградските български богаташи се срещат по-късно с Хр. Ботев и Ив. Данчев, когато двамата посещават Цариград през 1875 г. да събират пари за подготвяното въстание. „20 души българи, повечето видни търговци – пише един съвременник – чакали в частната Михалева стая появяването на букурещките пратеници.“[182] Както сам Ив. Данчев свидетелства, тази мисия завършва с успех. Макар и отказали да участват физически в замисленото въстание, търговците обещават материална подкрепа. Съставя се специална комисия между тях, която събира и предава на Хр. Ботев и Ив. Данчев „доста пари за комитета“[183].

Известна илюстрация на настроенията на заможните българи от вътрешността на страната към революцията и тяхната готовност да помагат са обиколките на Левски из България при изграждането на комитетската мрежа. Не е безинтересно да видим с какви хора той се среща и контактува в различните селища. Известно е, че една от най-първите грижи на Апостола е набавянето на средства за нуждите на революцията. „Българският народ, пише той в едно писмо, е готов да дигне революция, но где е оръжието му? Пари и пак пари! Който намери пари и въоръжи българския народ, той ще бъде най-големият патриот.“[184] „Забелязано е от памти века – казва Левски в друго писмо – какво, такова нещо да се извърши, стои в ръцете на младите и в парите на чорбаджиите! Така са и правили народите, така щем и ния.“[185] И така Левски съвсем целенасочено при своите обиколки из разни градове се стреми да установи връзка и да привлече към делото богатите българи. Той изпраща циркулярни писма до много чорбаджии, приканвайки ги да помогнат материално на освободителното дело. Интересен момент, с оглед нашата задача, в обръщението на Левски към богаташите е това, че той специално им обръща внимание върху обстоятелството – освободителното дело е тяхна грижа и задължение, защото те ще имат най-голяма полза от него. „И жертва на бесилка давахме, и в Диарбекир сека година хора пращаме само и само за Вас богатите, да се сетите за ум и разум и да свършихте това, за което ви караме днес да сте го приготвили отдавна, като и сами разбирате, че без пари се не върши, па да додехте Вие нас да търсите, а не ние Вас, защото един чисто народен юнак 100 чорбаджии не могат да го откупят. Пък ние дадохме и даваме още таквиз жертви за чорбаджийския кеф и пак са не съзимате, но още гледате на тях хладнокръвно и наричате ги чапкъни.“[186]

Обикаляйки градове и села, Апостола съзнателно търси най-вече богатите, именно тях иска да привлече към делото на революцията. До известна степен Левски постига някои резултати в това отношение.

Да започнем от неговия роден град Карлово. Там той установява връзки с фабриканта Иван Грозев, Васил Пулев, братя Божилови, търговците Георги Димов Карловски, Матей Рачев Петров, Митко Астарджиев, Иван Фурнаджиев и др. От един съвременник научаваме, че като идва в Карлово, Левски посещава някои по-заможни граждани и „наложил на всеки да плати дан за освободителното дело. От споменатите имена, запомнила съм само: Митко Астарджиев и Иван Фурнаджиев, които с готовност дали по 10 000 гроша за делото."[187] Търговците съдружници Васил Пулев и братя Божилови помагат пък за доставка на оръжие от Цариград и Родосто. Васил Пулев влиза дори в организацията и прави парични дарения[188].

За посещението на Левски в Трявна Хр. Даскалов разказва следното: „Левски поиска списък на по-богатите, на чорбаджиите в Трявна и ни каза, че той сам ще се яви пред тях и ще им иска пари за целта." Вечерта се събрали 20 души. В присъствието на Ангел Кънчев Левски ги информирал за делото и поискал пари. Всички обещали да дадат, но не веднага, а на сутринта. На другия ден Левски получил от тях 500 гроша срещу квитанция. „Нашите хора – заключава Даскалов –даваха пари и обещаваха... но това го правеха от страх, а не от съзнание и добра воля." Между тревненските чорбаджии Левски лично посещава Кънчо Генков и Цоньо Пандурски[189]. В Плевен той се свързва с местните богаташи Костаки Костов и Марин Петров. Последният оглавява местната община, а Костов е ковчежник. От Костов Левски иска да влезе в революционния комитет. Той приема поканата. Освен него в Плевенския революционен комитет участват още 8 души търговци[190].

В Лясковец Левски се свързва с чорбаджията Димо Вълчов, търговеца Калчо Пасков и богатия Марин Цонзарев. Вълчов е посветен в комитетските дела, оказва съдействие на Левски, като заверява тескерето му, за което е арестуван и осъден на 15 години затвор, но чрез подкуп е освободен. Пасков, търговец на дървен материал и веялки, се изявява като доверено лице на Левски и помага за доставки на оръжие. Марин Цонзарев, собственик на големи полски имоти и мелници, става деен член на революционния комитет в Лясковец и е избран за делегат на Общото събрание на БРЦК[191].

В Стара Загора Левски привлича за делото местния предприемач Христо Сяров, който в 1872 г. открива манифактурна работилница за парфюмерийни стоки. Същият оказва голяма помощ на революционната организация[192]. В Стара Загора по-късно, през 1875 г., като най-големи патриоти се изявяват богатите търговци Жекови. По време на Старозагорското въстание „благодарение на Михаил Жеков, чийто патриотизъм немаше граници и който по своето положение и честна деятелност имаше кредит във всички дюгени, можа да въоръжи всички несъстоятелни братя"[193].

В Ямбол Левски се свързва с Георги Дражев, богат търговец и виден деец на местния комитет. По-късно, по време на Априлското въстание, той взема активно участие начело на малка чета. В Сливен главен съмишленик на Левски е търговецът Сава Райнов, който оглавява местния революционен комитет. В Казанлък Левски установява връзка с богаташа Димитър Папазоглу. Същият му дава пари за организацията[194]. Селските първенци, чорбаджиите от с. Дивдядово, Шуменско, събират и предават на Левски 2 хил. гроша.

В Търново Апостола установява контакт с фабриканта Ст. Карагьозов, манифактуриста Ст. Сарафиди, чорбаджиите Георги Кабакчиев и Илия Попов. Според някои сведения Левски три пъти се среща с Карагьозов във фабриката му. Последният помага с пари и съдейства за неговото укриване от властта. Сарафиди също дава пари за организацията[195].

В град Елена Левски се свързва с богатата фамилия на Кършовски. И петимата братя: Иван, Сава, Йордан, Кънчо и Антон Кършовски, са революционери, участници в различните акции на българската революция. Душата на местния комитет е архимандрит Галактион Хилендарец, който е от богат произход. Освен с него Левски се запознава с хаджи Михаил Момчилов, чорбаджия и богаташ, който отпуска на комитета 100 турски лири от общо 150, събрани в града[196]. В Копривщица Левски привлича в революционния комитет двама едри търговци – Иван Личев, с търговска кантора в Цариград и Цоко Будин, джелепчия. Последният е член на общината в Копривщица. По-късно взема дейно участие в Априлското въстание. Като доверено лице на делото в града Апостола спечелва и известния скотовъдец в цялото Средногорие чорбаджията Гаврил Хаджитодоров, който впоследствие помага при подготовката на Априлското въстание[197]. В Панагюрище Апостола, както разказват съвременниците, отивал като у дома си: „Надали беше останала някоя чорбаджийска къща, в която да не е ходил на честито или на гощаване, или пък на сватба, когато е имало“, пише един съвременник[198]. Това твърдение, изглежда, не е много далеч от истината, като имаме предвид думите на Захари Стоянов: „Аз утвърждавам, че в Панагюрище, като изключим Дуат Онбаши, всички останали, богати и сиромаси, стари млади... знаеха, че в селото има апостоли и съществува комитет... Щърбанов и Гешанов, които представляваха султанската власт в Панагюрище, не само че бяха участници в приготовлението на въстанието, но бяха едни от първите деятели на комитета, членове на комисията.“ Дори чорбаджията Симеон Хаджикирилов, пише З. Стоянов, е избран да съхранява касата на комитета. Богатите толкоз са приобщени към делото в навечерието на въстанието, че двама души богаташи от джелепския есна се обръщат към Бенковски със следните думи: „Като чухме, че сте дошли да освобождавате народа и искате, щото всеки българин да нарами пушката, за което ний не сме достойни, то дойдохме да ви питаме, не е ли възможно да помогнем за тая работа с някоя пара.“ Двамата дават на Бенковски общо 100 лири и два коня[199].

В състава на Стрелчанския революционен комитет влизат най-заможните и влиятелни лица. Измежду тях Левски лично има контакт с търговеца джелепин Неделчо Стойнов[200]. Най-доверените хора на Апостола в Пловдив са братята Георги и Христо Търневи, притежатели на значително състояние – около 60 000 гроша, или 800 турски лири, и много имот. Както свидетелстват съвременниците, „всичкото това богатство бе разпиляно по комитетски работи“[201]. Двамата братя вземат най-дейно участие в Априлското въстание [202]. Освен с тях чрез Костадин Въгляров Левски влиза във връзка с Н. Геров. Последният се съгласява да помага и в разговор с Апостола между другото му казал: „Знайте само, че Освобождението на България нема да може да стане само отвътре и само с наши сили.“[203] Левски няколко пъти посещава Геров в консулството и търси при него убежище. Между пловдивските съмишленици на Левски е и Григор Божков, управител на книжарницата на Христо Г. Данов. Тази книжарница се превръща в нещо като революционен клуб, където отсядат много видни дейци, между които освен Левски, още А. Кънчев, Т. Каблешков, П. Волов и др. Хр. Данов знаел за това, но се правел, че не забелязва нищо[204]. Голяма услуга на делото по-късно, в навечерието на Априлското въстание, правят пловдивските ханджии. Те посредничат при купуването на оръжие и го съхраняват при себе си. Много ханове заприличват на въстанически сборни пунктове[205]. Тодораки Искров, собственикът на голяма дъскорезница в с. Кричим, е намесен в събитията по време на Априлското въстание, за което е арестуван и изпратен на заточение [206]. Дори и пловдивският чорбаджия М. Гюмюшгердан проявява известна склонност към съдействие по време на въстанието. „Справедливостта изисква обаче да признаем и това, пише З. Стоянов, че изобщо Гюмюшгердан е направил и много добрини на българите. Така например във време на въстанието той е запазил много български села по Рупчос от хищните башибозуци.“[207]

В Перущица Левски намира подкрепа от богаташката фамилия на чорбаджията Мито Тилев. Неговите синове Атанас и Георги приемат Апостола у дома си и помагат с пари на организацията. Георги Тилев по-късно става сратник на Г. Бенковски и участва активно в Априлското въстание[208]. Почитател на Левски в Перущица е и местният чорбаджия Костадин Хаджитанков Гинчев. Същият участва активно и загива в Априлското въстание. Подобно активно участие в революционното дело вземат заможните перущенци Петър Бонев и неговият сподвижник Спас Гинев, син на богат чорбаджия. П. Бонев оглавява революционния комитет, а Гинев, „презрял личното охолство, с рядка преданост участвува в революционното движение, за което не жалел сили и материални средства“[209].

В Брацигово активни участници в движението са Никола Боянов – търговец на дървен материал, и Васил Петлешков, син на местния богаташ Ангел чорбаджи[210]. Общо в Брацигово за Априлското въстание са събрани 402 турски лири. В. Петлешков дава 10 лири, а 47 души – по 5 лири[211]. Петлешков, както е известно, геройски загива по време на въстанието. В с. Батак (дн. гр.) като най-деен участник в революцията е местният богаташ Петър Горанов, който жертва състоянието си за делото. Неговият дом се превръща в убежище за революционните дейци[212].

Доста богати съмишленици Левски намира в Пазарджик. Там той установява контакт с чорбаджията Велчо Велчев, чийто син Тодор Велчев става член на организацията; с Георги Консулов – богат търговец, станал председател на местния комитет. Към делото бива привлечен и брат му Стефан Консулов; Михо Стефанов – богаташ, става касиер на комитета; богатата фамилия на Иван и Никола Ръжанкови също се включва в революционната организация. Само за една нощ след едно събрание на дейците от Пазарджишкия комитет в присъствието на Левски са събрани над 1 млн. гроша самопожертвувания от ентусиазираните съзаклятници. Събитието е отразено от Ив. Вазов в един от разказите му за Апостола[213]. Между богатите граждани от Пазарджик, с които Левски се свързва, са още Стоян Ангелов, собственик на хан и кръчма, и Илия Христосков Узунов, син на заможен чорбаджия. Последният, както твърдят съвременници, „разпилял голяма част от бащиното си богатство по комитетски работи“, а впоследствие е пратен на заточение[214]. В съседните села до Пазарджик Левски влиза във връзка с чорбаджията Мито Дамянов от манастира „Св. Петър и Павел“, когото привлича в организацията, и чорбаджията от с. Братаница Атанас Хаджииванов, който също е заклет като член на комитета[215]. По-късно всички поменати лица се включват в подготовката на Априлското въстание. Къщата на чорбаджията Велчо Велчев се превръща в същински арсенал. Бенковски посещава този дом като убежище, а Георги Велчев и Стефан Консулов са едни от близките му сътрудници[216]. В съседното село Церово начело на подготовката за въстание застава местният богаташ Гене Телийски – един от героите на Априлското въстание.

В Самоков Левски се свързва с Иван Чакалчето, син на чорбаджия и търговец на тютюни. Той развежда Левски по домовете на богатите самоковлии, между които и къщата на братя Гюрови. Апостола се среща с Димитър Гюров, но последният отказва да сътрудничи от страх. Поради същите съображения отказват и останалите богати граждани. Само в с. Продановица, Самоковско, Левски намира съдействие от Иван Илчов – богат абаджия и търговец, собственик на тепавица[217].

В София Левски се свързва с местните богати чорбаджии и търговци Бончо Хаджибонев, Димитър Трайкович, Димитър Ножаров, а дори и с хаджи Мано Стоянов. Бончо Бонев става председател на местния комитет, а Д. Ножаров – касиер. М. Стоянов и Д. Трайкович също правят услуги на революционното движение, поради което впоследствие, след Априлското въстание, са изпратени на заточение в Диарбекир[218].

Най-много съмишленици на революцията между богатите Левски открива в Тетевен. Там почти всички чорбаджии участват в създадения комитет. Начело на комитета застава Станьо Врабевски, богаташ с авторитет и голямо влияние пред османската власт. Като членове на организацията участват Петко Милев, Станчо и Станьо Иванови и още около 20 души имотни стопани[219]. В с. Голям извор, Тетевенско, Левски привлича в организацията местния чорбаджия и кмет Димитър Крачунов, в чиято къща се провежда заседанието на комитета. В него участва и друг богаташ – Дико Тодоров Диков, търговец на добитък[220]. В Етрополе Левски намира в лицето на богатия Тодор Пеев ценен сътрудник. Пеев става председател на революционния комитет и разгръща активна дейност. Като съмишленик е привлечен и чорбаджията Арнаудов, който дава пари за организацията[221].

Във Враца начело на комитета, по предложение на Левски, е избран Мито Анков – търговец на вълна и кожи. За членове на комитета в Оряхово, пак по негова инициатива, са включени братята Андрей и Рашко Лулчеви, богати и влиятелни хора, членове на общинската управа и църковното настоятелство, а също чорбаджията Цено Вълчев и търговецът на зърнени храни Т. Начев[222].

От свищовските заможни съмишленици на Левски можем да упоменем търговците Яни Станчев, Никола Славков и Христо Бръчков. От тях само Яни Станчев разполага с по-голямо състояние и с готовност отделя пари за революционните работи. Хр. Бръчков е дребен търговец, притежател на дюкян. Същият става председател на местния комитет[223]. В Ловеч Левски привлича за делото Иван Драгов, произхождащ от заможно семейство, и търговеца манифактурист Димитър Пъшков. И двамата се изявяват като активни революционери[224]. В с. Ново Село, Севлиевско, Левски се свързва със заможния търговец Нанко Пачника, когото също спечелва за движението, а в Горна Оряховица – с търговеца ангросист Вичо К. Грънчаров и чорбаджията Михаил Хаджистоянов[225]. В Троян Апостола се свързва с Димитър Попов, човек със завидно състояние и авторитет. Същият става председател на революционния комитет в Троян. Освен него Левски привлича в организацията В. Бочев, син на кмета – чорбаджията Бочо[226]. В Хасково Левски се обляга на Стоян Заимов и П. Ив. Берковски. И двамата произхождат от богати фамилии. Освен тях Левски търси услугите на хасковския чорбаджия хаджи Иванчо, в чиято къща намира убежище. Както свидетелства самият Ст. Заимов, при образуването на местния комитет Левски нарежда да се покани „цветът на хасковската младеж, хора от първа ръка, а някои от тях дори от Конака“[227]. И в Русе Апостола се ориентира към заможни и влиятелни българи. Основната му база там е домът на баба Тонка Обретенова, чиито синове до един се включват в революционното движение. От тях най-активно сътрудничи на основаната организация Никола Обретенов. За своя произход Обретенов съобщава следното: „Това наследство помогнало на баща ми да се издигне като търговец и да достигне да бъде наричан чорбаджи Тихо... Родителите ми... са били заможни хора. Имали са доста много ниви и лозя, овце и друг добитък.“[228] В Русе Левски, както личи от данните, е влязъл във връзка с известния богаташ и сътрудник на властта Иван Чорапчиев – издател на туркофилския орган в. „Дунав“. Неговият брат д-р Рашко Петров е участник в легията на Раковски през 1862 г., откъдето се познава с Левски. Освен това помощникът на Чорапчиев Стоил Попов е родом от Калофер, учи при Ботьо Петков, а по-сетне също участва в легията на Раковски, помагайки за събиране на доброволци. Има податки дори, че той е привлякъл Левски в легията. Така че Апостола е имал основание да разчита на съдействие от страна на Чорапчиев и сътрудника му Попов. Според сведения на съвременниците Левски е търсел техните услуги и е намирал при тях убежище. Ангел Кънчев също се е ползвал от удобствата на Чорапчиевия дом, като неведнъж е нощувал там[229]. Между заможните българи в Русе има и други, които съчувстват на освободителното дело и се включват в борбата. З. Стоянов например между другото отбелязва: „Само в един Русчук избегаха нея зима 7 – 8 момчета от търговската класа.“ Те отишли в Румъния, носейки със себе си, „кой по 100, кой по 200 – 300 гроша... да помагат на братята хъшове“[230].

Подобни примери за отношението и участието на горния слой от буржоазията в революционното движение биха могли да се посочат още много. Тук не е възможно да изброим всички. При това, както забелязваме, данните са в повечето случаи от втора и трета ръка. Мъчно е да се персонифицират всички участници в движението предвид неговия конспиративен характер, но още по-трудно е да се установи кой какъв е и точно какво е имотното му положение, т. е. дали се числи към едрата, към средната или към дребната прослойка. Обикновено за критерий ни служи субективната преценка на съвременниците, която се отнася и важи точно за определено селище. Например богатите чорбаджии от с.

Дивдядово, Шуменско, са богати, но за тамошните селски мащаби. Те не биха могли да се сравнят – да кажем – с богатите чорбаджии в Пазарджик, София, Пловдив или Цариград. Така че, когато говорим за „богат“, „заможен“ и пр., всичко трябва да се разбира условно и относително, с оглед конкретните условия в даденото селище или район. Когато обаче не разполагаме нито с конкретни данни за имотното състояние на дадено лице, нито пък дори със субективната преценка на съвременници или съмишленици, тогава се налага да съдим по косвени пътища за имотното му положение, най-често по такива белези като професията, степента на образование, по неговите връзки и влияние пред властта, по общественото му положение, хаджийското звание, прозвището чорбаджия и пр. Обикновено фабрикантите, търговците, манифактуристите, членовете на мезлича*, настоятелите на местните общини, кметовете, първомайсторите на еснафските организации, хората с високо образование и носещите званието хаджия са имотни хора. Следователно по този път също можем да правим изводи за социалното положение на отделни дейци или симпатизанти на революционното движение, макар този подход да крие опасност за неточност, а в някои случаи преценката да бъде изобщо погрешна. Изхождайки от поменатите принципни критерии, редица автори правят опити за класификация на дейците в революционното движение с оглед да се уточни техният социален състав и произход.

С. И. Сиделников ни дава статистика за ръководителите на частните революционни комитети по времето на Левски и за състава на тези комитети. От анализираните 62 души, ръководители на частните революционни комитети, по професия те се разпределят така: 16 учители, 17 търговци, 10 занаятчии, 8 земеделци, 2 служещи, 3 свещеници и 6 души са неизвестни. А по произход картината е следната: 15 са от търговски семейства, от които 6 души са богати търговци; 15 са от селски произход, от тях 1 е от богато селско семейство; 14 са от занаятчийски произход; 3 – от свещенически и 15 са с неизвестен произход[231]. Следователно от разглежданите 62 души, като приспаднем 15, за които няма данни, получаваме 47 души, от които 7 са от горния слой на буржоазията, а всички останали 40 души са от средната и дребната буржоазия. Разграничение между средната и дребната прослойка практически не е възможно да се направи. Подобна е картината и при социалния състав на комитетската членска маса. От разглежданите 1001 души, членове на частните революционни комитети, 7 са обозначени като буржоа (очевидно се имат предвид представителите на едрата буржоазия), 152 са търговци, 271 – селски стопани, 134 – занаятчии, 191 са учители и свещеници, 17 души са чиновници и 15 – чираци, калфи и наемни работници. Останалите 214 души са с неизвестна професия и произход[232]. Следователно от 787 души, за които има данни, 7 се числят към едрата буржоазия, 765 – към средната и дребната буржоазия (тук се включват 208 представители на интелигенцията, която с изключение на единични случаи произхожда от същата социална среда) и 15 души са от безимотните, пролетаризирани слоеве.

---

* Мезлич, тур. – съвет на селските първенци. *Бел. ред.*

В друга статистика за 200 души, участници в Априлското въстание, Сръбско-турската война и Ботевата чета, се получават следните резултати: терзии –11, кожухари – 13, търговци – 25, дюлгери – 6, дограмаджии – 2, кундурджии – 12, свещари – 4, кръчмари – 2, кюркчии – 3, касапи – 3, фурнаджии – 8, бозаджии и шекерджии – 4, абаджии и гайтанджии –21, мутафчии – 6, бакърджии – 4, златари – 3, каикчии – 2, слуги – 6, кантарджии – 2, шивачи – 2, кожари – 2, колари – 5, бакали – 14, бербери – 3, учители – 4, ученици и студенти – 3, градинари – 3, овчари – 4, земеделци – 21, войници – 2[233]. Или с други думи, 117 са занаятчии, 43 – търговци, 21 – селски стопани, 9 – интелигенти и служещи, и 10 – работници. Прослойката на средната и дребната буржоазия заедно с интелигенцията и служещите, които произхождат от нея, съставлява общо 190 души, а на безимотната пролетарска група – само 10 души. В тази статистика, както забелязваме, не се разграничават отделните прослойки на буржоазията. Участието на представители от едрата буржоазия може само да се предполага, евентуално из средата на търговците, които са отделени от дребните търговци – бакалите.

Да хвърлим поглед върху още една статистика, която проследява социалния състав на ръководителите на Априлското въстание. Най-напред да се спрем на тази, отнасяща се за състава на делегатите в Оборище. Анализът засяга 64 души. От тях 19 души са търговци, повечето от средната ръка – кръчмари, бакали, търговци на добитък и дървен материал. Само 3 души могат да се причислят към богатите: Петър Хаджигорев, Влад Пашов и Нетю Гугов; 17 души са земеделски стопани и скотовъдци. Между тях 4 са богати, 7 – със средно имотно положение, и 6 души са дребни стокопроизводители. Към богатите се причисляват Делчо Уливеров от с. Поибрене, Цветан Брълков и Гене Телийски от с. Церово и Михо Кабаджов от Старо ново село (Старосел), 11 души са занаятчии – мнозинството от средна ръка и няколко бедни: Иван Арабаджията, Антон Билкин и др.; интелигенцията е представена от 17 души – 13 учители, 3 свещеници и 1 лекар[234]. Както виждаме, в тази статистика фигурират 7 представители на горния слой от буржоазията, а останалите 57 произхождат от средите на средната и дребната буржоазия. Безимотната, пролетаризираната прослойка тук изобщо отсъства.

Сега да видим какъв е съставът на самите революционни комитети. Разполагаме с данни за комитетите в Пловдивски (Панагюрски) революционен окръг. Най-напред да се спрем на градските революционни комитети в Брацигово, Карлово, Клисура, Копривщица, Пловдив, Пещера, Пазарджик, Панагюрище, Станимака (Асеновград) и Сопот. Почти всички комитети в тях в основата си са със същия състав от времето на Левски. Общо в тях членуват 96 души, от които са събрани данни само за 57. Броят на търговците е 16 души, от които 12 средни и дребни и 4 заможни. Към заможните се числят Никола Караджов от Клисура, Стефан Дренски от Пловдив, Симеон Хаджикирилов от Панагюрище и Тодор Нейчев – търговец на аби и шаяци с кантора в Египет. Броят на занаятчиите е 18 души със средно материално положение. Интелигенцията е представена от 23 души (учители– 15, лекари –4, и 1 свещеник). Образованието, което също дава известна представа за материалното положение на хората по онова време, е следното: всички без изключение са грамотни, при това 8 души са със завършено гимназиално образование и 3-ма са висшисти, завършили в странство[235]. Групата на богатите се състои от 4 души, средната буржоазия – от 15, и 27 са от дребнобуржоазен произход. Определено беден е само един – Иван Арабаджията. Към средната буржоазна прослойка фигурира Васил Петлешков – председател на комитета в Брацигово. Пролетарският елемент в градските комитети изобщо, както виждаме, отсъства.

Селските революционни комитети в Четвърти революционен окръг са 82, от които сведения има за 64 с общо 336 членове. От тези 336 души съществуват бегли сведения за 120. Земеделците и стоковъдите съставляват 36 души – средно заможни селски стопани. Занаятчиите са 27 души. От тях повечето са състоятелни селяни с допълнителна занаятчийска професия. 19 души са търговци, от които 5 търгуват на едро с животинска стока, дървен материал, аби и шаяци. Групата на интелигенцията е представена от 38 души (учители – 23, свещеници – 14 и 1 лекар). Имотното положение на членовете от серските комитети е: 11 – бедни, 55 – с добро материално положение, 28 – средно заможни и 9 богати. Към богатите спадат Цвятко Бръшков, Гене Телийски, Спас Гинев, Спас Пашов и др. [236] И тук преобладава средната и дребната буржоазна прослойка, а безимотните селяни не фигурират.

Разполагаме с данни за социалния състав и за участниците в четата на поп Харитон в Търновския революционен окръг. Тук данните, изразени в проценти, са както следва: 78% земеделски стопани, 9% занаятчии, а останалите 13% са интелигенция – главно учители и свещеници[237]. Сред, общо взето, дребно и среднобуржоазната маса се открояват само единични представители на горния слой от буржоазията. Между тях можем да отбележим: Тодор Лефтеров – от богата фамилия, която му дава възможност да следва търговска академия в Манчестър; Стефан Герчев (поп Стефан), произхождащ от богат чорбаджийски род; Тодор Банов – член на селска община; Йордан Георгиев – отпуска значителна сума за купуване на оръжие; Костадин Маринчев – получил образование в Табор, Чехия; Славчо Колев Минчев – търговец; Иван Димитров Стрелухов (Марангоза) – пожертвал няколко хиляди гроша за набавяне оръжие за четата. Почти всички участници в четата са имотни хора. Свидетелство за това е, че членовете на местните революционни комитети в селата Бяла черква (дн. гр.), Мусина и Дичин, от които главно се комплектува четата, доброволно се самооблагат с допълнителен десятък за нуждите на революцията. При това има данни, че по този именно начин са събрали, и то за кратко време, доста значителни суми[238].

А ето и още една статистика за състава на Ботевата чета. От около 200 души четници 65 са средни и дребни занаятчии; 21 – дребни търговци (бакали, бозаджии, фурнаджии и др.), 11 – средни търговци, собственици на имоти, 1 – едър търговец – Давид Тодоров, родом от Враца, 13 души – интелигенти (учители, служители, чиновници и един ученик), двама офицери, 5 души – собственици на ханове, и 20 души – пролетаризирани, безимотни хора – слуги, калфи, чираци, ратаи, общи работници и пр. И в този случай следователно прослойката на дребната и средната буржоазия съставлява най-голям процент и основна част от състава на революционерите. Относително малка е групата на безимотните, пролетарски елементи, но за разлика от по-горните примери, нейното изразително присъствие тук представлява интерес. Очевидно това се дължи на обстоятелството, че четата е комплектувана от емигранти, хора, напуснали своето предишно занятие в родината и неуспели да се приспособят към условията в чуждата страна. Едрата буржоазия е представена само от един човек.

Изложените дотук факти, примери и статистически данни, колкото и да са условни и оскъдни, ни дават достатъчно основания да обобщим, че в назряващата у нас по онова време национална антифеодална революция и конкретно в Априлското въстание най-голямо и най-активно участие вземат представителите на средната и дребната градска и селска буржоазия. Тяхното участие е най-голямо както в абсолютни цифри по брой на революционни дейци, съмишленици, ръководители и непосредствени извършители на въстаническите акции поради преобладаващото огромно мнозинство на тези две прослойки от населението, така и относително в сравнение с процентното участие на останалите социални групи. Именно в средната и дребната градска и селска буржоазия, включваща в себе си занаятчии, селяни, търговци, манифактуристи, както и излъчената от тях интелигенция се явява хегемон, главен двигател на българската революция, увличайки след себе си част от едрата буржоазия и безимотните, пролетарски слоеве. В една характеристика на клисурската общественост в навечерието на въстанието между другото се казва: „Индустриалците, търговците и абаджиите бяха недоволни. Всички техни работи се извършваха в условията на страх и несигурност. Изобщо положението на индустриалците... беше критическо... управлението на турската държава най-много тежеше на младия търговец абаджия, защото не му позволяваше свободно търгуване... Ето защо революционният комитет в Клисура бе от тях предимно – те дадоха и много средства за делото. В скоро време те привлякоха третата класа, т. е. калфи, чираци и работници – *бел. авт.*), които слушаха и изпълняваха заповедите на своите господари, а спрямо първата класа (т. е. богатите джелепчии и бегликчии – *бел. авт.*) употребиха хитрост, като ги назначиха за членове на Военния съвет и направиха ги единомишленици."[240]

Средната и дребна градска и селска буржоазия е единствената възможна класова сила, която е в състояние по онова време у нас да движи напред революцията. Защото тя освен че е заинтересована от премахването на робството и феодалните окови, но същевременно разполага с най-голям човешки потенциал и главното – с материални средства и възможности. Както пролича от посочените примери, тъкмо от нейните среди се набавят повечето от нужните средства за въоръжаване и екипировка на чети, за комитетска дейност, за издигане на революционни вестници и списания, за подготовката и организацията на Априлското въстание.

Измежду средната и дребната градска и селска буржоазия се набират и комплектуват редиците на българските революционни дейци – водачите на националноосвободителното движение. От заможни търговско-занаятчийски среди произхождат Георги Раковски, Любен Каравелов, Хаджи Димитър, Стефан Стамболов, Никола Обретенов и братята му, Атанас Узунов, Стоян Заимов, Цанко Дюстабанов, Тодор Каблешков, Васил Петлешков, Петър Бонев, Иларион Драгостинов, Спас Гинев, Георги Тилев, Тодор Лефтеров, Панайот Волов, Павел Бобеков, Георги Икономов и много други български патриоти, които оглавяват революционната борба на българския народ, а много от тях загиват като герои мъченици. Фактът, че голямото мнозинство от революционерите произхожда от заможни фамилии, не е случаен. Тъкмо те имат най-добра възможност да получат високо за времето образование с широка култура и политически кръгозор. Закърмени с прогресивните идеи на епохата, те израстват като ръководители на българския народ в настъпващата революция.

Освен професионалните революционери, произхождащи от дребната и средната буржоазия, в революционното движение се включват най-активно преки представители на търговско-промишлени слоеве, които жертват без колебание имота, а мнозина и живота си за святото дело на освобождението. Между тях ще споменем Димитър Ценович, Данаил Хр. Попов, Георги Бенковски, Панайот Хитов, Филип Тотю, братя Георги и Михаил Жекови, Георги Дражев, Банката Райчев, Александър Василев, Петко Милев, Рафаил Мощев, Георги Найденов, Димитър Горов, Христо и Георги Търневи, Васил Пулев, Мито Анков, Сава Райнов, Тодор Пеев, Иваница Данчев, Георги Смилов, Христо Сяров, Гене Телийски и още много други.

Следващата социална група по роля и значение в революционното движение през разглеждания период е прослойката на едрата буржоазия. До Кримската война, както е известно, тя стои начело и играе ръководна роля в българската национална революция. Тя оглавява борбата за изграждане на национална просвета и култура, както и движението за църковно-национална независимост. От нея изхождат също и спорадичните инициативи за политическо и национално освобождение, макар по това време още да не са назрели условията за организирани и целенасочени революционни действия от национален мащаб. Останалите прослойки от народа – селските и градските народни маси, преживяващи тогава процес на класова, буржоазна кристализация, вървят след нея, те са нейната масова опора. И това съвсем не е случайно, като имаме предвид, че тъкмо представителите на едрата буржоазия имат най-добри възможности да бъдат политически грамотни, с широк кръгозор и възможност за ориентация, да възприемат прогресивните идеи на епохата. Същевременно поради широките си икономически връзки с различните краища на българските земи те имат цялостен поглед върху общото положение на българския народ[241].

След Кримската война обаче, през 60-те и 70-те години на XIX в., положението съществено се променя. Когато революцията навлиза в своята последна заключителна фаза и на преден план се поставя задачата за извоюване на национално и политическо освобождение, по стечение на редица обстоятелства едрата буржоазия изостава назад от събитията и престава да играе ръководна роля в движението. Естествено това не означава, че едрата буржоазна прослойка като цяло не е заинтересована вече от делото на освобождението. Напротив, макар да се е приспособила към съществуващите условия във феодалнодеспотичната империя и икономическото ѝ положение да е доста добро, тя също понася в различна степен тежестите на националното потисничество и дискриминацията, скована е от феодалните окови, лишена е от свой собствен държавен институт, който би ѝ осигурил далеч по-благоприятни условия за нейната стопанска и политическа дейност. Следователно едрата буржоазия също е заинтересована от освобождението. За нейното настроение и отношение към османската власт и делото на революцията отчасти можем да съдим от думите на Атанас Узунов, един от видните комитетски дейци, казани пред европейските консули по време на съдебния процес срещу него, цитирани от Хр. Ботев във в. „Независимост“. „Аз мога да кажа само това, че България е недоволна, че България е в ужасно положение, че България е готова да се заеме за оръжие и да се реши на живот и смърт... че България е готова да въстане. Аз ви уверявам, че в нашето отечество не съществува нито един българин, който да не мисли за бъдещите съдби на българския народ и неговото политическо освобождение. Даже и правителствените чиновници и чорбаджиите, които днес изпълняват буквално своите гнусляви обязаности, не са дотолкова верни на правителството... Аз ви уверявам, че по-голямата част от тия турски чиновници и чорбаджии са членове на революционния комитет.“[242] Въпреки че Узунов преувеличава до известна степен нещата, целейки по-голям политически ефект, все пак в думите му се съдържа доза истина. В същия смисъл се изказва и Хр. Ботев, и то през 1875 г., в навечерието на Априлското въстание: „Както в средата на народът, така и между неговата емиграция са се появили, после несполуката да се възпроизведе въстание от 1867 и 1868 г., две различни мнения, а не две различни партии, защото както едните, така и другите са въодушевлени с повече или по-малко истински патриотизъм, и както едните, така и другите са се убедили вече, че е невъзможно да се свърже съдбата на българския народ с турския. Едното от тия мнения или убеждения... принадлежи на така наречените стари... Второто мнение... се представлява от сичкият почти угнетен народ и от неговите млади и здрави сили.“[243] Както виждаме, Ботев, непримиримият враг на чорбаджиите, също признава, че и те са в числото на недоволните от османското робство, в числото на желаещите освобождението на България.

Впрочем, както се вижда от изброените по-горе примери, едрата буржоазия и през този период, т. е. през 60-те и 70-те години, допуска в своите действия понякога въоръжената борба. Представителите на тази прослойка като Евлоги и Христо Георгиеви (Букурещ – Галац), Иван Гешов (Цариград), Н. Цанов (Браила), Йоаким Груев (Пловдив), Н. М. Тошков (Одеса), д-р Г. Вълкович (Париж – Цариград), Т. Н. Шишков

(Париж – Цариград), Никола Конаки Богориди (Румъния), братя Добрович (Цариград), Константин Динка Държилович (Солун), Иван Манафов (Габрово), Стоил Попов (Калофер – Цариград), Х. Д. Караминков (Цариград), Сава и Никола Георгиевич (Варна) и др. оказват материална подкрепа на Раковски при организирането на Първа българска легия в 1861 – 1862 г., помагат му и при издаването на в. „Дунавски лебед“. Дори на първата страница на вестника е отбелязано, че Евл. Георгиев е негов настоятел в Галац[244]. А когато през 1860 г. в Цариград се избира българска комисия, съставена от едри търговци, която да представлява българските интереси пред Високата порта в преговорите по църковния въпрос, Раковски възторжено поздравява нейните членове, между които фигурират известните чорбаджии Христо Тъпчилещов, Никола Минчев, Д. Гешев и др. По този повод Раковски пише: „Българските в Цариград търговци имат с всичка България взаимни ползи и съдружество, тех ги почита и уважава цел български народ и тия са му днес негова подкрепа и слава.“[245] Едрата буржоазия оказва по-късно съдействие за четническите акции от 1867 и 1868 г., подкрепя материално, макар и частично, организацията, създадена от Левски, оказва услуги от различен характер на мнозина революционни дейци, подкрепя и дори участва, макар и с малък брой свои представители, в Априлското въстание. А по време на самото въстание представителите на същата социална група в Цариград изразяват чрез печата, въпреки строгата цензура, възторженото си отношение към борбата за освобождение, защищавайки националните интереси. По този повод нека припомним думите на Захари Стоянов за ролята на цариградския български печат през драматичните дни на 1876 г.: „Ако бъдещият историк се залови с изучаването историята на българската журналистика във време на османското владичество, той без всяко съмнение ще да съсредоточи своето внимание на българските политически вестници, издаваеми през 1875 и 1876 г. в Цариград... Геройски е подвигът на тия вестници! Аз не зная – продължава З. Стоянов – друга епоха... в която българската журналистика да е воювала така смело, така честно и безбоязнено в полза на народните интереси и желания, които тя защищаваше добросъвестно и стана истински изразител на народната воля.“[246]

И така, бихме могли да обобщим, че едрата буржоазия като цяло е заинтересована от постигането на политическо и национално освобождение на страната, а нейни представители се включват в революционното движение или пък му помагат по разни начини. Прякото физическо участие на хората от тази прослойка в революционните изяви обаче е слабо в абсолютни цифри, по броя на участниците и в сравнение с останалите социални групи от българското общество. Но като имаме предвид, че прослойката на едрата буржоазия съставлява една твърде малобройна, най-малка част от тогавашното възрожденско общество, то пропорционално на своя обем и в съотношение с останалите обществени прослойки процентно участието на тази социална група е сравнително немалко. Във всеки случай нейното участие е по-голямо от това на пролетарския елемент в движението. Освен това, както изтъкнахме, участието на едрата буржоазия в революцията има значение не толкова с броя на пряко ангажираните физически лица, колкото с оказваната материална подкрепа и съдействие с услуги под най-различна форма.

Но въпросът за участието на едрата буржоазия в националноосвободителното движение през 60-те и 70-те години има две страни, трябва да се разглежда от два аспекта: първо, до каква степен тази прослойка допринася обективно за осъществяването на различните революционни инициативи и прояви в освободителното движение и, второ, дали това, което тя е направила, отговаря напълно на нейните потенциални сили и материални възможности. Това са две различни неща, които не бива да се смесват, ако искаме да направим обективно вярна преценка на нейната роля в революционното движение през разглеждания период.

Що се отнася до първата страна на въпроса, ние вече имахме възможност, макар и в най-общи линии, да видим, че тя наистина допринася съществено за реализацията на всички по-главни революционни начинания: и за Първа, и за Втора българска легия, и за четите на П. Хитов, Ф. Тотю, Хаджи Димитър, Ст. Караджа, и при изграждането на вътрешната революционна организация от Левски, и за подготовката на Априлското въстание.

Съвсем другояче е положението, когато става дума дали едрата буржоазия е направила всичко, на което е способна, дали е дала това, което е можела да даде съобразно със своите тогавашни капацитетни възможности. В много писма до свои съмишленици Левски се оплаква от чорбаджиите, че не дават пари за делото, което го принуждава да упражни терор върху тях [247]. Влашките богаташи пък му обещавали жълтици, но само ако видели, че въстанието е готово[248]. Затова Левски заявява пред съда: „Нашите (богатите – *бел. авт.*) българи желаят свободата, но я приемат, ако им се поднесе в къщите на тепсия.“[249]

В едно писмо по същия повод Иван Драсов пише: „Богатите, братко, паричките си обичат повече от бога и от себе си, а камо ли от отечеството си... Те никога нема отначало да помогнат, ще помогнат само тогава, когато вече видят, че всичко е готово.“[250] Със саркастична ирония З. Стоянов рисува поведението на онези революционни комитети, които не вземат участие в Априлското въстание и в които доминират по-богати дейци: „Тия дипломираните знаменитости в Пловдив, Търново, Враца, Сливен, Пазарджик и т. н., които не въстанаха, не че не обичат свободата, но желаят да им я извоюват други, а те да викат само ура и да живей. Не съм се учил, казвали си те, хамен така напусто да отида да си изгубя душицата за нищо и никакво.“[251] В писмо до Ив. Драсов Н. Обретенов между другото казва: „...Тук са нужни пари, пари, не голи приказки. Влашките българи казват, че догде не видят или чуят бунта, пари не дават.“[252] Да не говорим пък за поведението и контрареволюционните по същество прояви на чорбаджиите в Копривщица, Брацигово, Самоков и т. н., които в критичните моменти на борбата за освобождение дерайлират изцяло от движението и застават фактически на противникова страна. Нека отбележим също и това, че една част от едрата буржоазия в лицето на нейните най-видни лидери като Ст. Чомаков, Н. Михайловски, Хр. Арнаудов и други от т. нар. туркофилска партия изобщо и по принцип са против всякакви революционни прояви и въоръжени въстанически действия. Техният политически идеал се ограничава с искането за създаването на българска автономна област в границите на екзархията, която да се управлява от върховен административен съвет начело с българския управител, назначени от Високата порта и подчинени на нея с одобрението на Великите сили. При това дори не се уточнява дали тази автономия ще бъде само административна, или политическа[253]. Тези дейци са против всякакви комитети, чети и въстания. Неведнъж дейците от революционната емиграция чрез специални пратеничества преговарят със Ст. Чомаков и хората около него, старайки се да ги убедят и спечелят каузата на революцията. Но напразно. Чомаков остава непреклонен, мотивирайки се с това, че подобни революционни действия са ненавременни и обречени на неуспех. „Ние, казва той пред пратеника на БТЦК, нямаме работа с комитети, нашата работа е конкретна и лоялна.“[254]

Вземайки под внимание изтъкнатите факти и примери, не е трудно да квалифицираме поведението и действията на някои представители от едрата буржоазия като контрареволюционни и по същество като предателски. Но по-важното в случая е да изясним и обясним причините за това явление, още повече като имаме предвид, че тази социална прослойка като цяло също желае освобождението на България, има интерес от постигането му и по свой начин търси пътища и начини за неговото осъществяване. Очевидно негативното отношение на част от едрата буржоазия към революцията и въоръжената борба има някаква по-дълбока обективна основа, която би следвало да търсим в конкретната историческа действителност по онова време. Според нас корена на явлението трябва да търсим в общата политическа стагнация в развитието на Източния въпрос след Кримската война.

Известно е, че въпросът за нашето освобождение по онова време се намира в пряка и фатална зависимост от голямата политика на великите европейски държави, засяга техните интереси и в този смисъл се превръща в част от общия комплекс на Източния въпрос. Главни действащи фактори в Източния въпрос са Русия, Англия, Франция, Австрия (Австро-Унгария), а към тях впоследствие се присъединяват Германия и Италия. Всички поменати държави проявяват изключително голям интерес към съдбата на загиващата Османска империя и всяка от тях преследва свои цели, участвайки най-активно в борбата за спечелване на позиции и сфери на влияние в този важен стратегически район. Така се поражда и изостря Източният въпрос на международната политическа арена като първостепенен и най-невралгичен проблем на европейския континент. Главни съперници в Източния въпрос са Русия, от една страна, и западните държави – Англия, Франция и Австрия (Австро-Унгария) – от друга. Западните сили в своята политика се обявяват за запазване интегритета на Османската империя, т. е. за запазване „статуквото", което на практика означава, че те се превръщат в противници на местните освободителни движения. Русия, напротив, действа за разрушаване на „статуквото", оказвайки постоянен натиск върху султанската държава и следователно се явява съюзник в освободителните стремежи на подвластните народи. Руската насоченост срещу Османската империя води началото си още от XVII в. и се засилва постепенно. Този натиск намира израз в цяла серия от победоносни войни. И тъй като до средата на XIX в. западните държави, покровителки на Високата порта, не са в състояние да окажат ефикасно противодействие на Русия, последната осъществява почти безпрепятствено пълна хегемония в Източния въпрос. Царското правителство не пропуска удобен повод да се намеси с военна сила при всяко възникнало революционно брожение в балканските владения на Портата, следвайки неотклонно традиционната си политическа ориентация. Именно по този начин с *решаващата руска помощ* постигат освобождението си съседните народи – сърби, гърци и румънци. Естествено, че всяка война на Русия срещу Османската империя събужда надежди и дава нов импулс на революционните сили в България. Примерът на съседните народи още повече затвърждава исторически обоснованата вяра у българите в освободителната мисия на Дядо Иван, утвърждава окончателно убеждението, че само чрез решителна общонародна въстаническа акция ще може да се обезпечи руската военна помощ и за българското освобождение. Затова никак не е случайно, че почти всички бунтовни начинания през първата половина на XIX в. се замислят и подготвят с оглед на една-единствена цел – да се предизвика в крайна сметка руската военна намеса. Обаче до средата на XIX в., т. е. до Кримската война, обективните условия в България не позволяват да се организира и осъществи подобно мащабно въстание. Такива условия и предпоставки се създават едва през 60-те и 70-те години. Но както някога, когато се решавала съдбата на сърби, гърци и румънци, така и сега българската революция по силата на различни обстоятелства не притежава необходимите потенциални сили и възможности, за да достигне сама по себе си до своя радикален завършек. Защото, въпреки че Османската империя преживява пълен упадък и разложение, нейният военен потенциал продължава да бъде несравнимо и дори многократно по-голям от революционните сили и възможности на българския народ. На практика се оказва така, че назрялата историческа необходимост за премахване на османското национално иго и феодалнодеспотичната власт се нуждаят от решаващата руска помощ. Вътрешният фактор е обуславящ и определящ, но вътрешният, в случая Русия – решаващ. Диалектиката на нещата е такава, че при създалата се сложна политическа обстановка по онова време Русия се оказва на практика органически, съдбоносно свързана с националноосвободителните движения на Балканите. В този смисъл тя може да се окачестви като стратегически резерв на българската революция. Историческият опит показва, че, когато през първата половина на XIX в. на дневен ред застава въпросът за освобождението на Сърбия и Гърция, положението е по принцип аналогично. И Сърбия, и Гърция не разполагат с достатъчно сили поотделно, за да се противопоставят на Османската империя. Целта на техните движения се свежда до това – да се осигури руската помощ. При тогавашното съотношение на политическите сили по Източния въпрос подобна задача е била сравнително лесно достижима, защото Русия след Наполеоновите войни се издига като главна сила на континента в системата на Свещения съюз от 1815 г., поради което не среща почти никакви сериозни препятствия от страна на западните държави по Източния въпрос. Всичко това естествено в значителна степен благоприятства размаха на революционните движения в Османската империя и техния успешен финал.

Съществено се изменя обаче положението след злополучната Кримска война (1853 – 1856). В резултат на нея съотношението на силите в Европа рязко се променя в полза на западните държави, във вреда на Русия. Това естествено се отразява директно върху положението в Османската империя. Високата порта съответно стабилизира своето политическо положение, а националноосвободителните движения, напротив – съществено са отслабени. След Кримската война поради своята икономическа, финансова и военна слабост, въпреки че запазва по същество своята традиционна политическа стратегия по Източния въпрос, Русия възприема нова тактика, изразена в много по-умерена, предпазлива политика, без усложнения и остри сблъсъци, и най-главното – действа изключително с мирни средства в кръга на дипломатическите възможности. Руското правителство изключва в политиката си към Турция всякаква алтернатива за едностранни военни действия.

При така създалата се извънредно сложна международна обстановка българското националноосвободително движение се изправя пред големи допълнителни, непреодолими трудности. То има срещу себе си многократно по-големия военен потенциал на Османската империя, към който се прибавя сега и военнополитическата мощ на нейните западноевропейски покровители – Англия, Франция и Австрия (Австро-Унгария). А на това отгоре българската революция се лишава, и то за неопределено време, от евентуалната руска военна помощ, която, както казахме, обективно, по силата на исторически създали се обстоятелства изпълнява ролята на стратегически резерв, решаващ крайния успех на делото. Следователно не е случайно, че тъкмо през 60-те и 70-те години на миналия век, когато се създават най-благоприятни вътрешни обективно-материални предпоставки за размаха на освободителното движение, когато се формира и избистря националнореволюционната идеология и се изграждат организационните политически звена на революцията, българският народ в своята цялост проявява относителна инертност и скованост в бунтовните си начинания. Комплицираната външнополитическа обстановка и фаталната обвързаност на освободителното движение с голямата политика се отразяват затормозващо върху всички прослойки от българския народ през разглеждания период, парализирайки в значителна степен тяхната политическа активност и революционна енергия.

Преценявайки обективно тогавашната обстановка в ретроспектива от висотата на повече от цяло столетие, днес, когато сме се добрали до тайните архиви на европейските дипломатически канцеларии и познаваме всевъзможните задкулисни комбинации, целите, интересите, замислите и становищата на управляващите кръгове в Петербург, Лондон, Виена, Париж и Берлин, съвсем определено можем да констатираме, че българската революция при конкретната обстановка и съществуващото съотношение на силите действително не е имала изгледи за военен успех, разчитайки само на собствените си сили.

Наистина в резултат на Австро-пруската и Френско-пруската война съответно през 1866 и 1870-1871 г. блокът на Кримската коалиция се разпада. Това предизвиква известно изменение в съотношението на силите в Европа в благоприятен за Русия смисъл. Тя се освобождава от скоаващите клаузи на Парижкия договор и възвръща предишната си активност и политически престиж в международните отношения. Но въпреки всичко стагнацията в Източния въпрос се запазва. Англия продължава твърдо да стои зад Турция, Австро-Унгария зорко и ревниво следи всяка стъпка на руската дипломация, а Русия стриктно се придържа към политиката на военно въздържане, действайки активно само по дипломатически път в ансамбъла на т. нар. „европейски концерт“ или чрез ефимерния Съюз на тримата императори.

При това положение очевидно българската революция се изправя пред мрачни перспективи. Не може да не се съгласим с Ив. Хаджийски, който по този повод пише следното: „Най-малко апостолите можеха да мамят, че гражданската война, преди да бъде гражданска, е война и че тя следователно поставя основните въпроси на всяка война: въоръжение, снабдяване, организация, дисциплина, бойна опитност и пр., особено като се има предвид, че в случая не можеше да се разчита на разложение в лагера на противника. От това гледище въстанието предварително бе осъдено на неуспех. Не само апостолите, но и много въстанически дейци знаеха, че стрелбата на българските шишанета (или „кавали“, както подигравателно ги наричаше З. Стоянов) е плюене на куршуми в сравнение със стрелбата на турските „шнайдери“, „шаспа“ и „винчестери“ и че е смешно да се мисли, че черешовите топчета ще накарат да замлъкнат Круповите топове на султановата артилерия.“[255]

Фактът, че по-късно на руската армия по време на Руско-турската война 1877 – 1878 г. бяха нужни цели осем месеца, за да сломи съпротивата на турската армия, и че на няколко пъти руската армия преживя критични мигове, показва, че българската революция е имала срещу себе си много по-силен противник, срещу който мъчно можеше да разчита на някакъв военен успех.

Всички изтъкнати обстоятелства, които ние днес добре виждаме, очевидно в една или друга степен са били забелязани или почувствани от хората, принадлежащи към различните прослойки на българското общество. Единствено най-добре са могли да вникнат в комплицираната обстановка представителите на едрата буржоазия, които, както казахме, са, общо взето, най-грамотни в политическо отношение. Ето защо тази прослойка се отнася така резервирано към въоръжената борба и революцията. Нека си припомним думите на Н. Геров към Левски: „Знайте само, че Освобождението на България нема да може да стане само отвътре и само с наши сили.“ Особено показателен в това отношение е епизодът, описан от Н. Обретенов, за конфликта между шуменския чорбаджия – богаташ, бащата на Рафаил Мощев, и сина му. В къщата на чорбаджията по време на Априлското въстание се събира и приготовлява една чета от 20 младежи начело с Р. Мощев. Когато четата се гласяла вече да потегли, чорбаджията започва да ги разубеждава с думите, че се чуди на ума им: как с 20 души ще отидат да се бият с турската войска, когато само в Шумен имало толкова много пехота, конница и артилерия[256].

По силата на своята класова природа и с присъщия ѝ практицизъм едрата буржоазия не е в състояние да поеме риска за участие в едно предварително обречено от военно гледище начинание.

Още повече, че в случая изобщо не става дума за риск, защото за риск може да се говори само при положение, че революционното движение има все пак някакви изгледи за военен успех. А българската революция, при съществуващата обстановка по онова време се нуждаеше не просто от риск, а от нещо повече – от готовност за пълна саможертва, която единствено би могла да създаде някакви политически възможности и перспективи за освобождението на България. Едрата буржоазия обаче като цяло, като класова прослойка не може да даде това, което не притежава – готовност за саможертва. Подобна изява от нейна страна би означавало чисто и просто отричане на себе си, би било несъвместимо с нейната буржоазна природа и манталитет. Само отделни нейни представители, и то предимно от интелигенцията и младежта, по силата на редица конкретни субективни и обективни обстоятелства, можеха да превъзмогнат центростремителните сили на своя класов, частнособственически егоизъм, включвайки се самопожертвувателно в движението. В такъв именно смисъл ние имаме основания да кажем, че едрата буржоазия не е и не може да бъде главен двигател и ръководител на българската революция през 60-те и 70-те години на XIX в.

Проявената все пак готовност на някои кръгове от тази прослойка да окажат съдействие на революционната борба чрез материални средства и други услуги има своите съображения. Групата на едрата емигрантска буржоазия от Румъния и Русия например помага на революционното движение само между другото с оглед на свои политически кроежи и комбинации, целещи чрез брожения и смутове в страната да обърнат внимание на управляващите кръгове в Русия и да предизвикат по този начин руската политическа подкрепа. Цариградският филиал на едрата буржоазия пък има интерес от умерени революционни действия в България, за да ги използва като средство за давление върху Високата порта с надеждата да я подтикне към компромиси и реформи, а при възможност – за получаване на някаква автономия в рамките на империята. Едрата буржоазия от вътрешността на страната, изложена най-много на опасност от репресии в случай на бунт, проявява страх, колебание и нерешителност. Но в редица случаи тя бива също въвлечена в движението от водовъртежа на самите събития и въстаническата стихия, дори против волята ѝ. Подобно нещо наблюдаваме в Клисура по време на Априлското въстание. В един документ между другото се казва: „Найбогатите хора в Клисура бяха бегликчиите и скотовъдците, а някои от тях бяха близки с турците, закупуваха беглика и носеха прозвището „изедници“... Те държаха властта в Клисура – думата им бе закон... На тях игото като че ли не тежеше. Те бяха против въстанието, но бяха примамени и подведени с усул към бунтовническата работа.“[257] Могат да се посочат още редица други примери в това отношение.

Зависимостта на българската революция от голямата политика, стагнацията в Източния въпрос през 60-те и 70-те години и невъзможността да се разчита на руската военна подкрепа се отразяват не само върху поведението на едрата буржоазия, но оказват своето силно негативно въздействие в развоя на българската революция изобщо. Това е така, първо, защото в известен смисъл се обезглавява революцията, лишава се от своите естествени ръководители и, второ, защото казаното за едрата буржоазия в различна степен важи и за останалите буржоазни прослойки от българското общество. Средната и дребната градска и селска буржоазия, макар да играе по силата на обстоятелствата главна роля в революционното движение, също е обременена от класов, частнособственически егоизъм и при липсата на всякакви изгледи за лесна и бърза военна победа тя също не може да участва масово, решително и безкомпромисно в борбата, не може да прояви главното, което се изисква от нея – готовност за пълна саможертва в масов мащаб. Ето защо въпреки изтъкнатите вътрешни благоприятни условия и предпоставки революционното движение у нас, общо взето, не добива желания и очакван масов характер. Численото участие на народа във всички въстанически акции през разглеждания период е относително слабо. Дръзкият план на Раковски за освобождение на България от 1861 г. остава, както е известно, само добро пожелание. Стотиците хиляди юнаци, които Раковски очаква да се стекат под въстаническите знамена, не се появяват. Четническите акции на П. Хитов и Ф. Тотю през 1867 г. и на Хаджи Димитър и Ст. Караджа през 1868 г. остават като изолирани прояви на една незначителна част пламенни родолюбци, които не са в състояние да увлекат масите във всенародно въстание. Старозагорското въстание, замислено като общо въстание в България, загасва още преди да е започнало. Дори в най-крупната изява на революцията – Априлското въстание, по найприблизителни изчисления участниците не надхвърлят 10 хиляди души, въпреки че на събранието в Оборище се предвижда да се вдигнат на борба само в Пловдивски окръг 73 532 души[258]. Десет хиляди души, въстанали при общо 5–6 милиона българско население по онова време, е наистина твърде малко както по абсолютен брой, така и по процентно участие.

Впрочем всеизвестно е, че дребната и средната буржоазия, дребният и средният собственик – основното мнозинство от българския народ по онова време, хората, от които трябваше да се набира въстаническата маса, поради самото естество на техния дребнособственически манталитет поначало са лош материал за революция. „Дребният собственик е познат и всеизвестен опортюнист. Неговата малка собственост му осигурява винаги възможност за приспособяване към наличните условия. „Моят дом е моята крепост“ – казва той. Неговият плет често пъти е граница на всичките му обществени интереси. И за да се накара този отчаян опортюнист да сложи глава в торба, да презре дом и къща, дюкян и рало, жена и деца и да хване шумата, трябва една изключителна обществена сила, която да разбие бита му, да застраши всичките му връзки с неговото имущество и семейство, с неговите мечти и кроежи.“[259] Разсъждавайки по въпроса за причините на неуспеха на Априлското въстание, неговият летописец З. Стоянов, правейки аналогия с гръцката революция, между другото казва: „Може ли да бъде сравнение между тех (гърците – *бел. авт.*) и между нашите заможни българи, господари на ниви, лозя, къщи, покъшнина и пр.? Човек, който има, който владее, който не е петимен, мъчно се решава да грабне пушката.“[260] Дребният и средният собственик поради социално-политическото си положение е колеблива социална единица. Той е подложен във всички области на обществения живот на колебание, а специално в сферата на политиката се движи между крайните точки на стихийната бунтовност и отявления опортюнизъм. „Дребният собственик, бъде ли внезапно ударен в своите стопански интереси, в своя собственически оптимизъм, в основите на своя бит, веднага става отчаян и стихиен бунтар, особено когато може да се опре на силен политически съюзник. Но поради дребнособственическата си природа той няма борческа издръжливост. Дребната собственост му осигурява път за отстъпление и нагаждане. Дребният собственик бърза с победата. Не дойде ли тя скоро, почнат ли първите поражения, бъде ли бит съюзникът му, изчезнат ли изгледите за лека и бърза победа, той свива опашка и почва да очаква събитията... Нагаждането на дребния собственик към обществения терен се улеснява от кръвната му връзка с неговия имот, който той мъчно жертвува, от дребнособственическите му илюзии и от увързаността му към ежедневните дребни интереси.“[261]

В тези трудни години на безизходица, когато буржоазията с всичките нейни прослойки не можеше да разгърне напълно и в масов мащаб революционната си енергия поради отсъствието на необходимия силен съюзник, готов за решителна военна намеса, българският народ излъчи достатъчно достойни революционери. Това бяха хора предимно от интелигенцията, произхождащи от различни буржоазни прослойки, но които поради редица субективни и други причини, бяха превъзмогнали и далеч надраснали буржоазния манталитет на своята класа, които всеотдайно се отдадоха на революцията. С политическа прозорливост, осъзнавайки повелята на деня и изискванията на историческия момент, те проявиха необходимата безрезервна готовност за пълна саможертва. Едни от тях, подобно на Хаджи Димитър, Хр. Ботев, В. Петлешков, Цанко Дюстабанов и още мнозина, дадоха личен пример за подобна самопожертвувателност; други като Левски, жертвайки себе си, възпитаваха цяла плеяда от подобни дейци; а трети, като Г. Бенковски и апостолите – инициатори и осъществители на Априлското въстание, направо заставиха голяма част от онези, които се колебаеха, които още не бяха дорасли и готови за такава саможертва, да я сторят в името на националното спасение, за бъдещето на България.

Впрочем нека видим какви задачи си поставят и как постъпват апостолите при подготовката на Априлското въстание от гледна точка на наличната маса, от която предстои да се комплектуват въстаническите редици. „Въстаническата маса от едри и дребни собственици, пише Хаджийски, трябваше при мизерни условия и за една толкова рискована цел да бъде дигната на въстание като един човек, и то само за три месеца. За постигането на тази цел трябваше да се разрешат следните задачи: 1. Да се разгроми окончателно фактически или мисловно собственическият бит на стопаните, за да се накарат да забравят дюкяните и оборите си, та да могат да ги зарежат в деня на въстанието; 2. Да се създаде безусловна вяра в успеха на въстанието, за да се превърне опортюнизмът на дребните собственици във въстаническа решителност и готовност за носене рисковете на борбата; 3. Да се създаде революционно напрежение, което да очисти всяко място за колебание и нерешителност, да постави пред всекиго въпроса: „за“ или „против“ въстанието, „за“ или „против“ свободата.“[262]

За постигане на първото условие апостолите прибягват към съзнаване и разпространение на масова психоза. На това изискване е подчинена съзнателно пуснатата в обръщение мълва, че мюсюлманите се готвят през пролетта на 1876 г. да предприемат поголовно изтребление на всички българи. Това цели да създаде у всички чувството на застрашеност, а от това да се възбуди отчаяна решителност за принудителна самозащита. „Първото нещо – пише З. Стоянов – което всеки апостол трябваше да каже в селата, започваше с въпроса за самосъхранението. Известно ви е вече, братя, че турският комитет в Цариград, който се състои изключително от фанатици софти, е решил всеобщо клане на българите!... Това клане ще започне идущата пролет... Джепанетата във всеки град са отворени вече за турското население, на мало и голямо се раздават оръжие и фишеци... страшни времена ще настанат за нашия народ, дете в майка ще заплаче.

Разбира се, в истинността на горните думи по него време нямаше човек, който да се усъмни. Начаса още между присъствуващите се почваше разговор кой какво видял и научил било в града... било в близкото турско село, а апостолът, който беше пуснал вече мухата, се радваше, че стрелата му е ударила на място."[263] По този именно начин дребният и средният собственик, засегнат в най-чувствителните струни на битността си, се поставя в положение на готовност за самоотбрана и може да се превърне във въстаник.

Следващото условие е да се създаде вяра в успеха на революционното начинание. Само тази увереност би накарала хората да се заловят за оръжието. Но понеже подобна увереност не може да се създаде от собствената сила на революционната организация, апостолите прибягват до хитроумен пропаганден трик, представяйки нещата така, че те действат от името на руския император, а подготвяното въстание ще бъде последването от нахлуването на сръбски и руски полкове[264]. Ето напр. с каква агитация Панайот Волов основава комитета в едно от карловските села: „Тоя П. Ванков – псевдоним на П. Волов – ни обади такива неща, щото ние, колкото бяхме събрани при него, прехапахме уста... Сърбия и нощта прави ден да се приготовлява, православна Русия провожда много здраве на своите деца, с една реч – Изток гори на огън... събранието, което с отворени уста гълташе тия думи, същата вечер реши, че и тяхното село трябва да се приготовлява."[265]

Третото изискване на апостолите: за създаване на революционно напрежение се осъществява от само себе си, в хода на подготовката. Усилените приготовления – набавянето на оръжие и боеприпаси – започват да се усещат от мюсюлманите и те от своя страна вземат мерки за противодействие. Техните контрамерки обаче наливат масло в огъня, превръщайки разпространяваната от апостолите мълва за предстоящите уж кланета и погроми срещу българите в истина. Така напрежението започва да расте от ден в ден. Дъхът на приближаващата буря започва да витае във въздуха. Неутралитетът постепенно става невъзможен. Всеки трябвало да бъде готов да посрещне събитията, без да знае съвсем точно какво предстои. Личните грижи за самосъхранение по силата на обстоятелствата се сливат с общата подготовка на въстанието. Дори и хора, които до този момент никога не са мислили за бунт и революция, неволно стават съпричастни в делото. „Прочее мнозинството от въстаничесата маса, заключава Хаджийски, се дигна на въстание с мисълта да се паси от готвената от турците сеч и да посрещне победоносните освободителни сръбски и руски войски.“[266]

А сега нека видим какви са главните задачи, които си поставят организаторите на Априлското въстание при неговото осъществяване. Взетите мерки в това отношение са наистина показателни с оглед участието на въстаническата маса в революцията. Главното според апостолите е да се поддържат духът на въстаниците и тяхната съпротива колкото може по-продължително време. За целта е било необходимо да се пресекат своевременно всякакви пътища за отстъпление на колебливия елемент в борбата. Това се постига чрез накървяване на въстаналите селища и запалването им. Накървяването, както образно се изразява Хаджийски, „беше минаване на Рубикон, изгаряне на всички мостове за отстъпление, разчистване с всяко колебание“[267]. Особено показателно е разяснението, което прави Захари Стоянов по този повод, предавайки съображенията на главния апостол в Панагюрския революционен окръг Г. Бенковски. Когато бил даден сигнал за въстанието след знаменитото „кърваво писмо“ на Т. Каблешков, в Панагюрище присъствали много представители на революционните комитети от околните села. Преди да отпътуват за селата си, Бенковски им дал следните нареждания: „Щом пристигнете в селото си, първата ви длъжност ще бъде да разкажете всичко на комитета, какво видяхте, че стана в Панагюрище. После ще изколите селските пъдари (които обикновено биват турци), че забиете черковните клепала да се приберат всички хора в черквата, в която дядо поп трябва да прочете накървеното писмо.

„Когато забелязах на Бенковски – пише З. Стоянов – защо той дава подобни заповеди да убиват всички пъдари без разлика, между които е твърде възможно да има добри хора, той отговори, че това *е една бунтовническа тънкост,* недостъпна за всеки ум. Аз съм уверен, прибави той, без да го чуе някой от страна, че при най-малката несполука от наша страна тия, които гледаш да се прегръщат напреде ни, ще захвърлят пушките и отново ще преклонят глава пред ятагана на тирана, а особено селските ни бунтовници. Друга е работата, когато се намърси селото им с няколко трупа. Като виновни те ще бъдат по-ревностни от тебе и мене. Има и друго: докато окото на петстотингодишния роб не се накървави, докато не се възбуди у него жаждата за отмъщение, той не върши работа. Тежко нещо е да бъде човек бунтовник!“[268] Впрочем една от главните задачи на „Хвърковататата чета“ на Бенковски е била именно тази, обикаляйки селата, да ангажира хората по такъв начин във въстанието, че те да не могат след това да останат безучастни. Във всяко селище, където минавала четата, Бенковски провъзгласява по най-тържествен начин със специална ефектна церемония новата революционна власт, а заловените неколцина представители на османската власт по негова заповед публично биват екзекутирани от жителите на самото селище. Ангажирани по този начин, за въпросните жители не остава друга алтернатива, освен да вървят докрай в борбата на живот и смърт[269].

Същата цел се преследва и със запалването на селата. Само така селяните можеха да бъдат заставени да ги напуснат и по необходимост по-дълго да останат в планината. „Дребните стопани искаха свобода, искаха и въстание, но то по техните схващания трябваше да стане някак тъй, че да не станат зян селата и добитъка и да не се пролее много кръв, защото инак щяло да бъде „много тежко и жалко“. Селските въстаници, както се предвиждаше, не преставаха да мислят за къщите, хамбарите и добитъка си и постоянно напускаха позициите, за да отиват да ги наглеждат. Тъкмо това дребнособственическо малодушие наложи прилагане мярката за подпалване на селата, за пълно разбиване и заличаване на дребнособственическия бит, който със своите връзки връзваше ръцете и ума на въстаниците.“[270] Нека чуем по този въпрос участника в събитията З. Стоянов: „Баташките въстаници престанали да се покоряват на своите войводи, на които по-напред зяпали в устата твърде послушно. Те започнали да работят всеки по своему, оставили позициите и събрани по няколко души из селото в къщята, въртели се около семействата си, с пушки в ръце, като зашеметени. Това е обща черта между нашите въстаници; същото това ние виждаме да става почти навсякъде: в Перущица, в Панагюрище, в Ново село и Батошево, в Клисура и пр... Съвсем друго би било, ако въстаниците от Перущица бяха отишли в Батак, а тия последните – в Перущица, т. е. да бяха отдалечени от огнището на своите фамилии. Жив пример на това са нашите чети, преминали от Румъния с Хаджията и Ботьова. Тук ние виждаме не постоянна грижа за жени, деца, къща и пр., но хора решителни, мъже със самоотверженост, готови да се хвърлят в огъня... щом го изисква това нуждата. Но що ни трябва да ходим по-далеч. Да поставим въпроса така: от хора трудолюбиви българи, от хора работници, притежатели на различни имущества, които през целия си живот не са лягали ни един път с празен стомах... може ли да става отчаян бунтовник в пълния смисъл на думата. Всичките хора не могат да бъдат като Кочо Чистеменски, Михаил Жекова и други.“[271]

Изобщо Априлското въстание е илюстрация на колебанието, което преживява неговата масова сила – средната и дребната градска и селска буржоазия. Ако внимателно вникнем в забележителното описание на неговия летописец Захари Стоянов, ще забележим, че почти всички въстанически действия и прояви преминават под знака на колебанието на дребнособственическата стихия и нуждата от самопожертвувателност. „Докато още не беше замирисало на барут – пише Ив. Хаджийски, – докато работата се въртеше около мечтите и пожеланията, бай Иван (панагюрският гражданин, в чиято къща се намира щабът на Бенковски) гордо заявяваше, че окото му все в шумата гледа. Припукаха ли обаче пушките, дойде ли работата да се палят къщите и да се мре, устните на бай Иван пресъхнаха и се напукаха. Той загуби ума и дума и само повтаряше: „Смилете се поне за децата ми!“ Възстана ли обаче цяло Панагюрище, видя ли бай Иван около себе си сила, той незабавно влезе в редиците, тъй като по-рано „не знаял каква е работата“[272].

„Панагюрци – продължава Хаджийски – се готвеха за въстание с вярата, че ще се закрепят достатъчно дълго в Средна гора, за да могат да посрещнат руските и сръбските полкове... Но когато Каблешков обяви въстанието в Копривщица, комисарите на Панагюрския комитет, които първи получиха „кървавото писмо“, трепнаха като бай Иван. Дълго време това писмо ги пареше по ръцете, докато се решат да го дадат на Бенковски, защото знаеха, че той веднага ще дигне въстанието и в Панагюрище. Най-после те отидоха да го занесат с надеждата, че ще успеят да убедят Бенковски да не дига въстание: „Да почакаме малко!... Да разберем по-добре работата... Не му е още времето, нямаме нищо приготвено“ опитваха се те да убедят Бенковски с логиката на собственика, който лесно и залудо не се решава. Но когато техните слаби гласове заглъхнаха във викове „Бунт!“, „Въстание!“, „На оръжие!“ на ревящите от възбуждение апостоли и разбраха, че жребият е хвърлен, тичешком отидоха да се приготовляват за излизане на улицата. Настъпиха няколко дни на небивал ентусиазъм, докато вместо руските полкове към Панагюрище почнаха да настъпват турските низами и башибозуци. Първите сражения бяха проява на небивал героизъм – личен и масов. Храбрите панагюрци умираха, без да трепнат, зад своите пукащи черешови топчета, с кремъклийки пушки в ръка... Но силата на противника надделя. Поражението стана очевидно. Състоянието на разгромените панагюрци мина в своята противоположност. Отчаянието, паниката и личният егоизъм на обезверените и оставени на собствените им сили дребни и едри собственици бяха неописуеми пред вида на горящото Панагюрище.“[273] Почти същата е картината и в Копривщица. „Селяните от десетина села около Копривщица с въодушевление бяха отишли в града да търсят свобода и ново царство. Но когато започна поражението и те разбраха, че няма да дойде очакваната външна помощ, че са сами, без съюзник... когато мъката за селата, храната и добитъка стана много остра, настъпи началото на края... Започна приспособлението към посилния. Народните гугли бяха свалени и заменени със захвърлените вчера фесове.“ Но ето че изведнъж, тъкмо в тази минута се пръска мълвата, че на помощ пристигат 12 хиляди сърби и 3 хиляди българи от Влашко, които вече са в Панагюрище, а до вечерта ще бъдат в Копривщица. „Всички прехапали устни. Центърът на силата се преместил – с нея се обърнали и сърцата на въстаналите стопани. Фесовете бяха натъпкани в джобовете и върху главите отново цъфнали народните калпаци, за да бъдат разместени след няколко часа отново.

Тъкмо този танц на фесовете и калпаците върху главите на въртящите се ту наляво, ту надясно объркани дребнособственически и тям подобни глави най-образно изразяваха закона за колебанието на дребния собственик.“[274]

А сега да видим накратко какво е отношението и участието на останалата, най-принизена част от възрожденското общество в революцията – най-бедните и обезземлени селяни, ратаи, изполичари, кесимджии, чираци, калфи и всякакъв друг вид наемни работници от градската и селската беднота. Върху тази прослойка се стоварва цялата тежест на робството. Освен националната дискриминация и потисничеството тя носи бремето и на жестока феодално-капиталистическа експлоатация. Мизерията, недоимъкът и гладът са постоянен спътник в нейното съществуване. Както вече изтъкнахме, тази социална прослойка няма по него време още своя очертана класова физиономия. Тя не е самостоятелна класова сила, а се явява като придатък и атрибут на формиращата се българска буржоазия. При това нейният брой е доста голям и по количествен признак тя може да се постави на второ място след прослойките на дребната и средната буржоазия. От данните, с които разполагаме обаче, личи, че участието на тази социална група в революционното движение и Априлското въстание специално, общо взето, е незначително. Наистина в отделни революционни прояви присъствието ѝ е осезателно, в смисъл на абсолютни цифри по брой на участниците. Но в съотношение към обема си в сравнение с останалите прослойки процентното участие на тази социална категория в движението е слабо изразено. Този факт се обяснява с обстоятелството, че хората от разглежданата обществена категория живеят предимно с мечтите за материално обезпечаване, с всекидневните грижи по прехраната, за свързване на двата края. Погълнати от своите „дребни“ житейски проблеми, при липсата на възможност за елементарна грамотност и образование, те като цяло, като социална прослойка имат, общо взето, по-ниско национално самосъзнание и проявяват слаба политическа активност. Тяхното участие в революцията е повече изява на един естествен безусловен рефлекс, спонтанна реакция за изход от тежкото си положение, отколкото осъзната и целенасочена политическа потребност. Бедността и материалната нищета, както отбелязва Ив. Хаджийски, не всякога стимулират бунтовнически настроения и действия. Понякога в резултат на определени обективни условия беднотията дотолкова смазва жертвите си, че те загубват дори способност да мислят за бунт. Такъв е случаят например със с. Хотница, Търновско, чиито жители са били известни до Освобождението с пословичната си бедност. Там не се създава деен революционен комитет, а по време на Априлското въстание за разлика от околните села Бяла черква, Мусина, Дичин и др. нито един човек не се включва в четата на поп Харитон. Подобно положение наблюдаваме и в някои карловски села, където български бедни селяни работели по имотите на мюсюлманите, и то не на изполица, ами за една трета от реколтата. Тези бедняци били третирани от тях почти като безропотни роби, но въпреки всичко в поменатите села не се появява никакво желание за бунт и революция[275]. В този порядък могат да се посочат още много примери.

Същевременно обаче хората от селската и градската беднота, главно в развитите икономически селища и райони на страната като Панагюрище, Клисура, Батак, Брацигово и др., доколкото се вливат в революционното движение, се изявяват като най-решителни, енергични и непримирими в хода на борбата. Изобщо плебейският обществен слой притежава най-добри качества като въстаническа сила. Не може да има спор по това, че най-пламенни и предани борци израстват тъкмо от пролетаризираните еснафи и бедните селяни. За разлика от имотните слоеве те не са обременени от частнособственически връзки и наслоения, няма за какво да жалят и от какво да се боят. Освен веригите на робството и неволите на немотията тази прослойка няма какво да губи, поради което, веднъж попаднала във въстаническите редици, се отдава самоотвержено на делото, без всякакви задръжки и колебания. От нейните среди също се излъчват редица революционни дейци, които израстват като най-видни ръководители на националноосвободителното движение. Между тях можем да посочим съратниците на Левски отец Матей Преображенски, Иван Арабаджията, Ангел Кънчев, Бачо Киро и мнозина други. Със своята беззаветна преданост и всеотдайност към революцията, с дързновението си в борбата т. нар. плебейска прослойка, макар да не е самостоятелна класова сила, със собствена политическа програма и идеология, несъмнено оказва влияние за радикализиране на националната революция.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Икономиката* на България. Т. 1. Икономиката на България до социалистическата революция. Под ред. на Ж. Натан, В. Хаджиниколов, Л. Беров. С., 1969, 228–229. Автор на частта е Ст. Цонев.

[2] *Натан, Ж.* Стопанска история на България. С., 1957, с. 192.

[3] *Косев, К.* За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1968, гл. 2 и 3.

[4] *Батаклиев, Ив.* Град Татар Пазарджик (историко-географски преглед). С., 1923, с. 157; *Тодоров, Н.* Социално-икономическият облик на Варна през 60-те и 70-те години на XIX в. – Изв. на Варненското археол. д-во, 14, 1963, с. 122; *Илиев, Ат.* Старозагорски окръг в народноикономическо отношение. Ст. Загора, 1885, с. 88; *Ихчиев, Д.* Еснафски документи и еснафски организации в турско време. – Сп. на Бълг. иконом. д-во, 1907, № 7, с. 445.

[5] *Ихчиев, Д.* Панаирите и панаирните дни в Южна България преди Освобождението – Сп. на Бълг. иконом. д-во, 1908, № 9–10, 604–609.

[6] *Новичев, А. Д.* Очерки экономики Турции до мировой войны. М.–Л. 1937, с. 193, 196; *Новая* история стран зарубежного востока. Т. 2. М., 1952, с. 368.

[7] *Новичев, А. Д.* Указ. произв., с. 205.

[8] *Беров, Л.* Източните железници в България 187–1908. – Истор. преглед, 1959, № 1, с. 86.

[9] *Младенов, Д.* Поява на фабричен пролетариат в България. С., 1961, с. 16; Цариградски вестник, № 478, 9 апр. 1860.

[10] *Паскалева, В.* Икономическото проникване на Австрия (Австро-Унгария) в българските земи от Кримската война до Освобождението. – Изв. Инст. за бълг. история, 7, 1957, с. 128, 133; Към историята на търговските връзки на Македония със Средна Европа през XIX в. – Изв. Инст. истор., 11, 1962, 65–66; За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението. – Истор. преглед, 1960, № 5, с. 83.

[11] *Натан, Ж.* Към въпроса за първоначалното натрупване на капитала в България. – Изв. Икономическия инст. на БАН, 1–2, 1954, 20–22.

[12] *Косев, К.* Цит. съч., 27–54.

[13] *Пак там,* 55–56.

[14] *Драганов, М.* Спомени за изгорелия град Котел. Варна, 1898, с. 39.

[15] Дунав, № 312, 18 септ. 1868; *Семерджиев, Хр.* Самоков и околностите му. С., 1913, с. 212; *Влайков, М. Т.* Бележки върху икономическото положение на град Клисура преди и след въстанието. Пловдив, 1904, с. 18; *Попов, Хр. Ф.* Град Клисура в Априлското въстание. С., 1926, с. 9.

[16] СГОДА, ф. 41 к, оп. 1, а. е. 367, л. 122 –127; *Пранчов, Ст.* Копривщица от гледна точка зрение историческа, социална и икономическа. Пловдив, 1886, с. 22.

[17] НБКМ, БИА, ф. 544 – Васил Станчев; *Хроника* на семейството Арие от Самоков, Архив на Института по балканистика, с. 792; *Маджаров, М.* На божи гроб преди 60 години – Духовна култура, 1927, № 34–35, с. 206; *Гандев, Хр.* Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането – Истор. преглед, 1956, № 4, с. 101; *Тодоров, Н.* К развитию манифактуры в Болгарии во второй четверти XIX в. – Ученые записки Инст. славяноведения, 16, М., 1958, 122–123.

[18] *Жечев, Н.* Някои статистически данни за град Самоков от 1878 г. – Изв. Инст. истор., 15, 1964, 407–409; *Влайков, М. Т.* Цит. съч., с. 18; НБКМ, БИА, ф. 548,

л. 79; Право, № 18, 29 юни 1870; НБКМ, БИА, ф. 4, а. е. 2, с. 90; *Цончев, П.* Из стопанското минало на Габрово. С., 1929, с. 98.

[19] *Тодоров, Н.* Социално-икономическият облик на Варна през 60-те и 70-те години на XIX в. – Изв. на Варненското археол. д-во, 14, 1963, 128–129; *Джумалиев, Г.* Град Шумен и шуменци в революционните борби преди Освобождението. Шумен, 1960, с. 60; Турция, № 7, 31 март 1873; *Лазаров, Н.* Спомени из робското минало на град Дупница. Дупница, 1924, 23–25; *Илков, Д.* Принос към историята на Стара Загора. Пловдив, 1908, 101–102.

[20] *Табаков, С.* Опит за история на град Сливен. Т. 3. Ч. 1. Икономически развой. С., 1929, 110–112.

[21] *Козарев, Г.* Добри Желязков–Фабрикаджията. С., 1934, 6–7; *Николов, Г.* Илюстрована книга. Труд и промишленост. Отдел III. Индустрията в България 1879–1928. С., 1930, с. 312; *Мишайков, Д.* Вълнените текстилни фабрики в България и техните пазари. – Сп. на Бълг. иконом. д-во, 1908, № 2–3, с. 67.

[22] *Данаилов, Г.* Първата българска текстилна фабрика. – Сп. на Бълг. иконом. д-во, 1902, № 9, 568–569.

[23] *Тодоров, Н.* За наемния труд в българските земи към средата на XIX в. – Истор. преглед, 1959, № 2, с. 13.

[24] *Даскалов, А.* Земеделческият кредит в България от 1864 до 1913 г. С., 1912, с. 12; *Снегаров, Ив.* Нов кодекс на Търновската митрополия. – Сб. на БАН, кн. 31–17, 1925, с. 155.

[25] СГОДА, ф. 41к, оп. 1, а. е. 806, л. 106–107; *Константинов, Н.* Стопански форми и техника на индустрията в България преди Освобождението. – Сп. на Бълг. иконом. д-во, 1902, № 4, с. 462; *Стоянов, М.* Град Пирдоп в миналото и сега. С., 1941, с. 219.

[26] *Стоянов, М.* Цит. съч., с. 218.

[27] *Сазъков, Ив.* Развитието на градския живот и занаятите в България през XVIII и XIX в. – В: България 1000 години. С., 1930, с. 693.

[28] *Александров, В.* Из историята на един западнал поминък. – Сп. на Бълг. иконом. д-во, 1905, № 1, с. 9; *Начов, Н.* Калофер в миналото. С., 1927, 269–270; Рапорт на комисията по изучаване икономическото положение на населението в градовете Карлово и Сопот, 1 юни 1883, с. 16; *Додов, Ал.* Гайтанджийството в град Пирдоп. – Сп. на Бълг. иконом. д-во, 1904, № 5, с. 333; *Ivan Sakazov.* Bulgarische Wirtschaftgeschichte. Berlin–Leipzig, 1929, S. 231.

[29] *Александров, В.* Цит. съч., с. 5.

[30] *Гандев, Хр.* Към историята на... 93–94, 106, 108; *Начов, Н.* Цит. съч., 277–278; Български индустриално-занаятчийски албум. С., 1926–1927, с. 28.

[31] *Семерджиев, Хр.* Цит. съч., с. 213.

[32] *Цончев, П.* Цит. съч., 327–330; *Кичов,* Г. Бубарството и копринарството у нас. – Орало, № 1–2, с. 16; *Паскалева, В.* За търговските връзки... с. 73.

[33] *Гъбенски, Хр.* и *П.* Историята на Габрово и габровските въстания. Габрово, 1903, с. 40; *Москов, М.* Начало на индустрията в Търново. Търново, 1926, с. 14; *Кичов, Т.* Цит. съч., с. 48; Пътеводител на град Велико Търново и околността му. В. Търново, 1907, 42–43.

[34] *Кичов, Т.* Цит. съч., с. 48; Цариградски вестник, № 369, 8 март 1858; България, № 59, 4 май 1860; *Илиев, Ат. Т.* Старозагорски окръг и народноикономическото отношение. Ст. Загора, 1885, с. 96.

[35] *Мошин, А. Н.* Придунайская Болгария (Дунайский вилает). Статистическо-икономический очерк. – В: *Славянский* сборник, т. 2. СПб. 1877, с. 404.

[36] *Семерджиев, Хр.* Цит. съч., с. 198; *Марков, Хр.* Железните рудници и мадани в Самоков. – В: *Сборник* за народни умотворения. С., 1898, кн. 15, с. 269, 280; *Документи* за българска история. Т. 4. Документи из турските държавни архиви. Ч. 2 (1863–1909). Ч. 1. Архив на великото везирство (1863–1879). С., 1942, док. № 14, с. 8.

[37] *Цончев, П.* Цит. съч., с. 205, 234, 239, 244; *Документи* за българска история. Т. 2. Архив на Найден Геров, Ч. 2, 1871–1876. С.1 1932, док. № 1, с. 48.

[38] *Симеонов, Ив.*, С. *Чомаков.* Ножарството в с. Нова махала (Габровско). – Сп. на Бълг. иконом. д-во, № 1–2, с. 56.

[39] *Бакърджиев, Г.* Кована мед. С., 1957, с. 46; *Илков, Д.* Цит. съч., с. 105; *Ловеч* и Ловчанско, географско, историческо и културно описание. С., 1933, кн. 7, с. 50; *Джумалиев, Г. С.* Икономическото развитие на град Шумен през епохата на турското владичество – Изв. на Народния музей в Коларовград, Варна, 1960, № 1, с. 60.

[40] *Ганчев, Ст.* Свищов. Принос за историята му. Свищов. 1929, с. 347; *Трифонов, Ю.* История на града Плевен. С., 1933, с. 245; *Нейчев, Т.* Карнобат в миналото и Алекси Нейчев. С., 1938, с. 27.

[41] *Цончев, П.* Цит. съч., с. 377; *Славов, Г.* Статистическо описание на казата Ески Загра. Цариград, 1858, с. 13; Цариградски вестник, № 369, 8 март 1859; *Материалы* для изучения Болгарии, Букурещ, Г. II, вып. III, с. 63. Доклад до г-н министъра на търговията и земеделието на икономическото положение на района на Софийската търговско-индустриална камара през 1896 и 1897 г. Ч. 1. Занаяти и индустрия. С., 1898, с. 141; Дунав, № 43, 22 окт. 1865; *Събчев, Н.* История и етнография на град Чирпан. Чирпан, 1938, с. 54, 73; *Захариев, Ст.* Географско-статистическо описание на Татарпазарджийската каза. Виена, 1870, 20–21.

[42] НБКМ, БИА, ф. 4, а. е. 2, с. 349; *Хиндалов, Вл. Т.* Принос към българската история. III. Статистически данни по стопанското и икономическото положение на Дунавския вилает през 1867–1869 и 1873. – Год. на Народната библиотека. С., 1926, с. 193; *Козаров, Г.* Един крупен стопански деец на Българското възраждане. – Българска мисъл, 1934, № 4–5, 262–270; *Цончев, П.* Цит. съч., с. 140, 157; СГОДА, ф. 41к, оп. 1, а. е. 1, л. 30; *Унджиев, Ив.* Карлово. История на града до Освобождението. С., 1962, с. 45; *Башаклиев, Ив.* Цит. съч., с. 158, 161; *Вълчанов, Х.* Севлиево, 1842–1942. Ч. 2. С., 1942, с. 144; Напредък, № 54, 9 авг. 1875.

[43] *Снегаров, Ив.* Град Охрид. – Македонски преглед, 1928, № 2, 85–86.

[44] *Ловеч* и Ловчанско, кн. 7, с. 45, 58–59; *Цончев, П.* Цит. съч., с. 125, 131, 167; СГОДА, ф. 41к, оп. 1, а. е. 367, л. 122–127; *Москов, М.* Миналото и бъдещето на Велико Търново, с. 7.

[45] СГОДА, ф. 41к, оп. 1, а. е. 800, л. 41–42; Дунав, № 14, 2 апр. 1865, № 55, 138, 9 март, 28 дек. 1866; *Москов, М.* Начало на индустрията... с. 5, 13; *Документи* за българска история. Т. 6. Документи за новата история на българския народ из виенските държавни архиви 1830–1877. Ч. 2. С., 1951, с. 41; *Симеонов, С.* Русе в миналото и днес. Русе, 1929, с. 44.

[46] *Трайчев, Г.* Град Прилеп. С., 1925, с. 62; *Ботев, Хр.* Съчинения. Под ред. М. Димитров. С., 1950, с. 452; Век, № 12, 22 март 1875; *Лазарков, Н.* Спомени от робското минало... с. 24.

[47] Дунав, № 277, 19 май 1868; № 388, 25 юни 1869; № 1007, 17 септ. 1875; *Цухлев, Л.* История на град Видин и неговата област. С., 1932, с. 431; *Янков, Т.* Пътеписи,

Кн. 1. С., 1939, с. 60; Цариградски вестник, № 478, 9 апр. 1860; *Документи* из турските държавни архиви (1564–1908). Ч. 1 (1564–1872). С., 1940, с. 375; *Богоров, Ив.* Няколко дена разходка из българските места. – В: *Избрани* съчинения. С., 1940, с. 93.

[48] *Попов, Хр. Ф.* Град Клисура в Априлското въстание. С., 1926, с. 9; *Казанлък* в миналото и днес. Т. 1, с. 325; *Извори* за българска история. Т. 4. Турски извори за българската история. Т. 1. С., 1959, с. 146.

[49] *Чибис, Хр.* Из миналото на Брацигово. С., 1940, с. 116; *Тодоров, Н.* К развитию манифактуры... с. 137, 140.

[50] ЦДИА, км. ф. 4, оп. 1, № 75, л. 2.

[51] *Начов, Н.* Цит. съч., 277–278; СГОДА, ф. 412, оп. 1, а. е. 367, л. 122–127; Дунав, № 43, 22 дек. 1865.

[52] *Тодоров, Д.* Насърчаваната индустрия и индустриалната политика в България. С., 1933, с. 5; Дунав, № 15, 9 юни 1856; № 49, 2 февр. 1866; Велико Търново, № 18, 17 юли 1928.

[53] *Гандев, Хр.* Априлското въстание. С., 1956, с. 16, 42; ЦДИА, км. ф. 4, оп. 1, № 75, л. 2.

[54] Дунав, № 340, 29 дек. 1868; *Ганчев, Ст.* Цит. съч., с. 374; *Христов, Г.* Свищов в миналото. Свищов, 1937, с. 40; *Хиндалов, Вл. Г.* Цит. съч., 191–195,

[55] *Табаков, С.* Цит. съч., 60–61.

[56] *Батаклиев, Ив.* Цит. съч., с. 166; *Явашев, А.* Разград, неговото археологическо и исторически минало. Ч. 1. С., 1930, с. 126; Цариградски вестник, № 239, 27 авг. 1855; *Младенов, Д.* Цит. съч., 10–13.

[57] *Филипов, Г.* Железопътен подвижен материал и железопътни работилници. – В: *Юбилеен* сборник „50 години БДЖ“. С., 1938, 104–105.

[58] Македония, № 39, 24 авг. 1868.

[59] *Хиндалов, Вл. Г.* Цит. съч., 189–195.

[60] *Бонев, Ст.* Акционерното дело в странство и у нас. С., 1925, с. 263.

[61] *Гешев, Ив. Ев.* Задружното владение и работене в България. – В: *Думи* и дела, финансови и икономически студии. С., 1899, 120–121.

[62] *Материалы* для изучения Болгарии. Ч. 2, вып. 3, с. 35; *Мошин, А. Я.* Придунайская Болгария. Статистико-икономический очерк. – В: *Славянский* сборник. Т. 2. СПб, с. 359; Ступан, 1874, № 4–5, с. 26, № 7, с. 49.

[63] Свобода, № 24, 22 апр. 1870; № 39, 11 март 1872; Левант Таймс, № 3, 26 ян. 1874; Македония, № 12, 24 дек. 1869.

[64] *Цухлев, Д.* Земеделието във Видинския санджак преди Освобождението на България през реформения период 1864–1877 във връзка с икономическото състояние на населението. – Сведения по земеделието, № 3–4, 1932, с. 70.

[65] *Michoff, N.* Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgarien II. Österreichische Konsularberichte. S., 1953, S. 70.

[66] *Христов, Хр.* Аграрният въпрос... с. 22.

[67] Дунавски лебед, № 53, 3 окт. 1861.

[68] *Гандев, Хр.* Априлското въстание 1876. С., 1974, с. 18.

[69] *Пак там,* с. 18; *Извори* за българската история. Т. 18. Немски извори за българската история. С., 1973, 128–129.

[70] *В. Левски* и неговите сподвижници пред турския съд. С., 1952, с. 250.

[71] *Натан, Ж.* Цит. съч., с. 131.

[72] Турция, № 11, 2 май 1872.

[73] *Пак там,* № 7, 6 авг. 1866.

[74] *Пак там,* № 9, 20 авг. 1866.

[75] НБКМ, БИА, ф. № 22, а. е. 621, л. 46.

[76] Българска дневница, № 1, 26 юни 1857.

[77] Цариградски вестник, № 13, 24 март 1862.

[78] Турция, № 11, 2 май 1872.

[79] Свобода, *№ 41, 46, 74, 25 март, 8 април, 30 септ. 1872.*

[80] *Архив* на Г. С. Раковски. Т. 2. Писма на Раковски 1841–1860. С., 1957, с. 642.

[81] Дунав, № 402, 13 авг. 1869.

[82] *Документи* за българска история. Т. 1. Архив на Н. Геров. Ч. 1, 1857–1870. С., 1931, с. 291, 304.

[83] *Материалы* для изучения Болгарии. Ч. *2,* вып. 3, с. 44.

[84] *Мошин, А. Н.* Цит. съч., с. 367.

[85] НБКМ, БИА, ф. 22, а. е. 621, л. 26.

[86] *Материалы* для изучения... Ч. 1, вып. 1, с. 87.

[87] *Пак там,* 91–93.

[88] НБКМ, БИА, ф. 22, а. е. 621, л. 24; *Документи* за българска история. Т. 1, с. 35.

[89] България, № 23, 17 септ. 1862; Български книжици, 1859, с. 423.

[90] *Документи* за българска история. Т. 6. Документи за новата история на българския народ из виенските държавни архиви (1830–1877). Ч. 2. С., 1951, с. 144.

[91] НБКМ, БИА, ф. 22, а. е. 558, л. 3.

[92] Турция, № 13, 13 май 1872.

[93] *Документи* за българска история. Т. 3. Документи из турските държали и архиви (1564–1908). Ч. 1 (1564–1872). С., 1840, с. 413; *Бурмов, Ал.* За ролята на класовите сили в България през епохата на Възраждането. – Отечествен фронт, № 2739, 23 юни 1953.

[94] Турция, № 36, 23 окт. 1871; № 42, 2 дек. 1872.

[95] НБКМ, БИА, II В 6180.

[96] *Kanitz, F.* Donau Bulgarien und Balkan. Bd 2. Leipzig, 1880, S. 14.

[97] Левант Таймс, № 1, 12 февр. 1874; № 7, 23 февр. 1874.

[98] *Сборник* материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877–1879. Вып. 3. СПб, 1904, с. 9.

[99] Турция, № 9, 20 авг. 1866.

[100] *Положението* на българския народ под турско робство. Документи и материали. С., 1953, с. 272.

[101] Свобода, № 41, 25 март 1872.

[102] Източно време, № 38, 2 ноем. 1874.

[103] Свобода, № 44, 45, 21, 28 юли 1873.

[104] *Пак там.*

[105] *Пак там,* № 39, 23 авг. 1870.

[106] *Документи* за българска история. Т. 6, с. 141.

[107] *Ботев, Хр.* Съчинения. Т. 1. Под ред. на М. Димитров. С., 1950, с. 326.

[108] *Мошин, А. Н.* Придунайская Болгария... с. 354; Свобода, № 40, 18 март 1872.

[109] Свобода, № 41, 25 март 1872.

[110] *Ботев, Хр.* Цит. съч., с. 493.

[111] *Тодоров, Г.* Временното руско управление в България през 1877–1878 г. С., 1958, с. 19.

[112] *Положението* на българския народ... 260–264.

[113] *Ботев, Хр.* Цит. съч., с. 381.

[114] *Хроника* на семейство Арие... с. 1099.

[115] *Пак там,* с. 1211.

[116] *Събчев, Н.* История и етнография на град Чирпан. Чирпан. 1938, с. 55.

[117] *Трифинов, Ю.* История на града Плевен. С., 1933, с. 180.

[118] *Маджаров, М.* Спомени около епохата 1854–1878. С., 1942, с. 51.

[119] *Документи* за българска история. Т. 2. Архив на Н. Геров. Ч. 2. 1871–1876. С., 1912, с. 166.

[120] *Динеков, П.* София през XIX в. до Освобождението на България. С., 1937, с. 108.

[121] *Из архивата* на Н. Геров. Кн. 2. Кореспонденция с частни лица. С., 1914, с. 106; България, № 6, 3 май 1859; № 24, 5 ноем. 1859; № 8, 5 септ. 1859; № 9, 23 май 1859; № 60, 11 май 1860; № 62, 25 май 1860; *Цончев, П.* Цит. съч., с. 479; *Документи* за българска история. Т. 1. Архив на Н. Геров. Ч. 1. 1857–1870. С., 1931, с. 56, 165–167; *Документи* за българска история. Т. 2, с. 128.

[122] *Мелан, А.* Узунджово, най-големият панаир на Балканите през XIX в. – Кооперативна просвета, № 2, 10 февр. 1938.

[123] Век, № 47, 22 ноем. 1875.

[124] *Маджаров, М.* Спомени около епохата... 52–53.

[125] АБАН, ф. 18, Найден Геров, л. 5; НБКМ, БИА, ф. 7, а. е. 16, л. 23.

[126] *Д-р Сарафов, К.* Документи из поверителната архива на Белгийското министерство на външните работи. С., 1929, с. 12.

[127] *Положението* на българския народ... 252–253; *Документи* за българска история. Т. 2. Ч. 1, с. 96, 126.

[128] *Документи* за българска история. Т. 6, с. 147.

[129] *Гандев, Хр.* Документи за новата история на българския народ из виенските държавни архиви 1830–1877. – Истор. преглед, 1954, № 1, с. 104.

[130] Напредък, № 73, 20 дек. 1875.

[131] *Маджаров, М.* Спомени около епохата... с. 60.

[132] Източно време, № 38, 2 ноем. 1874.

[133] *Маркс, К., Фр. Енгелс.* Съч. Т. 22, с. 31.

[134] *Гандев, Хр.* Една търговска къща от преди Освобождението. – Професионална мисъл, 1940, № 2, с. 44.

[135] *Документи* за българска история. Т. 1. Ч. 1, с. 95.

[136] Български книжици, № 1, ян. 1859, с. 10.

[137] НБКМ, БИА, ф. № 1, I В 864.

[138] Вестител, № 50, 2 ян. 1862.

[139] *Хаджийски, Ив.* Съчинения. Т. 1. С., 1974, 299–300.

[140] НБКМ, БИА, ф. 6, I А, а. е. 27670–27799; АБАН, ф. 34, а. е. 58, 78; ЦДИА ф. 161 оп. 1, а. е. 370.

[141] *Тодоров, Г.* Социалнополитическа обусловеност на Априлското въстание. – В: *Априлско* въстание. С., 1966, 121–122.

[142] *Ботев, Хр.* Съчинения. Т. 3. Под ред. на М. Димитров. С., 1950, с. 394.

[143] *Из архивата* на Н. Геров. Т. 1. С., 1911, с. 288.

[144] *Ботев, Хр.* Цит. съч., с. 403, 407, 410.

[145] *Из архивата* на Н. Геров. Т. 1, с. 272.

[146] *Кършовски, П. С.* Из миналото. Документи по политическото ни възраждане. Кн. 2. Елена, 1929, с. 287.

[147] *Хитов, П.* Моето пътуване по Стара планина и животоописание на някои български стари и нови войводи. Букурещ, 1872, с. 74.

[148] *Из архивата* на Н. Геров. Т. 1, с. 284, 286.

[149] *Страшимиров, Д. Т.* Васил Левски. Т. 1. Извори. С., 1929, с. 71; *Ботев, Хр.* Цит. съч., с. 516.

[150] *Пак там,* с. 124.

[151] *Из архивата* на Н. Геров. Т. 1, с. 769.

[152] *Пак там*, с. 774.

[153] *Бурмов, Ал.* Хр. Ботев през погледа на съвременниците си. С., 1945, с. 201.

[154] *Из архивата* на Н. Геров. Т. 1, с. 167.

[155] *Пак там,* с. 609.

[156] *Ботев, Хр.* Цит. съч., с. 485.

[157] *Страшимиров, Д. Т.* История на Априлското въстание. Т. 1. С., 1907, 23–24; *Ботев, Хр.* Цит. съч. Т. 3, с. 542.

[158] *Кършовски, П. С.* Из миналото... Т. 2, 277–278.

[159] *Страшимиров, Д. Т.* В. Левски, Т. 1, с. 394.

[160] *Пак там,* с. 395.

[161] *Пак там,* с. 515.

[162] *Пак там,* с. 11.

[163] *Обретенов, Н.* Спомени за българските въстания. С., 1983, с. 112.

[164] *В. Левски* и неговите сподвижници... с. 205.

[165] *Бурмов, Ал.* Хр. Ботев през погледа... с. 128.

[166] *Страшимиров, Д. Т.* История на Априлското въстание. Т. 1. с. 41.

[167] *Ботев, Хр.* Цит. съч., с. 482.

[168] *Христов, П. Г.* Свищов в миналото. Свищов, 1937, с. 286.

[169] *Ботев, Хр.* Цит. съч., с. 405.

[170] *Христов, Г. П.* Цит. съч., 281–285.

[171] *Бурмов, Ал.* Хр. Ботев през погледа... с. 91.

[172] *Обретенов, Н.* Цит. съч., с. 106, 214.

[173] *Стоянов, З.* Записки по българските въстания. С., 1890, с. 192.

[174] Пак там, с. 188.

[175] *Кършовски, П. С.* Из миналото... с. 312.

[176] *Обретенов, Н.* Цит. съч., с. 106.

[177] *Маркова, З.* Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. С., 1967, с. 128, 142.

[178] *Дойчев, Л.* Левски и светлина. С., 1943, с. 86, 93.

[179] *Стамболски, Хр.* Автобиография, дневници и спомени. Т. 2. 1868–1877. С., 1927, с. 159.

[180] *Дойчев, Л.* Цит. съч., с. 200, 403.

[181] *Пак там,* с. 58.

[182] *Бурмов, Ал.* Хр. Ботев през погледа... с. 133.

[183] *Пак там,* с. 135.

[184] *Каракостов, Ст.* В. Левски в спомените на съвременниците си. С., 1940, с. 67.

[185] *Страшимиров, Д. Т.* В. Левски. Т. 1, с. 34.

[186] *Пак там,* с. 27.

[187] *Каракостов, Ст.* Цит. съч., с. 90.

[188] *Дойчев, Л.* Цит. съч., с. 34, 42, 252.

[189] *Пак там,* 20–21.

[190] *Пак там, с. 66; Страшимиров, Д. Т.* В. Левски. Т. 1, с. 49.

[191] *Дойчев, Л.* Цит. съч., 75–78.
[192] *Пак там,* с. 99.
[193] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 130.
[194] *Дойчев, Л.* Цит. съч., с. 105, 106.
[195] *Пак там,* с. 126, 139, 141; *Ботев, Хр.* Цит. съч. Т. 1, с. 576.
[196] *Дойчев, Л.* Цит. съч., с. 170, 175; *Кършовски. П. С.* Из миналото... Т. 1, 90–91.
[197] *Дойчев, Л.* Цит. съч., с. 187, 189, 190.
[198] *Пак там,* с. 196.
[199] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 261, 263.
[200] *Дойчев, Л.* Цит. съч., с. 203.
[201] *Пак там,* с. 202; *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 510.
[202] *Пак там,* с. 198.
[203] *Дойчев, Л.* Цит. съч., с. 209.
[204] *Пак там,* с. 100, 209, 216.
[205] *Жечев, Н.* Перущица въстана. С., 1963, с. 16.
[206] *Ботев, Хр.* Цит. съч. Т. 1, с. 531.
[207] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 204.
[208] *Дойчев, Л.* Цит. съч., с. 239; *Жечев, Н.* Цит. съч., с. 13.
[209] *Жечев, Н.* Цит. съч., 12–13.
[210] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 682; *Петлешков, И. Хр., Ив. К. Йеремиев.* История на Брациговското въстание. Пловдив, 1905, с. 51.
[211] *Пак там,* 58–59.
[212] *Дойчев, Л.* Цит. съч., с. 344.
[213] *Пак там,* 326, 340, 342, 344–345.
[214] *Пак там,* 349–350.
[215] *Пак там,* 333–334.
[216] *Пак там,* 342, 347.
[217] *Пак там,* 412–413.
[218] *Пак там,* 429–430, 433, 435, 438; *Страшимиров, Д. Т.* В. Левски... Т. 1, с. 192.
[219] *В. Левски* и неговите сподвижници... с. 48, 53, 57, 59–60.
[220] *Дойчев, Л.* Цит. съч., с. 295.
[221] *В. Левски* и неговите сподвижници... с. 114.
[222] *Дойчев, Л.* Цит. съч., с. 300, 312.
[223] *Христов, Г. П.* Цит. съч., с. 298, 306, 325, 327.
[224] *В. Левски* и неговите сподвижници... с. 88; *Каракостов, Ст.* В. Левски в спомените на съвременниците си. С., 1940, с. 86.
[225] *Дойчев, Л.* Цит. съч., с. 273; *Кършовски, П. С.* Цит. съч., с. 150.
[226] *Каракостов, Ст.* Цит. съч., с. 187, 197.
[227] *Пак там,* с. 162; *Дойчев, Л.* Цит. съч., с. 253.
[228] *Обретенов, Н.* Цит. съч., с. 41.
[229] *Пак там,* с. 147; *Ботев, Хр.* Цит. съч. Т. 1, с. 577; Т. 3, с. 531.
[230] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 247.
[231] *Сиделников, С. И.* Борьба течений в первом болгарском революционном центральном комитете. Харьков, 1962, 112–113.
[232] *Пак там,* с. 108.
[233] *Жечев, Н.* Документи за революционното движение през втората половина на 1876 г. – Из в. на държ. архиви. Т. 4. С., 1960, с. 232.
[234] Оборищенци. С., 1972, с. 29.

[235] *Нанева, А.* Социалният състав на ръководителите на Априлското въстание в Четвърти революционен окръг. Дипломна работа. С., 1975, 26–28.

[236] *Пак там,* с. 31.

[237] *Маждракова, О.* Четата на поп Харитон. С., 1963, с. 146.

[238] *Пак там,* 10–11, 137, 140–142.

[239] *Стоянова, Р.* Социален произход и брой на Ботевите четници. – В: *Априлското* въстание... 68–69.

[240] НБКМ, БИА, ф. 548, л. 79.

[241] *Тодоров, Г.* Цит. съч., с. 118.

[242] *Ботев, Хр.* Цит. съч. Т. 1, с. 394.

[243] *Пак там,* с. 2, 85–86.

[244] *Тодоров, Г.* Цит. съч., с. 119.

[245] *Пак там,* с. 120.

[246] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 177.

[247] *Страшимиров, Д. Т.* Васил Левски. Т. 1, с. 27, 34, 73, 75, 115; *Архив* на Възраждането. Т. 1. Под редакцията на Д. Т. Страшимиров. С., 1908, с. 34, 58.

[248] *Страшимиров, Д. Т.* Васил Левски. Т. 1, с. 71.

[249] *В. Левски* и неговите сподвижници... с. 204.

[250] *Страшимиров, Д. Т.* Васил Левски. Т. 1, с. 193.

[251] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 311.

[252] *Обретенов, Н.* Цит. съч. Т. 1, 226–227.

[253] *Ботев, Хр.* Цит. съч. Т. 1, 226–227.

[254] *Пак там,* с. 211.

[255] *Хаджийски, Ив.* Цит. съч. Т. 1, с. 234.

[256] *Обретенов, Н.* Цит. съч., с. 202.

[257] НБКМ, БИА, ф. 548, Сава Капанов, л. 111.

[258] *Чолпанов, Б.* Въстаническата стратегия и тактика през Април 1876 г. – В: *Априлското* въстание... с. 90.

[259] *Хаджийски, Ив.* Цит. съч., с. 327.

[260] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 28.

[261] *Хаджийски, Ив.* Цит. съч., 327–328.

[262] *Пак там,* 231–232.

[263] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 200.

[264] *Хаджийски, Ив.* Цит. съч., с. 335; *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 210.

[265] *Стоянов, З.* Цит. съч., 539–540.

[266] *Хаджийски, Ив.* Цит. съч., с. 337.

[267] *Пак там,* с. 238.

[268] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 317.

[269] *Пак там,* 320–333, 340–347.

[270] *Хаджийски, Ив.* Цит. съч., с. 339.

[271] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 693.

[272] *Хаджийски, Ив.* Цит. съч., с. 341.

[273] *Пак там,* 341–342.

[274] *Пак там,* 342–343.

[275] *Пак там,* с. 321.

II. ПРЕВРЪЩАНЕ НА ИДЕЯТА ЗА ОБЩОБЪЛГАРСКО ВЪСТАНИЕ В ПОЛИТИЧЕСКА СТРАТЕГИЯ

Априлското въстание има дълбоки социално-икономически корени и предпоставки, свързани с цялостното развитие на българското общество през Възраждането. Но макар и продукт на една назряла обществена потребност, то едва ли можеше да се осъществи, ако не беше предшествано от множество други въоръжени начинания през дългите столетия на османското господство. Именно благодарение на натрупания опит в непрестанните битки срещу неприятеля се създава единна национално-революционна идеология, преосмислят се начините за действие, изграждат се организационно-структурните звена на революцията, съзрява и се избистря политическата стратегия. Особено важно значение в този смисъл имат въоръжените акции през 60-те и 70-те години на XIX в., които предхождат непосредствено Априлското въстание и го обуславят в идейно-политическо и организационно отношение. Може да се каже дори, че подготовката му започва фактически точно през тези години. То е продължение и кулминационен финал на всичко онова, направено дотогава.

Българското националноосвободително движение протича обаче в изключително утежнена обстановка, която се отразява много неблагоприятно и предопределя всички негови проявления, включително и финалната му развръзка през пролетта на 1876 г.

Злополучната Кримска война бележи повратен момент в хода на балканските освободителни движения. Времето на „лесните“ и „безпроблемни“ победоносни войни на Русия срещу Османската империя отминава безвъзвратно. Създалата се нова политическа конфигурация между великите сили коренно променя нещата в Източния въпрос и многократно затруднява освободителните движения в сравнение с годините през първата половина на XIX в., когато се е решавала съдбата на съседните народи – сърби, гърци и румъни. Закъсняла в развитието си, българската революция фатално пропуска своя шанс и се озовава през 60-те и 70-те години в изключително утежнена ситуация. Тя се изправя фактически сама срещу Османската империя, зад която стоят нейните могъщи западни покровители. Затова въпреки назрелите вътрешни обективно-материални условия и предпоставки за размах на българското националноосвободително движение то се оказва блокирано в своите действия.

Сложната, крайно неблагоприятна международна обстановка и съдбовната обвързаност на освободителното движение с политиката на великите сили се отразява затормозяващо върху българския народ, като парализира до голяма степен неговата политическа активност и революционна енергия.

Обстоятелствата са буквално драматични. Освободителната кауза изисква от българите не просто рисковани действия, а самопожертвувателна борба. В случая рискът е недостатъчен, нужна е готовност за пълна саможертва. Ала подобно нещо естествено е немислимо в масов мащаб. Затова е съвсем обяснимо защо въоръжените революционни акции по това време въпреки всички усилия не добиват така желания и очакван масов характер.

И още нещо. Прави впечатление, че популярната мълва за „дядо Иван“ изобщо не присъства в политическите платформи на движението. Очевидно, за разлика от обикновените българи, лидерите на революцията си дават ясна сметка, че при създалата се ситуация не може да се разчита на Русия. Ето защо те се опитват да търсят други, макар и не така надеждни, съюзници в лицето на съседните балкански страни.

Конкретните политически обстоятелства, свързани с Източния въпрос по това време, изправят българското освободително движение пред мъчителна дилема. Очертават се две възможности. Първата е т. нар. конформистка алтернатива. Според този вариант освободителното движение трябва да се стреми към постепенни придобивки чрез реформи и компромиси за автономно обособяване на българите в рамките на Османската империя. Въпросният вариант не предвижда въоръжени силови действия, освен като тактически ход при изключителни обстоятелства. Неговите предимства са, че по този начин се избягват рисковани сблъсъци с турската власт и масови кръвопролития. За сметка на това обаче денят на освобождението се губи в далечината на необозримото бъдеще.

Другият вариант, напротив, предвижда решителни и безкомпромисни действия. В този случай целта е: чрез общонационална въоръжена акция да се взриви отново Източният въпрос с оглед създаването на благоприятни възможности за радикално политическо решение на българския въпрос. На такава именно прагматична цел е подчинен стратегическият замисъл, възприет от привържениците на безкомпромисни действия. Този вариант обаче налага съмопожертвувателни действия, а кръвопролитията са неизбежни. Главното му предимство е, че разкрива възможности за рязко увеличаване на освобождението. Очевидно точно това много съществено предимство на радикалната алтернатива ѝ осигурява надмощие в хода на националната революция.

Лидерите на радикалното направление добре съзнават, че трудно може да се разчита на успех със силата на оръжието в пряк военен двубой с Османската империя. Същевременно обаче те стигат до убеждението, че само със силата на оръжието в самопожертвувателна битка с врага ще може да се създадат реални благоприятни възможности за политическото решение на българския въпрос. Само по този начин, според тях, българската революция ще се превърне в активен политически субект в Източния въпрос, за да тласне неговата развръзка в желаната посока с оглед на българските интереси.

Априлското въстание е дело на тази именно радикална политическа ориентация.

Начало на организирано националреволюционно движение

Преходът от стихийния бунт към системно и организирано националнореволюционно движение е свързан с дейността на знаменития български патриот Георги Стойков Раковски, който съвсем основателно е наречен патриарх на българската революция.

Целия си живот Раковски посвещава на борбата за освобождение. Важно значение за формирането му като революционер има школата на бунтовните заговори и четничеството. През 1842 г. той участва в т. нар. Браилски бунт, а по-късно, по време на кримската война (1853–1856 г.), оглавява малка хайдушка чета, с която обикаля из балканските дебри в очакване на руските войски. Междувременно Раковски активно се включва в движението за църковно-национална независимост. Така той се калява като революционер и патриот, израства като политически деец[1].

След Кримската война Раковски постепенно съсредоточава усилията си в борбата за политическо освобождение, съзнавайки, че е дошло време за радикално разрешаване на българския въпрос чрез въоръжена борба и революционни действия. Благодарение на придобития голям революционен опит в различни бунтовни начинания дотогава Раковски достига до по-широко и зряло виждане на бъдещите перспективи и насоки в революционното движение. За това спомага и неговият широк политически кръгозор. Той получава възможност да посети много страни – живее за известно време в Русия, Австрия, Сърбия, Гърция, Румъния и Франция. Така Раковски добива солидни за времето си познания, създава си многобройни връзки с различни обществени дейци, прониква до управляващите кръгове в някои държави, главно в Гърция, Сърбия и Румъния. Освен това Раковски разгръща активна книжовна и публицистична дейност. Известни са неговите вестници „Будущност“, „Бранител“, „Българска дневница“ и „Дунавски лебед“[2]. В своята публицистика и главно в знаменитата си поема „Горски пътник“ той обобщава и преосмисля дългогодишния си революционен опит, изказвайки нови идеи относно насоките на борбата за освобождение. Основната му мисъл, прокарана в „Горски пътник“, е, че не могат да имат резултат разпокъсаните действия на хайдушки чети, чиято цел е лично отмъщение. Според него време е да се обединят всички усилия в единен общонароден революционен поток за цялостно освобождение на България. В този дух Раковски посочва, че само с решителни, организирани и систематизирани действия на революционните сили в страната ще може да се нанесе удар на османското господство, а българският народ ще демонстрира по този начин пред цял свят своята сила и мъжественост, ще защити правото си на самостоятелно и свободно съществуване[3]. Едва тогава българите биха могли да се надяват и очакват така желаната помощ от страна на външни сили. Според Раковски само онзи, който е силен и дързък да потърси правата си с оръжие в ръка, заслужава и получава уважение и подкрепа. „Ако юнашки се въздържим – казва Раковски в поемата си „Горски пътник“ – Запад нам ще са омилостиви! Север же помощ нами даде, братска любов ще нами покаже! Дълг свещени го на то зове. Никак от нас не ще са откаже!“[4]

Достигайки до едно твърдо убеждение в необходимостта от организирано общо националнореволюционно движение, Раковски се заема енергично да пропагандира своите идеи между по-издигнатите революционно настроени среди от тогавашната българска общественост. Скоро около него започват да се обединяват мнозина по-млади български родолюбци – съмишленици и последователи. Това насърчава още повече Раковски и го подтиква към действия.

През 1861 г. между Турция и Сърбия възниква остър конфликт. Възползван от създалата се напрегната политическа обстановка, Раковски решава да подготви за кратък срок общо въстание в България. За обезпечаване успеха на замисленото начинание той влиза във връзка и преговаря със сръбските управляващи кръгове за координирани военни действия против общия неприятел. Изобщо по това време у Раковски се появява увереност, че един военнополитически съюз на федеративни начала между балканските страни би бил от голяма полза за българското освободително движение. С оглед на това той се ориентира най-напред към Сърбия, имайки предвид създалата се през 1861 г. благоприятна политическа обстановка.

Своя замисъл за тактиката в предстоящата въстаническа акция Раковски излага най-подробно в т. нар. „План за освобождението на България“, изработен в края на 1861 година. Според този план всеки революционер и патриот от вътрешността на страната трябва да се приготви самостоятелно, като си набави необходимото оръжие, а също и съответно бойно снаряжение. Едновременно с това планът предвижда създаването на специални тайни комитети, които ще трябва да мобилизират населението за масово участие във въстанието. Въпросните комитети според Раковски ще изпълняват не организационни, а агитационни функции. Всички подготвени хора в страната ще трябва да очакват сигнал за въстание, който ще бъде даден от един ръководен център[5]. По-нататък Раковски предвижда в Сърбия да се сформира добре обучен и въоръжен български полк от 1000 души с две оръдия. Този полк ще „маршира по Балкана право за Търново, като се даде сигнала навсякъде да се дигат с една прокламация или с други някой си знак, да пресекат телеграфите и да затворят пътищата на пощите.“[6] Минавайки по билото на Балкана, от сръбската граница на запад до Черно море на изток, полкът ще увлича населението след себе си и ще расте на брой. Като стигне и превземе Търново, полкът според Раковски ще се превърне в голяма армия от 150 000 души, от които най-малко 40 000 ще бъдат въоръжени. В края на краищата планът предвижда общо да въстанат 500 000 души, от които 100 000 въоръжени. Едновременно с това Раковски замисля с влизането на полка в българските земи да се създаде т. нар. Върховно ръководство на въстанието и да се организира временно управление във въстаналите области. За тази цел през 1862 г. в Белград се създава Привременно българско началство (правителство – *б.а.*), оглавено от него. Пълномощията на правителството се заключават в това: да ръководи и направлява всички работи, свързани с предстоящото въстание в България[7].

Съгласно набелязания план още през пролетта на 1862 г. Раковски пристъпва към образуването на голяма военна формация от български доброволци, известна под името Първа българска легия. В легиона на „българския Гарибалди“ – както го наричат съвременниците, се стичат мнозина млади български патриоти, възторжени последователи на Раковски. Между участниците в легията личат имената на прочути в миналото хайдушки войводи и бъдещи професионални революционери, които всеотдайно се посвещават на националноосвободителната борба. Между тях са Васил Левски, Иван Кулин, Стефан Караджа, Ильо войвода, Христо Македонски и др.[8]

В същото време Раковски изпраща свои агитатори във вътрешността на страната, които съгласно неговия план трябва да осъществяват връзка с местните малки хайдушки дружини за обединение на силите в единен въстанически поток. Задачата им е също да агитират и призовават населението да се готви в очакване на решителния бунтовен час.

Голяма агитационно-пропагандаторска роля в това отношение изиграват популярната поема на Раковски „Горски пътник“, както и неговият вестник „Дунавски лебед“, станал главна трибуна на революцията през това време. Чрез страниците на своя вестник Раковски отправя пламенни призиви към българския народ за въстание. „Ставайте, братя, на оръжие мало и голямо за нашата мила свобода и независимост!... Нека никой не мисли, че свободата се добива без кръв и без скъпоценни жертви! Нека никой не чака от другиго да го освободи. Нашата свобода от нас зависи! Нека всеки запише дълбоко в сърцето си святата възторгна реч – Свобода или Смърт – и с пламенен меч да върви в бойното поле под знамето на непобедимия български лъв.“[9]

Междувременно събитията се развиват в неблагоприятна насока. Българската легия начело с Раковски участва дейно в Сръбско-турската война и получава първото си бойно кръщение в сраженията при обсадата на Белградската крепост. Във военните схватки с неприятеля българските легисти проявяват изключителна храброст и умение. Въпреки всичко обаче войната между Сърбия и Турция стихва. Конфликтът се урежда по дипломатически път, а в резултат на това българската легия бива разпусната. По този начин планираното въстание в България се осуетява.

Независимо от неуспеха на замисленото дело създаването на Първа българска легия и плановете на Раковски за освобождение на България имат своето голямо значение с оглед на по-нататъшното развитие на българското революционно движение. С тях се слага началото на организирана борба, оглавена от единен общобългарски ръководен център, полагат се основите на т. нар. четническа тактика като пръв закономерен етап в националноосвободителното движение. Със своите замисли, проекти и действия Раковски полага началото, начертава насоките, вдъхва оптимизъм, възпитава цяло поколение от революционни дейци и патриоти, които превръщат делото на революцията в своя основна професия.

През 1866 – 1867 г. на политическия хоризонт отново се очертават благоприятни условия за активизиране на революционното движение. Това раздвижва българската емиграция в Румъния и Сърбия. Сред емигрантските дейци се оформят няколко политически групировки с различни схващания относно по-нататъшните перспективи на борбата за освобождение. Дейците от т. нар. комитет на „старите“ – „Добродетелна дружина“, предприемат известни революционни действия по внушение на руската дипломация, надявайки се, че могат да разчитат на руската политическа и военна подкрепа. В съответствие с руските политически замисли и комбинации по Източния въпрос, които обаче преследват по-ограничени конюнктурни цели, „Добродетелна дружина“ насочва усилията си за сближаване със Сърбия. С оглед на това се изработва дори специална „Програма за политически отношения на сърбо-българите или на тяхното сърдечно отношение“. Според тази програма дейците от „Добродетелна дружина“ планират образуването на сръбско-българска държава с общо правителство и общо народно събрание начело с династията на Обреновичите[10]. В духа на този политически вариант „старите“ предприемат някои частични стъпки за създаване на революционно брожение в България. За целта те чрез своя специален пълномощник Марин Бенли образуват няколко комитета във вътрешността на страната. От същите подбуди „Добродетелна дружина“ оказва материална помощ при подготовката на четите начело с П. Хитов и Ф. Тотю[11].

Още по-активна дейност разгръща образуваният Български таен централен комитет (БТЦК), оглавен от бившия съратник на Раковски Иван Касабов. БТЦК е основан през 1866 година. В него освен Касабов участват българските емигранти Димитър Диамандиев, Стефан Репов, Иван Адженов, Атанас Андреев и др. Този комитет е плод на надеждите, идващи от румънското правителство, което замисля да се възползва от българското революционно движение с оглед на свои политически цели. Румънското правителство предлага съюз, „свещена коалиция“ за общи действия срещу Високата порта. Съгласно уговорката с румънските управници БТЦК си поставя задача да подготви въстание в България. За тази цел дейците от БТЦК пристъпват към организиране на тайни комитети в редица български градове, между които в Свищов, Шумен и др.[12] Скоро обаче в политиката на Румъния настъпва промяна, в смисъл на помирение с Турция, а по този начин революционните настроения и намерения на хората около БТЦК бързо угасват. Неговите дейци се отказват постепенно от въоръжената борба и застават на буржоазнолиберални, компромисни позиции. Те се ориентират към идеята за създаване на турско-българска дуалистична монархия под върховенството на султана по подобие на току-що образуваната Австро-унгарска дуалистична империя[13].

Своите нови политически идеи БТЦК излага в известния мемоар до султана през 1867 година. В него се настоява за образуване на турско-българска монархия, в рамките на която да се създаде автономно българско конституционно царство със своя войска, народно събрание и администрация. Предлага се начело на дуалистичната монархия да застане султанът[14].

Апелирайки към правителството за изграждането на подобна държава, съставителите на мемоара се стараят да обосноват политическата целесъобразност на исканата от тях реорганизация, изтъквайки изгодите от нея както за Турция, така и за България. Същевременно обаче предложението до султана се прави под формата на ултиматум. Мемоарът завършва с предупреждението, че ако Високата порта не се съгласи с предявените към нея искания, българският народ ще бъде принуден да прибегне към оръжието. „Ако гласът на българите – се казва в мемоара – остане без отзив, страшната отговорност за следствията, които биха могли да произлязат, ще падне върху ония, които биха взели в презрение законните желания на един цял народ...“[15]

Независимо че БТЦК не възнамерява да придружи заплахите си с истински революционни думи и че ултиматумът има по-скоро характер на политически блъф, все пак въпросният документ като официална декларация от името на един общобългарски политически център има определено значение за времето си. Мемоарът оказва съществено въздействие върху турските управляващи среди, върху българската общественост, а пък дори и пред външния свят. От една страна, той предизвиква безпокойство у Високата порта, доколкото в него звучат ултимативните претенции на непокорната вече рая, а, от друга – самият факт, че се появява една подобна официална декларация от името на съществуваща българска организация, която изразява българските интереси, е вече достатъчен, за да вдъхне известна доза оптимизъм и самочувствие у българския народ. В такъв смисъл бихме могли да кажем, че в общото развитие на организираното революционно движение по онова време, колкото и да е ограничена дейността на БТЦК, обективно неговите изяви и политическият ефект от тях са естествено продължение на революционната насока в движението за национално освобождение, начертана от Раковски.

Наистина след провъзгласяването на поменатия мемоар в началото на 1867 г. БТЦК преустановява почти напълно своята политическа и революционна дейност. Продължава да излиза само неговият печатен орган в. „Народност“, който чрез революционна фразеология се старае да поддържа фикцията за съществуването на организацията.

БТЦК не се оказа способен да осъществи заканите си за решителни действия срещу Високата порта и не предприе нищо след отхвърлянето на мемоара. Но това, което този комитет не е в състояние да стори по едни или други причини, го правят други политически групировки от българската революционна емиграция.

Почти едновременно с основаването на БТЦК в Румъния възниква друга организация, наречена Върховно народно българско тайно гражданско началство, чийто основател е Г. Раковски. Тази организация се състои от седем члена: председател, подпредседател и петима върховни съветници. Задачата на новооснования комитет е да формира и изпраща въоръжени чети в България под единно ръководство, с координирани действия. С това Раковски цели в духа на старите си предначертания да създаде вътрешно организационно четническо движение, основано на обща революционна идеология и военна дисциплина[16]. Раковски изработва специален устав, наречен „Привременен закон за народните горски чети за 1867 лето“. В него той още веднъж в по-оформен вид развива идеята си за четническа тактика в революционното движение[17].

Привременният закон е най-голямото постижение на Раковски като идеолог, политически деец и стратег на българското организирано революционно движение. Придобитият горчив опит в сътрудничеството със сръбското и румънското правителство, които с користни цели искат да експлоатират българската революция при решаването на свои конюнктурни политически задачи, без намерения да водят борбата докрай, принуждава Раковски да промени първоначалния стратегически вариант на своята четническа тактика. Докато в началото той отдава първостепенно значение на външните сили като съюзници в борбата против общия неприятел, по-късно, през 1866 – 1867 г., акцентът на стратегическия му замисъл пада върху собствените сили на българския народ. Интимната цел на Раковски, изразена в Закона за народните чети, е: чрез изграждането на цялостна четническа армия, състояща се от множество отряди под общо командуване, да освободи българското революционно движение от опеката на чужди сили и да го направи независимо от случайни обстоятелства. По такъв начин Раковски се доближава до идеята за превръщане на българската революция в еманципирана самостоятелна политическа сила, която ще може при определени благоприятни обстоятелства в развоя на Източния въпрос да упражни влияние върху хода на събитията в желаното направление с оглед на българските интереси. За жалост обаче Раковски не можа да осъществи своите намерения. В хода на започналата подготовка за изграждане на четническо движение в България главният войвода – бъдещият главнокомандващ на четническата армия, умира скоропостижно, завещавайки своите идейно-политически прозрения на бъдещите си достойни последователи.

Непосредствено след смъртта на Раковски обаче по редица обективни и субективни причини четническата тактика не може да се осъществи в планирания мащаб и замислената насока. Между най-близките съмишленици на Раковски, които трябвало да изпълнят неговите предначертания, като най-авторитетен деец изпъква прочутият в миналото хайдушки войвода Панайот Хитов. Той се заема със задачата да организира и подготви на първо време две малки чети, които трябвало да осъществят сондажна акция в България за проучване на условията при изграждането на бъдещата четническа армия.

С материалната подкрепа на дейците от „Добродетелна дружина“ и при съдействието на Никола Балкански, роднина на Раковски и горещ негов последовател, през пролетта на 1867 г. П. Хитов организира две малки чети, които през Тутракан и Свищов преминават в България. Едната чета, наброяваща около 30 души начело с Хитов, се насочва от Тутракан през Делиормана към Сливенския Балкан. В нея участват Васил Левски като знаменосец, бившият хайдушки войвода Жельо Христов, Иван Кършовски и други известни патриоти. Другата чета, състояща се от 35 души под командата на Филип Тотю, през Свищов се отправя в посока към Централна Стара планина. Според предварителната уговорка двете чети трябвало да се срещнат в местността „Хаинбоаз“, след което, преценявайки конкретната обстановка, да набележат план за по-нататъшните си действия[18].

Движейки се към Стара планина, Хитовата чета среща по пътя си мнозина млади български патриоти, които изявяват желание да се присъединят към нея. Това създава у Хитов впечатление, че народът е готов за бунт и той решава да бъде обявено веднага въстание. С това си намерение войводата провежда общо събрание на четниците, състояло се на 28 май в Балкана. На това събрание по предложение на Хитов е изработен и приет нов „Закон за българското народно въстание“, по който ще се управлява българската народна войска в 1867 година. „Този документ в общи линии преповтаря изработения по-рано „Привременен закон за народните горски чети“ от Раковски[19]. Различието се състои най-вече в това, че в новоизработения закон въпросът за въстанието се поставя като най-близка предстояща задача. Във връзка с това се набелязват редица конкретни мерки и правила за воденето на бойни действия в хода на въстанието. В член шести от закона се посочва, че веднага след избухването на въстанието главният войвода трябва да направи преглед на военната сила, с която разполагат въстаниците, и да я разпредели в пет главни отделения. Първото отделение ще охранява т. нар. „съсредоточие“ – щаба на въстанието. Останалите четири отделения ще се движат в Северна България от запад към изток, а другите две – в Южна България от изток към запад[20].

Въпреки изработения подробен план за въстание неблагоприятното стечение на обстоятелствата скоро заставя Хитов да се откаже от намеренията си. Известието, че четата на Ф. Тотю е разбита в сражение край с. Върбовка, окончателно разсейва всякакви илюзорни надежди за осъcommittee ществяване на незабавно въстание. След близо тримесечно пребиваване в Балкана заедно с остатъците от Тотювата чета П. Хитов се оттегля на запад по билото на Стара планина и след редица мимоходни стълкновения с потери се прехвърля в Сърбия.

Едновременно със създаването на комитета Върховно народно българско тайно гражданско началство в Букурещ почти по същото време подобна организация се появява и в Сърбия. Нейният основател е бележитият български революционер демократ и писател белетрист Любен Каравелов. Л. Каравелов по собствен път също достига до идеята, че е назряла необходимостта от организационни и целенасочени революционни действия за освобождението на България[21]. Придобил високо образование в Русия, влизайки в досег с най-напредничавите радикални идеи на епохата и запознавайки се с революционния опит на други народи, Каравелов още през 1861 г. изказва мисълта за създаване на организация, която да осъществява и ръководи по предварително установен план националноосвободителните борби на българския народ[22]. По време на пребиваването си в Белград той предприема опит за осъществяване на революционните си намерения. В 1867 г. по инициатива на Каравелов и под негово ръководство се създава т. нар. Български комитет, чиято задача е чрез комплектуване и прехвърляне на въоръжени чети на българска територия под общо командване да съдейства за разширяване на местното националноосвободително движение. Този комитет се замисля от Каравелов като централизирана организация с устав и програма, които ясно изразяват нейния революционен характер и предназначение. Най-близки сътрудници на Каравелов в основания комитет са бившият съмишленик на Раковски от времето на Първата българска легия Иван Кулин, Еремия Петров и Н. Пешов. С активното съдействие на поменатите дейци и при благосклонното отношение на сръбските управници Българският комитет разгръща голяма дейност по набирането, организацията и подготовката на една значителна военна формация от български доброволци емигранти. Така се образува т. нар. зайчарска чета през 1867 г., наброяваща около 500 души. Нейното преминаване в България обаче се осуетява поради настъпилата промяна в курса на сръбската политика[23].

Поразителното сходство в целите и намеренията на двете организационни политически групировки в Белград и Букурещ, съвпадението на замислените от тях четнически прояви по време, както и общата им привързаност към принципите на четническата тактика ни дават основания да предполагаме, че Белградският комитет и зайчарската чета са част от общите предначертания за изграждане на организирано въоръжено движение в България в духа на четническата тактика, провъзгласена от Раковски.

Появата на въоръжени чети в Балкана през 1867 г. и ултимативният мемоар до султана от дейците на БТЦК през същата година се оказват на практика две естествено свързани прояви в хода на цялостния развой на революционното движение, независимо че са дело на различни в идейно отношение политически групировки. Тази връзка между тях придава по-голяма политическа тежест както на мемоара, така и на четите. Макар и незначителни по брой, четите на П. Хитов и Ф. Тотю постигат значителен политически ефект. Резонансът от тях дава доста голямо отражение върху турското правителство и особено върху българския народ. Мълвата за присъствието на популярния по онова време войвода П. Хитов с чета в Балкана от името на таен комитет и ехото от битката при с. Върбовка се разнасят мигновено навред по цялата българска земя. От уста на уста се разпространяват преувеличени версии за „хвърковатия“ Филип Тотю войвода, за силата и „чутовните подвизи“ на българските „комити“. Всичко това окриля, ободрява, поддържа патриотичния бунтовен тонус на българския народ, укрепва вярата му в бъдещето, създава условия за революционна агитация и политическо оживление.

В тази насока още по-голям политически ефект има четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа през лятото на 1868 година. Инициативата за нейната организация и подготовка принадлежи на двамата войводи. Но тяхното начинание в хода на революцията изобщо е също закономерно, обективно следствие и продължение на започналото организирано националноосвободително движение.

При подготовката на четата от 1868 г. голямо съдействие оказват широк кръг дейци, принадлежащи към различни групировки на българската революционна емиграция в Румъния, обединени около създаденото по това време т. нар. „Българско общество“. В тази своеобразна патриотична, революционна по същество организация се включват представители на бившия или фиктивно още съществуващ БТЦК, последователи на Раковски от Върховното гражданско началство, а дори и някои от привържениците на „Добродетелна дружина“. Най-активна роля в „Българско общество“ играят Д. Ценович, Ив. Касабов и др. С подкрепата на „Българско общество“ Хаджи Димитър и Стефан Караджа успяват да съберат и подготвят една чета от 129 души – смели и самопожертвувателни родолюбци. Четата е осигурена материално с облекло, оръжие и боеприпаси от заможните представители на българската патриотично настроена емиграция, някои от които лично се включват в нея[24]. Политическата подготовка за преминаването на четата в България се извършва чрез страниците на в. „Народност“, който разгръща усилена революционна агитационна кампания[25].

На 6 юли 1868 г. Хаджи Димитър и Стефан Караджа преминават с дружината си р. Дунав недалеч от Свищов, при устието на р. Янтра. Оттук започва техният славен кървав поход към Балкана под бойното знаме, върху което блестят думите „Свобода или Смърт“. По предварително набелязания план четата трябвало да достигне Стара планина, където ще се създаде привременно българско правителство, чиято цел ще бъде да обяви и оглави общо въстание на българския народ.

Предприетата четническа проява сериозно обезпокоява правителството, което взема незабавни мерки за ликвидирането ѝ. Високата порта нарежда на Мидхат паша, валията на Дунавския вилает, да унищожи четата, предоставяйки му широки пълномощия за жестока и безцеремонна разправа. По пътя си към Стара планина четата веднага се натъква на неприятелски потери и оттук нататък започват цяла серия от кръвопролитни, неравни битки с превъзхождащия противник. В драматични сражения край Караисенските лозя, Карапановата кория, местностите Дебел дял и Кънлъдере в околностите на с. Вишовград четниците записват славни страници в историята, проявявайки изключителна храброст, издръжливост и пълно себеотрицание. Падат много жертви, но четата, макар и в твърде намален състав, достига билото на Стара планина до връх Бузлуджа. На 18 юли същата година в последната битка почти всички четници падат убити, включително и легендарният войвода Хаджи Димитър Асенов[26].

Революционната акция на Хаджи Димитър и Стефан Караджа по своите политически резултати и значение се превръща фактически в най-голяма изява на организираното революционно, националноосвободително движение дотогава. Четата допринася съществено за по-нататъшното задълбочаване на революционната политическа криза в империята. Нейният широк отзвук както вътре в страната, така и сред дипломатическите канцеларии дава отражение върху редица други политически събития, включително и за по-бързото разрешаване на българския църковен въпрос, за признаването на българския народ като отделна национална и политическа единица в рамките на Османската империя.

Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа има и това голямо значение, че спомага да се видят недостатъците на четническата тактика като средство и форма на борба. Опитът от несполуката да се осъществи мащабно въстание чрез чети заставя българските революционни дейци да потърсят по-ефикасни начини и средства за възбуждане на по-голяма политическа и революционна активност сред народните маси с оглед на тяхното по-дейно участие в революцията. Постепенно започва да ферментира идеята за необходимостта от продължителна, системна и планомерна подготовка на народа от вътрешността на страната. Така се ражда и оформя идеята за нова тактика в революционното движение.

Изграждане на вътрешна революционна организация

Преходът от четническата тактика към създаване на вътрешна революционна организация се осъществява от Апостола на българската свобода – легендарният Васил Левски.

Васил Левски започва революционната си дейност през 1861 – 1862 г. като участник в легията на Раковски. По-късно той е знаменосец в четата на П. Хитов, а през есента на 1867 г. се включва в редовете на т. нар. Втора българска легия, основана в Белград. Тази легия е една от поредните модификации на четническата тактика в нейния първоначален вариант. Тя се появява на бял свят главно по внушение и с материалното съдействие на руското правителство, в резултат от постигнатото споразумение между „Добродетелна дружина“ и сръбските управляващи среди. Целта е да се подготвят български доброволци, предимно младежи, като военни специалисти с оглед на евентуални въстанически действия в България. В легията са привлечени много български емигранти от Сърбия и Румъния, а също млади патриоти от вътрешността на страната. Основното ядро на тази военна формация образуват хората от четите на П. Хитов и Ф. Тотю, които точно по същото време се озовават в Сърбия. Между тях е и В. Левски. Пред очите на бъдещия Апостол отново се разиграва познатата отпреди драма. Едва създадена, легията преживява същата участ, както предишната – през 1862 година. И този път Сърбия урежда възникналия конфликт с Високата порта по дипломатически начин, а с това присъствието на българска военна формация в Белград става нежелателно. Легията се разпуска, а легистите по етапен ред са заставени да напуснат Сърбия[27].

Горчивият опит от неколкократните инициативи за освобождението на България навяват у Левски трайната мисъл, че е крайно време да се потърсят нови начини и форми за революционна борба. Постепенно в него съзрява идеята, че за да има успех националноосвободителното движение, е необходимо да се изгради система от революционни комитети във вътрешността на България, които да се заемат със задачата да организират и подготвят народа за осъществяване на масово, общобългарско въстание. Според Левски само по този начин българското националноосвободителното движение би могло да се избави от зависимостта на користолюбивата политика на чуждите правителства, само така борбата за освобождение ще придобие наистина сериозен организиран и целенасочен характер, ще стане дело на целия народ.

Тези схващания на Левски се избистрят напълно едва след две продължителни обиколки из България в края на 1868 и лятото на 1869 година. По време на обиколките си из страната той посещава множество градове и села, среща се с различни хора, установява връзки, добива непосредствени впечатления за настроенията на народните маси, опознава условията и възможностите за предстоящата си дейност[28]. В хода на продължителните странствания, благодарение на изключителния си политически усет, присъщ на деец от най-голям ранг, Левски достига до твърдо и непоколебимо убеждение, че въстание в България не ще може да се осъществи при съществуващото съотношение на силите без предварителна дълга, упорита и системна подготовка, без да се галванизира бунтовната, революционната енергия на народа.

Първите две обиколки в страната Левски извършва по собствена инициатива, но с материалната подкрепа на дейците от кръга на „Българско общество“ в Букурещ. За да има обаче повече авторитет при контактите си с различни хора от вътрешността, за да гледат на него като на упълномощено лице, той взема със себе си отпечатани прокламации към българския народ от името на „Привременното правителство в Балкана“ (това са същите позиви, които използва четата на Х. Димитър и Ст. Караджа), както и едно специално пълномощно, т. нар. „лозинка“, с което се удостоверява, че Левски не е случаен човек, а пълномощник на българската политическа организация в Румъния. Фактически след неуспеха на четническата акция през 1868 г. в редовете на революционната емиграция настъпва униние. Различните политически групировки, обезсърчени от неуспехите на движението, се увличат в безкрайни и безплодни спорове относно по-нататъшните перспективи на борбата за освобождение. Така че Левски всъщност действа напълно самостоятелно, използвайки само внушаващата респект фирма на някакъв фиктивен комитет в Румъния[29].

В. Левски се оказа едно наистина необикновено явление като личност и революционер. У него намират щастливо съчетание цял букет от найпрекрасни лични качества, така необходими за истински професионален революционер и вожд от най-голям мащаб. Левски намира радушен прием, верни последователи и съмишленици от средите на всички прослойки от българското общество. Според сведенията още по време на втората си обиколка той започва да основава първите революционни комитети в духа на своята все по-ясно назряваща идея за изграждане на повсеместна вътрешна конспиративна организация[30].

С ясно оформени схващания за новата насока за освободителното движение и това, което предстои да се извършва, Левски се озовава през лятото на 1869 г. в Румъния. Там той прави опит да убеди различните представители на българската революционна емиграция в необходимостта от нов начин за действие, излагайки своите схващания. Неговите усилия и старания в тази насока обаче остават напразни. Залисани в спорове, повечето от емигрантските дейци се отнасят с недоверие, а и с известно пренебрежение към плановете му[31].

При това положение през пролетта на 1870 г. Левски преминава отново в България и се залавя с колосална енергия и ентусиазъм да осъществи своите замисли. До края на 1870 г. и през цялата 1871 г. той успява да изгради гъста мрежа от революционни комитети, обединени в цялостна Вътрешна революционна организация (ВРО) със свой устав, програма и строга дисциплина. По такъв начин Левски се издига постепенно като главен организатор, ръководител и идеолог на българското националноосвободително движение, пренасяйки центъра на борбата вътре в самата страна[32].

Макар и да е революционер практик, човек на делото, без високо образование и теоретическа подготовка, в хода на непосредствената си дейност той израства като най-голям идеолог и стратег на революцията. В писмата и изработения от него проектоустав на организацията Левски по блестящ начин изразява своите прогресивни революционнодемократични идеи. В знаменитата „Нареда“ той формулира по следния начин целите и задачите на ВРО: „С една *обща революция* да се направи *коренно* преобразование на сегашната *деспотско-тиранска* система и да се замени с *демократска република* (народно управление) на същото това място, което са нашите деди със силата на оръжието и със своята кръв откупили, в което днес безчеловечно беснеят турски кесаджии и еничари и в което владей *правото на силата,* да се постигне храм на истината и *правата свобода* и турският чорбаджилък да даде място на *съгласието, братството и съвършеното равенство* между сичките народности: българи, турци, евреи и прочие щат бъдат равноправни във всяко отношение, било във вяра, било в народност, било в гражданско отношение, било в каквото било, всички щат спадат под един общ *закон,* който по вишегласието на всичките народности ще се избере.“[33]

Съществено значение за израстването на Левски като идеолог и мислител в революцията имат популяризираните по това време схващания на Любен Каравелов. Каравелов притежава високо образование и солидна теоретическа подготовка, придобити по време на неговото пребиваване в Русия. Там той възприема прогресивните идеи на руските революционери демократи и мислители Чернишевски, Херцен, Добролюбов и др., общува с хора като И. Г. Прижов, запознава се с достиженията на западноевропейската революционна мисъл и революционна практика. Всичко това естествено спомага за оформянето на Л. Каравелов като един от най-изявените в теоретическо и идейно отношение личности сред българската революционна емиграция, спечелвайки си голям политически авторитет. По този начин той се утвърждава след Раковски като всепризнат духовен ръководител на българската революционно настроена емиграция и упражнява силно влияние върху нейната политическа и идейна насоченост[34]. При това Каравелов добива голяма популярност между съвременниците си благодарение на своята писателска дарба като майстор белетрист и войнстващ публицист. Целия си талант Каравелов посвещава на революционното дело. Взел лично участие в движението през 1867 г. при създаването на Българския комитет в Белград и подготовката на зайчарската чета, Каравелов сам разбира недостатъците на практикуваната дотогава четническа тактика и също стига до идеята за създаване на революционна организация, която да подготви българския народ за въстание и да оглави борбата му. В духа на новите си разбирания от есента на 1869 г. Каравелов се посвещава изцяло на революцията. Пребивавайки в Букурещ, след спирането на в. „Народност" той веднага започва да издава своя знаменит вестник „Свобода", който се превръща в глашатай и пропагандатор на революционната въоръжена борба. В този вестник едновременно с пламенната революционна агитация Каравелов излага в популярна и достъпна форма своя мироглед. Скоро около него се оформя една група от идейни и политически съмишленици, към която гравитират бивши дейци от саморазпадналия се БТЦК, хора от кръга на Раковски и революционно настроени емигрантски дейци от средата на „Българското общество" и читалището „Братска любов". В новата политическа групировка фактически се сливат различни идейни течения на революционната емиграция, обединени от назрялата потребност за създаване на общ център в революционното движение. Спонтанно възникналата нова политическа формация попада изцяло под влиянието на Л. Каравелов и неговите идейно-политически схващания[35]. Считайки се изразител на вече съществуващата организация, Каравелов изработва специална програма, в която под формата на информация и декларация се излагат целите и задачите на революционното движение. За пръв път тази програма се публикува на 1 август 1870 г.* в руското емигрантско сп. „Народное дело", издавано в Женева. „Нашата свещена обязаност (т. е. задължение, дълг) – се казва в нея – се състои сега само в това, да очистим своята земя от правителствената, чиновническа нечистотия и да обезпечим своята народна, политическа и обществена свобода.“[36] Програмата предвижда да се създаде избираемо правителство, което да изпълнява волята на народа, а също да се образува Южнославянска или Дунавска федерация из свободни земи от типа на Швейцарския съюз при зачитане на историческите и народностните права на всеки народ. И по-нататък: ..Ние желаем за себе си свобода народна, свобода лична и свобода религиозна, с една дума, свобода человеческа, и затова желаем такава също свобода и на нашите приятели и съседи. Ние не желаем да владеем над другите, затова и не позволяваме да ни владеят и другите! Ние ще употребим против турското правителство такива също мирни средства, каквито бяха употребени против гръцкото духовенство; само в найкрайний случай ние ще да употребиме против тях оръжие, огън и нож!“[37]

---

* Както тук, така и в останалата част на изложението датите са според стария стил. *Бел. ред.*

По-късно основните идейни постановки, застъпени в този документ, Каравелов доразвива по-обстойно в брошурата си „Български глас“, отпечатана в Букурещ през 1870 година. В нея между другото се казва: „Дошло е време да победиме и ние. Който с внимание разгледа българските работи, той твърде лесно може да се увери, че часът на нашето освобождение е вече настанал... Началото вече е положено... а от нас зависи да го довършим и да изречем тия велики думи: Ние сме свободни, ние сме люди, ние сме българе и гордеем са със своето име българин! Но за да бъдеме в състояние да изречем тия думи, ние трябва да работиме, да напрягаме сичките си умствени и телесни сили, за да освободим своята земя и своите личности от физическия турски ярем... Но за да дойдем до това, ние не трябва да се надяваме вече, както сме се надеяли досега, на другиго, т. е. да не чакаме помощ и поддръжка ни от една европейска държава... Само тоя народ може да каже, че желае да достигне своята лична и народна свобода, който се надее само на своите сили, на своите умствени способности... Който иска народна свобода, свободна държава и човешки правдини, той трябва да се приготви мъжки и да употреби сичките си сили, сичките си старания и сичките си средства, които са потребни за бой, т. е. да прежали живота си, па да се земе за пушка, за сабля, за револвер, пищов, нож, шиш, топор, коса, сопа, кой с каквото може и кой каквото има, и да откупиме свободата си и отечеството си. Но преди сичко секи българин треба да има пред очите си следующето: колкото повече българе, бошняци и сърбе се повдигнат изведнъж, толкова по-малко ще да се пролее човешка кръв и толкова по-лесно ще да достигнеме своите цели. Освен това българското движение требва да стане извътре, а не отвън, както то биваше досега, защото напразно ще да се пролива българската кръв.“[38]

Чрез своята блестяща публицистика, чрез в. „Свобода“, Каравелов упражнява изключително силно влияние не само върху хората около него, но се превръща в идейнополитическа школа за съвременниците си, за формирането на цяла генерация от български революционери и патриоти. Без съмнение в този смисъл Каравелов допринася съществено и за идейнополитическото развитие на Васил Левски. Последният жадно поглъща и творчески преосмисля с проникновения си ум и политически усет цялото богатство на идеи и теоретически прозрения, с които изобилстват страниците на в. „Свобода“. Неслучайно Левски високо цени и уважава Каравелов, изразявайки по непосредствен начин възхищението си от него[39].

Независимо от това, че в началото на своята дейност Апостола не е в пряка организационна връзка с Каравелов, политическото и идейното сходство на техните възгледи и цели довежда на практика до взаимното им допълване в хода на общата революционна работа. Единият – Каравелов, като революционен трибун и агитатор, а другият – Левски, като неповторим организатор и майстор на революцията.

Л. Каравелов и политическият кръг от съмишленици край него споделят по принцип идеята за изграждане на вътрешната конспиративна революционна организация, но неможейки сами да осъществят на практика подобно изключително трудно начинание, проявяват в началото скептицизъм и недоверие към работата на Левски. Впоследствие обаче, когато през 1871 г. Апостола има зад себе си една създадена вече в общи линии твърде солидна конспиративна революционна организация с всичките ѝ атрибути – Устав, програма, ръководство, цялостна структура с централизиран апарат и дисциплина, с тайна полиция, тайна поща и пр., – неговият политически авторитет рязко нараства. Емигрантският революционен център начело с Каравелов гледа вече с други очи на Левски и захванатата от него работа. С делата си Апостола им внушава респект, уважение и възхищение. И от двете страни се проявява склонност към сътрудничество, към обединение на усилията в името на общата цел. Така се стига до преговори между Вътрешната организация и дейците в Румъния, групирани около Каравелов, в резултат на които вътрешните и външните революционни сили се обединяват в единен фронт[40]. На състоялото се общо събрание през април 1872 г. в Букурещ обединението е вече свършен факт. На това събрание представителите на комитетската организация в България разполагат с 32 гласа, а емигрантските дейци – с 16. Събранието избира Българския революционен централен комитет (БРЦК), в който фигурират: Любен Каравелов – председател, Киряк Цанков – заместник-председател, Димитър Ценович – касиер, Олимпий Панов – секретар, Панайот Хитов и Васил Левски –

членове. Едновременно с това събранието учредява специална комисия за изработване на устав и програма на организацията. В нея участват Л. Каравелов, К. Цанков, В. Левски и Т. Пеев[41]. В приетата Програма се казва: „Българският революционен централен комитет има за цел да освободи България чрез революция, морална и с оръжие. Формата на бъдещото българско управление ще бъде неопределена до онова време, когато чрез всяко средство българското освобождение стане дело свършено. Действието за тая земя обема всяко средство: пропаганда, печат, оръжие, огън, смърт и пр... Ние не въставаме против турския народ, но против турското правителство и ония турци, които го подкрепят и бранят. С една реч, ние считаме за приятели и всичките народи, които съчувстват на нашето дело, без да гледаме на вяра и народност.“[42]

От същите революционнодемократични принципи е проникнат и изработеният Устав на организацията. В него се изтъква, че БРЦК ще изпълнява функциите на привременно правителство, което има за главна цел да подготви и извърши революцията. С оглед на това задачата му е „да разпространява идеите за бунт в нашия народ чрез пропаганда, която ще се прави чрез частните комитети и чрез печата“. Освен това се определят прерогативите на БРЦК. Изрично се казва, че единствено той БРЦК) има право и може да осъществява връзка и да преговаря от името на българския народ с чужди, външни сили за сключване на съюзи, за искане на помощ и пр.[43]

Програмата и Уставът на организацията, приети на общото събрание, съдържат основните идейно-политически схващания както в „Наредата“ на Левски, така и в споменатата Програма на БРЦК от 1870 г. на Л. Каравелов. С оглед на желаното единство и двамата допускат известни компромиси. Докато в Програмата виждаме да доминират Каравеловите постановки, развити от него по-рано, през 1870 г. в брошурата „Български глас“, то в Устава се съдържат почти всички основни моменти, залегнали в „Наредата“ на Левски. Общо взето, и двата документа, приети на събранието, бележат най-висок връх и най-голямо достижение в развитието на българската идейно-политическа, революционнодемократическа мисъл у нас до този момент. В тях намират израз най-прогресивните идейно-политически завоевания на епохата, проникнати от стремежа на човечеството към свобода, братство, равенство и социална справедливост.

Въпреки че на Общото събрание през април 1872 г. Левски прави редица отстъпки на емигрантските дейци, в същото време той отстоява основното – да се подготви и осъществи въоръжената революция в България. При това той запазва под свой контрол изградената от него Вътрешна революционна организация. Съгласно чл. 2 от Устава всеки от членовете на БРЦК, където и да се намира, може да представлява комитета и да действа от негово име, ако притежава специално пълномощно писмо. Подобно пълномощие се издава на Левски, което му дава право „да представлява Българския централен комитет във всичко и действията му са неограничени, разбира се, по пределите на Устава“[44].

След Общото събрание на БРЦК и обединението на вътрешните и външните революционни сили настъпва осезателен подем в революционното движение. На 1 юни 1872 г. Левски се завръща в България и с удвоена енергия продължава да укрепва и разширява комитетската мрежа. Подготовката на набелязаното въстание се ускорява.

Прави впечатление обаче, че нито на Общото събрание, нито преди или след него се определя, дори приблизително, кога ще започне самото въстание. Във връзка с това изниква въпросът за военнополитическата стратегия на дейците от БРЦК и лично на Левски – главния ръководител и организатор на революцията. Докато нещата около идейните, организационните, политическите и тактическите въпроси на движението са до голяма степен ясни, то въпросът за военностратегическия замисъл на въстанието е все още недоизяснен. В това отношение липсват преки, конкретни и категорични указания, поради което се налага да си пробиваме път в сферата на предположенията. Трудно е да си представим, че такива политици от ранга на Левски и Каравелов не са обмисляли найсериозно евентуалните перспективи на замисленото въстание, неговите непосредствени и крайни политически резултати и шансовете му за успешен завършек при съществуващата крайно комплицирана политическа обстановка. Трудно е да допуснем също така, че двамата бележити революционери не са си давали сметка за реалното съотношение на военнополитическите сили за крайния политически ефект от евентуално въстание. Данните в това отношение са наистина оскъдни и противоречиви, но все пак те ни позволяват да се доберем до някои по-определени заключения. Веднага трябва да кажем, че тъкмо по този съществен въпрос се забелязва най-ясно различието в схващанията на очерталите се две ръководни средища на революцията – външното и вътрешното.

Нека видим най-напред какво е мнението по този въпрос на емигрантските дейци начело с Каравелов.

Още в първата публикувана Програма от 1 август 1870 г. Л. Каравелов акцентира мисълта си върху два пункта: първо – нужно е сътрудничество със съседните народи и в името на това се препоръчва да се изгради Южнославянска или Дунавска федерация „из свободни земи“; и второ – „ние не щеме да работиме ни с едно деспотическо правителство“[45]. Същите мисли по-широко се разгръщат в брошурата „Български глас“. В нея Каравелов още по-определено сочи: „Но преди сичко секи българин требва да има пред очите си следующето: колкото повече българе, бошняци и сърбе се повдигнат изведнъж, толкова по-малко ще да се пролее кръв и толкова *по-лесно ще да достигнем своите цели* (к. м. – К. К.)[46]. Същата мисъл фигурира и в точка трета на Програмата на БРЦК, приета на Общото събрание през 1872 година[47]. Впрочем идеята за политически съюз и сътрудничество със съседните балкански народи, и най-вече със Сърбия, трайно се насажда у Каравелов още през 1867 година. В своята публицистика той не един път се изказва, в смисъл, че двете съседни славянски страни Сърбия и България не могат една без друга, че е необходима съвместна борба срещу общия неприятел, че Сърбия е исторически призвана да изиграе ролята на Пиемонт на Балканите и пр.[48] В една дописка например до в. „Голос“ Каравелов пише: „Нашето щастие зависи от нашата дружба (става дума за Сърбия и България) и любовта не само едни към други, но и към останалите славяни, от нашата правдивост и искреност към останалите славянски народи.“[49] Оставайки верен на това си убеждение, през 1870 г. той го изразява в поменатите програмни документи, а същевременно го популяризира и аргументира в своята публицистика. В друга дописка пак до в. „Голос“ от 19 февруари 1870 г. Каравелов отбелязва: „Няма съмнение, че на Сърбия ѝ предстои една от най-главните роли при решаването на Източния въпрос. Историческото призвание, историческата задача на Сърбия в Балканския полуостров – ето го лозунга на целия сръбски народ“[50]. Същите мисли виждаме и във в. „Свобода“ през 1871 г.:„... а длъжността на Сърбия е да употреби всичките си сили, за да привлече българския народ към себе си, защото в противен случай нашето общо бъдеще е незавидно“[51]. „Освобождението на българите зависи от освобождението на сърбите, а пък освобождението на Босна и Херцеговина е тясно свързано с освобождението на българския народ.“[52]

Сочейки съюзниците на българската революция, Каравелов същевременно пояснява в брошурата си „Български глас“ кои са онези деспотични правителства, с които той отказва да сътрудничи и от които не очаква помощ. Това са Наполеон III, т. е. Франция, Александър II – Русия, папа Пий IX – Ватикана и кралица Виктория, т. е. Англия[53]. Що се отнася до Франция, Англия и Ватикана, позицията на Каравелов е съвсем обяснима. Но интересното е, че той причислява и Русия към държавите, от които не може да се очаква помощ. Обосновавайки своята мисъл, Каравелов изтъква като аргумент чисто идейни съображения, т. е. че не може да се очаква от едно деспотично правителство, което потъпква свободата в собствената си страна, да помага за освобождението на други страни. Подобен възглед у Каравелов изглежда твърде резонен. Известно е, че още по време на пребиваването си в Русия той попада под влиянието на революционнодемократичните идеи, движи се между революционно настроени среди с прогресивни, антицаристки и антисамодържавни прояви. Под тяхно влияние Каравелов се формира като революционер демократ, противник на всякакъв вид потисничество. Оттук произхожда следователно неговата естествена антипатия срещу царското самодържавие и скептичното му отношение към руската политика. Изтъкнатите идейни подбуди действително играят определено немалка роля при избора му на по-подходящи съюзници. Но дали подобна аргументация е достатъчна, за да ни убеди, че само поради идейни съображения Каравелов се отказва така охотно от руското военно и политическо съдействие, игнорирайки с лека ръка историческия опит от миналото и всеобщата, традиционна вяра в освободителната мисия на Русия, вкоренена така дълбоко по онова време в съзнанието на преобладаващото мнозинство от народа? За един политик рационалист, какъвто е безспорно Каравелов, подобна аргументация явно не би могла да ни убеди във възприетото от него становище. Очевидно той се ръководи и от някои други съображения. Известно е, че сръбското правителство и крал Милан по своите идейни и политически убеждения съвсем не са така близки и родствени на Каравелов, но той ги приема за съюзници и дори разчита много на тях. Следователно изтъкнатите идейни мотиви сами по себе си не могат да обяснят напълно странния факт, че Каравелов търси за съюзник не Русия, а съседните балкански народи.

Още по време на престоя си в Русия покрай общуването си със славянофилските кръгове, а и по-късно Каравелов отблизо и обстойно се запознава с насоките на руската политика по Източния въпрос след Кримската война. За него не е могло да остане незабелязано, че правителството на Горчаков стриктно се придържа към курса за избягване на всякакъв директен двубой между Русия и Турция. При това положение съвсем естествено е да се потърсят други съюзници, които биха воювали срещу Високата порта. Такива по онова време са единствено Сърбия, Черна гора, националноосвободителните движения в Босна и Херцеговина и отчасти Румъния. Ето защо Каравелов насочва вниманието си главно към тях. При това той счита, че техните военнополитически възможности са напълно достатъчни, за да бъдат надежден съюзник за обезпечаване крайния успешен изход на българската революция. Дългогодишният емигрантски живот на Каравелов, напуснал още през 1857 г. родината си, и интензивните му занимания с литературна и друга подобна книжовна дейност го откъсват в значителна степен от обстановката в Османската империя. Той няма непосредствени впечатления и формира представите си за политическото положение в империята предимно чрез субективна, косвена и едностранчива в повечето случаи информация. Така у него се създава убеждението, че Османската империя е съвсем изнемощяла, разложена и слаба във военно и политическо отношение държава, която лесно ще рухне под напора на българската революция, стига тя да е съчетана с военни действия на съседните държави. Изобщо у Каравелов личи явно изразена склонност към подценяване на противника, а заедно с това – надценяване на революционните възможности на българския народ и военнополитическия капацитет на Сърбия и другите евентуални балкански съюзници. Според него революционната организация вътре в страната е необходима, но тя може да се осъществи сравнително бързо и щом се осигурят съюзниците, може да се даде сигнал за въстание, което непременно и без друго ще бъде масово и всеобщо. През 1870–1872 г. Каравелов и хората около него действат в духа на тази именно военнополитическа стратегия, твърдо уверени в нейната целесъобразност и ефикасност.

Около втората половина на 1870 и началото на 1871 г., след поражението на Франция във Френско-пруската война, емигрантските дейци преценяват, че се създават благоприятни условия за активизиране на борбата. Падането на Наполеон III, считан за главен крепител на статуквото на Балканския полуостров и поддръжник на Високата порта, поражда голяма доза оптимизъм у всички, които са заинтересовани от изменение на съществуващото положение, санкционирано от Парижкия мирен договор през 1856 година. Русия предприема дипломатическа акция за преодоляване ограничителните клаузи на Парижкия мир, а от своя страна Сърбия започва да се приготовлява за военни действия срещу Турция с намерение да освободи земите си, останали под турска власт. Черна гора също се готви за война, а Босна и Херцеговина са обхванати от революционен кипеж.

В тази обстановка групата на Каравелов започва да се готви за решителни революционни действия в духа на своите стратегически планове. Първият подтик идва от сръбска страна. През декември 1870 г. сръбският министър на просветата прави оферта на българите около Каравелов за задружна борба. За да се уговорят принципите на сътрудничеството, Д. Ценович, един от най-близките сподвижници на Каравелов, в този момент е повикан в Белград за преговори. Ценович се отзовава на поканата и през март 1871 г. води разговори по този въпрос със сръбския министър на финансите в сръбската столица.

Очевидно предприетата дипломатическа инициатива от страна на Каравеловата група е срещнала възраженията на някои емигрантски дейци. Показателна в това отношение е преписката на Д. Ценович с българския патриот, офицер от руската армия, Ив. Кишелски. Любопитни са онези пасажи от писмата на Ценович, в които се изразява и защитава по същество Каравеловата теза за революцията. Турция, казва той, е прогнила държава и ако народът се организира, може лесно да се освободи с едно въстание. „Само една добра организация – пише Ценович – и всичко би било свършено за кратко време.“[54]

Предвид започналите преговори със сръбското правителство и очакваните в скоро време военни действия групата на Каравелов кани Ив. Кишелски, като най-изтъкнат военен специалист, да се яви в Букурещ, за да бъде на разположение, в случай че българите и сърбите предприемат общи военни действия срещу Османската империя. В своя отговор по този повод Кишелски пише: „...виждам, че нещо са доста сериозно у нас готви. Дано да е хаирлия! Но не вярвам за сполуката на тази обществена работа, собствено в българска полза“[55]. Според него за освобождението на България е необходима здрава организация и дълга политическа подготовка, по-дълга, отколкото подготовката за извоюване на църковна независимост. Но дори и тогава България не ще може да се освободи без чужда помощ. Сърбия и Гърция са се освободили с руска помощ. С такава помощ ще се освободи и България. Сърбия, казва Кишелски, не би могла да замести Русия, а още повече в сегашния момент, когато тя действа по внушението на Австро-Унгария, без руска благословия. Отказвайки своето съдействие, Кишелски заключава: „Да дойда лично... не мога, за да не навлека подозрение на себе си и на руската политика; да дам оставка пак не мога, като по моето мнение аз не виждам сигурно нещо“[56].

Каравеловата група твърдо се придържа към набелязаната политическа линия за взаимодействие и съюз със Сърбия. През април 1871 г. тя взема решение за изпращане на делегация от трима души за преговори със сръбското правителство. Дипломатически сондажи с цел за координация и съгласуваност се правят също с официални лица от Черна гора и с представители на революционното движение в Босна и Херцеговина. Дори и след обединението на външните и вътрешните революционни сили през април 1872 г. Л. Каравелов продължава в същата степен своите дипломатически комбинации[57]. Към края на същата година той, както изглежда, постига конкретна договореност за съвместни бойни действия, поемайки ангажимент незабавно да вдигне въстание в България. По този повод на 2 ноември 1872 г. Каравелов пише на Левски следното писмо: „Брате Василе! По преди те подканихме, но некак си опипом. Сега ти обаждаме, че обстоятелствата изискват без друго кураж от наша страна и подигане на революция. Причините, които и ти можеш да познаваш, не щем да ти ги разказваме, а обаждаме ти, че требва да вървиш на бой, без да губиш ни минута. На сичките тадявашни юнаци са писа и ще да заминат на среща и надяваме се от Сърбия и Черна гора за помощ“[58].

И така, както виждаме, по отношение на военнополитическата стратегия на революцията Каравелов и приближените му застъпват схващането, че вътрешната организация и подготовката на въстание е нещо важно. Но това може и трябва да се извърши в кратък срок. Народът според тях е готов за бунт. Русия не може да бъде съюзник на българската революция, защото това не е целесъобразно по идейни съображения и, второ, защото Русия в момента не е склонна да води война. Вместо нея като съюзник може да се използват Сърбия, Черна гора и другите националноосвободителни движения. Техният военен потенциал е достатъчен, за да изиграе ролята на военностратегически резерв, който ще гарантира и обезпечи крайния успех на освободителното дело. Необходимо е само да се постигне пълна съгласуваност и координация на бойните действия отвън и отвътре. Османската империя е разложена, слаба държава, която не ще издържи през задружните действия и бързо ще капитулира. Този стратегически замисъл на Каравелов при конкретните политически условия в началото на 70-те години за мнозина дейци изглежда като единствения шанс, единствения възможен вариант и най-примамлива перспектива за постигане на скорошна победа – така желана и жадувана с нетърпение от всички. Неговите недостатъци обаче се състоят в нереалната оценка на военнополитическото съотношение на силите. Поради редица субективни и обективни причини Каравелов и съмишлениците му не са в състояние да преценят нещата в цялата им сложност. Ето защо обективно, на практика, осъществяването на този замисъл би довел само до едно – отново българското революционно движение да се превърне в оръдие на чужда политика, да бъде използвано за чужди интереси и цели, без реални позитивни резултати.

Въпросът за стратегията у Левски стои съвсем другояче. Левски действа в духа на стратегическите замисли, завещани от Раковски. Според замисъла на Раковски, прозрян от него едва в края на живота му, българската революция трябва да се превърне в самостоятелна еманципирана политическа сила спрямо останалите външни фактори в Източния въпрос. Само така тя ще може да упражнява свое въздействие върху хода на събитията в желаното направление с оглед българските цели. С нови начини и средства, чрез нова революционна тактика Левски следва неотклонно този именно път. Че той действа в духа на плановете, начертани от Раковски, най-добре личи от думите му в писмото до Филип Тотю: „... а българите – пише Левски – много хубаво направиха, че се не измамиха подир четите; *защото на четите обязаността беше не да бунят народът, но да свикват от градовете и селата умни хора и да* *им показват как трябва да се приготвят,* че като им се даде знак за революция, да бъдат всички готови. Това, брате Филипе, ако си забравил... *то аз имам и законът в пазвата си от 67-мо лято* (става дума за Закона за народните горски чети, изработен от Раковски – *бел. авт.*). А и всичките войводи изпълниха ли, както им налагаше законът? То не ни е засега работа да говорим“[59].

Стратегическите виждания на Апостола се съдържат в писмата му по разни поводи. Когато научава за преговорите на Каравеловата група със сръбското правителство, Левски се противопоставя на предприетите дипломатически инициативи от емигрантските дейци по следния начин: „Събрали сте се и намерили сте за нужно да се проводят троица души до сръбското правителство, щото да се разберем ще ли в едно време тия и ние, кой с каквото може да избием господаря си... Господа и братя еднодружний: *и ний от Българско подписваме за това,* което сте намерили за добро... *то е така и нека бъде; само сега не може. Чак тогава, когато съберем и четирите краища на Българско в едно и направим прописът си* (равносметка на силите – *бел. авт.*), та да видим какво имаме през нази, че тогава за хора да пратим в Сърбия е лесно... Нали пишете, че играем с живота на 7 милиона българи, трябва зряло да се постъпя, *та да бъдем що-годе бар приготвени,* щото да можем да посрещнеме, ако би ни се случвали някакви мъчнотии... Братя, размислете се пак хубаво, че доста сме се лъгали от хората, па и от помежду нази си и отлагали от година на година. *Сега сме се заловили, както трябва на работа...*“ (к. м. – К. К.)[60].

Когато Филип Тотю се обръща към Левски от името на одеската емиграция да иска петиция – молба от българския народ до руския император за помощ, Апостола му отговаря: „Предлагате ни в писмото си... подписи от всичко Българско и печати... та чрез Н. М. Тошкова да помолиме негово високо императорско величество за помощ, на което сте уверени, че без друго ще ни помогне? *Дай боже да помогне и да подпише бар за нашата република,* ако техните републиканци гони и наказва до смърт... *Брате, тук за тоя ми предмет да не падате в съмнение, че аз противостоя на мнението ви? Не!... Ний не отказваме помощта и от дяволът. Но имаме си предначертание.* Нека се подготвим както трябва и тогава ще търсим кой да ни помага, защото цели сме изгорели от парене и пак не знаем да духаме“[61]. В същия смисъл Левски излага схващанията си за революционната стратегия в писмото до П. Хитов от септември 1871 година. П. Хитов също преговаря със сръбското правителство за общи и комбинирани бойни действия против Турция, подканвайки Левски да побърза с въстанието. По този повод Апостола му пише: „На това ви отговаряме, *че не трябва бързане,* защото от 8 месеца време е откак сме се заловили да си работим по чисто български в Българско и да не се облягаме на вънкашни думи... *па йоще и опитът ни показва, че бързата работа излиза ялова...* Ний сто пъти по-много бързаме от вас, защото пътят ни е из Българско, изпод байонетите неприятелеви... Казвате, че не можем се приготви нивга както искаме... *Съгласни сме с вас, че нивга не можем се приготви, както другите сили... Но и твърде сме убедени, че трябва поне толкова да се приготвим, колкото е нужно да се предвиди една добра сетнина в предприятието ни, защото в нищо неприготвени ще има сетнина нищо и никаква!...* Пък на горните свободолюбиви господа, с които сте имали уговор, поздравляваме ги и ние даваме им чиста реч, какво *щом бъдем приготвени,* в часът ще ги намерим и да направим братска свръзка с две думи, ако тий са искрени!" (к. м. – К. К.)[62].

Цитираните пасажи от писмата на Левски съвсем недвусмислено сочат неговия стратегически замисъл. Очевидно е, че Апостола отлично познава обстановката и прави изключително вярна и точна преценка за съотношението на силите. Той не си играе безотговорно на революция, а в пълна степен съзнава изключителните трудности, пред които е изправено движението. Левски ни най-малко не подценява военнополитическата сила на противника, давайки си пълна и ясна сметка за далеч по-малките сили и възможности на българската революция. Грешат онези автори, които приписват на Левски някаква фанатична, бихме казали, наивна вяра в силите на народа, който сам можел да се освободи. Подобно тълкуване и разбиране на вярата у Левски в народните сили се изтъква даже като доказателство за неговите дълбоки революционнодемократични убеждения. Подобно опростенческо и буквално схващане на вярата в народните сили фактически принизява Апостола като революционер и политически водач на движението. Левски е всепризнат политик реалист, с изключителна способност за ориентация в конкретната обстановка. Той не може да вярва в чудеса. Какво означават неговите думи „нивга не можем се приготви, както другите сили"? Очевидно Левски не храни илюзии, че при тогавашните налични възможности българският народ ще може да достигне и надрасне военнополитическите сили на Османската империя, за да ѝ се противопостави равностойно на бойното поле и дори да излезе победител в двубоя. Стратегическата цел на Апостола е друга – да се подготви народът „поне толкова", колкото е необходимо, за да се обезпечи „една добра сетнина в предприятието ни". Или с други думи, чрез упорита, системна и продължителна подготовка да се изгради силна и боеспособна вътрешна организация, с помощта на която българският народ да се превърне в политически фактор. И когато се създават подходящи условия, той да може да упражни въздействие върху хода на събитията в благоприятна насока за българското освободително дело. Всъщност Левски със своя гениален талант на прозорлив политически водач предсказва събитията, станали няколко години по-късно. Подготвяйки българския народ търпеливо, старателно и упорито за решителните часове, когато ще се създадат подходящи условия, Левски решително се обявява против всяка прибързаност в действията. Съвсем съзнателно и целенасочено той отсрочва за неопределено бъдеще деня на въстанието. Когато Л. Каравелов в писмото си от 2 ноември 1872 г. призовава Левски за незабавно „подигане на революцията", Апостола рязко се противопоставя. По негово нареждане Старозагорският революционен комитет, след обсъждане на Каравеловото писмо, в присъствието на Левски отговаря по следния твърде показателен начин: „След едно *дълго и сериозно размишление... нашето мнение беше съвсем противно.* От истина ний не познаваме отблизо причините, които изискват толкова скоро избухването на революцията. Обаче ний мислим, че днешните обстоятелства не би са променили толкоз скоро, неприятелят не ще се усили до тогаз, докато ний бързаме малко много да се приготвиме. Помощта на Сърбия и Черна гора ний разбираме само тогаз, когато са вплетени в бой с неприятеля. По решение на туй събрание написа се с този дух писмо от страната ни до ЦК – да се предварди засега пламването на революцията поне до една година... И според наставленията на Аслан Дервишоглу (В. Левски) *и най-изветрелият човек не би повервал, че е възможно да излезе със сполука таквоз бързо движение, когато ний в нищо още не сми приготвени"* (к. м. – К. К.)[63]. И така виждаме, че след близо повече от тригодишна къртовска организационна подготовка Левски преценява: „Ний в нищо още не сми приготвени."

В историографията не се допускат пророчества за това, как биха се развили нещата, но все пак ще си позволим да изкажем предположението: едва ли някой би се усъмнил, че ако не беше преждевременната трагична гибел на Левски и ако той със същата настойчивост бе продължил дейността си по изграждането на Вътрешната революционна организация и през следващите години, то Априлското въстание би се осъществило много по-добре, би било по-подготвено и организирано, помащабно и многолюдно. Изобщо българският народ щеше да бъде по-добре подготвен за последвалите събития и по-силно щеше да упражни въздействието си при политическата развръзка на източната криза. Но да оставим настрана предположенията. Това, което стана и както стана по-късно през 1876 г., в най-голяма степен, по безспорен начин потвърждава политическата далновидност в стратегията на Левски, още повече го извисява като вожд и стратег на революцията. Със своите предначертания и с извършеното от него Апостола фактически присъстваше по време на Априлското въстание. Защото неговите приемници, инициаторите и организаторите на въстанието, вървят по стъпките му, придържат се към стратегическата насока, която той им начерта и завеща. Всичко, което се прави след Левски, се гради, както е известно, върху основите, които той положи. С пълно основание редица автори изразяват мнението, че без Левски и изградените от него комитети не би могло за толкоз кратко време да се организира, подготви и осъществи Априлското въстание[64].

Що се отнася до военнополитическата стратегия на Левски, прави впечатление обстоятелството, че в нея не фигурира, не се поставя изобщо въпросът за съюзниците. Апостола никога и никъде не визира кои именно външни сили ще решат в крайна сметка победния изход на движението. И това е напълно обяснимо. Евентуално споменаване на какъвто и да е външен съюзник автоматически би обезсилило и изпразнило от съдържание целия логически замисъл на неговата концепция за превръщането на българската революция в еманципирана страна, в самостоятелен политически фактор. И най-малък намек за облягане на чужда помощ неминуемо би тласнал движението по стария път, превръщайки го във функция на чужда политика. А това е, което Левски на всяка цена иска да предотврати. Затова той оставя въпроса за съюзниците открит, предпоставяйки неговото разрешаване от самия естествен ход на събитията. Но в неговата схема съюзникът не се изключва, а напротив – Левски допуска и предполага помощта на чужди сили, при това без разлика кои и какви са тези сили. Дали ще бъде Сърбия, Русия или друга някоя сила – всичко това е без значение за Левски. „Ние не отказваме помощта и от дявола. Но имаме си предначертание“, т. е. важното е да се направи всичко по такъв начин, че евентуалните съюзници да се включат в действие тогава, когато стане необходимо с оглед интересите и целите на българската революция.

Такива са в най-общи линии насоките, смисълът и съдържанието в стратегическата политическа концепция на Левски. Както ще видим понататък, въпреки някои частични отклонения, отстъпления и различни модификации неговият стратегически замисъл поради това, че е найдобре съобразен с конкретната съществуваща политическа обстановка по онова време, се възприема от приемниците на Апостола и намира своята практическа реализация чрез Априлското въстание.

Непосредствено след смъртта на Левски в революционното движение настъпва продължителен, близо двегодишен период на организационен и политически застой. Лишена от своя създател, ръководител и стратег, революционната организация преживява мъчителни дни на обща покруса и безпомощност. Между отделните дейци се появяват разногласия и спорове. Отново възкръсват надеждите за помощ отвън и се засилва тенденцията българското националноосвободително движение да попадне под опеката на чужди сили.

През 1873 г. Търновският комитет поема върху себе си функциите на главно революционно средище, обявявайки се за Централен комитет. Той прекъсва връзката с БРЦК в Букурещ и самостоятелно предприема действия за подготовка на въстание. Двата комитета, външният и вътрешният, оспорват помежду си ръководната роля в движението. Дисциплината в организацията, насаждана така настойчиво от Левски, започва да се руши.

Без съгласие и съгласуваност с БРЦК и Л. Каравелов Търновският комитет чрез П. Хитов влиза във връзка със сръбското правителство и води преговори за съвместни действия. Почти по същото време от своя страна и Л. Каравелов се обръща към сръбското правителство. Сърбия обаче в този момент няма намерение да воюва, поради което отклонява предложенията за сътрудничество[65].

След отказа на сръбското правителство, изправени пред безизходно положение, дейците от Търновския комитет решават да свикат събрание на представители от всички вътрешни частни революционни комитети, за да се обсъдят по-нататъшните перспективи на движението. Това събрание се провежда през март 1873 г., но на него не се вземат никакви конкретни и конструктивни решения. Единственият резултат от него е решението отново да се осъществи връзка с емигрантския филиал на организацията, т. е. с БРЦК. За целта се прави предложение да се свика общо събрание, на което да се вземат необходимите мерки за укрепване на организацията. Подобно решение от своя страна взема и БРЦК начело с Л. Каравелов[66]. Очевидно безсилието и безпомощността принуждават както вътрешните, така и външните дейци отново да влязат във връзка помежду си и заедно да търсят спасителен изход.

С оглед да не се допусне разложение в редовете на създадената комитетска организация наложително е да се упълномощи едно лице, което подобно на Левски да обикаля комитетите по места и да се грижи за тяхното укрепване. С тази задача е натоварен бившият активен сътрудник на Апостола от Сливен Атанас Узунов. Последният с ентусиазъм приема новото си задължение и тръгва по безкрайните пътеки на великия си предшественик. Дейността на Узунов обаче продължава само около един месец. Скоро той е заловен в Хасково, осъден и пратен на заточение. Така пропада първият опит да бъде намерен заместник на Левски[67].

Съгласно намеренията на вътрешните и външните ръководители на революционното движение да обединят усилията си на 11 и 12 май в Букурещ се провежда замисленото т. нар. Главно събрание на представители от БРЦК и от страната. Фактически от България участват само двама души. На него се решава да бъде отменен Уставът на БРЦК, изработен от Левски, а също да се изпратят в страната няколко чети, чиято цел ще бъде – да сондират доколко народът е готов за въстание. Решенията на това Главно събрание обективно, вместо да укрепят организацията, още повече подсилват настъпилата анархия. Отново се съживяват овехтелите методи на четническата тактика. С тези си решения БРЦК се обезличава на практика като ръководител на революцията и изпуска напълно контрола върху вътрешната организация[68].

Сравнително по-активна роля във вътрешната организация започват да играят Търновският и Русенският комитет, които поддържат постоянна връзка с войводата П. Хитов, търсейки неговото съдействие и опирайки се на авторитета му. По внушение на Хитов поменатите два комитета предприемат през 1874 г. инициатива за свикване на друго Главно събрание. В резултат на техните усилия на 20 и 21 август 1874 г. в Букурещ се провежда второ Главно събрание с участието на емигрантските дейци и пълномощници на комитетите от България. И този път емигрантските представители са мнозинство. Те участват с 10 души. От страната пристигат само трима човека. Събранието избира нов, наречен временен Централен комитет, в който влизат Л. Каравелов, К. Канков, О. Панов, Т. Пеев и Хр. Ботев. Задачата на този комитет е да подготви друго Главно събрание, на което да участват представители на всички комитети в България и Румъния. Освен това се решава на Русенския комитет да се възложи задачата по укрепване на комитетската мрежа в страната, а също да подготви изпращането на делегати за планираното ново Главно събрание[69].

За изпълнението на възложените му задачи Русенският комитет се заема да търси друго подходящо лице за заместник на Левски. За такъв бива отреден Стефан Стамболов. През ноември същата година Стамболов предприема голяма обиколка из България за активизиране дейността на комитетите. Властта обаче скоро влиза в дирите му и Стамболов е принуден да се оттегли.

Задълбочаващата се криза в революционното движение предизвиква колебания у Л. Каравелов. В същото време, докато Русенският комитет полага усилия да укрепи и активизира комитетите, Централният комитет в Букурещ начело с Л. Каравелов се отдава на пълно бездействие. У Каравелов съзрява постепенно намерението да напусне ръководството на БРЦК. В навечерието на планираното ново Главно събрание на дейците той обявява в последния брой на в. „Независимост", че е „принуден от самите обстоятелства да напусне своите досегашни занимания"[70]. С неговото оттегляне от ръководството на комитета революционното движение преживява нова загуба.

От дейците в Букурещ най-активно започва да се изявява Христо Ботев. Веднага след спирането на в. „Независимост", за да не остане организацията без свой печатен орган, Хр. Ботев пристъпва още на 7 декември 1874 г. към издаване на нов революционен вестник – „Знаме".

В такава именно обстановка на пълно организационно разложение и анархия се провежда следващото, трето по ред Главно събрание на организацията след смъртта на Левски. То се свиква на 26 декември 1874 г., пак в Букурещ. На него се оформят две основни политически групировки с различни виждания относно по-нататъшните перспективи на борбата. Едната групировка се оглавява от Каравелов, а начело на другата застава Христо Ботев. На събранието Каравелов прави предложение да бъде избрано едно лице с най-широки пълномощия и неограничени права. Това лице трябвало да се заеме с цялостната подготовка на революцията, а също да води преговори с правителствата на чуждите държави. Предложението на Каравелов е отхвърлено категорично от мнозинството, което съзира в него диктаторски домогвания. Събранието преминава в остри спорове и разногласия между представителите на очерталите се групировки, без да вземе никакви конкретни решения. След като не стигат до разбирателство, в края на краищата делегатите избират една петчленна комисия, на която се възлага да подготви ново събрание през март следващата година. Комисията е в състав: Л. Каравелов, К. Цанков, Ив. Адженов, Хр. Ботев и един представител от България. Избраната комисия обаче начело с Каравелов не предприема никаква дейност. В духа на своята декларация, че напуска досегашните си революционни занимания, Каравелов започва издаването на научнопопулярно списание „Знание"[71]. По такъв начин революционното движение навлиза във фазата на пълен застой точно в навечерието на приближаващата голяма политическа криза в Източния въпрос. В този съдбоносен момент на политическата арена в българската национална революция се появяват нови дейци и ръководители, между които особено се откроява Христо Ботев.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Трайков, В.* Георги Стойков Раковски. С., 1974, 68–117; Раковски и балканските народи. С., 1971, 186–187; *Велики, К.* Браилските бунтове. С., 1968, 111–112, 123 и сл.; *Недков, Б.* Браилските бунтове (1841–1842). Турски документи. – В: *В памет*

на академик Михаил Димитров. Изследвания върху Българското възраждане. С., 1974, 697–737.

[2] *Трайков, В.* Георги Стойков Раковски... 115–117, 127–170, 171–187 и сл.; *Маджарова, О.* Българското националнореволюционно движение след Кримската война (1856–1866). Дисертация. С., 1973, гл. III.

[3] *Косев, Д.* Г. С. Раковски за външната политика на българското националноосвободително движение. – Истор. преглед, 1971, № 4, 31–54; *Генчев, Н.* Г. С. Раковски и външнополитическите проблеми на българската национална революция. – В: *В памет* на академик Михаил Димитров... 141–161.

[4] *Бурмов, Ал.* Към революционната дейност на Г. С. Раковски през 1856–1857. – В: *Избрани* произведения. Т. 2. С., 1974, с. 26.

[5] *Трайков, В.* Георги Стойков Раковски... 226–244.

[6] *Архив* на Г. С. Раковски. Т. 1. С., 1952, 377–380.

[7] *Пак там,* 391–392. Щатути за едно привременно българско началство в Белград от 15 юни 1862.

[8] *Трайков, В.* Георги Стойков Раковски... 244–261.

[9] *Косев, Д.* Лекции по нова българска история. С., 1951, 168–169.

[10] *Бурмов, Ал.* Четническото движение в България през 1867 г. – В: *Избрани* произведения. Т. 2, с. 113; *Димитров, М.* Комитетът на „старите" – Добродетелна дружина. – В: *България* 1000 години. 927–1927. С., 1930, с. 761 и сл.

[11] *Косев, К.* Панайот Хитов – живот и революционна дейност. С., 1963, с. 25, 31–33.

[12] *Бурмов, Ал.* Таен централен български комитет (Образуване и първи период от развитието му). – В: *Избрани* произведения. Т. 2, 58–81.

[13] *Бурмов, Ал.* Таен централен български комитет (Втори период от съществуването му). – В: *Избрани* произведения. Т. 2, 82–106.

[14] *Българско* възраждане. Христоматия по история на България. Състав. Хр. Христов и Н. Генчев. Ч. 2. С., 1969, 324–332.

[15] *Пак там,* с. 332.

[16] *Трайков, В.* Георги Стойков Раковски... 328–351; *Бурмов, Ал.* Четническото движение в България през 1867 г. – В: *Избрани* произведения. Т. 2, 113–117.

[17] *Архив* на Г. С. Раковски. Т. 1, 427–433.

[18] *Бурмов, Ал.* Четническото движение... 107–128; *Косев, К.* Цит. съч., 21–38.

[19] *Косев, К.* Цит. съч., 26–29.

[20] *Пак там.*

[21] *Шарова, Кр.* Любен Каравелов и българското освободително движение 1860–1867. С., 1970, 145–240.

[22] *Пак там,* 48–79.

[23] *Пак там,* 145–240.

[24] *Маркова, З.* Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. С., 1967, 19–35.

[25] *Пак там,* 23–25.

[26] *Пак там,* 66–110.

[27] По-подробно виж у *Шарова, Кр.* Втората българска легия в Белград 1867–1868. – В: *В памет* на академик Михаил Димитров... 445–503.

[28] *Унджиев, Ив.* Васил Левски. Биография. С., 1980, 100–155.

[29] *Косев Д.* Към историята на революционното движение в България през 1867–1871. С., 1958, 34–57.

[30] *Унджиев, Ив.* Цит. съч., 102–126.

[31] *Косев, Д.* Към историята на революционното... 34–57.

[32] *Унджиев, Ив.* Цит. съч., 156–216.

[33] *Васил Левски.* Документално наследство. Под редакцията на К. Възвъзова и Н. Генчев. С., 1973, 110–111.

[34] *Димитров, М.* Любен Каравелов. Биография. С., 1959, 206–255.

[35] *Пак там.*

[36] *Българско* възраждане. Христоматия... 360–361.

[37] *Пак там.*

[38] *Пак там,* с. 368.

[39] *Васил Левски.* Документално наследство... 67–68, 183–185.

[40] *Косев, Д.* Към историята на революционното... 76–81.

[41] *Васил Левски.* Документално наследство... 168–170.

[42] *Пак там,* 170–171.

[43] *Пак там,* 171–176.

[44] Българско възраждане. Христоматия... с. 407.

[45] *Пак там,* с. 361.

[46] *Пак там,* с. 368.

[47] *Васил Левски.* Документално наследство... с. 170.

[48] *Димитров, М.* Публицистиката на Любен Каравелов. Т. 2. Статии, дописки, писма. С., 1965, с. 138.

[49] *Пак там.*

[50] *Пак там,* с. 135.

[51] Свобода, № 27, 17 дек. 1871.

[52] Свобода, № 37, 16 февр. 1872; Независимост, № 44, 21 юли 1873.

[53] *Българско* възраждане. Христоматия... с. 363.

[54] *Косев, Д.* Към историята на революционното... с. 68.

[55] *Пак там,* с. 69.

[56] *Пак там.*

[57] *Димитров, М.* Любен Каравелов... 247–255.

[58] *Страшимиров, Д. Т.* Васил Левски. Т. 1. Извори. С., 1929, с. 187.

[59] *Българско* възраждане. Христоматия... с. 82.

[60] *Пак там,* с. 79.

[61] *Пак там,* 81–82.

[62] *Пак там,* 118–119.

[63] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч., 187–189.

[64] *Гандев, Хр.* Васил Левски, политически идеи и революционна дейност. С., 1946, с. 126.

[65] *Бурмов, Ал.* Български революционен централен комитет 1868–1877. С., 1950, гл. 3; *Архив* на Възраждането. Т. 1. Под редакцията на Д. Т. Страшимиров. С., 1908, с. 289 и сл.; *Стоянов-Берон, В. Х.* Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, с. 318.

[66] *Бурмов, Ал.* Български революционен... с. 99.

[67] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч., с. 283.

[68] *Бурмов, Ал.* Български революционен... с. 103.

[69] *Пак там,* с. 116.

[70] Независимост, № 52, 12 окт. 1874; *Димитров, М.* Любен Каравелов... 256–268.

[71] *Пак там,* 263–264.

III. ИЗТОЧНАТА КРИЗА И РЕВОЛЮЦИОННИЯТ ПОДЕМ НА БАЛКАНИТЕ – 1875 г.

Нови тенденции в развитието на Източния въпрос

През 60-те години на XIX в. в Европа стават важни събития, които разрушават напълно утвърдената Кримска коалиционно-политическа конфронтация на силите в международните отношения и създават предпоставки за ново оживление на Източния въпрос. Радикалните изменения на политическата обстановка в Стария континент са свързани с офанзивата на Прусия за обединение на Германия под върховенството на пруската Хохенцолернска династия.

Главният стратег и осъществител на това амбициозно начинание е известният немски държавник Ото фон Бисмарк. Пътят на германското обединение минава през три последователни войни – срещу Дания (1864 г.), срещу Австрия (1866 г.) и срещу Франция (1870–1871). Във връзка с политическото осигуряване на тази широкомащабна кампания Бисмарк прилага много гъвкава тактика, в която особено важна роля се отрежда на Русия. В случая се експлоатира нейната болезнена чувствителност по Източния въпрос и в такъв смисъл Бисмарк проявява изненадващо засилен интерес към така наричаната от него „ориенталска язва“.

Отношението на Бисмарк към Източния въпрос се основава на принципа на политическите компенсации. Според него Прусия, респективно Германия, няма преки делови и политически интереси в Ориента, което ѝ дава благоприятни възможности да се възползва от балканския конфликт между силите съперници в името на германската кауза. Бисмарк изхожда от презумпцията, че за разлика от другите западни страни Германия в никаква степен не е заинтересована от запазване целостта на Османската империя и статуквото на Балканите. Напротив, прогнилата султанска държава е според него най-подходящата изкупителна жертва, за чиято сметка би могъл да изгражда необходимата му ефективна съюзническа система. В „болния човек“ край Босфора Бисмарк открива онази ценна „ориенталска валута“, която има особено висока стойност в Петербург. С тази именно валута той се надява да заплаща и спечели благоволението и съдействието на Русия за обединението на Германия и нейната консолидация като велика сила на континента.

Поради същите съображения Бисмарк проявява учудваща за онова време благосклонност към националноосвободителните движения на Балканите, виждайки в тях потенциален съюзник на германската политика в Централна Европа. Във войната срещу Австрия и непосредствено след нея например Прусия доста рационално се възползва от унгарското национално движение, установявайки с него пряко сътрудничество и взаимодействие. Едновременно с това Бисмарк зорко следи събитията в Сърбия и Румъния през 1866–1868 г., живо се интересува от развоя на нещата около Критското въстание и внимателно проучва какви са капацитетните възможности на българското освободително движение. Пруската дипломация с усърдие ги насърчава и възлага известни надежди на тях като съюзници за миниране на австрийските позиции във фланг и тил.

Особено полезен е Източният въпрос за Бисмарк по време на офанзивата срещу Франция. Тъкмо чрез Източния въпрос, като поощрява по всевъзможни начини руските домогвания за ревизия на Парижкия мирен договор от 1856 г., той успява да привлече Русия на своя страна, което в края на краищата осигурява успеха на Прусия във войната. Източният въпрос оправдава напълно възлаганите му надежди в Берлин. Осъщественото на тази основа руско-пруско сътрудничество добре помага на Прусия срещу Франция, а на Русия – да се избави от сковаващите я клаузи на Парижкия мирен договор.

Войните на Прусия и появата в резултат на тях на обединена Германия като велика сила в Централна Европа коренно променят съотношението на силите в международните отношения. Франция и Австрия – едни от главните руски съперници в Източния въпрос, са силно омаломощени и временно извадени извън строя. Кримската коалиционна политическа конфигурация на силите фактически преустановява съществуването си. А това съответно означава, че твърдата „желязна“ гаранция на статуквото в Османската империя изведнъж омеква. Създалата се нова политическа обстановка на международната арена създава условия за ново динамизиране на Източния въпрос. В неговото все още мъртво вълнение проблясват първите признаци, които вещаят скорошни експлозии.

Активната германска политика в Европа естествено поражда надежди и оптимизъм сред българите. Точно в годините на най-отчайваща стагнация и безпомощност сякаш самото провидение най-неочаквано им предлага нов своеобразен съюзник. Този съюзник се проявява, разбира се, индиректно по косвен начин, но затова пък достатъчно категорично и въздействащо.

Германия обективно е съпричастна на българската освободителна кауза. Наистина е парадоксално съвпадението или по-точно съчетаването на техните иначе доста разнопосочни интереси. На практика обаче се получава така, че както Германия, така и българското освободително движение при създалата се конкретна ситуация в еднаква степен се нуждаят и очакват от Русия, освободена от прангите на Парижкия договор, да възобнови своята традиционна настъпателна политика срещу Османската империя. Българите се надяват на това по силата на отдавна създадения условен исторически рефлекс на Балканите, че освобождението е възможно само чрез руско-турска война, а Германия – защото само по този начин тя може да постигне целите си във възникналия френско-германски конфликт през 70-те години. Франция понася болезнено последиците от поражението си във войната срещу Прусия. Освен уронения престиж и накърненото ѝ самочувствие на велика сила тя губи богатите области Елзас и Лотарингия и е заставена да плаща огромни репарации. Естествено Франция трудно може да се примири с положението си на второстепенна държава. Още непосредствено след подписването на Франкфуртския мирен договор през май 1871 г. тя започва усилено да се подготвя за реванш. Във връзка с това френската дипломация полага усилия да си осигури надеждни съюзници. В Париж най-много разчитат в това отношение на Англия, Русия и Австро-Унгария.

Войнствените антигермански настроения във Франция естествено предизвикват тревога в Берлин. Бисмарк е убеден, че, когато се съвземе и стъпи на крака, тя непременно ще се опита да си възвърне загубените позиции. Затова той решава да действа изпреварващо, като ѝ нанесе още един превантивен удар, докато все още Германия има явно превъзходство над противника. Така на френско-германската граница се създава силно напрежение, което всеки момент заплашва да прерасне във военно стълкновение. Френско-германският конфликт става първостепенен невралгичен проблем в международните отношения, който изцяло фокусира вниманието на Великите сили през първата половина на 70-те години.

Плодотворните резултати от руско-германското сътрудничество до 1871 г. чрез Източния въпрос дават основания на Бисмарк да се надява, че и занапред ще може да разчита на Русия като тилна опора и заслон, охраняващ Германия от враждебни коалиции в процеса на нейната консолидация като велика сила на континента. Той се надява, че Русия както дотогава ще застане твърдо на немска страна във възникналия френско-германски конфликт.

Руската дипломация обаче в лицето на нейния ръководител княз Горчаков вижда в прекомерно растящата мощ на обединена Германия сериозна опасност, която нарушава европейското равновесие на силите, а това крие потенциална заплаха за Русия. Затова той се отнася крайно резервирано към щедрите Бисмаркови обещания за подкрепа по Източния въпрос. Горчаков смята, че ако Русия се възползва от предложените съблазнителни услуги, неизбежно ще се окаже ангажирана за целите на немската политика срещу Франция. А запазването на силна Франция според него е многократно по-важно за Русия като контрабаланс на германската мощ в Централна Европа, отколкото всякакви съмнителни, рисковани и ненужни придобивки на Балканите. Подобно на Бисмарк Горчаков също интерпретира Източния въпрос в контекста на френско-германските противоречия, но в обратен смисъл. Докато Бисмарк се надява да спечели Русия за съюзник срещу Франция чрез нейния постоянен плътен ангажимент в „ориенталските крамоли“, Горчаков обратно – чрез една умерена и непретенциозна политика спрямо Източния въпрос се стреми да не обвързва Русия с ангажименти към агресивната немска политика срещу Франция.

В съответствие с тази принципна външнополитическа позиция царското правителство най-старателно се пази от всякакви сблъсъци и усложнения по Източния въпрос. А относителното спокойствие на Балканите през първата половина на 70-те години му дава чудесна възможност успешно да се намесва като арбитър във френско-германските спорове, естествено, в полза на Франция. Благодарение главно на руската дипломатическа намеса е превъзмогната надвисналата военна заплаха върху Франция в критичната кризисна ситуация през 1873–1874 година. От арбитражната си роля Русия извлича добри политически дивиденти. Напрежението във френско-германските отношения смекчава значително противоречията между силите съперници по Източния въпрос. Дори нещо повече. Очертава се явна тенденция на сближаване и единодействие между Русия, Англия и Австро-Унгария на антигерманска основа. Най-голяма заслуга за така очерталата се безпрецедентна кристализация на политическите сили има княз Горчаков, който рационално се възползва от резултатите на своята въздържана политика по Източния въпрос и от съществуващото относително спокойствие на Балканите в момента.

Силно разтревожен от антигерманските прояви в поведението на царското правителство начело с Горчаков, германският канцлер решава своевременно да противодейства, като прибягва отново до „услугите“ на Източния въпрос. Само че този път използва други негови свойства. Освен като средство за политически компенсации „ориенталската язва“ според него може да бъде и чудесно оръдие за политически натиск спрямо Русия с оглед дискредитирането на Горчаковия външнополитически курс в очите на царя и пред руската общественост. Тази идея възниква у Бисмарк след получената по агентурен път от Петербург строго поверителна информация относно действителните планове и намерения на Русия във връзка с Източния въпрос. А получената информация гласи:

В настоящия момент тук всички са единодушни, че Русия няма готовност, възможности и интерес за настъпателни действия на Балканите. Ако обаче бъдат застрашени нейните позиции в този регион, спечелени с толкова много войни и жертви, тя ще бъде принудена на всяка цена да ги защитава, дори и със силата на оръжието. Тази ценна информация дава основание на Бисмарк да се надява, че има шанс да преобърне нещата в своя полза. У него се утвърждава убеждението, че Германия може да се отърве от досадното опекунство на Русия във френско-германския конфликт само ако тя затъне достатъчно плътно в тресавището на „ориенталското блато“.

Това е възможно обаче само при положение, че на Балканите отново избухне достатъчно мощна бунтовна експлозия. Германският канцлер очаква с нетърпение подобна развръзка. Но нему не е присъща пасивната изчаквателна позиция, при която ще трябва да разчита само на сляпата случайност. Затова полага необходимите усилия да подпомогне пръста на съдбата. Разбира се, това става съвсем дискретно зад кулисите на дипломацията. И все пак съществуват достатъчно улики, че Германия има безспорни „заслуги“ за ускоряването на пламналия бунтовен пожар в Османската империя през лятото на 1875 г., който възвестява началото на нова фаза в развитието на Източния въпрос. По този начин очакваният ефект е постигнат – вниманието на Великите сили се пренасочва буквално мигновено от бреговете на Рейн към Балканския полуостров. Пред българското освободително движение възникват оптимистични перспективи[1].

Въстанието в Херцеговина и Босна и българската общественост

Дълбокият упадък на Османската империя, започнал след Кримската война от 1853–1856 г., довежда в средата на 70-те години на XIX в. до пълна политическа, икономическа и финансова криза на страната.

Показателни са нарасналите държавни дългове, хроническият дефицит в бюджета, финансовото разорение и последвалият частичен банкрут на империята. Във връзка с това се увеличава данъчното облагане на населението, шири се корупцията сред държавния апарат, администрацията и съдилищата, зачестяват действията на разбойнически банди, обирите и убийствата. При това разразяването на кризата съвпада с големите природни бедствия, сполетели населението в европейската част на империята през 1873–1875 г. – тежки зими, суша, глад, мор по добитъка и пр.

Кризата довежда до изостряне и на националните противоречия в многонационалната османска държава. Това предизвиква нарастване на революционния подем и избухване на въстанията в Херцеговина, Босна и България, както и активизиране на другите потиснати народности на Балканите – гърци, албанци и др.

На Балканския полуостров се създава революционна ситуация. Борбата на потиснатите народи за национално освобождение, противодействието на Османска Турция, намесата на балканските държави, съперничеството и интригите на Великите сили за подялбата на наследството на Османската империя („болния човек“) – всичко това съставлява същността на Източната криза от 1875–1878 година. Именно сега Източният въпрос навлиза в най-заплетената си фаза и се превръща в първостепенен проблем на международната политика по това време[2].

Началото на драматичните национални взривове на Балканите дава избухналото през лятото на 1875 г. Херцеговинско въстание. Симптомите на това въстание са налице още през 1874 г., когато в няколко района (през септември – октомври) стават сблъсквания и се достига до кървави схватки. Първоначално съпротивата на сръбските селяни в Херцеговина носи частен характер и е насочена срещу злоупотребите и насилията на данъчните чиновници, но постепенно, оглавена от революционната организация, тя се превръща в масово народно въстание с ясно изразен социално-национален характер. Примерът на Херцеговина не след дълго е последван и от Босна. В най-северозападния край на европейските владения на Османската империя се създава мощно огнище на националноосвободителната и антифеодална борба[3].

Въстанието в Босна и Херцеговина е посрещнато с искрено съчувствие от всички южнославянски народи. В редиците на въстаниците се стичат масово доброволци от Черна гора, Далмация, Сърбия, Хърватско. В двете южнославянски княжества Черна гора и Сърбия се създава войнствено настроение и стремеж за незабавна военна помощ на въстаналите, събират се помощи, организират се комитети за набиране на средства, оръжие, медикаменти. Подобна политическа активност развиват и славяните под австрийска власт въпреки ограниченията на австро-унгарското правителство. Широка благотворителна дейност се разгръща и в Русия, а славянските комитети в Москва и Петербург изпращат големи субсидии за подпомагане на пострадалите въстаници, за храна и облекло на десетките хиляди бежански семейства в Черна гора, Хърватско и Далмация[4].

Още от самото начало въстанието в Херцеговина, а след това и в Босна предизвиква раздвижването на Балканите и на континента. Особен интерес към него проявяват управляващите кръгове в Сръбското и

Черногорското княжество. Причината за това се корени не само в географската близост и еднаквата етническа принадлежност, но и поради хегемонистичните цели и на двата княжески двора за териториално разширение.

Черногорският княз Николай счита, че въстанието е обявено преждевременно, и понеже по това време води преговори с Портата, заема изчаквателна позиция и дори забранява участието на черногорци във въстаническите действия. Впоследствие с развитието на въстанието, с разширяването му като масово въстание, с ярко изразените симпатии на всички южни славяни към въстаническото дело той променя своята позиция. От средата на август Черна гора открито започва да подпомага въстаниците в Херцеговина и Босна[5].

Избухването на въстанието сварва сръбското княжество в момент на остра политическа криза и пред избори за депутати в Скупщината. Въпреки това обаче в цяла Сърбия се създава общо настроение за незабавна помощ на въстаналите херцеговинци и дори за обявяване война на Турция. Подобни настроения овладяват и княз Милан, който в началото на август заявява на руския представител в Белград А. Н. Карцов: „Вие знаете, че аз се готвя да обявя война на Турция... Единственото решение, останало за мене, това е да отстъпя на всеобщото въодушевление и да застана начело на моя народ."[6]

Новият кабинет на либералите начело със Стевча Михайлович, с министъра на външните работи Йован Ристич, наречен „ратобранен" или „кабинет на действието", както и свиканата на 28 август в Крагуевац Скупщина възприемат курс на тайна подготовка за война с Турция. Но все пак решението на Скупщината е временно. Сърбия се въздържа от незабавна намеса и война. Междувременно поради международната обстановка и князът променя своите войнолюбиви планове. По този начин въстанието в Босна и Херцеговина в момента на апогея си и в най-удобното време не е подкрепено с военни действия от двете самостоятелни южнославянски княжества[7].

Причините за изолираността на въстанията в Херцеговина и Босна се коренят в общите насоки на международните дипломатически отношения по това време и преди всичко в позицията, заета към въстанието от двете най-заинтересовани държави – Русия и Австро-Унгария. Руската политическа линия по Източния въпрос, начертана от канцлера Горчаков, се свежда до действия чрез колективните усилия на Великите сили или в най-лошия случай – на страните, участнички в Съюза на тримата императори, т. е. на Русия, Австро-Унгария и Германия.

По отношение на Османската империя през 1875 г., когато велик везир е Махмуд Недим паша, считан за „русофил“, руското правителство предпочита да действа чрез преговори и да насочва османското правителство към реформи и отстъпки в полза на християнските и преди всичко на славянските народи в империята. При избухването на въстанието, в духа на възприетата линия руското правителство първо проявява интерес към въстанието и взема инициативата заедно с правителствата на Австро-Унгария и Германия да спре кръвопролитията и по мирен начин да удовлетвори исканията на въстаниците. В писмо на А. Г. Жомини от 12 юли 1875 г., одобрено от императора и изпратено до руския представител в Цариград Нелидов, се изтъква: „С турците е нужно да се постъпи осторожно и да се удържат; с християните – също. Това е двоен разчет. Верни на съглашенията, да избегнем конфликтите, да ги отслабим или ограничим, когато те възникват, да не позволим да прераснат в общо възмущение – ето това е, което аз мисля, че можем да се надяваме“[8].

В най-общи линии руската политика се свежда до ограничаване и ликвидиране на възникналия кризис на Балканите, недопускане намесата на Сърбия и Черна гора в конфликта и преди всичко – предотвратяване на всеобщо въстание на потиснатите южнославянски народи против Турция. Русия се страхува от подобен взрив на Балканите, който неминуемо би я заставил да се намеси, а тя не е подготвена за война, има сериозни финансови затруднения, бои се от нова антируска коалиция. И въпреки своите вековни интереси и стремления, въпреки симпатиите на цялото руско общество към борбата на южните славяни царското руско правителство се заема с ограничаването на конфликта. В същото време обаче то активно настоява пред Портата да вземе мерки за подобряване на положението на населението във въстаналите области, настоява за отстъпчивост по отношение на исканията на въстаниците, за извършване на радикални реформи в славянските провинции[9].

Далеч по-двойствена и сложна е позицията на Австро-Унгария. Борбата между т. нар. маджарска партия начело с граф Гюла Андраши, която е против присъединяването и усилването на славянския елемент в дуалистичната австро-унгарска държава, и проавстрийската партия начело с императора Франц Йосиф през 1875 г. завършва с победата на последната. Изменят се и външнополитическите обстоятелство – ограничена в претенциите си на запад, Австро-Унгария е тласкана от германския канцлер Бисмарк към евентуално разширение на изток за сметка на южнославянските народи в Османската империя. Сега вече тя се стреми към анексия на Босна и Херцеговина и завоюване на сфери за влияние още пò на юг – към Македония и Солун[10].

Оттук произтича и двойствеността на австро-унгарската политика – да се подтикнат подвластните народи към въстание и да се създадат условия за евентуална анексия, с което се цели да се намали и влиянието на Русия пред южнославянските народи и да не се допусне създаването на нови свободни или дори автономни южнославянски провинции и държави.

Предисторията на тази дипломатическа игра започва с посещението на Франц Йосиф през април 1875 г. в Далмация, в непосредствено съседство с вълнуващите се вече Херцеговина и Босна. Приемайки молби, адреси, делегации и пр., включително и от населението на подвластните на Портата области, той подсказва склонността на Австро-Унгария да ги покровителства и ги навежда на мисълта за присъединяването им към Австрия по пътя на борбата срещу османското господство[11].

След избухването и развитието на въстанието Австро-Унгария привидно приема предложението на Горчаков за колективни, съгласувани действия пред Портата и въстаниците за ограничаване на конфликта.

Във Виена бива създаден център за съглашение между руския, германския и австро-унгарския двор, а по-късно в Херцеговина е отправена консулска комисия с представители както на трите държави, така и на Англия, Франция и Италия със задача да търси начин за умиротворение на положението. Във Виена тайно се разчита на проавстрийски настроения сред въстаниците, главно на въстаниците католици, и на евентуално присъединяване – първоначално на Босна – към Австро-Унгария. В този смисъл австро-унгарски агенти и пограничните власти улесняват бежанците, приемат петиции, насърчават формирането на доброволчески отряди под австрийски знамена. Наскоро обаче, когато подавляващото болшинство на въстаниците изразява своите съчувствия и стремежи за присъединяване към славянските княжества Черна гора и Сърбия, австро-унгарската политика взема твърд курс на прилагане споразуменията на страните – гарантки за умиротворение на страната[12].

От този момент Андраши провежда линията за даване на ограничени административни реформи в Босна и Херцеговина, за неотстъпчивост на Портата по отношение на въстаниците и за намаляване авторитета и влиянието на Русия сред южните славяни. В тези стъпки австро-унгарската политика и лично Андраши виждат перспективата за осъществяване на оформената вече политическа концепция за разширение на изток и югоизток – в Балканския полуостров.

Англия, а също така и двете останали страни гарантки, Франция и Италия, придържайки се към прословутата формула на статуквото на Балканския полуостров и ненакърнимостта на Османската империя, още отначало вземат отрицателна позиция към въстанието. Всичко това улеснява Портата да вземе политически и военни мерки за ликвидиране на въоръжената борба на херцеговинци и босненци и предохранителни мерки срещу евентуални въстанически действия в други райони. В един от своите доклади Нелидов изтъква главната цел на османското правителство: „да приключи с херцеговинците, преди въстанието да вземе характер на европейски въпрос", т. е. преди намесата на Сърбия и Черна гора и избухването на въстание в други райони, което би усложнило въпроса и по необходимост би привлякло в конфликта и други държави, и на първо място Русия[13].

Въстанията в Херцеговина и Босна през 1875 г. оказват голямо въздействие върху българския народ. Успехите на въстаниците, оживената международна дейност около босненско-херцеговинския въпрос, затрудненията на Портата, подготовката на Сърбия и Черна гора за война с Турция – всичко това е широко отразено и коментирано в българската цариградска преса и в емигрантските вестници в Румъния. По този начин изходът от конфликта в Босна и Херцеговина, пречупен през собственото положение и тежка съдба на българите, става въпрос и за бъдещето на българския народ. Въстанието в Босна и Херцеговина обаче рефлектира различно – съобразно с класовото и общественото положение, убежденията и политическата принадлежност на отделните групи и прослойки в българското общество.

Най-дълбоко и вълнуващо приемат въстаническите действия и борба българските интелигенти във вътрешността на страната. Константин Величков свидетелства за настроенията на пазарджишките младежи: „Ние гълтахме всека новина, която идваше от Босна и Херцеговина, опивахме се от подвизите на юнаците им и във възторг, който ни увличаше, виждахме България цяла възпламенена, като един човек, кръстосана с чети, които се борят храбро под знамето на свободата и разнасят далеко името ѝ. Какъв срам, какво унижение, да останем безучастни зрители към общия подвиг! О, дни на свято увлечение!"[14]

Въстанието в Херцеговина и Босна предизвиква не само съчувствие, но оказва влияние за нарастване на революционното съзнание на българската интелигенция, а чрез нея – и на широката маса от българското население, особено на младежите. По свидетелстването на руския генерален консул в Русе И. А. Крилов по същото време „чорбаджиите се грижат изключително за своите лични интереси, особено сега, в момента на жътвата и предаването от правителството на откупа за десятъка"[15].

Все пак част от българската буржоазия в Цариград следи с интерес събитията в Херцеговина и Босна и търси начин да използва тези събития за осъществяване на по-радикални, буржоазно-национални реформи в България. Българската цариградска преса, която изразява интересите именно на тия среди, дава не само широка разгласа на въстаническите действия, но и значително изменя тона си – от плах и неуверен сега той става по-твърд и настойчив, като открито се изтъкват недостатъците в провинциалното управление и злоупотребите на местни управители и мюсюлмани[16].

Въстанието в Херцеговина е посрещнато с необикновено съчувствие и радост от българската революционна емиграция. То е схванато като начало и знак на революцията на Балканите, като сигнал за обявяване на въстание и в България.

Най-верен израз на тези настроения дава Христо Ботев във в. „Знаме". „Революцията се е вече захванала... Ни един южен славянин не трябва да стои със сгънати ръце." На друго място той подчертава: „Сега е време да присъединиме и ние своите сили и да пристъпиме до разсичането на Гордиева възел... Сега е време да извикаме народа на въстание и като разделиме силите на общия враг, да помогнем и на себе си, и на своите братя: Сега!"[17]

Ботев и революционната партия в този момент изхождат от мисълта, че едни общи координирани действия на въстанията в Херцеговина и Босна, на въстание в България, на евентуална намеса на Сърбия и Черна гора биха довели до успех на освободителното дело на поробените югославянски народности. Тази мисъл не е нова – между двете национанлореволюционни движения още в предшестващия етап са създадени трайни връзки и са изработени общи схващания за необходимостта от едновременни въстания. Още през 1871 г. се водят преговори между БРЦК и Дружината за освобождение и обединение на сърбите, а през есента на същата година П. Хитов подписва договор с черногорския войвода поп Перо Матанович за съгласувани действия в бъдещите въстания в Босна, Херцеговина и България. Най-видните дейци на двете освободителни движения – В. Левски, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Св. Маркович, Св. Милетич и др., са за споразумение и едновременна борба, за да се облекчи успехът на въстанието на всяка една народност поотделно[18].

Въпреки създадените контакти и дълбокото убеждение за целесъобразността от съвременни революционни действия в навечерието на въстанията в Херцеговина, Босна и България някакви по-определени договорни задължения и предварителен общ план не са изработени. Голяма роля за това играе политиката на Сърбия и отчасти на Черна гора, които като самостоятелни държави се стремят да държат в свои ръце и направляват революционните движения в южнославянските земи съобразно със своите политически цели.

След избухването на въстанието в Херцеговина българската емиграция в Румъния полага усилия да окаже морална и материална помощ на въстаналите южни славяни, а революционната партия в лицето на БРЦК – да установи преки връзки и положи началото на съгласувани действия с въстаниците[19].

Сред цялата емиграция в Румъния през август 1875 г. се разгръща широка кампания за набиране на „волни“ помощи за херцеговските въстаници[20]. На 21 август 1875 г. в Букурещ по инициатива на Киряк Цанков е създадено „Българското човеколюбиво общество“ със задача да събира и предава помощи за въстаниците и техните семейства. „Българското човеколюбиво общество“ е организация, включила в своите редове предимно представители на дясното крило на БРЦК и по своя характер носи буржоазнолиберален облик. Тя си поставя не само благотворителни цели, но в основата си преследва и задачата да създаде втори център на българската революционна емиграция, противопоставен на БРЦК. Независимо от това „Българското човеколюбиво общество“ събира една значителна сума за въстаналите в Босна и Херцеговина и периодически, чрез сръбския дипломатически представител ги предава по предназначението им. Това е акт на братска солидарност и взаимопомощ между българския народ и борещите се народи на Босна и Херцеговина[21].

Революционната организация по нов път. Решение за всеобщо въстание в Българско

Известията за въстанието в Херцеговина и Босна предизвикват нов подем на българското националнореволюционно движение и преди всичко активизират дейците на БРЦК и комитетите в румънските градове. През юли – август започва трескава организационна и подготвителна дейност, която довежда до „Народното събрание“ от 12 август 1875 г. и решението за обявяване на всеобщо въстание и в България.

По това време БРЦК прави сериозни усилия да излезе от дълбоката криза и вътрешните противоречия, създадени в борбата между двете крила – това на Каравелов, от една страна, главен виновник за тежкото състояние на комитета, и на Ботев – от друга. Макар че опитите да се обиколят и активизират комитетите в страната и Влашко не дават желаните резултати, все пак довеждат до консолидация на част от най-здравите елементи около крилото Ботев – Стамболов в БРЦК[22].

Освен призивите за незабавно въстание, отправени в уводни и други статии във в. „Знаме“, като признат ръководител на БРЦК Ботев предприема трескава дейност за организиране на въстанието в България. За тази цел на първо място е необходимо да се затегне БРЦК и да се потърси съдействието на комитетите във вътрешността на страната. И действително Ботев и Стамболов предприемат практически марки за осъществяване на тези задачи.

На първо място усилията на Ботев и Стамболов се насочват към свикването на общо събрание в Букурещ. В писмо до Ив. Драсов те пишат: „Но хиляди пъти по-добре е, според нашето мнение, ако и двамата (т. е. той и П. Хитов – *бел. авт.*) дойдете в Букурещ, за да направим едно общо събрание, на което да се разгледат подробно всичките наши народни работи, минали и настоящи, за да можем по-умно да работим за бъдещите.“[23]

Свикването на събранието в Букурещ е улеснено от дейността на войводата Панайот Хитов. Още през юли, когато въстанието в Херцеговина бързо печели успех и популярност, а сръбското правителство и княжеският двор са овладени от войнствено настроение, Хитов бърза с подготовката на въстаническата акция и в България. Ето защо той възприема предложението на Ботев – Стамболов и от своя страна подканва комитетите във Влашко да подкрепят идеята за общо събрание. В писмо от 15 юли 1875 г. до един от членовете на Болградския комитет – Н. Минков – Хитов сам вече настоява за свикването на общо събрание в Букурещ. „Днес вече не е за седене: Трябва да се съберем и да видиме, що се е работило досега и що трябва да работиме сега. Времето е важно. Днес на Балканския полуостров веч гори огънят.“[24] Същия ден, 15 юли, от Белград за Румъния потегля Иван Драсов, упълномощен от Хитов да се свърже с комитетите във Влашко и подготви заедно с Ботев, Стамболов и останалите членове на тяхната група в БРЦК свикването на общото събрание. Драсов по пътя си се среща с представители на комитетите в Зимнич, Александрия, Турну Мъгуреле и др., които убеждава да активизират дейността си в съответните градове и да изпратят представители на проектираното събрание. На 18 юли в Букурещ Драсов, както сам пише до П. Хитов, „намерих Ботйова и Стамболова, разговорихме се, явих им твоето желание, което го приеха... Решихме да пратим едного в Българско да развиди доде е дошла работата и ако е възможно, да дойдат макар 5–6 души тука.“[25] Нещо повече, ставало дума да се изпратят представители както във вътрешността на България, така и в Херцеговина, за да се изучи по-добре положението на място и да се съгласуват действията на двата народа.

По време на подготовката на събранието Драсов се опитва да убеди Л. Каравелов и К. Цанков, въпреки разногласията си с Ботев, да участват в общото дело, но не успява. Макар че първоначално двамата се съгласяват с предложението на Хитов и Драсов, впоследствие се отказват. По всяка вероятност техният план за въстаническата подготовка, за

„обхождане“ на Загреб и Херцеговина, както и на балканските столици Цетина и Белград, за привличане „в работа“ и на представителите на едрата буржоазия – „старите“, не са били възприети от Ботев – Стамболов. Пък и конфликтът Каравелов – Ботев е толкова задълбочен, че не може да се преодолее, макар и в името на общонародното дело – нещо, което желаят представителите на много комитети и във Влашко, и в България.

Сега въз основа вече на очерталите се възможности в Букурещ е изградена комисия по подготовката на събранието, в която най-важна роля играят Ботев, Драсов и Стамболов. Комисията разпраща писмата на Хитов до комитетите във Влашко, в които войводата ги кани на събранието. След оставката на Каравелов и разногласията в БРЦК авторитетът на стария войвода изиграва съществена роля за привличането на революционната емиграция в новозамисленото дело[26].

В края на юли 1875 г. в Букурещ пристига и Никола Обретенов, който след кратко оттегляне от активна революционна дейност отново приема да работи за освобождението. Ботев, Стамболов и Драсов се срещат с Обретенов и му възлагат уреждането на главната задача за представителството на комитетите от вътрешността на страната на събранието. Изхождайки от трудните условия за преминаване през турската граница, опасността от залавяне и разкрития и липсата на средства, тримата стигат до извода, че е нужно да се определи едно лице, което да бъде упълномощено и да представлява комитетите в България. Обретенов се съгласява с тяхното мнение, взема текста на писмо, което следва да се изпрати до Народното българско събрание в Букурещ, и едно възвание, озаглавено „До всички наши приятели в България“ и подписано „БРЦ Комитет в Букурещ, 30 юли 1875 г.“. Пълномощното писмо, одобрено от Търновския революционен комитет, който се счита за централен по отношение на частните комитети в България, отново чрез Обретенов е изпратено до комисията в Букурещ, а възванията, преписани от местните комитети, са разпространени в страната[27]. Възванието от 30 юли 1875 г., по всяка вероятност написано от Ботев, е не само пламенен призив към българския народ за борба, но и ярък документ за схващанията на членовете на комисията за организирането на въстанието. „Херцеговците се обръщат и към нас, българите, и в името на общия интерес, в името на човещината, в името на свободата и на бъдещето на Балканския полуостров, молят ни да въстанем и ние и с общи сили да съборим нашия общ враг турското правителство, което е причината и изворът на всичките наши теглила и унижения“ – се казва в началото на прокламацията[28].

Подготовката на общото събрание на БРЦК среща противодействието на част от емиграцията, свързана с крилото на Каравелов – Ценович, с представителите на едрата буржоазия, групирани около Комитета на „старите“, напълно игнорират опитите за съвместна дейност. Те изчакват събитията и главно насоките на руската политика при новосъздадената обстановка на Балканския полуостров. Разгорелите се борби се явяват израз на класови и програмни различия в българското освободително движение. В навечерието на най-решителните за България моменти не само едрата, но и част от средната емигрантска буржоазия впоследствие се отказва от участие в общонационалната задача – въоръжената борба за събаряне на османското господство и освобождението на страната.

В подготовката на събранието се налага Ботев, Драсов, Стамболов да преодоляват скептицизма и колебанията на представителите на ред комитети във Влашко. Така например представителят на Галацкия комитет Рафаил Атанасов в писмо до Панайот Хитов от 28 юли 1875 г. пише: „Г-н Драсов ми бележи от Букурещ, че мисли да се нареди нещо по-сериозно... При това аз мисля този човек да не прихванала лудост, това е много за чудене да приказва тъй... Ето с млади хора да работи човек такива работи, така е било досега и отсреща. Тука требат хора, хора сериозни и безпристрастни, хора положителни. С такива таквизи работи стават“[29].

Въпреки противодействието комисията успява да подготви и да проведе общото събрание на 12 август 1875 г. в Букурещ.

Войводата Панайот Хитов, ползващ се с безспорен авторитет и доверие по това време, при това необвързан с разногласията в БРЦК през 1874–1875 г., е избран за председател на събранието. Присъстват общо 15 човека, представители на комитетите във Влашко, членове на БРЦК и само един представител на комитетите от вътрешността на страната – русенският представител Н. Обретенов. Наистина в протокола е отбелязано, че Панайот Волов и Петър Енчев са представители на Крумовския, т. е. Шуменския революционен комитет, но всъщност те са вече емигранти след известното Шуменско приключение през 1874 година. По такъв начин независимо от това, че осъществяването на събранието е успех за крайното революционно крило на БРЦК, то не успява да се превърне в един по-широк форум и да придобие напълно представителен характер. Голям недостатък се явява отсъствието на повече представители от вътрешността на България, познаващи най-добре състоянието на комитетската организация и нуждите за бъдещото въстание.

Събранието избира петчленен комитет в състав: инж. Д. Шопов (касиер), Ив. Драсов, Хр. Ботев, д-р Хр. Чобанов, Д. Ценович. Включването на последния, представител на дясното крило на БРЦК и съидейник на Каравелов, представлява един компромис с оглед задачата за консолидация на всички революционни сили на емиграцията. Фактически това е новият БРЦК, който от този момент поема организацията в свои ръце с център Букурещ, „който ще се денонощно старае за събиране пари от Влашко и другаде, изключително България; да се споразумява с влашките и други българи за организирането на четите и въобще за добрия успех на въстанието“.

Събранието приема протокол[30], подписан от всички присъстващи, от който ясно личи, че главният въпрос, поставен за обсъждане, е този за обявяване въстанието в България. В него се подчертава, че с оглед на създадената политическа обстановка на Балканите, е необходимо да се провъзгласи незабавно въстание: „Неизбежно нужно е, се казва в протокола, при днешното сгодно време да прогласим всеобщо въстание в Българско.“

В протокола се определят задачите на четите, които следва да се организират във Влашко и Сърбия и да преминат в България, предвижда се изпращането на апостоли, „които ще минат тайно или явно в Българско, за да подготвят бунта“, набелязват се средствата, които следва да се съберат от отделните комитети във Влашко за организирането на въстанието.

Наред с въпросите на въстанието в протокола се фиксират и решенията от организационно естество на БРЦК: поради отказа на Каравелов „да работи и не дава печата“, е нужно да се изготви „нов печат с друга форма и ще има и леточислението“ (т. е. 1875 г.). В протокола изрично се отбелязва, че е избран само касиер, а „писар, председател и пр. са петимата“. Това обстоятелство показва, че все още кризата в БРЦК не е напълно изживяна и организацията се страхува от издигането и съсредоточаването на голяма власт в ръцете на едно лице в ролята му на председател. Фактически и по дейност, и по влияние след заминаването на П. Хитов ръководно лице в новия комитет е Христо Ботев, а след заминаването му за Одеса – Иван Драсов[31].

Още в разискванията на събранието е изработен общ план за провеждане на въстанието. Неговите основни положения са залегнали и в протокола, и в едно окръжно писмо на БРЦК от 23 август 1875 година[32].

Някои конкретни особености на този план могат да се видят и в разменените писма между БРЦК и вътрешните дейци, както и в действията по време на краткотрайното въстание. Това ни дава възможност да възстановим в най-общи линии стратегическите и тактическите цели на революционната организация, които тя е преследвала с въстанието от 1875 година.

Революционните дейци, групирани около новия БРЦК, отчитат благоприятната външнополитическа обстановка на Балканския полуостров, създадена вследствие на Херцеговското въстание. На тази основа обаче въоръжените действия и военните успехи на въстанието в България следвало не само да задълбочи кризата на Османската империя, но и да предизвикат намесата на Великите сили и на първо място на Русия и капитулацията на Портата по българския въпрос. В това се свеждат най-общите стратегически задачи на подготвяното през 1875 г. въстание.

За да осъществят тези замисли, революционните дейци считат, че въстанието трябва да почне вътре в страната, да бъде подкрепено с чети от Влашко и Сърбия и като се създаде свободна въстаническа територия по непристъпните върхове на Балкана, да стане политическа реалност – факт, с който да се съобразяват и Османска Турция, и великите държави.

До голяма степен в замислите на революционерите от 1875 г. влияе опитът на въстаниците в Херцеговина и Босна, които в продължение на месеци, укрепени в планините, с успех се борят срещу османската армия и предизвикват симпатиите на международната общественост и активността на европейската дипломация. Разбира се, едва ли в този момент се отчитат далеч по-благоприятните условия на херцеговските и босненските въстаници – те са не в сърцето, а в периферията на османските европейски владения, близо до границите на Австро-Унгария, Сърбия и Черна гора, с по-незначителни компактни мохамедански маси между християнското население.

В плана се предвижда „едно всеобщо въстание в Българско“, което „трябва да избухне отвътре“. В този пункт планът държи сметка за историческия опит и е едно продължение на тактическите схващания на Левски. Още повече Ботев, който е истински двигател и ръководител на събитията сега, споделя тази тактическа линия. „Народът – пише той във в. „Дума“ – показа, че без вътрешната организация е невъзможно всеобщо въстание с две незначителни чети.“[33]

За подготовката на въстанието във вътрешността на страната общото събрание от 12 август определя „няколко лица апостоли, които ще минат тайно и явно в Българско, за да приготвят бунта“[34]. Тези апостоли по спомените на участниците в събранието са: Никола Обретенов, Стефан Стамболов, Таньо Стоянов, Сава Танасов, Михаил К. Сарафов, Панайот Волов и Стефан Драгнев. На основата на изградените от Левски революционни окръзи сега на всеки от апостолите е отреден район, макар организационно това да не е регламентирано[35].

В плана се предвижда въстанието да бъде подкрепено с чети отвън, макар че на тях се определя второстепенна роля. В окръжното от 23 август се подчертава, че е „неизбежно нужно да се изпратят и оттука няколко чети добре организувани, от които ако и да се не очаква много, но пак щат да подкрепят силите на отсрещните ни братия и щат ги не малко насърдчат“. П. Хитов, който се гласи за главен предводител на въстаническите сили в страната, се задължава да приготви голяма чета от около 1000–2000 души и да премине границата откъм Сърбия. От Влашко също така се предвижда да бъдат организирани няколко чети. Събранието преценява неясното поведение на сръбското правителство в конфликта и затова предвижда – при евентуален негов отказ да отвори границите си – П. Хитов да оглави четите във Влашко и ги поведе през Дунав[36].

Целта на четите според плана е овладяването на Балкана и удържането и укрепването на старопланинските проходи. Районът, предвиждан да стане център на въстанието и свободна зона за оперативни действия, обхваща Балкана от Троянския манастир до Котленския балкан.

Като главни опорни пунктове и съсредоточения се предвиждат Габрово и Габровският балкан, Троянският манастир и котленските планини. Въстаниците от другите райони, обединени в чети, според плана ще се съсредоточат също в тези пунктове. Предвижда се четата, формирана в Русенско, след като извърши нападения и диверсия в Североизточна България, да премине към Търновско и оттам – заедно с местните въстаници да се насочи към Габрово[37].

В плана на въстанието заляга и една особена задача – подпалването на Цариград. Откога и от кого е тази идея, трудно може да се каже при съществуващите противоречия в спомените на дейците от това време, но тя не е фиксирана в протокола от 12 август. Възможно е поради особения си характер да е останала в тайна, известна само на най-тесен кръг дейци около БРЦК.

С тази задача са натоварени Стоян Заимов – бивш заточеник в Диарбекир, успял да избяга и озовал се във Влашко, и още няколко емигранти, между които и Георги Бенковски – бъдещият ръководител на Априлското въстание в Четвърти революционен окръг.

Чрез подпалване на Цариград е могло да се произведат паника и смут в османската столица и да се отклони вниманието на Портата към въстанието в България поне на първо време, докато се закрепи. С това се преследва и политически ефект в международен мащаб – да се покажат силата и значението на българското национално движение.

Въпросът има и чисто военнотактическа страна – пред такава угроза на столицата да се отклонят османските сили от театъра на въстанието[38].

Все с оглед на това се предвиждат диверсии и в други центрове на османската военна мощ – Шумен, Варна, Русе, Стара Загора, разрушаване на жп линии и пр.[39]

Възприетата от БРЦК през 1875 г. тактика означава по същество четническа война, а не повсеместно, масово въстание. В навечерието на събитията от 1875 г., когато Н. Обретенов провежда линията на БРЦК за осъществяване на плана – т. е. организиране на чета от Русенско, която да замине за Балкана, местните дейци се обявяват против тази тактика.

Израз на тези мисли дава Тома Кърджиев в свое писмо до Обретенов от 15 септември 1875 г.: „Вместо това (потеглянето на четата към Балкана – *бел. авт.*) аз мисля, като започне горе (т. е. в Балкана – *бел. авт.*) бунтът, не да тръгне четата оттука, за да се смеси с онези..., а да бъде готова, за да произведе едно местно въстание по селата на нашата околност... Това и по този начин аз разбирам, че значи революция, а не да се тикаме в Балкана.“ Оценката на местните дейци за характера на въстанието, в противовес на възприетата тактика на БРЦК, произтича от по-доброто познаване на условията в страната, както и на утвърденото убеждение, че делото може да успее само чрез масово въстание. Това са основни положения, завещани още от Левски. Обретенов, сам участник в изработването на плана, почувствал справедливостта на тази критика, бърза да пише на Драсов в Букурещ: „Селяните казаха, че си няма никак важността от тука да потегли чета за Балкана, а ни трябва местно възбунтуване (което е и право) и тъй, братия, вий трябва да заемете във внимание думите на селяните.“[40]

Възприетата от БРЦК през 1875 г. тактика в този пункт представлява отстъпление от принципите за въстание, разработени от Левски и залегнали в програмата на Вътрешната революционна организация.

Друга важна особеност в тактиката на БРЦК от 1875 г. е недооценката на подготвителната работа и на субективния фактор, т. е. на организацията в провеждането на въоръженото въстание. Макар че общото събрание определя апостоли за отделните райони, то им оставя твърде малко време за политическа и военнотехническа работа по места – около един месец. Освен това революционните дейци във Влашко изхождат от мисълта, че народът е готов и при първия повик и известно насърчение (например появата на чети от Сърбия и Влашко) веднага ще се вдигне на въстание. Тази романтична представа за състоянието на духовете в страната на дело води до подценяване на политическата и организационната дейност сред масите, обезличава ролята на организацията като първостепенен фактор при подготовката и провеждането на въстание. В това се състоят най-важните отклонения на БРЦК от 1875 г. в сравнение със завоеванията на Вътрешната революционна организация от времето на Левски.

След приключване на общото събрание на 12 август, включително и през септември, БРЦК и преди всичко неговите най-изтъкнати членове Ботев и Драсов развиват трескава дейност за подготовката на въстанието.

Снабден с пълномощно от комитета и с препоръка от П. Хитов, Ботев заминава в Русия и посещава Кишинев, Николаев, Одеса с цел да събере средства, оръжие и преди всичко да намери ръководители – войводи и офицери, за бъдещото въстание. Първоначално неговата дейност започва успешно – той получава средства по всяка вероятност от Кишелски и други българи и успява да убеди няколко българи – офицери в руската армия, да си подадат оставките и да се подготвят за участие в бъдещото въстание; свързва се и с войводата Филип Тотю, който обещава да участва във въстанието[41], но впоследствие, както справедливо отбелязва историкът на Априлското въстание Д. Т. Страшимиров, „духнал нанякъде“ и не се видял вече – „вдън земя потънал“[42].

Всички усилия на Ботев да достави руско оръжие за въстанието завършват без резултат. Нещо повече – чрез българина Тодор Н. Минков, управляващ Южнославянския пансион в Николаев и близък до славянофилите, му е упражнено въздействие за несвоевременността на проектираното въстание. Официалните руски власти навреме са уведомени не само за мисията на Ботев, но и за предприетата подготовка, дори и за деня на избухването на въстанието. Независимо от това сам Ботев, както е отбелязано в едно писмо на БРЦК от 19 септември 1875 г., е доволен от посещението и дейността си в Русия[43].

Останалите задачи по подготовката на въстанието обаче не вървят добре.

По решение на събранието следва да се изпрати делегация за преговори със сръбското правителство за съгласуване на действията, за помощ и подкрепа. Още през юли Панайот Хитов разговаря с министъра на външните работи от консервативното правителство на Данаило Стефанович – М. Богичевич. Поради войнственото настроение в сръбското княжество и лично на княз Милан по това време, министърът подкрепя идеята за въстание в България и по всяка вероятност тогава обещава 2000 пушки за българските въстаници, които те следва да получат в Кладово. Междувременно обаче става смяна на кабинета – идва новото правителство на Стевча Михайлович[44]. Делегацията на БРЦК, в която освен П. Хитов влизат Д. Ценович и В. Кулев, е посрещната резервирано в сръбската столица и не е приета от министъра на външните работи. Причините за това не са само новата политическа линия на правителството на Михайлович – Ристич, неверието на последния в силите и насоките на българското революционно движение, но и поведението на „старите“ в Румъния. С цел да дискредитират и провалят усилията на БРЦК за въстание и евентуално споразумение със сръбското княжество, те започват преговори със сръбския дипломатически представител в Букурещ М. Петрониевич и изпращат спешно в Белград владиката Панарет Рашев. В крайна сметка преговорите не успяват[45]. Сърбия все още не е готова за война с Османска Турция и затова се стреми да забави българското въстание и да го използва в благоприятния за нея момент.

В отсъствието на Ботев и Стамболов БРЦК в Букурещ не изпълнява поетите задължения за набавянето на пари, оръжие и войводи за комитетите в България[46]. Останал почти сам, Ив. Драсов се ограничава да отговаря със съвети на Търновския и Русенския комитет, които настояват за преминаването на четите, за оръжие и средства.

В писмо от 7 септември до представителя на Русенския комитет Н. Обретенов Драсов пише: „За предводители, брате, недейте иска сега от нас... Писахме Ви и по-напред, че от тука не можеме да Ви помагаме парично, защото богатите ни хора чакат да видят нещо в Българско, че тогава ще положат сичкия си имот“[47]. В отговор на тези писма Иван Хаджидимитров отговаря в навечерието на въстанието – 11 септември: „Препоръчвате нам енергичност, но според нас тя вам липсва. Че какво сте изработили в толкова време! Вие слепите даже да ли (можете да) турите в течението на работите, а не тъй да отговорите с можи и уверяват ни“[48]. От вътрешността пристигат искания за пари и войводи, за оръжие и чети, за яснота по отношение на политиката на Сърбия и Русия, а Драсов не може да удовлетвори дори и минималните искания. Освен това той е спъван в работата си от Д. Ценович и от други представители на дясното крило на БРЦК, които въпреки обещанията си не могат да изживеят и превъзмогнат идейните си противоречия с партията на действието. Всичко това показва слабостта и изолираността на БРЦК от широките кръгове на емиграцията в навечерието на въстанието от 1875 година. Пред лицето на големите събития само част от революционните сили намира общ език и проявява готовност за борба, но и това се изразява предимно в организационна подготвителна дейност.

Освен напътствия БРЦК се задоволява да направи още едно събрание и да издаде една прокламация, адресирана до мюсюлманите в България. Изготвена в 600 екземпляра на турски и 600 на български език, тя цели да неутрализира мюсюлманското население по време на въстанието, изтъквайки намеренията на въстаниците – да свалят това правителство и да издигнат друго, което ще бъде по-справедливо и добро за всички, независимо от верска и народностна принадлежност. Възванията са препратени в страната за разпространение от комитетите[49].

И останалите две задачи – подготовката на чети и подпалването на Цариград, с които се наема БРЦК, остават неизпълнени. Панайот Хитов след завръщането си в Сърбия намира вече нова обстановка – промяна на правителството и резервираност по отношение на проектираното българско въстание. Опитите му да организира чета в Кладово, а след това да премине от Турну Мъгуреле в Никопол и се озове в определения от него предварително пункт – Троянския манастир, се оказват безуспешни[50].

Във Влашко също така не са създадени проектираните чети – БРЦК се задоволява да предостави това на отделните комитети по дунавските градове, без да поеме в свои ръце цялостната организационна работа. При липсата на организация и инициатива, на предводители и оръжие готовите да преминат и участват във въстанието българи остават да чакат следващ благоприятен момент.

Още по-безрезултатно завършва фантастичният план за подпалването на Цариград. Лишени от средства, по различни пътища „подпалвачите“ се връщат във Влашко, след като вече и малкото въстанически огнища са потушени[51].

Въстанически прояви в Старозагорско, Шуменско и Русенско през септември 1875 г.

Подготовката на въстанието от 1875 г. във вътрешността на страната е съвършено краткотрайна – не повече от един месец. Събранието на 12 август не определя точна дата за избухване на въстанието, но преобладаващо мнение е то да бъде провъзгласено възможно най-скоро с оглед продължаващото въстание в Херцеговина, ангажирането на Сърбия и Черна гора във война с Турция, а и поради наближаващия неблагоприятен есенен и зимен сезон.

Определените от БРЦК апостоли по различен път достигат до съответните им райони. В доклад от 31 август 1875 г. руският генерален консул в Русе И. П. Крилов донася до Н. П. Игнатиев: „Три емисари (на БРЦК – *бел. авт.*) са преминали страната в направление от Русе до Варна, Търново, Балкана и Одрин до Константинопол... Те са намерили, че настроението в страната е благоприятно за въстание“[52].

Фактически в определените си райони заминават и започват дейна работа Н. Обретенов, П. Волов и Ст. Стамболов. Никола Обретенов след събранието се озовава в Русе и започва оттук апостолската си мисия. Благоприятна основа за подготовката на въстанието тук е съществуването на революционна организация още от времето на Левски. Русенският комитет е основан на 10 декември 1871 г., а през 1874 г. по инициатива на Обретенов биват основани комитети и в ред селища из околността. Понеже е отчетено, че Русе е голяма турска крепост и има мюсюлманско население, за център на въстанието е избрано селото Червена вода, село с „доста събудени и родолюбиви селяни", с деен революционен комитет отпреди и с енергичен ръководител – учителя Тома Кърджиев. В агитационната и подготвителната работа са обхванати и селищата Ново село, Щръклево, Липник, Гагаля, Иваново, Крушево, Широково, Табачка и др.[53]

С оглед на апостолските си задачи още в края на август Н. Обретенов предприема обиколка в Шуменско и Варненско. В донесение на руския агент във Варна до Руското генерално консулство в Русе от 26 август 1875 г. се казва: „Вчера се яви при мен млад човек, дошъл от Шумен, родом от Русе – член на БРЦК. На него е възложено да обходи Шумен, Варна и Тулча." Обретенов изтъква пред руския представител добрата подготовка за въстание на шуменските патриоти и допълва, че по жп линията Варна – Русе има доста съучастници. „Въобще – по думите на Обретенов – в течение на тази неделя всички частни комитети са длъжни да оповестят, да се организират и подготвят така, че при първото дадено по телефона известие за появата на Хитов... да бъде обявено всеобщо повсеместно въстание."[54]

Обретенов се задоволява единствено с тази обиколка в определения му район, като разчита по-нататък на инициативата и дейността на шуменските дейци, а той се залавя усърдно с подготовката на въстанието в Русенско и преди всичко в с. Червена вода. През същото време той и по-нататък осъществява връзката между БРЦК в Румъния и Търновския революционен комитет.

Един от главните центрове на въстанието, определен от събранието на 12 август 1875 г. в Букурещ, е Търновският окръг. Това не е случайно. Начело на Търновския революционен комитет по това време е един от най-дейните революционни дейци във вътрешността – Иван Хаджидимитров. Търновският комитет си е извоювал правото на централен ръководен център на вътрешната организация още след разгрома на организацията през 1872 г. и по-точно след като Централният комитет в Ловеч престава да съществува (30 октомври 1872 г.). Сега той продължава да изпълнява ролята си на Централен комитет за вътрешността на страната и му се възлага първостепенна роля в наближаващото въстание.

Веднага след събранието Търновският комитет започва подготовката за въстание. Макар че за Троян и Ловеч са определени отделни апостоли, Търновският комитет наблюдава и тяхната дейност, още повече че планинският район Троян – Габрово се определя като главно място за съсредоточаване на въстаниците.

Чрез Русе Търновският комитет поддържа постоянна връзка с БРЦК. Търновци настояват за по-енергична работа на комитетските дейци в Румъния – набавянето на средства, ангажирането на Сърбия да помогне на въстанието, за организирането на чети и т. н. „Гледайте да се върши работата по-сигурно и по-скоро – пише Ив. Хаджидимитров до Драсов в писмо от 29 август 1875 г., – в същото време гледайте да вмесите и старите българи.“[55]

Интересите на освободителното дело, преди всичко успехът на въстанието според търновци налагат обединяване на силите на цялата емиграция. „Позовете даже Каравелова и Яче (Киряк Цанков – *бел. авт.*) биле какви биле; разпратете навред по Европа хора, които да направят шум чрез вестниците, щом пукне въстанието. Нека представят нашите теглила, които не можем вече да търпим, ставаме голи и без оръжие и припаси. Ви (БРЦК – *бел. авт.*), пък от Ваша страна гледайте помощ и момци, а особено оръжие и припаси, че да можити в секи крайдунавски град да пратите както трябва, инак народното проклетство да бъде на главите ви.“[56]

В писмата си търновци нееднократно напомнят, че липсата на пари, оръжие и припаси е главната причина за забавяне деня на въстанието, тъй като на Търновския комитет е възложено да даде сигнала за започването му. С телеграми със символично съдържание те е следвало да уведомяват както центровете в България, така и БРЦК в Румъния[57].

Въпреки че първоначално е възприета една по-ранна дата – 4, 6 или 8 септември, в хода на подготовката се налага на няколко пъти тя да се отлага за по-късно време.

Търновският комитет не се ограничава само с потягане на местните комитети в окръга, но ускорява и подготовката на въстанието в балканските села. В този район бива изпратен с апостолска мисия Христо Караминков – Бунито, от Търново. „Христо от обикалянето си нагоре извърши доколкото се изискваше и щом приеме пари, ще тръгне нагоре да подкачи работата.“[58] В същото време в Троянско преминава и започва апостолската си мисия П. Волов. Както свидетелства Минко Ив. Марковски, в Троян очакват апостолите Тома Хитров, Петър Факиров и пристигането на войводата П. Хитов. П. Волов успява да се добере до Троянския манастир и оттук подтиква комитетите и усилва подготвителната работа. Приготвя се оръжие, шият се униформи, дори е изготвено и въстаническото знаме[59].

На 12 септември с писмо до Н. Обретенов Търновският комитет окончателно се спира на датата за обявяване на въстанието – 17 септември. За това биват уведомени по-главните центрове в България – Стара Загора, Троян, Ловеч. Търновският комитет взема и последните мерки по организирането и провеждането му – при преминаването на четите от Румъния веднага да се изпратят 3–4 предводители войводи за Габрово и 3–4 за Старозагорско. Окончателно бива определен и главният съсредоточен пункт – Габрово. В писмото си до Обретенов търновци питат за намеренията на въстаниците от Русенско: „[Вие четите] ли ще чакате да се съединит[е или ще по]теглите направо за Габрово."[60] В навечерието на въстанието Ив. Хаджидимитров отново настоява: „Която чета да дойде в Габрово, нека прибърза, ако е възможно, и повече оръжия да вземе... Войводи и офицери нека бързат по-скоро да пристигнат, щото без глава не я бива работата. И [офи]церите да гледат да стигнат в Г[аброво]"[61].

Въпреки положените грижи в Търновско, Габровско, Троянско и Ловешко подготовката не е задоволителна. „Нашите хора почти напол нямат пушки и колкото имат и те никакви" – пише Ив. Хаджидимитров преди обявяване на въстанието[62].

Едновременно с подготовката в Русенско, Шуменско и Търновско енергична въстаническа подготовка се провежда и в Старозагорско.

БРЦК определя апостол в Старозагорско Стефан Стамболов. Като се има предвид, че Стамболов е един от най-изтъкнатите ръководители на БРЦК през 1875 г., както и това, че на него се възлагат най-много надежди като апостол, изборът не ще да е случаен.

Старозагорският революционен окръг се изявява като един от най-здравите и жизнеспособни центрове на революционното дело в България, особено след гибелта на Апостола, когато много от организациите са разбити. Още през 1872 г. при реорганизацията на Вътрешната организация сам Левски създава Старозагорския революционен окръг, който обхваща повече от 60 частни революционни комитети в Старозагорско, Чирпанско, Новозагорско и Казанлъшко[63]. На първото събрание на БРЦК в Букурещ след Арабаконашкото приключение, на 11 и 12 май 1873 г., присъстват само двама представители на комитетите от България, от които единият е Кольо Ганчев – председателят на Старозагорския революционен комитет[64]. Комитетските организации в Старозагорско – главно в Чирпанско, биват засегнати от процеса по делото на заместника на Левски – Ат. Узунов, но бързо се окопитват и продължават енергично дейността си. Особено деен е Старозагорският комитет не само в града, където овладява и читалището, наброяващо повече от 600 членове, но и чрез съмишленици поддържа комитетската мрежа в околните села[65].

В спомените си един от комитетските дейци – Христо Шиваров, отбелязва, че сред селското население на окръга работят предани комитетски дейци като Минко Минев в с. Ахиево (Бъдеще), Стефан Г. Хлебаров в с. Памукчии, свещ. Ангел Коев в с. Джамбазито (Калояновец), Димитър Хаджигенчев в с. Гьокпала (Михайлово), Михаил Генчев и Петко Сивчев в с. Арабаджиево (Коларово) (всеотдайна революционна и апостолска дейност тук преди е извършил поп Минчо Кънчев – основател на комитета, заточен в Диарбекир през 1873 г. – автор на „Видрица“), Илия Куртев и свещ. Пенко Пенчев в с. Гюрюджии (Преславен), свещ. Костадин Новачков в с. Топракхисар (Землен). „Мене – пише Шиваров, – след като ме уволниха от учителството в Стара Загора през 1873 г., по решение на комитета изпратиха с назначение за селата Караджалии (Сърнево), Карпусча (Диня), Радне махле (Раднево) и Голямо Дуванджии (Пшеничево).“[66] Характерно за Старозагорския комитет е целенасочената, широка организаторска дейност сред околните села. Тя придава особена сила и размах на революционната организация и се явява благотворна почва за успешната подготовка на въстанието. Във всичко това Стамболов сам е могъл да се убеди и при двете си посещения в Стара Загора – през есента на 1874 г. и пролетта на 1875 година[67]. Това без съмнение е повлияло на личните му предпочитания, за да бъде определен като апостол в Старозагорския революционен окръг.

Стамболов веднага след общото събрание потегля за местоназначението си, като минава по море от Влашко за Цариград. Минаването му през Цариград не ще да е случайно – готвената акция за подпалване на столицата на Османската империя интересува и БРЦК, и лично Стамболов като апостол в окръг, най-близък до този военен, административен и политически център на империята. В Цариград Стамболов по всяка вероятност се среща с ген. Игнатиев, а по препоръка на К. Цанков се вижда с някакъв си черногорски капитан, който се наема срещу 1500 турски лири с чета черногорци да подпали града. Тук той остава два дни, опитва се да се срещне със Славейков и след като не успява, му оставя писмо, „в което му бележех да замине за Букурещ, дето ще го приемат като баща българите“[68]. Това обстоятелство, както и опитите на БРЦК да привлече в работата част от крилото на Каравелов и дори „старите“, показва намеренията на революционната партия да обедини всички национални сили в решителния момент на освободителното дело. За това тя е подтиквана и от вътрешните дейци, и по-специално от Търновския комитет. Пред прага на въстанието подобен процес е от важно значение за размаха и широтата на движението в страната: организацията може да се снабди със средства и преди всичко с влияние сред по-широк кръг от народните маси, включително и сред по-заможните слоеве на населението.

На 29 август Стамболов е вече в Стара Загора. Тук той сварва революционната организация в разгара на подготвителните работи за въстанието. „Всичка Тракия – пише той в писмото си от 29 август от Ст. Загора до БРЦК в Букурещ – е във военно настроение. Всеки си купува оръжие и припаси. По градовете, дето има да се продават револвери, пушки, куршуми – нищо не е останало.“[69]

Още преди пристигането на Стамболов старозагорци получават решенията на БРЦК за въстанието и прокламацията, която той издава: „Тази прокламация – свидетелства Хр. Шиваров – има такава магическа сила, щото с нея се насърчи и най-заспалия българин, освен стария блюдолизец – чорбаджия, комуто не беше достояние. През цялото лято не се вършеше от апостолите нищо друго освен приготовление за въстание, денят на което се чакаше с нетърпение.“[70]

С пристигането си Стамболов свиква комитетските дейци на събрание и след като им съобщава решенията на БРЦК, настоява за незабавното обявяване на въстанието: „Сега, след няколко дни, без отлагане“[71].

Старозагорските дейци от този момент се залавят на денонощна работа. Събранието решава да изпрати комитетския работник учителя Андрей Момчев в Търново, за да съгласува хода на подготовката с Търновския комитет и датата за обявяване на въстанието. Наред с това се вземат още редица мерки, изпращат се поръчки за закупуване на оръжие от Узунджовския панаир, закупува се барут от с. Изворово, леят се куршуми, започва изработката на въстаническото знаме и пр.[72]

Една от най-главните задачи на Старозагорския комитет в този момент е да приведе цялата организация на бойна нога. За тази цел в селата се изпращат агитатори – „двигатели“, – за да упражнят контрол по подготовката и да дадат нужните напътствия, т. е. определя им се ролята на местни апостоли[73].

Едновременно с подготовката на селищата в Старозагорско, Казанлъшко, Новозагорско се вземат мерки и за разпространението на революционните идеи и обхващането и на по-далечни райони във въстаническата подготовка.

Още на другия ден след пристигането си в Стара Загора Стамболов изпраща съобщение до Чирпанския комитет, в което настоява за деятелна подготовка както в Чирпан, така и в Пловдив и Хасково, и с искане комитетите да изпратят представители в Стара Загора за обсъждане плана на въстанието.

Иван Андонов, натоварен от своя страна от Чирпанския комитет, заминава за Пловдив, за да осведоми тамошните дейци за настъпващите събития. „Това внезапно решение, което беше взел той (Стамболов – *бел. авт.*) – да се прогласи въстание в едно такова кратко време, – не се прие (в Пловдив – *бел. авт.*), защото се намери преждевременно и неподготвено, затова, относително изпращане делегат не взеха решение, а го отложиха за друг път.“[74]

На 1 септември в Чирпан, в присъствието на Георги и Михаил Жекови от Стара Загора, на Щерю Вапцаров, Атанас Тянков и Генович от Хасково, на Димитър Свещаров от Пловдив и с участието на представители от чирпанските и хасковските села и самия гр. Чирпан е проведено събрание, на което се взема решение за всеобща подготовка за въстание[75].

В Стара Загора се отправят и някои революционни дейци (служители по жп линията Цариград – Белово) – Г. Икономов, З. Стоянов, Ст. Гергьов, Н. Станчев и др., които повдигат духа на местните дейци и подпомагат дейността на единствения апостол – Стамболов[76].

По време на тази оживена подготвителна работа на общо събрание е изработен и планът за въстанието в окръга. В общи линии той се свежда до следното: от Стара Загора и селата да се създадат четири големи чети, които в деня на въстанието да се съберат на четирите входа на града – Чадър Могила, Латинските (Нямзихските) гробища, Чирпанските порти и Бадемлика. С общи усилия следва да се нападне градът, да се овладее конакът и да се подпали турската махала[77]. След това въстаниците следва да се отправят към Балкана – по-точно към селата Енина, Шипка, и оттам да се слеят с главните въстанически сили, съсредоточени откъм Габрово. В случай на неуспех за овладяването на града четите трябва да изпълнят втората част от плана – незабавно да се отправят на север, към Балкана.

Планът, както е видно, държи сметка за решенията на БРЦК за съсредоточаване на въстаническите сили в района на Централния балкан. Стамболов като виден член на БРЦК и автор на плана настоява за неговото изпълнение. Председателят на Старозагорския революционен комитет пламенният революционер Кольо Ганчев поради това бива определен да вдигне и предвожда въстаниците от селата Енина, Мъглиж и Дервент (Змеево).

Планът държи сметка за действията главно на въстаниците от Старозагорско, но е имало увереност и надежда, че въстанието ще обхване и Чирпанско, Пловдивско, Хасковско, Сливенско. За тях също е определен сборен пункт – Централният балкан в района на Шипка – Габрово. Авторът на книгата „Княжество България“ Георги Димитров, посветен в революционната тайна и посетил Стара Загора в навечерието на въстанието, твърди, че на него била възложена задачата да разпространи въстанието и във Серско и Лозенградско, където отпреди са създадени революционни комитети или пък има съмишленици[78].

Старозагорският комитет заедно с апостола Стамболов в разстояние на няколко дни води трескава дейност – уточняват се подробностите по плана за въстанието, пишат се прокламации, викат се дейци и войводи от околните села, пращат се куриери до близки и по-далечни комитети с подкана за въстание и т. н.[79]

Като старозагорски пратеник в Търново Андрей Момчев се връща в Стара Загора с известие, че въстанието е определено да избухне на 16 септември в цялата страна[80]. Всъщност неговото отиване съвпада с взетата по-ясна позиция на търновци за датата на въстанието, след като на няколко пъти я променят. В писмо от 12 септември до Н. Обретенов търновци го известяват: „Назначи се денят за въстанието на 17[и] 7-врия.“[81] Два дни след това Н. Обретенов от своя страна известява БРЦК във Влашко: „Приех известие дето се определи 17 Септември на 16 срещу 17 едната от вашите чети трябва да мине от горе... Вашите чети срещу сряда трябва да минат“[82].

Следователно датата на въстанието е определена за нощта на 16 срещу 17 септември. Все пак Стара Загора, изглежда, е трябвало да бъде първа – да даде сигнала, та после, на следващия ден – 17 септември, въстанието да обхване цялата страна. Показателно в това отношение е свидетелстването на Христо Шиваров: „Той (Андрей Момчев) донесе известие, че навсякъде в цяла България ще избухне въстание, че на 16 септември трябва да се започне от Стара Загора според разпореждането на Централния комитет“[83].

Още в хода на подготвителните работи в Старозагорската революционна организация настъпва разцепление. Захари Стоянов, участник в събитията, пръв отбелязва този факт: „Не беше само чорбаджийското тяло, което препятстваше за дигането на бунт. При тия последните се присъединиха и представителите на ученото съсловие в града... Те убеждаваха младежите да си налягат парцалите, защото не е настанало още време за въстание, понеже руския топ не е гръмнал още, а Ристич бил приет на аудиенция от султана, което било знак на приятелски отношения между господаря и васалния княз. Това мнение се поддържало и от вестниците „Narodni Listy“ и „Politike“ говореха двамата учители П. Иванов и Г. Бенев“[84]. Петър Иванов не оспорва този факт. Известен революционен деец още от времето на Левски, учител и автор на революционни песни, Петър Иванов заедно с Георги Бенев и Атанас Илиев считат, че въстанието е преждевременно, че няма шансове за реалната му подкрепа от Русия и Сърбия, и накрая изтъкват неблагоприятния есенен сезон за водене на борбата. Отрицателната позиция на старозагорските учители, която не е могла да не даде отражение върху хода на въстанието, още навремето и по-късно е клеймена и осъждана, при това доста строго. Това поведение на старозагорските учители и революционни дейци не е единично явление в навечерието на събитията от 1875 г. и заслужава да се огледа в по-широк аспект.

Против преждевременното избухване на въстанието се обявяват комитетите в Троянско[85], в Пловдив[86], а в самото му навечерие – и в Търново[87]. Това са организации, създадени още по времето на Левски и сравнително най-дейни в периода 1873–1875 година. Против обявяването на въстание през есента на 1875 г. се обявява и най-близкият сратник на Левски – Христо Иванов – Големия. Случайно ли е това?

Левски възпитава революционните дейци в дух на задълбочена организаторска дейност за масовата подготовка на народа, като отклонява всеки опит за преждевременно, прибързано и необмислено действие. Той отклонява опита на Каравелов за незабавно обявяване на въстание след известията за Арабаконашкото приключение и частичния провал в организацията. При това неговата аргументация е споделяна с ред организации и комитетски дейци, включително и на първо място със старозагорските революционни дейци[88]. Всичко това е вече един натрупан опит и зряла революционна практика, която не може да не даде отражение на революционните дейци да се предпазват от преждевременни действия и авантюри, които биха довели до провал на всички усилия и на цялото дело. В действията на апостолите от 1875 г. и особено на Стамболов такава прибързаност се чувства. При това, въпреки че се набляга на благоприятния момент с въстанието в Херцеговина и Босна, очакваната война на Сърбия и Черна гора с Турция, благосклонното отношение на Русия и пр., действителните външнополитически събития показват друго. Стамболов се опитва дори да използва авторитета на граф Игнатиев и неговата благословия за въстанието, но и този толкова силен аргумент не може да увери напълно всички революционни среди в истинността на твърденията на апостола и в необходимостта от незабавно въстание.

Този скептицизъм на част от вътрешните революционни сили не е лишен от основания. През есента на 1875 г. главоломните летни събития на Балканите, вещаещи разразяването на общ конфликт, са позатихнали. Сам Обретенов – един от най-активните сторонници за повдигане на въстание през есента на 1875 г. – вече чувства тази промяна. В писмо до Ив. Драсов от 8 септември 1875 г. той пише: „Давате ни големи насърчения със Сърбия, Черна гора и Влахия, но това най-малко искаме да вярваме, когато Херцеговишкият бунт става толкова време как се продължава, а сърби и черногорци все си стоят мирни. Та как може да вярва човек, че те ще обявят бой на Турция, щом пукне първата пушка в Балкана? Това е, брате Драсов, една гола фантазия и друго нищо!... Както и да е, нека оставим тези маймунски въображения и да гледаме нас си.“[89]

Известно влияние за това състояние на духовете сред българското общество – във вътрешността на страната и в емиграция – дава и политическата линия на Русия по въпроса за движението на българите, осъществявана чрез руските консули.

Още след решението на БРЦК за общо въстание в България през 1875 г. руските представители в Румъния и България, а чрез тях и руското посолство в Цариград са уведомени за това. В доклад от 31 август руският вицеконсул в Русе съобщава на граф Н. П. Игнатиев в Цариград, че „емиграцията е решила да предизвика въоръжен опит в България“, че са преминали емисари в страната, че за начало на действията е определена датата 4 септември и пр. В заключение, под формата на мнение, той, който е бил в преки връзки с емиграцията, поставя въпрос, по който е следвало да получи инструкция; „Българската емиграция – пише Крилов – се надява на съчувствието и покровителството на Русия, единствена и призната защитница на потъпканото и потиснато в Турция славянство.“[90] Руските консули в Русе и във Варна също така са осведомени за това от различни източници, дори и от самия Обретенов, който се явява още преди това в руското консулство във Варна и разкрива мисията си[91]. Граф Игнатиев има вече информация за дейността на българските революционери, за подготвяното от тях въстание и въпреки своите лични концепции по Източния въпрос незабавно отговаря отрицателно на въпроса на Крилов.

В шифрована телеграма от 1 септември 1875 г. до руския генерален консул в Букурещ И. А. Зиновиев той пише: „Ние се известихме, че българската младеж в Румъния е решила да обяви въстание на четвърти септември. Три чети трябвало да преминат Дунав. Изяснете на българите безумието и вредата от опитите, обречени на неуспех. От него ще се възползват само гърците, за да унищожат Екзархията. Сърбия и Румъния няма да мръднат. Обстоятелствата сега са неблагоприятни. Нека запазят средства и кръв за друга минута. Действувайте незабавно за предпазване на нещастието и съобщете верни ли са сведенията.“[92] Граф Игнатиев едва ли е имал време да съгласува отговора си с Азиатския департамент, но се ръководи от общата позиция на Русия по това време за балканските събития. В телеграмата се вижда и неговото лично отношение – той въобще не е против едно въстание на българите, но счита, че не бива да се правят преждевременни и прибързани опити, обречени предварително на неуспех. Граф Игнатиев отбелязва, че трябва да се пазят силите за по-благоприятен момент, когато едно българско въстание би довело до известен успех на въстаниците и реален външнополитически резултат.

Категоричната позиция на Русия дава отражение не само върху отношението на „старите“ към опитите на БРЦК за съгласуваност на действията, но и върху други групи на българската емиграция в Румъния[93]. Тя не е могла да не стане достояние и на част от вътрешните – особено русенските и търновските дейци[94]. Но докато представителите на едрата и средната либерална буржоазия в Румъния и България приемат безрезервно съветите на руските консули, които отговарят и на техните класови и програмни позиции, част от революционните дейци продължават подетото дело с дълбокото убеждение, че дори и при неуспех ще могат да променят политическата линия на Русия и в края на краищата ще се стигне до някакво приемливо решение на Балканския въпрос като част от комплексния Източен въпрос.

При такава липса на единно становище вътре в редовете на българските революционни сили за или против въстанието, на отрицателната позиция на едрата буржоазия към него и сложната международна обстановка старозагорските въстаници дават сигнала за въстанието.

Макар и краткотрайна, подготовката за въстание в България не остава скрита за османските власти. В първите дни на септември охраната по р. Дунав е усилена с два военни парахода, които циркулират към Силистра, за да предотвратят преминаването на чети, а в балканските райони са изпратени шпиони провокатори. Усилва се и контрареволюционната роля на такива туркофили като митрополит Григорий Доростоло-Червенски, Иванчо Хаджипенчович, на българската чорбаджийска партия въобще[95].

Особено осезателно това се чувства в Стара Загора. В спомените си известният противник на революционното дело в града Господин Хаджиславов пише, че през 1875 г. в окръга се почувствало „живо движение между народа ни както в града, тъй и по селата, което не можеше да бъде избегнато от вниманието на турците, за което и те наченаха да стоят нащрек“[96].

Доловила подмолната работа, властта усилва нощната стража в града и увеличава вниманието си по селата.

На 10 септември старозагорският каймакамин, под предлог, че не са си платили недоборите, арестува 400–500 българи от селата, с което се цели да се парализира делото и да се стресне цялото българско население[97].

Въпреки взетите от властта мерки апостолите пристъпват към привеждане в действие на набелязания план. По куриери през деня на 16 септември са изпратени прокламации за провъзгласяване на въстанието и са потвърдени разпорежданията за формирането на селските чети и съсредоточаването им през нощта на определените пунктове пред Стара Загора. Всичко това, т. е. броят на четите, на въстаниците, формирането на отрядите, се извършва въз основа на статистики, подготвени от селските комитети и изпратени предварително до комитета и апостолите в Стара Загора[98].

От къщата на братя Жекови, превърната от няколко дни в щаб на въстанието и център на въстаническата подготовка, с развято знаме около 20 души революционери[99] начело с апостола Ст. Стамболов потеглят за сборния пункт – Чадър могила. Преди това малката чета полага революционната клетва и единодушно избира сливенеца Георги Икономов за войвода, а Койчо Георгиев – за знаменосец. „Наредени двама по двама – пише З. Стоянов, – с пушки на рамо, с отворено знаме, на число всичко около двадесет души, хванахме една от улиците, които водеха към Чадър могила... Когато излязохме на края и прегазихме Бедечка, запяхме бунтовническия марш на Стамболова:

Не щеме ний богатство,
не щеме ний пари,
но искаме свобода,
човешки правдини!"[100]

Малката дружина побива знамето на Чадър могила и очаква пристигането на четите от селата и излизането на комитетските хора от града. Всичко остава напусто – само шестдесетгодишният Кольо Райнов с няколко старозагорски младежи се присъединява към четата. Стамболов изпраща двама от въстаниците да проверят положението в останалите сборни пунктове – Чирпанското шосе и Латинските гробища. Пратениците се връщат и известяват, че срещнали около 40–50 селяни и те, като не намерили никого на уреченото място, се отправили обратно към селата си. Четата чака до разсъмване и след като се убеждава, че овладяването на Стара Загора е пропаднало, потегля за с. Хаинито (гр. Гурково). Там, както ги уверявал преди дядо Никола Генчев Вираноолу, имало до 700 души готови въстаници, та Стамболов и другарите му считат, че ще могат с общи сили да направят нещо.

Одисеята на четата е разказана подробно и живописно от Захари Стоянов, който е почти единственият източник за нейния път, надежди и разпиляване, та няма какво особено да се добави. По-главни моменти в движението ѝ към Хаинито е опитът да се вдигнат селяните от с. Новата махала; покъртителната гибел на двамата братя Жекови, оставени в с. Елхово, и голямото разочарование в с. Хаинито. Оттук нататък всеки един от участниците търси спасение кой накъдето види и където счита, че за него е по-безопасно: Стефан Стамболов, воден от хаиниченина дядо Стоян, потегля към Търново и в края на месеца се озовава в Румъния; Захари Стоянов и Георги Икономов под защитата на униформите си от барон-Хиршовата линия решават да тръгнат към Нова Загора и Одрин; Георги Апостолов – към Бургас, а останалите – по селата и родните си места в Старозагорско[101].

Трагична е участта на двамата братя Жекови – едни от най-ревностните участници в подготовката на събитията от 1875 г. и най-очарователните герои на Старозагорското въстание. Понеже по-големият брат – Михаил – по време на похода на четата заболява, с общо съгласие решават той да бъде отведен в с. Елхово да се лекува, а брат му Георги и четникът Георги Кюмюрев да го придружават. На 18 септември близо до селото става кратка престрелка между въстаниците от с. Арабаджиево начело с Руси Бакърджи и турска потеря, та тримата въстаници се опитват да се присъединят към селската чета, но са подгонени, дори Кюмюрев и М. Жеков са ранени и затова отново се връщат в селото. Братя Жекови се заравят в една селска плевня, а Кюмюрев се укрива в къщата на свещеника поп Кузман.

Предадени, двамата братя са обградени от потерята на юзбашията Сюлейман и палача на Хаджидимовата чета Курчу Осман. Предлагат им отпърво да се предадат – двамата юнаци отказват. Започва неравна борба. Плевнята е подпалена, Михаил е убит и изгаря вътре, а залп от куршуми поваля по-малкия брат на прага[102]. Тяхната саможертва е една от първите и най-трагичните в Старозагорското въстание.

В нощта на 16 срещу 17 септември много по-голяма активност проявяват селяните от околните села, подготвени и поведени към града от „двигателите“, изпратени от Стара Загора. Числеността на въстаническите отряди, тяхната готовност да се вдигнат на борба показва революционното настроение, обхванало селските маси в Старозагорско по това време.

Около Стара Загора в навечерието на въстанието се създават и потеглят за града няколко чети. Една от тях е ахчиевската чета, която наброява 36 души, начело с войводата Минко Минков. Към нея се присъединяват и 12 човека от с. Памукчии.

Сборната група от Ахчиево и Памукчии, брояща 48 души, потегля за Стара Загора вечерта на 16 септември. Селяните по спомените на Минко

Минков са лошо въоръжени – 4 души с ловджийски пушки и револвери, няколко души с ловни пушки евзалии и кремъклии, или само с револвери, а 4–5 души – с „тарпани“ (секачи за тръни). Въстаниците достигат до града и чакат сигнала за въстанието, за да навлязат към центъра и конака. „Гледахме – пише Минко Минков, – кога ще се появи пожарът на конака в гр. Стара Загора (условен знак, че въстанието е почнало).“ Групата се установява в старите турски гробища, а войводата изпраща двама души селяни да проверят състоянието в града. Селяните срещат единствено въоръжени башибозуци, които кръстосват улиците, връщат се незабавно и съобщават неприятните вести.

Както си спомня по-късно Минко Минков, от това става ясно, че въстанието е пропаднало, и групата бързо напуска позициите си с намерение да се върне до сутринта в селата си, за да не бъде заподозряна от османските власти. Същата тази група е срещната от двамата старозагорчани, изпратени от Стамболов да огледат сборните пунктове. Селяните не се съгласяват с предложението им да отидат на Чадър могила, защото при липсата на въстание те не желаят да се отделят от местата си и бързат до сутринта да се приберат по селата си[103].

Друга голяма чета се събира от селата Караджалии, Голямо Дуванджии и Гюнели махле (Любенова махала), състояща се от около 100 човека под ръководството на Христо Шиваров; излиза и т. нар. сейменска чета от около 80 човека, предвождана от Димитър Паскалев; потегля и чета от с. Джамбазито – 100 души, и обруклийската чета начело с Андрей Момчев, а след това предвождана от Руси Кънев Обруклията, на брой около 100 души. Съдбата на почти всички тези чети е като тази от с. Ахиево. Те идват до града, но при липсата на уговорения сигнал – пожара на конака, се връщат по селата си.

Най-вярна картина за съдбата на тези чети дава в спомените си Христо Шиваров: „Бодри и с твърди стъпки момците преминаха повече от половината разстояние, което ги делеше от града. Като се уверих, че нищо не е станало в града, защото никъде знак от пожар не се показа, установих четата и след кратко съвещание с по-видните нейни членове решихме: аз да се върна назад с четата, свещ. Нейко Вълчев да замине за града и узнае как стои работата по въстанието, а четниците, като се завърнат по къщите си, да скрият оръжията си и да отидат на работа в полето, за да не би да се сетят субашиите турци (прекупчици на десятъка), че през нощта е имало някакво движение в селото“[104].

Едновременно с тези чети към Стара Загора се отправят и чети от чирпанските села – от с. Каратерзилери (Гита) – до 180 човека начело с войводата Христо Коев Бабата, а се създават въоръжени групи и в селата Бозагач (Брястово), Конаре, Кортен – Новозагорско, и др.[105]

Всички тези данни красноречиво сочат голямата численост на селските въстаници – повече от 600 души, готови да вземат участие във въстанието при определени условия – сигнал, че старозагорските революционни дейци са вдигнали бунта. Нямало обаче знак и инициатива в Стара Загора през нощта на 16 срещу 17 септември. Към това се прибавят няколко неблагоприятни обстоятелства.

Първото от тях е предателското поведение на старозагорските чорбаджии. В спомените си почти всички съвременници твърдят, че след като били уведомени кога се предвижда да започне въстанието, чорбаджиите от града Господин Хаджиславов, Сава Хаджитодоров, Антон Митов, Тодор Хаджиколев и Милчо Банов се явяват в конака и съобщават на каймакамина[106]. Господин Хаджиславов в своите записки се опитва да снеме отговорността от себе си и своите съмишленици – според него те били извикани, когато вече властите по свои пътища узнали за намеренията на въстаниците и техните първи прояви[107]. Независимо обаче дали инициативата за явяването в конака принадлежи на чорбаджийската партия, или пък властите сами се добират до първите признаци на начеващото движение и ги повикват – предателство е извършено. Чорбаджиите са първите, които съобщават имената на по-видните революционери в града, те настояват за незабавни енергични марки от страна на властите. За тази и последвалата им предателска дейност трима от чорбаджиите получават високи правителствени награди. „Само два часа са били достатъчни – пише в записките си Христо Шиваров – да се разбудят турците в града и да се турят на военна нога. Моментално всички български улици са изпълнени с въоръжени турци и благодарение на изпратените еветчии (блюдолизци, подлизурки – *бел. авт.*) въстаниците не са могли да излязат от къщите си.“[108] Едновременно с това каймакаминът взема и други мерки за бързото сломяване на започналото движение, като разпраща съобщения до околните села и градове, свиква бейовете и по-богатите мюсюлмани на съвещание, дава им указания за предотвратяване на въстаническите прояви в подвластните им села и чифлици.

Голяма роля за парализирането на революционните сили в Стара Загора изиграва и поведението на двама от заловените въстаници – Андрей Момчев и Димитър Хаджигенчев. Слаби натури, те започват да издават поред всички замесени българи в комитетското дело в града, в околните села и дори в други селища на страната. Властта се добира до всички разклонения на революционната организация и предприема незабавни арести и разследвания[109]. Всичко това хвърля в голяма паника българското население и след първия неуспех вече не може да се разчита на съживяване и инициатива за нова революционна проява.

Важно обстоятелство за слабото почти нищожно въстаническо движение в сравнение с обнадеждаващата подготвителна работа и готовността на селските маси за борба изиграва несъгласуваността по първоначалния сигнал за действие. Захари Стоянов, както и някои от старозагорските революционни дейци са склонни да стоварят вината върху селските чети, които не се явяват на сборните пунктове и не подкрепят старозагорското ядро от двадесетина въстаници да нападне правителствените учреждения в града. От друга страна, в спомените на всички предводители на селските чети изрично се изтъква, че се придвижват до града, но очакват предварително оповестения сигнал – подпалването на конака, за да започнат действията си. Следователно липсата на организация, на предварително обмислен план и добра съгласуваност са главната причина за слабата активност. Цялата отговорност за това в действителност пада върху апостолите и старозагорските въстаници.

При липсата на революционна инициатива, и като се вземе предвид психологията на въстаниците от селата, резултатът не може да бъде друг. Обезкуражени от спокойствието в града, селяните бързат да се върнат в селата си с надеждата, че нощта ще скрие постъпката им.

Благоприятният психологически момент – нощта на 16 срещу 17 септември 1875 г., когато около Стара Загора има готови стотици въстаници – е пропуснат.

Наред с тези причини и обстоятелства за неуспеха на въстанието в Старозагорско през 1875 г. има и редица други. На първо място това е недостатъчната предварителна подготовка. Стамболов пристига на 29 август и само в няколко дни – до 16 септември, е трябвало да се извърши политическа и военнотехническа подготовка, да се изработи план за въстанието в окръга, да се разпростре агитацията и в съседните и по-далечните райони. За всичко това не стигат нито време, нито сили.

Липсва не само добре изработен и обмислен план за въстанието, но и единно и зряло ръководство. Както апостолът Стамболов, така и Старозагорският окръжен революционен комитет не успяват в крайна сметка да поемат в ръцете си провеждането на въстанието.

Движението в Стара Загора предизвиква бързи и енергични мерки на властта. Портата вижда в това движение опасен симптом за спокойствието в централните области на европейските си владения и бърза да го ликвидира, преди да е предизвикало и нови международни усложнения. В Стара Загора като огнище на въстанието е изпратена една пехотна дружина и цял ескадрон от Казашкия драгунски полк. Съсредоточени са и нови полицейски подкрепления. По всички села, пътища и проходи кръстосват потери, за да преследват пръснатите въстаници и да респектират населението. В Стара Загора и Старозагорско настъпват дни на изпитание за българското население. Повече от 600 заподозрени жители на града и околните села са арестувани. Арести са извършени и в Чирпанско, и Хасковско. В старозагорския затвор са докарани за следствие арестуваните комитетски дейци от Търново Никола Г. Кабакчиев и Михаил Сарафов и от Русе – Тома Кърджиев. Създадена е специална следствена комисия, в която участват и български чорбаджии. Арестуваните са подложени на жестоки побоища и инквизиции[110].

Съдбата на старозагорските въстаници, подложени на изтезания от властите, бързо става обществен въпрос. За това спомагат и българските цариградски вестници, които макар и цензурирани, успяват да покажат беззаконията на властите в Старозагорско, Чирпанско и Хасковско и положението на арестуваните. За всичко това са осведомени и руското представителство в Цариѓрад, и лично граф Н. П. Игнатиев. В доклад до императора от 2 октомври 1875 г. той, след като изтъква поражението на въстанието и последвалите масови арести, пише: „Аз дадох на Махмуд паша (великия везир – *бел. авт.*) да разбере, че е в интерес на Турция да придава колкото е възможно по-малко значение на тези произшествия... Той напълно се съгласи с мене. Благодарение на това османските власти ще получат заповед, която, аз се надявам, няма да им позволи да използват днешните обстоятелства за усилени преследвания, жертва на които за нещастие в Турция много често става славянското население“[111]. В този смисъл следват още редица внушения на граф Н. П. Игнатиев и А. И. Нелидов пред висшите турски власти, в резултат на което Портата проявява по-голяма снизходителност към арестуваните. Главната ѝ цел с това е да се омаловажи политическият характер на движението и да се изтъкне пред Европа, че въстание в България в пълния смисъл на думата не е имало.

Властите в Стара Загора, натоварени с разследването на арестуваните, получават указания в този дух и въпреки вътрешното си противодействие трябвало да се съобразяват с линията на правителството.

Господин Хаджиславов, член на комисията за разследване на въстаниците, свидетелства, че старозагорският каймакам получава телеграма от Одрин, в която валията му предава указанията на Портата „да гледат това приключение, като нищожна работа и да му не дават голяма важност, защото това е подбуда от вънкашни неприятели на правителството“ и „по мирен и тих начин“ да го ликвидират[112].

И въпреки че властта се добира до широко разклонение на въстаническата организация, тя ограничава новите арести. „Ако е трябвало всички обвиняеми да се изпратят в затвора, както заявил Тосун паша на граф Игнатиев, то само в един Одрин е следвало да се извършат до 4 хиляди арести.[113]“

Портата в началото на октомври назначава смесена изпитателна комисия с представители турци и българи от Стара Загора, Казанлък, Чирпан и Пловдив, която разследва арестуваните и определя степента на провинението им. По същото време в правителствени мисии по разследването пристигат пловдивският мютесариф Тосун паша и новоназначеният след него Азис паша, одринският валия Херушид паша, а в края на октомври – Селими Ефенди и Господин Георгаки Чалоглу – членове на Държавния съвет. Изпитателната комисия изпраща в началото на ноември 58 души от задържаните за съдебното дело в Одрин; след това още 75 души и в началото на декември – още 80 човека. Около 200 души са освободени, а останалите в старозагорския затвор 180 души под поръчителство са освободени през януари – февруари 1876 година. Пловдивският апелативен съд осъжда около 60 души на различни срокове затвор, а седем души, между които и Кольо Ганчев – на смърт. Смъртните присъди са изпълнени едва след като избухва Априлското въстание – Кольо Ганчев и Господин Михайловски са обесени в Стара Загора; Димчо Стаев и Стефан Гергьев – в Одрин; Кольо Райнов – в Пловдив, Руси Аргов – в Пазарджик и Христо Кундурджията – в Чирпан[114].

Заслужава да се изтъкнат твърдото поведение и високият патриотичен дух, проявени по време на следствието и съдебния процес от старозагорските въстаници. Господин Михайловски, когото Захари Стоянов в записките си твърде сурово кори, че не се явил на сборния пункт и който първоначално проявил малодушие пред следствената комисия, впоследствие подава адрес до Тосун паша с исканията на българите: свобода и равноправие на българската националност и приложението на Хатишерифа и хатихумаюна[115]; Продан Сербезов от Чирпан (обесен в Одрин през 1876 г.) така смело описва теглилата на българите и стремежите им за по-добър и свободен живот, че турците се „наваляли" на вратите да го слушат[116]; над всички обаче стои Кольо Ганчев, който до последния момент остава твърд и последователен революционер. В един свой доклад Найден Геров предава основните положения, които Кольо Ганчев излага като искания на българите: политическо равноправие, свободна българска държава „със свое знаме", българска войска, независима от турците администрация и безпристрастен съд[117].

Това е цяла политическа програма, изложена в лицето на закоравелите носители на идеята за вечното преимущество и господство на „правоверните" над „гяурите".

Следствието и процесът на участниците в Старозагорските събития следователно не остават без политическо отражение. Тяхното поведение и техните искания изтъкват националната зрелост на българите, разкриват пред света техните тежнения, задълбочават моралната криза сред турската управляваща върхушка. По различни пътища всичко това достига и до българската интелигенция, до народните маси и спомага за по-нататъшното развитие на националните и политическите им стремления.

През есента на 1875 г. освен в Старозагорско опити за въстание са направени и на други две места в страната – в Шуменско и Русенско.

Още при завръщането си от Букурещ от общото събрание Н. Обретенов, определен за апостол в Русенско, Шуменско и Варненско, посещава Шумен. Той остава много доволен от състоянието на Шуменския революционен комитет и от готовността му да се вдигне на оръжие в уречения ден. Тези свои мисли той споделя с руския вицеконсул във Варна[118]. До началото на 1875 г. начело на Шуменската организация, наброяваща около 400 членове, е изтъкнатият революционер, учителят Панайот Волов. След приключението с т. нар. френска сватба (шумна демонстрация на шуменски младежи против женитбата на местна девойка за френски инженер) Волов е принуден да емигрира, а организацията преживява временна криза. Той е заместен от своя близък помощник Атанас Стойков Ковачев, а ръководството на комитета – преустроено[119]. В периода до септември комитетът съсредоточава своите усилия за набавяне на оръжие, барут и други военни принадлежности за бъдещото въстание.

Никола Обретенов, а по-късно и Иларион Драгостинович се запознават на място с дейността на Шуменския революционен комитет и дават указания за бъдещото въстание. Съгласно предварителния план от Шумен и Шуменско трябвало да се организира голяма чета, която да потегли и да се съедини с въстаниците от Котленско и Сливенско в Балкана. За сборен пункт на съсредоточаването на въстаниците от града и селата е определена планината южно от с. Драгоево, Шуменско. За военни ръководители са избрани известни бивши харамии, използвани до този момент в тайната комитетска охрана и полиция – Димитър Н. Преславски, Спиридон Панев, Панчо Пракицов и Стоян Кумбелиев.

И Шуменската организация не е пощадена от предателството на местните чорбаджии. Двама от най-дейните членове на комитета – Кръстю Кючуков и Вълю Харизанов, – предупредени за издайничеството от родолюбивия митрополит Симеон, се спасяват с бягство във Варна.

По искане на Русенския комитет за войвода на червеноводската чета е изпратен друг деен участник в шуменската дружина – Върбан Йорданов. В това време – 13 септември 1875 г. – пристига куриер от Русенския комитет, който донася съобщението за обявяването на въстанието.

Шуменският революционен комитет незабавно взема мерки за мобилизацията на революционните сили в града и околността и за изпълнение решението на БРЦК. Оръжието съгласно плана предварително следвало да се изнесе и складира на безопасно място в планината между с. Драгоево и гр. Преслав. От града трябвало да излязат 200 души, разделени на две чети, селските групи да се съсредоточат също на сборния пункт. Решенията на Шуменския революционен комитет за обявяване на въстание обаче срещат съпротивата на някои колебливи членове и десятници и преди всичко на четиримата войводи. Техните мотиви – по-точно на войводите, първоначално са, че външнополитическата обстановка е неблагоприятна, а впоследствие изявяват искане комитетът да обезпечи парично семействата им. На тази основа възникват вътрешни противоречия и борби. Войводите започват агитация сред членовете на организацията против въстанието, която не може да не окаже влияние на мнозина, особено на по-колебливите. Само най-твърдите и последователни членове на комитета и главно по-смелите и събудени младежи не отстъпват от решението.

На 14 септември към с. Драгоево е отправена каруца с 30 пушки и муниция, придружена от четирима младежи – комитетски членове. На 15 септември по посока на с. Върбица и гр. Преслав потегля друга група от трима души начело с Драган Стоянов, а вечерта на 16 септември близо до града се събира трета група от 12 души. Поради вътрешните разногласия мнозина от обещалите да въстанат не се явяват на сборния пункт. Под ръководството на Атанас Стойков групата потегля за сборния пункт към с. Драгоево. Тук към нея се присъединяват нови трима въстаници (други двама предварително биват заловени от властите) от Шумен, но надеждите за въстание в селата наоколо се оказват напразни. Малката чета потегля на 18 септември към с. Върбица, а след това – към гр. Котел. Няколко души, изпратени за оръжие и хляб в с. Драгоево, се изгубват и вече не успяват да се присъединят към четата. Атанас Стойков слиза сам в града и от местен комитетски човек узнава за нареждането на БРЦК за отлагане на въстанието и липсата на всякакво движение в Сливенско и Котленско. При това положение се взема решение всеки сам да търси спасение и по безопасен начин да се върне в града. Оръжието бива укрито и поединично четниците потеглят по обратния път с надеждата, че отсъствието им от града не е забелязано от властта. С това завършва опитът на Шуменската комитетска организация за въстание[120].

Междувременно властта успява да арестува двама шуменски младежи, доведени от Рафаил Мошев в хана в с. Драгоево, и други четирима, дошли по собствена инициатива в селото.

Арестите по селата, главно в с. Драгоево, в гр. Преслав и особено в Шумен, започват още след първите известия за появилата се чета. Няколко потери тръгват по пътя на четата и биват изпратени в балканските райони.

От Силистра са изпратени заптии за подкрепление на местната власт. Последователно властта залавя почти всички четници, някои селяни от с. Драгоево, жители на гр. Преслав, Дивдядово и др.[121]

Властта взема строги мерки за разкриване на комитетската мрежа и арестува голям брой българи, една част от които без всякаква вина. Репресиите на властта се придружават с произволите на мюсюлманското население и над беззащитните селяни. Животът в такъв голям занаятчийски център, какъвто е Шумен по това време, напълно замира. Военните власти получават заповед да упражняват контрол за реда в града и да усилят нощния караул[122].

Появата на шуменските младежи около Котел предизвиква паника и сред властта в района на балканските селища, а и оттатък Балкана – в Сливен. Незабавно за града са отправени войски, минаващи на път за Ниш, също и части от Казанлък, а в българската част на града е направен пълен обиск и е намерено и иззето много оръжие[123]. Същевременно се вземат строги мерки за охраната на жп линията Варна – Русе.

Арестите в Шумен обхващат не само заловените с оръжие, уличените участници в четата, но и други членове на комитетската организация. Според секретаря на руския вицеконсул в Русе И. П. Крилов в Шумен са арестувани около 100 души: „Всички тези хора са млади, учители и ученици, едва завършили учението в българските училища“[124].

Намесата на висшите власти за умиротворяване на страната, застъпничеството на шуменското гражданство и подкрепата, която цариградските вестници на своите страници оказват на шуменските младежи, принуждават следствените власти да действат по-бързо и снизходително.

От арестуваните само 34 души са изпратени в областния съд в Русе.

През ноември 1875 г. съдът осъжда осем от обвиняемите начело с Атанас Стойков на доживотно заточение в гр. Мосул (Ирак). На следващата година – през август, седем от тях (Сувалаки Петров починал в русенския затвор) са изпратени в Мосул и освободени след края на Руско-турската освободителна война[125].

Макар и ограничено, движението на българската революционна младеж в Шумен има съществено значение. Самият факт, че се подготвя въоръжена акция в града с най-големия по това време гарнизон в българските земи, дори и на целия Балкански полуостров, показва на османското правителство, на всички чужди наблюдатели порасналото национално съзнание и пълна решителност на народа за борба. „Забележително е – пише в цитирания вече доклад И. П. Крилов, в който донася за арестите в Шумен и Русе, – че арестите не правят на патриотите никакво тежко впечатление. Цяла България по техните думи чака само благоприятен случай, за да се вдигне масово... Струва ми се, че не е далече действително времето, когато като един човек ще въстане цяла България.“[126]

Третото огнище на въстаническата подготовка и действие по време на Старозагорското въстание от 1875 г. е Русенско, или по-точно с. Червена вода, където също се формира революционна чета. Тук, както вече бе изтъкнато, още с пристигането си апостолът Никола Обретенов насочва усилията си да се формира чета от с. Червена вода и тя да послужи за ядро, около което да се присъединят и въстаниците от целия Русенски край. По предварително приетия от БРЦК план в този район се предвижда да премине и чета от Влашко, ръководена от Филип Тотю. Обединени в един голям отряд, четници и местни въстаници следва да се отправят към Търново – Горна Оряховица и заедно с четите от Търновски окръг да заемат балканските височини около Габрово.

Въстаническата подготовка в с. Червена вода под ръководството на учителите Тома Кърджиев и Велко Абаджиев се извършва много добре. Местният революционен комитет „Каран“ събира средства за закупуване на оръжие и извършва агитационна дейност сред населението. Селото Червена вода тези дни – началото на септември – живее изцяло под знака на бъдещото въстание[127]. Провеждат се и военни упражнения. Според записките на неизвестен автор, участник в събитията, Тома Кърджиев учи въстаниците „как да се бранят, как да нападат и др.“[128] Оръжието се закупува предимно от Букурещ и Гюргево и през Дунава се складира в дома на Баба Тонка – а оттам по различни начини се доставя на Червеноводския революционен комитет. Четниците се сдобиват и с няколко униформени облекла, подарени от русенския търговец Михаил Михалев[129].

В дома на Баба Тонка, в който според Захари Стоянов „по това време се работело деятелно, като в арсенал“, дъщеря ѝ Петрана Обретенова извезва знаме за червеноводската чета. Лъвът на знамето е изрисуван от комитетския работник Тодор Чунчулов. По-късно същото знаме се развява на парахода „Радецки“ и вдъхновява Ботевите четници до Врачанския балкан[130].

В навечерието на въстанието червеноводските дейци се безпокоят от липсата на опитен войвода, както и за точната дата за обявяването на въстанието, начините, по които ще премине четата от Влашко и ще се съедини с местните въстаници. Ръководството се безпокои и поради недостатъчното налично оръжие, възприетата четническа тактика и т. н. Още в писмо от 2 септември до Ив. Драсов Н. Обретенов пише: „Ако някой войвода, който може да предвожда 100–200 души и да може да ги изведе в случая на Балкана, т. е. да бъде много малко опитен, то искаме да доди право в село Червена вода... Той ще бъде приет там с отворени гърди от братята селяни."[131] Впоследствие Шуменският комитет изпраща Върбан Йорданов за войвода на червеноводската чета.

Още по-тревожен е въпросът с оръжието. На 16 септември в ново писмо до Ив. Драсов Обретенов изтъква: „Като разгледаха (четниците – *бел. авт.*) сичките оръжия и припаси, видяха се чи малко ще отговарят на званието си, а особено нямат достатъчно барут и куршуме"[132]. Датата за обявяването на въстанието в Русенско зависи и се определя от деня на преминаването на четата от Влашко, която трябва да премине „между Рахова и Бабова, които стоят 6 часа от долу Русе; от там ще потеглят право за Сърнабейкьово и от там за Ново село и Червена вода"[133]. Обретенов и Кърджиев настояват въстанието в окръга да бъде обявено след преминаване на четата, а дейците от Влашко, по-специално Драсов, искат обратното. На 18 септември Тома Кърджиев пише с болка на Никола Обретенов: „И тази нощ осъмнахме тука. Цяло село снощи беше на крак и с нетърпение очакваше братята отсреща. Същото било и в Ново село. Довечера, ако не мине четата, ний непременно трябва да се измъкнем със 7–8 души из селото, та каквото даде бог"[134].

Кърджиев изтъква още в писмото си, че ако не премине чета, въстаниците ще бъдат ограничен брой, но ако тя навлезе през Дунав в Русенско, повече от 100 души ще я последват, още повече че комитетските дейци се надяват тя да донесе и оръжие. „Трябва оръжие, оръжие" – заключава той в писмото си.

Кърджиев се страхува и от предателство. То действително не закъснява. Предизвестен за подготовката на въстанието, русенският владика Григорий Доростоло-Червенски сутринта на 19 септември повиква при себе си, изпращайки файтона и гавазина си, Тома Кърджиев и свещениците от Червена вода. Кърджиев и свещениците, считайки, че владиката ги вика по селска работа, се явяват в митрополията, но биват арестувани. Тома Кърджиев е изпратен в русенския затвор, а оттам – за следствие в Стара Загора, за да отговаря по разкритията, които е направил Андрей Момчев[135].

Предателството и арестуването на Тома Кърджиев внася смут и колебание сред въстаническите редици. Големият ентусиазъм, с който е положена клетвата и осветено знамето на 17 септември в селската черква пред очите на всички селяни, сега се превръща в уплаха. Само малцина – най-ревностните и смели комитетски дейци – решават да развеят знамето и начело с войводата Върбан Йорданов потеглят по предварително начертания маршрут. Очаквало се селищата на запад, подготвени и ръководени от Лазар Свищовлията, да подкрепят малката група червеноводски въстаници.

На 21 септември вечерта от с. Червена вода излиза чета в състав от 17 човека и потегля за с. Табачка, а оттам, след като към тях се присъединяват само двама русенци – към с. Хюджекьой (Захари Стояново) с цел да достигне Горна Оряховица. След като се лута три дни и нощи, четата достига близо до с. Широково.

От разказа на местен човек, запознат с комитетските дела, се разбира, че р. Янтра е придошла, че мостът на реката е охраняван от турски пост и най-важното, че за въстание към Търново и Горна Оряховица не се говори. При тази обстановка четниците решават да се разпръснат и си отидат по домовете, като се заклеват да не издават нищо и никого. Войводата Върбан Йорданов се укрива в Узуновия дюкян в с. Широково. Тук той бива предаден и убит. Ето как предава неговия край Никола Обретенов, чийто разказ може да се счита за най-достоверен: „В Широково Кара Иван, вместо да го укрие, предава го на стражата от татари и тя го подкарва за града с вързани ръце. Като дошли до чешмата край селото, войводата поискал да пие вода и стражата му развързала ръцете. Възползван от това, Върбан извадил скрития си револвер и убива едного от стражата, а другия ранява. Турците в селото веднага се притичват и го съсичат на мястото“[136].

Съдбата на останалите четници от червеноводската чета е по-щастлива – една част от тях, главно русенци, избягват в Румъния, а други са арестувани и подложени на разпит. За тяхна чест те удържат клетвата си, отричат участието си в четата. Макар властта да има известни косвени доказателства за червеноводското приключение, поради указанията на Портата за омаловажаване размера на въстанието те биват освободени[137]. С тези три огнища на въстание и четническа подготовка завършва опитът на БРЦК да вдигне общонародно въстание в България през есента на 1875 година.

Революционните събития през 1875 г. – прелюдия към ново въстание в България

Многобройни са причините за неуспеха на подготвяното през 1875 г. въстание в България. На първо място това са причини от организационно естество. БРЦК в Букурещ, който поема в свои ръце задачата по организирането на въстанието, не се оказва в състояние да реши основните въпроси за намирането на средства, изпращането на оръжие и войводи за комитетите в страната, подготовката и преминаването на чети от

Влашко и Сърбия в България. Наред с това в решителния момент пред общонационалното въстание БРЦК се оказва изолиран от останалите течения на освободителното дело. Напразни остават опитите му да привлече широките кръгове на либералната емигрантска буржоазия (тя има сила и влияние главно в комитетите по различните румънски градове) въпреки включването на техни представители в комитета – К. Цанков и Ив. Кавалджиев. Групата на „старите" след известно колебание в началото на септември взема напълно отрицателно отношение както към комитета, така и към подготовката на каквато и да е въоръжена акция в страната.

БРЦК още отначало подценява въстаническата подготовка като важен фактор за успеха на въстанието. Не само времето, определено за тази подготовка, е кратко, но и принципите на революционно-организаторска работа, завещани от Левски, биват пренебрегнати. Отстъпление от тези принципи е и възприетата четническа тактика, която с основание някои местни дейци критикуват.

Слаба се оказва и ръководната и организаторска роля на Търновския революционен комитет, който по това време се счита за централен по отношение комитетите в страната. Търновският комитет в последния момент променя взетото решение за обявяване на въстанието – 16 септември, и телеграмата, изпратена от Иван Хаджидимитров, сварва Старозагорската и част от Шуменската организация на оръжие. Контрапаролата за въстанието обрича въстаналите вече райони на пълна изолация и поражение, което фактически представлява обезкръвяване на вътрешната революционна организация и дава отражение в бъдещите революционни борби.

Поради всички тези слабости, както и избрания неблагоприятен сезон и неизяснените външнополитически събития на Балканите, българската революционна партия в страната в навечерието на въстанието се оказва на два полюса. Част от по-старите революционни кадри и много от революционните комитети, преминали през школата на Левски, се отказват от участие в едно неподготвено и преждевременно дело, с което се рискува бъдещето на цялата организация, успехът на делото въобще.

В хода на подготовката и въстанието биват допуснати още редица слабости и недостатъци: слаба организация, лошо въоръжение, неяснота при подаване сигналите за въстанието, тактическа безпомощност и пр.

Съществена причина за неуспеха на движението през 1875 г. оказва поведението на едрата буржоазия – чорбаджиите, и пасивността на по-голямата част от средната буржоазия. Чорбаджийските среди почти навсякъде се изявяват като открити противници на въстанието и на места извършват предателски дела. По-друго е поведението на средната и дребната буржоазия в страната. Тя е заинтересована от освобождението на България, от премахване тежестите на полуфеодалното османско господство, но все още не е ангажирана широко в революционното дело. Революционната агитация през 1875 г. се ограничава до голяма степен предимно сред младежите и сред селските среди.

В това се заключават основните причини от вътрешноорганизационно, тактическо и класово естество за неуспеха на въстанието от 1875 година. Несъмнено към тях трябва да причислим и такива от външнополитически характер – преодоляването на конфликта между Сърбия, Черна гора и Турция през 1875 г.; твърдата позиция на Русия за умиротворяването на Балканския полуостров поради опасността да бъде въвлечена във война; покровителството на другите европейски държави над Османската империя. Всичко това позволява на Портата бързо и леко да се справи с избухналите краткотрайни движения в българските земи.

Въпреки неуспеха въстанието от 1875 г. има определено историческо значение в освободителното дело на българския народ.

В историческата литература досега обикновено се изтъкват само ограничените му размери и обхват и се посочват незначителните бойни успехи на въстаниците. В действителност въстанието довежда до важни политически резултати и дава ценни поуки за бъдещите борби, служи за урок и генерална репетиция за Априлското въстание от 1876 година.

Колкото и слабо да е въстанието на българите през 1875 г., все пак то намира известен външнополитически отзвук. И това е съвсем оправдано. Наред с Херцеговина и Босна, които са в периферията на Османската империя, революционното брожение започва и в най-централните ѝ дунавски и тракийски области, което вещае краха на „болния човек“. Това разгаря апетитите за подялбата на османското наследство, изостря конкурентната борба на европейските държави за бъдещото политическо влияние и господство на Балканите.

Въстанието в българските земи, последвало след неколкомесечната борба на славяните в Херцеговина и Босна, следователно поставя на по-преден план пред европейската дипломация т. нар. Източен въпрос.

С най-голямо внимание движението на българите се следи от руската дипломация. До този момент руското правителство не променя своето становище по балканските проблеми – да води примирителна политика и да се стреми към локализация на конфликта. В този смисъл то действа спрямо въстаниците в Босна и Херцеговина, такава линия застъпва и пред Сръбското и Черногорското княжество, затова счита и въстанието в България за несвоевременно. Но след избухване на въстанието и последвалите репресии над българските патриоти то взема в свои ръце защитата им. Демарша на граф Н. П. Игнатиев пред великия везир за снизходително отношение към задържаните български въстаници и заговорници дава положителни резултати. В няколко доклада до императора Н. П. Игнатиев и А. И. Нелидов изтъкват законните стремления на българския народ за подобрение на неговото положение. Първият извод за руската дипломация е да използва движението на българите от 1875 г. като повод за натиск върху Портата за провеждане на радикални реформи. „Аз счетох за свой дълг – пише Нелидов в доклад до Александър II от 13 окт. 1875 г. – да внуша на Портата необходимостта, ако има още за това време, да се проведат тук (в България – *бел. авт.*) колкото е възможно по-скоро реформи, за да може с помощта на разумни мерки да се изолират благоразумните хора от рискованите цели на революционната партия.“[138]

Старозагорското въстание улеснява особено граф Н. П. Игнатиев методично да упражнява натиск на Портата за реформи и същевременно да внушава на руското правителство необходимостта от промяна на външнополитическата концепция на канцлера Горчаков по Източния въпрос.

Поради своите мащаби и краткотрайност въстанието от 1875 г. в България не получава по-осезаемо влияние върху политиката на останалите велики сили. В общия комплекс на балканските проблеми обаче то несъмнено има своето място: за натиска на великите сили за реформи в Османска Турция, за ускоряване нотата на Австро-Унгария от декември 1875 г. (нотата на Андраши) и оживените международни преговори по Източния въпрос през втората половина на 1875 г. и началото на 1876 година.

Безспорно с оглед на тежненията на България въобще и проявеното революционно движение през септември 1875 г. в частност българският въпрос е поставен и е разглеждан на срещата на тримата министри на външните работи (на Русия, Германия и Австро-Унгария) през май 1876 година.

Априлското въстание от 1876 г., което избухва и почти съвпада със срещата в Берлин, не само задълбочава кризата, но с още по-голяма сила поставя българския въпрос като основен в цялостния източен въпрос[139].

Старозагорското въстание през 1875 г. изостря вътрешните противоречия в Османската империя и заставя Портата да обяви ред реформени актове, с които цели да избегне катастрофата. Първостепенно значение за това наистина се пада на въстанията в Херцеговина и Босна, но предвид на разпространението на въстаническата идея и в най-централната провинция на Европейска Турция Старозагорското въстание ускорява тези процеси.

На 27 септември 1875 г. в пресата официално е обявено ирадето на Портата от 20 септември, в което се отменя 1/4 част от данъка десятък на всички селскостопански произведения и се опрощават недоборите по същия данък до 1872–1873 г.; в административните областни съвети всички национални общности следва да имат представители, избираеми чрез съответните общини; дават се обещания за преустройство на жандармерията, администрацията и пр.

След ирадето от 20 септември излиза ферманът от 30 ноември 1875 г. за преобразования в съдопроизводството, обявява се нова данъчна система, прокламира се равенство на всички поданици на империята, дава се облекчение за плащането на данъка бедел и т. н.

На 30 януари 1876 г. Портата излиза с ново ираде, в което се преповтарят вече част от обявените преобразования и се обхващат някои от положенията, залегнали в нотите на Андраши от 18 декември 1875 г. и 19 януари 1876 година[140].

Реформените актове на османското правителство са посрещнати не само с пълно недоверие от немюсюлманските поданици, но и с дълбока убеденост, че те са плод на слабостта на Портата и страха ѝ от революционните движения в България, Босна и Херцеговина. „Царят го е страх от нас и дава ферман! Кураж вземат българите“ – пише в писмо до П. Хитов сливенският революционер Таньо Стоянов. „Турция е уплашена – шепнеха тук-там много разпалени патриоти и си триеха ръцете от радост“ – свидетелства З. Стоянов[141].

Реформените актове са посрещнати враждебно от мюсюлманското население. Както съобщава в един свой рапорт управляващият руското консулство в Солун до посланика в Цариград, тези актове го довеждат до ярост, защото го лишават от господстващото положение над християните. „Те никак не се стесняват за това да порицават дори и султана“[142], заключава руският дипломат.

Общото положение на Балканския полуостров и движението на българския народ през 1875 г. довеждат до общ революционен подем сред българския народ. „Създадените вътрешни и международни условия – изтъква Ал. Бурмов, – спомагат да се революционизират временно дори и онези обществени кръгове у нас, които доскоро стояха на позициите на еволюционизма. Грамадна част от българския народ, с изключение на чорбаджийството, вижда през есента на 1875 г. и пролетта на 1876 г. изход от своето тежко положение само в революцията, във въоръженото въстание.“[143] Израз на това революционизиране или „олевяване“ на българското общество дават цариградските български вестници. Макар и представители на различни прослойки на българската буржоазия, сега те говорят с гласа на националните тежнения и интереси. „Геройски е подвигът на тия вестници! – пише З. Стоянов – ... Зад гърба на печата стоеше народът, който живо протестираше чрез своите органи отживялата турска рутина и заплашваше даже правителството...“[144]

Старозагорското въстание по такъв начин разкри нарасналото национално, патриотично и политическо съзнание въобще на българския народ. „Не е излишно да прибавя, пише от своя страна в доклад от 4 октомври 1875 г. от Русе консулът И. П. Крилов до ген. Н. П. Игнатиев, че повече от никого няма да чуеш дума за осъждане на арестуваните юноши, както това беше неотдавна в Русчук, по времето на Митхад паша, когато много богати хора и особено чорбаджиите не се срамуваха скрито да наричат патриотите „злодейци“. Сега... делото на принасящите се в жертва юноши се счита за дело свято и народно. Съжаляват за тяхната участ, но се радват, че те със своите страдания пробуждат и усилват народното чувство.

Не е далеч, струва ми се, времето, когато ще въстане цяла България.“[145]

Следователно, макар и краткотрайно и неуспешно, Старозагорското въстание от 1875 г. задълбочава политическата криза в Османската империя. То същевременно разкрива повишената революционна активност на българския народ. В българските земи през есента на 1875 г. и началото на 1876 г. се създават всички признаци на революционната ситуация, които не могат да доведат до ново, всенародно въстание[146].

Старозагорското въстание от 1875 г. е поучителен урок за българската революционна партия, на българския народ за следващото масово народно въстание – Априлското от 1876 година.

Революционната обстановка, създадена в страната през 1875 г., е оценена правилно от дейците, които след потушаването на Старозагорското въстание намират убежище в Румъния. За тях всички е ясно, че въпреки неуспеха революционният дух в България съвсем не е угаснал, че е необходимо да се изработи план и се почне незабавна подготовка за ново въстание. Ст. Стамболов в едно от писмата си, писано непосредствено след прехвърлянето си във Влашко, отбелязва: „Изгубихме... – и продължава – иде пролет! Тогава ще видиме!“[147], а Н. Обретенов, като изразява болката си от неуспеха през септември 1875 г., заключава: „Както и да е, ний не ще оставим Турция на мира: или ще умрем всинца, или ще освободим България.“[148] Изхождайки именно от готовността на народните маси вътре в страната за борба, апостолите в Гюргево не поставят изобщо въпроса да има ли или не въстание в България през

1876 г., а направо пристъпват към изработване на плана за Априлското въстание.

Въстаническото движение през 1875 г. дава ценни поуки от политическо и от организационно и военнотехническо естество за бъдещото въстание в България. В писмо до П. Хитов Иван Хаджидимитров заявява: „Жалко ми е, че не можахме да се срещнем тази зима и да разумееме кои бяха причините за нашата несполука, но както и да е, ще кажем – всяка случка за добро.“[149] Наистина революционната партия не прави една цялостна преоценка и изводи от поражението – такава, каквато е било нужно да се направи от това първо по рода си дело от БРЦК. Налице са обаче редица факти, които показват, че членовете на Гюргевския комитет – най-действените представители на революционната емиграция по това време, изхождайки до голяма степен и от собствения си опит като участници в събитията от 1875 г. – правят опит да извлекат поуки от основните причини за неуспеха на въстанието и според силите и възможностите си да ги преодолеят.

Една от главните причини от организационно естество за неуспеха на Старозагорското въстание е крайно недостатъчното време, определено за политическата му и военна подготовка – по-малко от месец. Гюргевският комитет определя за подготовката на бъдещото въстание няколко месеца, а Ст. Стамболов – същият, който настоява най-много за незабавно обявяване на въстанието през 1875 г., през април 1876 г. счита, че времето за подготовка трябва да се удължи, а селяните да се възпират от преждевременни действия. Случаят със Стамболов не е изолирано и случайно явление. Старозагорското въстание е научило дейците, че въпреки готовността на народа за борба, без една системна, предварителна организаторска работа в страната, сред народа, на успех не може да се разчита.

Все с оглед на поуките от 1875 г. Гюргевският комитет набелязва мерки въстанието да не бъде ограничено само в един или два района на страната, а да добие общобългарски характер. Никола Обретенов изтъква в едно писмо, че в Гюргево решават да подготвят бунта в 24 точки на страната, та поне 4–5 да се вдигнат решително на борба[150]. България освен това е разделена на революционни окръзи и са определени апостоли, които да вдигнат населението на уречения ден.

Важна особеност на въстаническите кроежи и действия през 1875 г. е възприетата четническа тактика: намеренията да се блокира само ограничен планински район – балканските хребети от Троян до Котел; големите надежди, които се възлагат на четите, изпратени отвън като инициатори и подбудители на местните революционни сили. Тази тактика не само е критикувана в хода на подготовката на Старозагорското въстание от дейци като Тома Кърджиев и други, но претърпява и пълен провал. Нужен е нов, по-широк план за действие и нова по същество тактика – „местна революция“, т. е. повсеместно въстание по села и градове[151].

Освен това Старозагорското въстание показва нуждата от строг подбор на кадрите за революционното дело, да се предпазва то от негодните и колебливите участници и ръководители. „...Туй ще ни служи за урок, щото друг път да знаем как се прави въстание и с какви хора трябва да имаме вземане-даване“ – пише Обретенов[152].

Въстанието от 1875 г. разкрива и някои други страни и особености на революционното въстаническо дело – липсата на оръжие и на необходимостта от системни грижи по въоръжението в хода на подготовката, необходимостта от по-добра съгласуваност при обявяване на въстанието, въвличане на селските маси в преки действия, за да участват докрай в делото, вземане на по-сериозни мерки срещу действията на местното мюсюлманско население (башибозука), което ще се яви като първа опасност за въстаналите центрове, и пр.

Следователно Старозагорското въстание от 1875 г., макар и слабо подготвено, ограничено по обхват и съвсем краткотрайно, дава възможност на ръководителите на българското националнореволюционно движение да извлекат ценен опит и поуки за организирането на Априлското въстание от 1876 година.

Всичко това несъмнено обуславя особеното му историческо значение в развитието на българското националнореволюционно и освободително дело.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Дамянов, С.* Франция и българската национална революция. С., 1968; *Киняпина, Н. С.* Внешняя политика России второй половины XIX века. М., 1974, 140–143; *Априлското* въстание и източната криза. Поредица „Балкани“, № 4. С., 1977 (в същия сборник вж. по-подробно за характера и същността на Източната криза, за политиката на балканските страни и великите сили, както и литература по въпроса); *Косев, Д.* Русия, Франция и българското освободително движение (1860–1869). С., 1978; *Косев, К.* Бисмарк, Източният въпрос и българското освобождение 1856–1878 година. С., 1978; *Хр. Христов.* Освобождението на България и политиката на западните държави 1877–1878. С., 1968 и др.

[2] *Косев, Д.* Отражението на Кримската война (1853–1856 г.) в България. – Истор. преглед, 1946–1947, № 2; Положението на българския народ преди Априлското въстание. – Истор. преглед, 1947–1948, № 2; *Бурмов, Ал.* Нарастване на революционния подем сред българския народ през 1875–1876 г. – Истор. преглед, 1950–1951, № 1, *Миллер, А. Ф.* Краткая история Турции. М., 1948; *Косев, К.*

За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1968, 147–173; *Тодоров, Г. Д.* Временното руско управление в България през 1877–1879 г. С., 1958, 7–29.

[3] *Вукчевић, М.* Црна гора и Херцеговина у очи рата 1874–1876. Цетинье, 1950, 50–52, 80; *Чубриловић, В.* Босански устанак 1875–1878. Београд, 1930; *Чубриловић, В.* Буне и устанци Босни и Херцеговини у XIX в. Београд, 1952.

[4] *Чубриловић, В.* Босански устанак... 389–391; *Чубриловић В.* Буне устанци Босни и Херцеговини... с. 125; *Освобождение* Болгарии. Т. I. М., 1961, 22–25, 27–34, 53–56, 64–70, 77–85, 91–92, 97–102, 141–146; *Никитин, С. А.* Славянские комитеты в России в 1858–1876 г. М., 1960; *Истомин, Ф. М.* Краткий очерк деятельности С.-Петербургского славянского благотворительного общества за 25 лет его существования (1866–1893). СПб, 1893.

[5] *Вукчевић, М.* Цит. съч., с. 68 и сл.; *Освобождение* Болгарии. Т. 1, 27–34, 77–85.

[6] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, 56–59.

[7] *Пак там,* 97–102, 119–122, 154–159; *Вукчевић, М.* Цит. съч., с. 187 и сл.

[8] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, 34–36.

[9] *Татищев, С. С.* Император Александр II, его жизнь и царствование. Т. 2. СПб, 1911, с. 277; *Милютин, Д. А.* Дневник. Т. 2, 46–58; *Освобождение* Болгарии. Т. 1, 34–37, 59–64; Записки графа *И. П. Игнатиева,* 1875–1877 г. г. – Ист. вест. Т. 135, СПб, 1914, январь 1914, с. 454.

[10] *Киняпина, Н. С.* Указ. произв., 148–149; *Хвостов, В. М.* История на дипломацията. Т. 2. Дипломацията в ново време (1871–1914). Превод от руски. С., 1965, с. 88 и сл.; *Ерусалимский, А. С.* Бисмарк: дипломатия и милитаризм. М., 1968, с. 114 и сл. М., 1968, с. 114 и сл.; *Сказкин, С. Д.* Конец австро-руско-германского союза. М., 1974; *Косев, К.* Бисмарк, Източният въпрос и българското освобождение 1856–1878. С., 1978 и др.

[11] *Чубриловић,* В. Буне устанци Босни и Херцеговини... 45–49.

[12] *Освобождение* Болгарни. Т. 1, 34–38.

[13] *Пак там,* с. 43.

[14] *Величков, К.* В тъмница и други спомени. С., 1931, с. 23.

[15] *Освобождение* Болгарии. Т. 1. с. 50.

[16] *Бурмов, Ал.* Нарастване на революционния подем сред българския народ, 224–225.

[17] *Ботев, Хр.* Съчинения. Т. 2. Автентично издание под редакцията на Ал. Бурмов и Ст. Божков. С., 1960, с. 237, 258.

[18] *Шарова, Кр.* Априлското въстание и борбата за освобождение на другите южнославянски народи. – В: *Априлско* въстание 1876–1966. С., 1966, 132–135; 138–139.

[19] НБКМ, БИА, ф. 2, д. 7, л. 5–6; ф. 5, д. 6, л. 13–14.

[20] *Пак там.*

[21] *Бурмов, Ал.* Към историята на руско-българските връзки през 1876 г. „Българско човеколюбиво настоятелство" в Букурещ. – Изв. на Инст. за бълг. история при БАН, 1951, т. 1–2, с. 82.

[22] *Бурмов, Ал.* Български революционен централен комитет. С., 1950, 132–133.

[23] *Ботев, Хр.* Съчинения. Редакция и коментар Ал. Бурмов. Т. 1. С., 1948, с. 247.

[24] НБКМ, БИА, ф. 5, л. 68–69; *Освобождение* Болгарии. Т. 1. с. 38.

[25] *Архив* на Възраждането. Т. 1. Под редакцията на Д. Т. Страшимиров. С., 1908, с. 231.

[26] *Бурмов, Ал.* Български революционен... 136–137.

[27] *Пак там,* 137–138.

[28] НБКМ, БИА, II В, 2, л. 156.

[29] *Архив* на Възраждането. Т. 1, с. 305.

[30] *Великов, Ст.* Протокол на БРЦК от 12 август 1875 г. – Читалище, 1948–1949, № 3, 8–12; *Освобождение* Болгарии. Т. 1, 70–71.

[31] В писмо от 11 септември 1875 г. на Търновския революционен комитет до Н. Обретенов се казва изрично: „[Дра]сов да не мисли, че сам може да свър[ши нещо]" (*Освобождение* Болгарии. Т. 1, с. 107).

В друго писмо от 12 септември до П. Хитов Иван Хаджидимитров пише: „Букурещките работи не трябва само на Драсова и Шопова да се остават" (пак там, с. 111). Търновският комитет по този начин се противопоставя на почти едноличното ръководство на БРЦК от страна на Ив. Драсов и Др. Шопов в навечерието на въстанието (*Ал. Бурмов*, БРЦК, с. 153).

[32] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, с. 86.

[33] Дума на българските емигранти, 12 юни 1875.

[34] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, с. 75.

[35] *Страшимиров, Д. Т.* История на Априлското въстание. Т. 1. С., 1907, 172–179; *Бурмов, Ал.* Кризата в Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет. – Истор. преглед, 1957, № 2, с. 61. Според първия автор за главни райони на действие са определени Търновски, Ловешки и Старозагорски. Ал. Бурмов прибавя и Русенско-Шуменски и Сливенски окръг.

[36] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, 86–87.

[37] Планът се изяснява въз основа на няколко писма, разменени между БРЦК и вътрешните революционни дейци, между Търновския и Русенския революционен комитет и др. – *Архив* на Възраждането. Т. 1, с. 137–138, 140, 186; *Освобождение* Болгарии. Т. 1, с. 110–111, 116 и др.

[38] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч., 183–187; *Унджиев, Ив.* Георги Бенковски. Биография. С., 1983, 48–53.

[39] *Архив* на Възраждането. Т. 1, 137–138.

[40] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, с. 115, 140.

[41] *Бурмов, Ал.* Български революционен... с. 42.

[42] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч., 181–182.

[43] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, с. 117; *Улунян, А. А.* Априлското въстание 1876 г. и Русия. С., 1983, 30–39. (В същото изложение авторът не само изнася подробни данни за мисията на Хр. Ботев в Русия през 1875 г., но отхвърля аргументирано и версията, че поетът революционер по това време е посетил граф Н. П. Игнатиев в Цариград.)

[44] *Шарова, Кр.* Цит. съч., с. 140.

[45] *Пак там,* 141–142; *Абаджиев, Т.* Два документа по подготовката на Старозагорското въстание през 1875 г. – Изв. на държ. архиви. Т. 12, 1966, 124–127.

[46] В писмото на В. Д. Кулев до БРЦК от 26 август 1875 г. по повод на събирането на средства сред българската емиграция в Слатина се казва: „Вашите богаташи отговарят, че дойде не видели нещо, не давали нищо – и тук е същото" (*Абаджиев, Г.* Цит. съч., с. 125).

[47] *Архив* на Възраждането. Т. 1, 236–237.

[48] *Пак там,* с. 286.

[49] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, 89–90.

[50] *Априлско* въстание 1876. Т. 1, 61–64; *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч., 182–183.

[51] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч., 183–187; Напоследък съветският учен Акоп Улунян (цит. съч., с. 32) изказва съображения, че „подпалването на столицата на Османската империя е било отменено по политически съображения“. Авторът се основава на едно писмо на Т. Н. Минков до Н. К. Гирс, в което се изтъква, че при среща с Ботев той (Минков) посочил, че с подобни постъпки българите „убиваме нравствения си престиж пред очите на Европа“. В резултат на това последвали разпореждания да не се осъществява акция. Съществуващата документация, както и възобновяването на същия план при подготовката на Априлското въстание от 1876 г. са обаче сериозно основание да считаме въпроса все още за дискусионен.

[52] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, с. 92.

[53] *Обретенов, Н. Т.* Спомени за българските въстания. С., 1983, с. 151.

[54] *Улунян, А. А.* Нови документи за революционната дейност на Л. Каравелов, В. Левски, Хр. Ботев и П. Хитов из руските дипломатически архиви. – Истор. преглед, 1969, № 5, 86–87.

[55] *Архив* на Възраждането. Т. 1, с. 286.

[56] *Пак там*, с. 287.

[57] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, с. 108.

[58] Доскоро се считаше, че в този район е изпратен Христо Иванов–Големия. Проф. Ал. К. Бурмов основателно изтъква, че се касае за Христо Караминков–Бунито, участник в Търновския революционен комитет още от времето на Левски. Христо Иванов–Книговезеца отказва да вземе участие в подготовката на Старозагорското въстание, считайки, че сезонът е неподходящ, времето за подготовката му – малко. (*Бурмов, Ал.* Български революционен... ,с. 55); *Архив* на Възраждането. Т. 1, с. 286.

[59] *Марковски, М. Ив.* Спомени и очерки из българските революционни движения (1873–1876). Ловеч, 1925, 14–15.

[60] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, с. 111.

[61] *Пак там*, с. 116.

[62] *Пак там*

[63] *Унджиев, Ив.* Васил Левски. Биография. С., 1980, с. 287; *Койчева В.*, Старозагорското въстание 1875. С., 1975, с. 34.

[64] *Бурмов, Ал.* Български революционен... с. 101.

[65] *Койчева, В.* Цит. съч., 34–36. В този, както и в други трудове и статии авторката разглежда на основата на съществуващия и много нов, оригинален материал, критично и най-всестранно развитието на революционното дело в Старозагорско; също така и подготовката, избухването и развоя на въстанието от 1875 г. в Стара Загора и околността.

Използвам случая да изкажа благодарността си на авторката за предоставената ми възможност да ползвам трудовете ѝ в ръкопис, както и събраните във фондовете на Окръжния исторически музей в Стара Загора неиздадени ръкописни спомени за Старозагорското въстание.

[66] *Кънев, Н.* Бележки за Старозагорското въстание на Христо Стойчев Шиваров, секретар-деловодител на Старозагорския революционен комитет. – Изв. на държ. архиви. Т. 18, 1969, с. 189.

[67] *Койчева, В.* Цит. съч., с. 36.

[68] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, 90–91. Стамболов съобщава за БРЦК, че същият черногорски капитан искал 1500 турски лири, за да повдигне своите 2000 черногорци, за да превърнат Цариград „на прах“. БРЦК, естествено, не намира нужните средства, а пък и практическото дело има напълно авантюристичен характер.

[69] *Пак там.*

[70] *Кънев, Н.* Цит. съч., с. 190.

[71] *Иванов, П.* Възпоминания от разбърканите времена. Пловдив, 1884, с. 3.

[72] *Койчева, В.* Цит. съч., 39–46.

[73] *Кънев, Н.* Христо Шиваров и неговите „Бележки от Старозагорското въстание". – Истор. преглед, 1973, № 5, с. 111.

[74] *Андонов, Ив.* Из спомените ми от турско време. Ч. I. Пловдив, 1927, 44–45.

[75] *Пак там,* с. 46.

[76] *Стоянов, З.* Записки по българските въстания. Съч. Т. 1. С., 1965, с. 144.

[77] *Кънев, Н.* Бележки за Старозагорското въстание... – Изв. на държ. архиви. Т. 18, 1969, с. 191.
По въпроса за броя и разположението на сборните пунктове в източниците има разногласие. Правилно Н. Кънев възприема данните на Хр. Шиваров за 4 сборни пункта като най-правдоподобни (*Кънев, Н.* Христо Шиваров и неговите „Бележки...", с. 111).

[78] *Димитров, Г.* Княжество България. Ч. 2. Пловдив, 1897, с. 373.

[79] *Койчева. В.* Цит. съч., 40–45.

[80] *Кънев, Н.* Бележки за Старозагорското въстание... с. 191.

[81] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, с. 111.

[82] *Архив* на Възраждането. Т. 1, с. 139.

[83] *Кънев, Н.* Бележки за Старозагорското въстание... с. 191.

[84] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 147.

[85] *Марковски, М. Ив.* Цит. съч., с. 15.

[86] *Андонов, Ив.* Цит. съч., с. 45.

[87] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч., с. 212; *Бурмов, Ал.* Кризата в БРЦК... с. 55.

[88] На 21 ноември 1872 г. Левски, след като получава писмото на Каравелов по Матей Преображенски, на събрание със Старозагорския комитет отхвърля предложението за въстание: „След едно дълго и сериозно размишление върху реченото писмо, пишат старозагорските дейци до Сливенския комитет, нашето мнение беше съвсем противно", а в писмото до БРЦК заявяват: „Ако е възможно, да се предвари засега пламването на революцията поне до една година", защото „и според наставленията на Аслан Д-оглу (В. Левски – *бел. авт.*) и най-изветрелият човек не би повярвал, че е възможно да излезе със сполука таквоз бързо движение, когато ние в нищо още не сме приготвени" (*Унджиев, Ив.* В. Левски... 294–295). Още по-категоричен е в спомените си Хр. Шиваров, който свидетелства, че Левски е против „тая прибързана акция" и задължава Старозагорския революционен комитет да изпрати в препис писмото до БРЦК на комитетите в Чирпан, Сливен и Хасково (*Кънев, Н.* Бележки за Старозагорското въстание... 183–184).

[89] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, 95–96.

[90] *Пак там,* 92–93.

[91] *Улунян, А. А.* Нови документи за революционната дейност... 55–66, 77.

[92] *Улунян, А. А.* Из истории национально-освободительного движения Болгарии 60–70-х годов XIX в. (Из донесениях русских дипломатов). – Изв. Инст. ист., 16–17, 1966, 296–297.

[93] Според нас това е една от главните причини за неуспеха на БРЦК за консолидация на всички сили на българската емиграция в Румъния през лятото и есента на 1875 г., включително и на „старите", които до този момент се колебаят, а отсега нататък вземат напълно отрицателна, дори враждебна позиция към подготвяното въстание.

[94] В писмо на Търновския революционен комитет до Н. Обретенов от 11 септември 1875 г. намираме изрично свидетелство за това: „Карамихалев (българин, драгоманин в руското консулство в Русе, съучастник в революционното дело – *бел. авт.*) ти казал, че (Русия не ще) да вземе участие в [дв]ижениет[о ни]. Вие му разправе[те] да пише на приятелите си в Русия, [че бълг]арския народ е решен вече без оръжие [в ръка д]а постоянства дотогаз, докато [и]згубят съвсем силите си“ (*Освобождение* Болгарии. Т. 1, с. 108).

[95] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, 111–114, 123–124.

[96] Окръжен народен музей – Стара Загора. *Спомени* на Господин Хаджиславов (ръкопис), с. 259.

[97] *Пак там,* с. 260.

[98] *Койчева, В.* Цит. съч., 38–47.

[99] За броя на четниците има различни мнения, но те са в рамките на тази цифра – вж. *Койчева, В.* Старозагорското въстание през 1875 г. в непубликуваните спомени на четирима съвременници. – Музеи и паметници на културата, 1964, № 4, с. 19.

[100] *Стоянов, З.* Цит. съч., 153–154.

[101] *Пак там,* 155–178.

[102] *Пак там,* 183–184; *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч., 201–204.

Създадени са различни версии за гибелта на двамата братя. На основата на съществуващите данни последната ни се струва най-правдоподобна.

[103] *Минков, М.* Спомени (машинопис). – Окръжен народен музей – Стара Загора V/C, 58, 79–81.

[104] *Кънев, Н.* Бележки за Старозагорското въстание... с. 194.

[105] Най-пълно и точно проследяване броя на въстаниците, на четите и съдбата им прави в двата си труда В. Койчева (Старозагорското въстание от 1875 г. и Революционната организация в Старозагорско), на чиято основа излагаме и фактите около конкретното протичане на въстанието в Старозагорско.

[106] *Кънев, Н.* Бележки за Старозагорското въстание... 196–197.

[107] *Спомени* на Господин Хаджиславов... с. 262.

[108] *Кънев, Н.* Бележки за Старозагорското въстание... с. 197.

[109] Андрей Момчев е в течение на цялата подготовка по организирането на въстанието, познава комитетската мрежа в Старозагорско, изпращан е за връзка и с Търновския революционен комитет. Той издава имената на няколкостотин души от Старозагорско, Чирпанско, Казанлъшко, Новозагорско, дори Русенско. След Освобождението, компрометиран в очите на всички свои съграждани, той се преселва от Стара Загора, като променя дори и името си.

[110] *Кънев, Н.* Бележки за Старозагорското въстание... 202–203; Записки на Стефан Минчев (ръкопис), Окръжен народен музей–Стара Загора, с. 63 и сл.

[111] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, 127.

[112] *Спомени* на Господин Хаджиславов... с. 265.

[113] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, 147–148.

[114] *Спомени* на Господин Хаджиславов... с. 274.

[115] *Пак там,* 267–274.

[116] *Пак там.*

[117] *Из архивата* на Найден Геров. Кн. 1. С., 1911, с. 8.

[118] *Улунян, А. А.* Нови документи за революционната дейност... 86–87.

[119] *Джумалиев, Г.* Участието на град Шумен в революционното движение през 1875 г. – Истор. преглед, 1958, № 2, 45–56; Атанас Стойков Ковачев. – Изв. Инст. за бълг. история, № 5, 1954, 291–294; Град Шумен и Шуменци в революционните борби преди Освобождението. – Шумен – Коларовград – В: *Сборник* от статии и материали за миналото на града. Т. 1, 1960, 83–84.

[120] *Пак там; Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч., 180–208; *Димитров, Г.* Цит. съч., 382–390.

[121] *Пак там; Недков, Б.* Турски документи за въстанието в Шумен през септември 1875 г. – Изд. на НБКМ за 1956 г. С., 1958, с. 233 и сл.; *Пенков, М.* Поглед към архивните документи. – Шуменска заря, № 116, 16 септ. 1975.

[122] *Пак там.*

[123] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, с. 118.

[124] *Пак там,* с. 128.

[125] *Джумалиев, Г.* Участието на гр. Шумен... 55–56.

[126] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, 128–129.

[127] *Жечев, Н.* Обществено-революционната дейност на Тома А. Кърджиев до Освобождението. – Изв. Инст. Ботев – Левски, № 2, С., 1965, с. 194 и сл.

[128] *Генов, Ц.* Неизвестни записки за червеноводската чета (ръкопис), с. 3.

[129] *Обретенов, Н.* Цит. съч., с. 195; *Сиромахова, Ж.* Баба Тонка Обретенова, бележита революционерка и пламенна родолюбка. С., 1970, 16–17.

[130] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 108; *Сиромахова, Ж.* Цит. съч., 16–17.

[131] *Архив* на Възраждането. Т. 1, с. 137.

[132] *Пак там,* с. 140.

[133] *Пак там.*

[134] *Пак там; Обретенов, Н.* Цит. съч., 196–197.

[135] *Обретенов, Н.* Цит. съч., с. 97. В досегашната литература З. Стоянов, Г. Димитров и Н. Обретенов са категорични за предателското дело на Григорий; Заимов се въздържа; Д. Т. Страшимиров изтъква, че „въпросът за предателството остава пак тъй висящ, както си беше. За жалост, сам аз не притежавам никакви надеждни данни“ (История на Априлското въстание. Т. 1, 207–208). Интересно в случая се явява едно донесение на И. П. Крилов от Русе още на 27 септември 1875 г. (*Освобождение* Болгарии. Т. 1, 123–124); „Преосвещений Григорий, пише И. П. Крилов до граф Игнатиев, незабавно след завръщането си повикал при себе си в Русе и арестувал в Митрополията двама свещеници от с. Червена вода, един учител Тома, а също и свещеника от Ново село, който той разпитвал за заговора“. Както се и предполага, „той именно (свещеникът от Ново село – *бел. авт.*) му издал (на Григорий – *бел. авт.*) замислите на патриотите и на основание на тия съобщения, предадени от Григорий на пашата, сега се правят арестите“.

[136] *Обретенов, Н.* Цит. съч., 196–201; *Стоянов, З.* Цит. съч., 165–168; *Димитров, Г.* Цит. съч., 390–394. *Машков, Хр.* Червеноводската чета. – Военноистор. сборник, 1955, № 3.

[137] *Обретенов, Н.* Цит. съч., с. 201.

[138] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, с. 134.

[139] *Хвостов, В. М.* Цит. съч., 95–96; *Тодоров, Н.* Априлското въстание и неговото място в източната криза (1875–1878); Балкани, № 4, 9–23.

[140] *Бурмов, Ал.* Нарастване на революционния подем... 82–83.

[141] *Пак там,* с. 84.

[142] Архив внешней политики России. Гл. А, VA_2, 1875, д. 906, 75–77.

[143] *Бурмов, Ал.* Нарастване на революционния подем... с. 85.

[144] *Стоянов, З.* Цит. съч., 177–178.
[145] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, с. 129.
[146] *Шарова, Кр.* 100-годишнината от Априлското въстание и някои проблеми на българската национална революция. – Векове, 1976, кн. 6, 53–59.
[147] *Априлско въстание...* Т. 1, с. 32.
[148] *Пак там,* с. 19.
[149] *Пак там,* с. 191.
[150] *Пак там,* с. 58.
[151] *Архив* на Възраждането. Т. 1, с. 140.
[152] *Априлско въстание...* Т. 1, 19–20.

IV. ГЮРГЕВСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ

Свикване, състав и решения

Събитията през 1875 г. в България дават отражение върху българското общество вътре в страната, оказват влияние на османската управляваща върхушка и на международната политика, като рефлектират пряко и най-силно върху българската революционна емиграция. На този етап тя именно е еманация на най-будната част от народа, носителка на неговите най-съкровени национални тежнения, водеща в борбите за освобождение.

Въстанието от 1875 г. е дело на БРЦК в Букурещ. Макар че завършва неуспешно, то разкрива нарасналия революционен подем на народа и потенциалната му готовност за въоръжена борба при добра организация. Освен това вътрешната криза на Османската империя от ден на ден се задълбочава, въстаниците в Херцеговина и Босна все още не са сложили оръжие, европейската дипломация се е раздвижила, Сърбия и Черна гора се готвят за война. Вестниците са вече известени за работата на европейската комисия по уреждането на конфликта между херцеговенските въстаници и Портата, за проектите на Русия и Австро-Унгария по уреждането на Източния въпрос, за подготвяната среща между държавните министри на Русия, Австро-Унгария и Германия през май 1876 г. с главна цел – положението и съдбата на южнославянското население в Европейска Турция.

Изводи от неуспеха и перспектива за бъдещото развитие на националнореволюционното движение в България при сравнително благоприятните вътрешни и външнополитически условия следва да направи същият БРЦК в Букурещ. В този момент обаче в неговите редове настъпват пълна дезорганизация и разцепление, идейни, организационни и лични различия, които довеждат до саморазтурянето му.

На действащата сцена в историята на нашето националнореволюционно движение по това време излиза Гюргевският революционен комитет – приемник и продължител на БРЦК, автор и изпълнител на една от най-големите национални революционни задачи.

Една от последните прояви на БРЦК в Букурещ е събранието на 1 октомври 1875 година. На него присъстват само двама от старите му членове – Иван Драсов и Димитър Ценович. Наред с тях обаче тук са

Филип Тотю, Димитър Горов, Иларион Драгостинов, Петър Енчев, Георги Стойчев, Никола Славков, Й. Йованович, Г. Боснев и пристигналите от България Стефан Стамболов и Никола Обретенов. Събранието приема протокол, който е показателен за състоянието и неспособността на БРЦК да обсъди реално положението в България след събитията през септември и да приеме сериозни мерки за бъдещото развитие на революционното дело. В протокола се изтъква, че въстанието е парализирано от липсата на войводи, по-специално от постъпката на Панайот Хитов, който отлага преминаването си с чета в България, и затова е нужно да се съберат средства в Гюргево, Александрия и Турну Мъгуреле, за да се организира чета, „с която да отиде Филип Тотю със Стамболова и други няколко техни момци в Българско и ако сполучат, със съчувствието на народа да прогласят бунта“[1].

И този опит на БРЦК, в който най-важна роля играе Драсов, пропада напълно. Мисията на Г. Стойчев, упълномощен от комитета в Румъния, както и последвалата след това обиколка на Ив. Драсов и Н. Славков завършват без резултат. От началото на ноември БРЦК в Букурещ вече не съществува[2].

Причините за кризата в БРЦК през есента на 1875 г. се дължат на дълбоките идейни различия между различните групи на емиграцията в Румъния.

Партията на „старите“ не само не подкрепя комитета в решителния момент при подготвянето на ново въстание, но и действа по внушението на руската дипломация против него; много по-сложно е поведението на либералната буржоазия, която държи в свои ръце ръководството на комитетите в румънските градове. Една част от нея гравитира около Панайот Хитов и се придържа към неговите възгледи на действие, т. е. да се изчакват събитията с оглед на сръбската политика; друга – около Каравелов, който, макар и излязъл от комитета, все още има влияние; трета – необвързана с една или друга личност и политическа линия, проявява скептицизъм и недоверие към делото на БРЦК и пр. Особено отрицателна към общата революционна линия на БРЦК, и по-специално към тази на Ботев, се оказва „разложителната дейност на Дим. Ценович, проводник според Ал. Бурмов на либерално-буржоазната линия на БРЦК“[3].

Именно състоянието и борбите не навън, а вътре в средите на революционната емиграция довеждат до кризата и разтурянето на БРЦК след неуспеха на въстанието от 1875 година.

Христо Ботев, който до този момент е начело на трескавата дейност по подготовката на въстанието, още на 30 септември 1875 г. си дава оставката. В нея той пише: „Защото моите убеждения са не посрещнаха в много отношения с убежденията на останалите членове от Българския революционен комитет в Букурещ и защото от това са породи неискреност помежду нази, то, за да не бъда отговорен пред съвестта си, намерих за нужно да престана вече да действам като член на комитета."[4] Оставката на Ботев е продиктувана от ред причини – неуспеха на въстанието, обвиненията срещу него, позицията на старите войводи, но преди всичко от взаимоотношенията му с двама от членовете на БРЦК – Драсов и Ценович. Ботев не е съгласен с тяхната линия на действие и затова не иска да поеме отговорност пред съвестта си и за бъдещите начинания на БРЦК[5].

При това състояние на БРЦК в Букурещ пристигналите от България един подир друг оцелели революционни дейци са напълно разочаровани и търсят други средства и пътища за подготовката на ново въстание в България.

Никола Обретенов, един от главните участници в подготовката на въстанието през 1875 г., който почти пръв след неуспеха емигрира в Румъния, свидетелства: „Аз останах разочарован и от старите, и от новите водители на комитета. Видях, че в Букурещ няма към кого да се обърна... Макар че от Букурещ се върнах разочарован от нашите водители, аз не споделях тяхното решение да се откажа от народните работи. Напротив, макар въстанието през месец септември 1875 г. да беше потушено без никакви резултати, вярвах, че искрата на революцията щеше да тлее и напролет щеше да избухне с още по-голяма сила. Затова ние трябваше да използваме общото въодушевление на народа и да предизвикаме по-голямо въстание."[6]

Носителите на идеята за ново ръководство на революционното дело в България и незабавна подготовка за въстание през пролетта на 1876 г. в страната се установяват в крайдунавския град Гюргево. След Обретенов постепенно в края на октомври и началото на ноември пристигат Стоян Заимов, Панайот Волов, Иларион Драгостинов – всички малко или много разочаровани от делата на БРЦК в Букурещ, бивши участници в подготовката и въстанието от 1875 година. През ноември пристига и Ст. Стамболов и поема председателството на Комитета.

В Гюргево се събират общо около 15–16 революционери, които наемат по-широка квартира в края на града, наречена „казарма". Сега именно се поставя началото на новото ръководно тяло – Гюргевския революционен комитет, който веднага се заема със задачата да обсъди и подготви ново въстание в България. В състава на комитета влизат като пълноправни членове, освен посочените по-горе дейци, и Иван Хаджидимитров, Георги Икономов, Георги Апостолов, Христо Караминков, а вероятно и Н. П. Мартинов и Тодор Чорбаджи – първият от с. Ново село, а вторият – от с. Червена вода, Русенско. Наред с тях в „казармата" или в други квартири в Гюргево се установяват още Георги Бенковски, Иваница Данчев, Никола Славков, двамата юнкери от Одеското военно училище Георги Обретенов и Георги Измирлиев, учителят Янко Ангелов[7]. Обретенов твърди, че за председател на заседанията на Гюргевския комитет, или както той го нарича–„Комитет на апостолите“, е избран Ст. Стамболов, за секретар – Стоян Заимов. „Външни лица – продължава Обретенов – не пускахме да идват при нас освен Д. Горов, Иван Хаджидимитров и Янко Ангелов... Даже по-младите и по-новите не можеха да вземат участие в по-важните заседания, поради което Георги Измирлиев и Георги Обретенов, брат ми, дошли от Одеското юнкерско училище, се счели кръвно обидени и решили да се самоубият.“[8]

Заседанията на Гюргевския революционен комитет започват на 11–12 ноември 1875 г. и продължават докъм 25 декември. Комитетът работи напълно тайно, като се стреми да бъде далеч от различните групировки на българската емиграция в Букурещ и в другите градове на Влашко, както и от шпионските очи на турската и румънската полиция. Известно изключение в това отношение е направено само за Христо Ботев[9], Тодор Пеев и Павел Икономов в Браила, които са посветени донякъде в намеренията на гюргевските дейци[10].

От запазените документи и спомените на участниците в заседанията се вижда, че съществува пълно единодушие по въпроса за незабавна подготовка на ново въстание в България през пролетта на 1876 година. Това убеждение почива на личните наблюдения на участниците в комитета като апостоли и участници във въстанието от 1875 г., както и на получените нови известия за настроенията на народа. Врачанци още през есента на 1875 г. изпращат в Румъния свой представител – Мито Хаджимицов, за да търси апостол за Враца и Врачанско; към средата на октомври Ст. Заимов и Ив. Данчев заминават за Врачанско и донасят благоприятни сведения за готовността на народа за ново въстание; троянци от своя страна изпращат Стоян Марков, за да извести точно, „как идат работите“[11].

Съществуват няколко любопитни подробности по време на заседанията на Гюргевския революционен комитет, които макар и епизодични, разкриват атмосферата, в която апостолите са работили.

Макар и тайни, заседанията на апостолите не останали скрити за турските шпиони. Навръх Коледа румънската полиция сложила стража и по този начин поставила под арест апостолите. Според Обретенов Портата успяла да подкупи началника на полицията в Гюргево с цел да излови и през замръзналия Дунав да предаде бунтовниците на турските власти. Наложило се Стамболов и Обретенов да излязат тайно и да се оплачат на прокурора, който отстранил стражата, но предупредил българите да се разпръснат.

Захари Стоянов дава своя версия за същия случай. Той не е участник в Гюргевския комитет, но е имал възможността да слуша за заседанията и работата му от Георги Бенковски и Панайот Волов. „Бенковски – пише в „Записки по българските въстания“ З. Стоянов – играл второстепенна, па даже и по-долна роля между апостолите, той се свивал там настрана, гласът му нямал никаква тежест, всекиму бил послушен, вероятно като е слушал, че организаторите говорят на няколко езици, благоговеял е напредя им.

Един прост случай повдигнал неговия авторитет на няколко степени. Румънската тайна полиция, подлудена от турския в Гюргево агентин Димитраки, първо качество шпионин, по народност грък, при който се въртеше и някой си Михаил Чокоев, българин от Русчук, че много българи имало събрани в Гюргево, които мислили да компрометират Румъния – полицмейстерът изпратил една заран един от градските комисари в дома на апостолите да се увери що са тия за хора. Тоя последния, като мислел, че има работа с градинари – българи, без да поиска дозволение, т. е. без да потрака на вратата, влязъл от един път в стаята и захванал да пита: „Що сте хора?“ Докато апостолите се готвели да налучкат подходящ отговор, Бенковски се вдигнал от мястото си, прилепил една широка плесница на пазителя на тишината, хванал го за ръката и го изтласкал като боклук из вратата, като му показал мандалото, гдето той бил длъжен от по-напред да се обърне.

Тая постъпка на Бенковски зачудила всички присъстващи.“[12]

С това Захари Стоянов обяснява причината за избора на Г. Бенковски като апостол и помощник на П. Волов. Но едва ли само това е било основанието – Бенковски, както и останалите участници в Казармата бяха доказали както своята решимост за революционна борба, така и качествата си на агитатори.

Това го потвърждава и Стоян Заимов. В писмо до Н. Обретенов от 9 септември 1882 г. той изрично пише за Г. Бенковски, че още преди Гюргево той го оценил, че може „бързо да съобразява“ и да се ползва от „минута на обстоятелствата“ „с умението да действа на простата маса, с дарбата си да убеждава и говори просто, гладко и убедително“. В същото писмо Заимов разкрива и обстоятелствата, при които бъдещият главен двигател на въстанието в Средногорието е привлечен за апостол: „Бенковски стана апостол така: когато отново организирания Апостолски комитет в Гюргево реши да увеличи числото на подагитаторите, аз препоръчах за такъв Бенковски и Славкова и взех отговорността връз себе си за тях, ако в случая те не удовлетворят общите требования за тази служба. Ходих в Букурещ с тебе наедно и ги доведохме и представихме пред Ц[ентралния] Апост[олски] комитет. Както помниш Стамболов не искаше Славкова и най-подир по вишегласие се прие като за твой помощник, а Бенковски за помощник на Волова“[13].

Следователно не само Апостолите, но и техните помощници са били внимателно избирани и оценявани за бъдещата си апостолска мисия. Сега това бе основното, на което можеше да се осланят главните организатори. Останалото – достойнствата им на ръководители следваше да се доказват в подготовката и особено по време на въстанието. За едни – то бе не само успешно, но ги остави и трайно в историята, други – по-първи преди, трябваше да отстъпят не само първенството си, но и да бъдат забравени като главни дейци на една от най-големите народни епопеи.

И още един случай – но вече от съвсем друг характер, развълнувал обитателите на казармата. На Никулден, в чест на именния ден на сина си Никола, пристигнала тайно баба Тонка Обретенова. Тя по обичая носила печен шаран, топла пита, бардук вино и ракия. Заедно с ястията и напитките тя обаче пренесла и оцелялото знаме на Червеноводската чета. Това бил хубав, затрогващ празник за младите апостоли, повечето от които не празнували повторно Никулден...

За храната на апостолите се грижели, освен баба Тонка, най-вече Д. Горов и Ив. Стоянов. Повечето време зъзнели от студ и гладували, но опиянението от бъдещата апостолска дейност, пък и младостта си извоювали своето. „Ние апостолите – пише Обретенов, се събуждахме без огън, голи и гладни; но като запееше Стамболов, то Заимов и другите пригласяхме: „Не щеме ни богатство, не щеме ни пари“. Всички тогава се ободрявахме и скачахме като сърни. Младини!“[14]

Заседанията на Гюргевския революционен комитет, независимо че за секретар е избран Ст. Заимов, не са протоколирани. Това е нещо различно от дотогавашната практика на БРЦК, в която една част от апостолите бяха участвали. Причините по спомените на оцелелите участници били пак същите – да се пази всичко в пълна тайна. Освен това всички съзнавали, че за разлика отпреди сега минутата е критическа и съдник за всичко ще им бъде делото, народа, историята...

Първата главна задача на Гюргевския комитет е да изработи план за въстанието в България. В едно писмо от март 1876 г. Иларион Драгостинов пише до Тома Кърджиев в Русе: „Ний не сме някой върховен съвет и комитет над комитетите в татковината ни, но просто едно дружество опитни хора, които по призование и подканване на представители от много области из Българско начертали един общ план, по който да свържат всички страни, па освен това и места за снабдяване с оръжия и други потребности, ако пари само дава народът.“[15]

Първоначално Гюргевският революционен комитет се заема да раздели страната на революционни окръзи, в които да се изпратят апостоли и да се извърши предварителна организаторска работа.

В историческата литература отдавна вече е възприето, че Гюргевския комитет разделя страната на четири революционни окръга по определен ред: първи, Търновски, с главен апостол Ст. Стамболов и помощници Христо Караминков и Георги Измирлиев; втори, Сливенски, с главен апостол Иларион Драгостинов и помощници Стоил войвода, Георги Икономов и Георги Обретенов; трети, Врачански, с главен апостол Стоян Заимов и помощници Никола Обретенов и Никола Славков (както се приема досега в историческата литература) и четвърти, Пловдивски, с главен апостол Панайот Волов и помощник Георги Бенковски[16]. Вероятно обаче в Гюргево е определен още един окръг – Софийски, с главен апостол Н. Обретенов. За това говорят не само Ст. Заимов и Н. Обретенов в по-късните си спомени, но и мястото, което Н. Обретенов заема в Гюргевския комитет като негов създател и главно лице. Поради това едва ли членовете на комитета биха му определили второстепенна роля на помощник. В писмо от 31 декември 1875 г. Обретенов пише: „А колкото за пътните разноски, оттука до определеното ми място ми се дадоха 15 лири, но те едвам ще стигнат, щото твърде надалеко ме пращат, кажи че къде Македония... Моето място е много добро, но и в найгъстия аскер.“[17]

В друго писмо от 14 януари 1876 г. Обретенов пише до Тодор Чунчулов: „Аз тези дни ще тръгна с един офицер (Н. Славков – *бел. авт.*) за определеното си място, а брат ми, Икономов и Драгостинов ще отидат на друго място, тъй също и другите, каквото Волов, Стамболов и други някои.“[18]

От всичко това се вижда, че Обретенов е определен за главен апостол заедно с Н. Славков като помощник в Орханийско и Софийско, като отделен район, с център с. Голям извор. Поради създадената обстановка – арестуването на Славков и бягството на Обретенов още при първите им стъпки в определения район – до подготовка и въстание в този окръг не се стига.

Така фактически остават да действат четирите окръга.

В помощ на апостолите са определени освен изброените по-горе помощници и някои местни дейци и бивши войводи.

Друг голям въпрос е определянето на датата за избухването на въстанието. Опитът от Старозагорското въстание – неколкократното отлагане, несъгласуваността при избухването му в отделните райони, подсказва нуждата от едновременно обявяване на въстанието. „При определяне датата на въстанието в събранието в Гюргево се говори твърде много. Едни искаха да се вдигне то на Гергьовден, а други на 1 май, най-сетне се реши да стане това на 11 май, Св. Св. Кирил и Методий.“[19]

Въпреки многото разисквания датата все пак не е окончателно установена и апостолите остават, изглежда, на своите мнения. Стамболов в едно писмо от 6 април 1876 г. до Тома Кърджиев пише: „денят е определен още от зимас, като са взети във внимание всичките условия на нашия живот. Той, казвам ви отсега, е преди Гергьовден (23 април – *бел. авт.*) и без друго ще стане бунтът в него ден... Извади от Гергьовден 5 дена и ще узнаете кой ден е бил назначен (т.е. 18 април – *бел. авт.*). Той може да се отложи само със споразумението на другите (окръзи – *бел. авт.*), но мъчно е се отложи по-късно от Гергьовден.“[20] Според Захари Стоянов на събранието в Оборище за начало на въстанието е определена датата 1 май 1876 година. „Преди един месец още апостолите от другите окръзи предлагаха деня 1 май, който се беше приел и от панагюрските апостоли, но депутатите не го знаеха още с изключение на няколко души по-верни хора.“[21]

Един от апостолите, Ст. Заимов, в своите спомени споменава за подобно споразумение между окръзите в хода на подготовката, но дава своя версия за определената дата – 11 май, деня на св. св. Кирил и Методий. „В началото на март 1876 г. главният апостол на Сливенското революционно окръжие, Иларион Драгостинов, с окръжна записка до другите главни апостоли, предложи да се замени 1 май с 11 май – сиреч, празникът на Кирил и Методий да се отпразнува с черешови топове... Предложението на Драгостинов бе одобрено от всичките главни апостоли. И така 11 май бе определен ден за всеобщо въстание.“[22]

От всичко изложено по-горе се вижда, че Гюргевският комитет приема по принцип една обща дата – най-вероятно 18 април 1876 г. (както се вижда от писмото на Стамболов, което в случая се явява най-автентично), а впоследствие датата е била отложена за 1 или 11 май[23]. В случая преждевременното избухване на въстанието в Копривщица не позволява на окръзите окончателно да съгласуват помежду си деня на всеобщото въстание.

Най-важната задача на Гюргевския комитет, както вече се каза, е да изработи общ план за въстанието в България, в който да се отчетат както вътрешните, тъй и международните условия за неговия успех.

В своята външнополитическа концепция Гюргевският комитет изхожда от явното задълбочаване на Източната криза, растящата революционна активност на балканските народи, все по-явното застъпничество на европейските сили и преди всичко Русия в полза на подвластните народности. Войната между Сърбия и Черна гора, от една страна, и Портата – от друга, макар и избегната през лятото на 1875 г., е напълно реална и се очаква през 1876 година.

Предназначението на българското въстание е именно то да се влее в общия антиосмански фронт на Балканите, да изостри още повече Източния въпрос и евентуално да предизвика военната намеса на Русия. Но Гюргевският комитет не схваща задачите на въстанието, както твърди Д. Т. Страшимиров, само в това да подразни „азиатския господар“, за да си покаже „азиатската дивота“, с което „главатарите ще влезнат в своята роля и ще предизвикат европейска намеса“[24]. Всъщност Гюргевският комитет разчита на едно продължително народно въстание, на известен успех на бойното въстаническо поле, на чиято основа единствено може да се разчита на подкрепата на европейската, предимно на руската дипломация. Ето защо още в Гюргево, макар и да нямаме писмени протоколи, от разменените по това време писма и спомените от по-късно време се вижда, че е изработен един общ план за подготовката и провеждането на въстание в България.

В основата на плана за Априлското въстание безспорно залягат някои особености на изработения план за Старозагорското въстание от 1875 г., както и опитът, почерпан от неуспеха му. Съгласно този план и сега въстанието трябва да обхване планинските райони на България, но за разлика от 1875 г. театърът на въстаническите действия е значително разширен. Вместо укрепяване само в Централния балкан сега въстанието е планирано да обхване почти целия старопланински масив – от Врачанско до Сливенско. Освен това за въстаническа територия се предвиждат и районите на Средна гора и Родопите, за което е предвиден и IV революционен окръг.

Планинските райони предоставят по-добри условия за продължителна отбрана, за по-голяма маневроспособност на въстаническите отряди. В тях противникът по-трудно може да действа и да маневрира с редовната войска, както и да използва артилерия и конница[25].

Въстаниците следва да се съсредоточат в определени стратегически точки – 24 на брой, както ги определя Гюргевският комитет[26]. В тях трябва да се съсредоточи и мирното население – жени и деца, за да се предпази от башибозука и редовните войски и да се увлече изцяло във въстанието.

На определените окръзи се отреждат самостоятелно място и роля в провеждането на въстанието.

Първи Търновски революционен окръг има задачата да се вдигне населението на Търновско, за да се овладеят големите градове или в краен случай да се подпалят. Всички сили следва да се съсредоточат в южните балкански райони. В изпълнението на тези задачи търновските въстаници трябва да бъдат подпомогнати от действията на въстаническите сили от Североизточна България. Поради компактното мохамеданско население в този край и наличието на големи турски крепости и гарнизони на въстаниците от Североизточна България се възлага да организират чета, която в неколкодневен марш да се присъедини към въстаническите сили в Търновско[27]. Що се отнася до Североизточна България, „на определения ден и час Русчукът, Шуменът и Разград, па ако може и Варна, трябва да пламнат страшно; 2) телефонните жици вред да се опропастят; 3) много е важно линията да се съсипе на много места, за да не може да се направи нито за един месец“. Четата следва същевременно „да има сила, щото където мине, да прави прах и пепел: да пали, да сече, да роби“, т.е да вземе в свои ръце инициативата над башибозуците и да всява паника сред местното мюсюлманско население, за да не му позволи да се организира и хвърли срещу основните въстанически сили в Търновско[28].

Врачанци са в сравнително по-изгодни условия – близо до границите със Сръбското княжество и обезпечени на изток от търновци, те следва да заемат града, да разрушат по възможност Видин и София и завардят старопланинските проходи от най-западната част до Арабаконашкия проход[29].

За Сливенския революционен окръг се предполага, че има сили и традиции да води продължителна борба в хайдушкия Сливенски балкан; към техните сили трябва да се влеят ямболските патриоти, а и останалите читави революционни елементи от Старозагорско, Новозагорско, Чирпанско. Още от септември 1875 г. идеята тук е да се овладеят опорни пунктове от Котленския до Шипченския балкан и Габрово, където следва да съсредоточат силите си и въстаниците от Търновски окръг[30].

Особена роля Гюргевският комитет възлага и на IV революционен окръг. Планът за действията в този окръг на основата на общите решения в Гюргево е разработен от специална комисия, избрана на събранието в Оборище. Своите решения комисията излага в един протокол във вид на въпроси и отговори, попаднал по-късно в турски ръце и преведен на френски език от турската съдебна комисия в Пловдив. Така е запазен един детайлиран план, от който личи колко голямо внимание революционните дейци отделят на оперативните и тактическите въпроси на въстанието[31].

В плана се предвижда изгарянето на Одрин, Пловдив, Пазарджик и София и разрушаването на Карлово, Златица и Ихтиман, изгарянето и на онези мюсюлмански села, чието съществуване „може да повреди нашето въстаническо дело“. Предвижда се и нападение на мюсюлманските селища с оглед обезвреждането им, събирането на оръжието и мунициите им. Животът, честта и имуществото на мирното мюсюлманско население се гарантира – то ще бъде настанено в укрепените центрове, където ще бъдат и собствените семейства на въстаниците. Нарушителите на горните разпоредби, гласи протоколът, ще бъдат наказвани със смърт.

Изгарянето на селата и градовете с мюсюлманско население се поставя, както се вижда, в зависимост от това, доколко даден град или мюсюлманско село може да увреди на въстаническото дело, от постъпките на жителите му. В това се проявява не само известна военнотактическа зрелост, но и голямата хуманност на българските революционери.

Изгарянето на Пловдив, Пазарджик и пр. се свързва същевременно с действията на въстаниците от съответните градове и околните въстанически пунктове. Според един от дейците, натоварени със задачата по подпалването на Пловдив – Отон Иванов, с това се преследват и други цели: да се стимулира българското население от околните села да въстане и да се отправи към Балкана и да се респектират на първо време мюсюлманите, за да се даде възможност на въсталите да се придвижат до набелязаните центрове[32].

Наред с тези мерки в протокола се предвижда и охраната на проходите Маркова врата (Траянов проход), Арабаконак, подстъпите по Тополница за Панагюрище, по р. Стрема, към Карловското поле и пр., с което въстаниците ще се „закрепят в планините, владеещи над полето“.

В плана се предвиждат мерки за разрушаване на жп линия Белово-Одрин, на мостове, локомотиви и т.н.

В IV революционен окръг се предвижда и създаването на седем опорни стратегически пункта, между които Копривщица и Панагюрище заемат първостепенно място като планински селища. Те „трябва да се поставят в отбранително положение, за да послужат за прибежище на околните села“.

По същество предвидените в плана на IV революционен окръг мерки преследват групирането на въстаниците и създаване на свободна въстаническа територия в Средна гора и отчасти в Родопите. Тук поради поблагоприятните географски условия въстаниците трябва да се отбраняват успешно и само с отделни отряди да извършват нападателни действия към Тракия и София.

Съвсем ясно личи предимно отбранителният замисъл на въстаническата тактика, при това не само за IV революционен окръг но и за всички останали. Този момент, залегнал като тенденция още в изработването на общия план на Гюргевския комитет, задълбочен по време на действията на въстаниците, се оказва една от основните причини и за бойния му неуспех.

В общия план на гюргевските дейци не е изоставена и идеята за подпалването на столицата на Османската империя – Цариград, неосъществена по време на въстанието от 1875 година. В средата на февруари П. Волов и Г. Бенковски пишат писмо до апостолите в другите окръзи: „И планът за изгарянето на Цариград да бъде такъв, за по-лесно и по-сигурно: всеки окръг да изпрати по един способен човек в града да се споразумееме как и къде да се срещнат и да се снабдят с по 50 лири турски, че да се сдружат с известните ханджии и свършат работата."[33]

Гюргевският революционен комитет поставя ударението на подготовката за въстанието вътре в страната и разчита на собствените сили на въстаналия народ. Горчивият опит от 1875 г., когато се надяват на авторитета на старите войводи и действията на четите, преминали от Влашко и Сърбия, ги учи на това. Въстанието на българския народ не се поставя в пряка зависимост от войната на Сърбия и политиката на Великите сили. Така при агитацията си в Пазарджишко Г. Бенковски заявява: „Сърбия ще отвори война, но нашето въстание не трябва да зависи от нейната война" и че без друго Русия ще подкрепи усилията на българския народ за освобождение[34].

При все това гюргевските дейци не отхвърлят в предначертанията си организирането на чети от революционната емиграция и изпращането им за подпомагане на въстаналия народ, но от тактически съображения оставят уреждането на тези въпроси след утвърждаване на делото вътре в страната. Иван Хаджидимитров, един от представителите на комитета в Румъния, останали да уреждат въпросите по закупуването на оръжие, в писмо до П. Хитов от края на март му съобщава, че изпраща свой другар, за да го запознае с работата, която се върши в страната, и с „когото ще се споразумеете и да се захванем мъжки за работата си"[35]. Няма съмнение, че едва в края на март и началото на април, в навечерието на самото въстание, старите войводи са поканени за обща борба от дейците на Гюргевския комитет. След неуспешната си мисия в Софийско Никола Обретенов и някои други емигранти през пролетта на 1876 г. усилено работят за организирането на чети с цел да подкрепят въстанието[36].

Важен момент в решенията на Гюргевския комитет представлява въпросът за съгласуваността в действията на окръзите. Поради децентралистичната организация по време на подготовката всеки окръг е оставен да извърши необходимото за въстание, без някой от тях на този етап да има първенствуваща роля – предвижда се плановете им, обсъдени на събранията на окръзите (подобно на това в Оборище), да се съгласуват в Търново на общо събрание на представителите на всички окръзи. В писмо от 21 март 1876 г. до Тома Кърджиев в Русе Ст. Стамболов пише: „Тука след 5–6 дена от днес ще стане събрание от пълномощниците на трите окръзи, минус Шоплука. На събранието ще се определи планът и денят за бунта, а така също центровете в случай на сполука и на несполука и някои други условни знакове“[37]. За съжаление тези толкова важни въпроси, обсъдени най-общо и принципно от Гюргевския комитет, които трябваше да се конкретизират на общото събрание в Българско, и с това да се внесе единство и централизация на въстанието, поради събитията в Копривщица остават недоизяснени.

Гюргевският комитет регламентира правата и задълженията на апостолите. Главната им задача се свежда до активизирането на вече основаните и създаване на нови местни революционни комитети, в които да се извърши цялостната политическа и военнотехническа подготовка на въстанието. Апостолите се задължават да събират средства и се грижат за закупуване на оръжие, необходимо за съответния окръг, да създадат стройна въстаническа организация, тайна полиция и поща, да изработят статистики за населението и накрая – да осъществят всички решения на комитета в Гюргево за повдигането и воденето на въстанието[38].

Освен това те трябва да съставят и военни правилници и устави, някои от които са изработени още в Гюргево. Такъв например е списъкът за необходимото и задължително въоръжение на всеки въстаник[39]. Нов устав на Вътрешната революционна организация не се предвижда – има се предвид Уставът на БРЦК, подготвен от В. Левски и приет на общото събрание на БРЦК през 1872 г.

Гюргевският революционен комитет схваща необходимостта от намирането на средства и закупуването на оръжие. Всеки окръг е длъжен да намери сам средства и закупи оръжие, като Гюргевският комитет намери начин за някаква централна доставка. За тази цел в Румъния са оставени Иларион Драгостинов (до 7 март 1876 г.), Димитър Горов и Янко Ангелов в Гюргево и Иван Хаджидимитров в Зимнич[40].

Преди да премине на местоназначението си в Сливенския революционен окръг, Ил. Драгостинов пише до русенци: „Споразумявайте се с г-на Горова, когото оставяме да контрактува оръжие, да приема и разпраща всякакви поръчки. Така също и Иван Захарлията (Иван Хаджидимитров – *бел. авт.*) остава тук.“[41] Освен тях по-късно със задачите по закупуването на оръжие се заемат и емигриралите от страната Тома Кърджиев, Никола Обретенов, Георги Апостолов, Иваница Данчев и др.

Останалите отвъд Дунав представители на Гюргевския комитет следва да се погрижат и за привличането на войводи, офицери и други предводители на въстанието. Благодарение на техните усилия в страната последователно са изпратени предводители като поручик Петър Пармаков и поп Харитон, Христо Патрев, Станьо Гъдев, дядо Никола Генчев – Вираноолу, и др.[42]

В научната литература напоследък бяха изнесени данни, които показват, че гюргевските представители и близките до тях революционни емигрантски дейци са направили сериозни усилия да привлекат военно подготвени лица и от другите страни в Европа – предимно из средите на революционното народничество и някои социалисти[43].

През пролетта на 1876 г. известният деец на руското революционно народничество, близък приятел на Ботев и други български дейци в Румъния, Н. Судзиловски пише до А. И. Иванчин-Писарев в Швейцария, като му предава молбата на българите да се потърсят чрез руските емигранти взривни устройства и военни специалисти за бъдещото българско въстание.

Подобна молба е изпратена чрез Судзиловски и до групата руски емигранти около в. „Работник“. Последните предлагат за България да заминат бивши участници в Парижката комуна като А. Околович, В. Врублески и други близки съратници на Домбровски, които по това време живеят в Швейцария и Англия. Счита се, че те имат не само военни познания, но и опит в ръководството на въстанически действия, добит на парижките барикади. По националности това са французи, швейцарци, поляци. Бързото развитие на въстаническото дело не позволява тези планове да се приведат в изпълнение, но всичко това привлича вниманието на прогресивната европейска общественост и главно на емигрантските революционни среди към борбите и стремежите на българския народ[44].

От всичко изложено се вижда, че Гюргевският комитет на основата на съществуващия революционен и организационен опит взема обмислени решения и изработва цялостен план за подготовката и воденето на Априлското въстание от 1876 година. Апостолите в Гюргево имат дълбока вяра в революционните сили на народа и разчитат да постигнат временен военен успех на бойното поле – успех, който да доведе до намесата и помощта на Русия и до утвърждаването на българското освобождение от европейската дипломация. В този смисъл решенията на Гюргевския комитет не могат да се преценяват като необмислени и младежки прояви, като „авантюра“, още повече че по това време цари всеобщо мнение за пълната анархия в османската държава, за разкапаността и недееспособността на армията ѝ. Напротив – работата и решенията на Гюргевския комитет са победа и тържество на революционната линия на българското националноосвободително дело.

Гюргевският революционен комитет е най-действеният ръководен орган на българската революционна партия. Той не само решава въпросите за революцията в България, но неговите членове са и главните ръководители на въстаническата борба в страната. Най-близко до идеите и принципите на гюргевските дейци стои Ботев, който в решителния момент влива усилията си за подготовката на въстанието, а през май 1876 г. застава начело на четата, предназначена да подпомогне въстаниците в страната.

Независимо от идейните, организационните и тактическите постижения, от зрелостта и принципността в решенията и делата си Гюргевският революционен комитет допуска и редица слабости, които оказват влияние върху размаха, хода и резултатите на въстанието от 1876 г.

Гюргевският революционен комитет разработва твърде общ план за въстанието в България през 1876 г. и не обхваща в дейността си всички райони на страната. Комитетът, който се явява продължител на стария БРЦК, играе ролята на ръководен център на националната революция само до определен момент. След преминаването на апостолите в страната той фактически престава да съществува – оставените в Румъния представители получават само конкретни задачи и нито са упълномощени, нито могат да го представляват като ръководно тяло. По този начин въстанието е лишено от централизирано ръководство, от общ команден център. С това е направена крачка назад от изискванията, които още Левски е считал за необходими, за да се доведе делото до успешен край.

Дейността на Гюргевския комитет е и относително най-кратка в сравнение с предшествалите го централни революционни комитети – малко повече от един месец. Снабдени със сръбски паспорти и оскъдни средства за път, апостолите последователно се отправят за определените им райони. От документите се вижда, че в началото на януари 1876 г. заминават Г. Измирлиев, Ст. Заимов, Г. Апостолов, а след това преминават в страната П. Волов, Г. Бенковски и останалите[45].

Започва трескава подготовка за народното въстание от 1876 година.

Възстановяването на българската държавност – основна политическа цел на гюргевските дейци

В месеците, когато Гюргевският революционен комитет заседавал, когато всички Апостоли единодушно решават да вдигнат народа на всеобщо въстание, в международните среди, както и всред някои кръгове на българското общество се издигат и други алтернативи за решаването на българския въпрос – по пътя на реформите или в искания за автономия.

Раздвижването в дипломатическите канцеларии започва още от месец август 1875 г. и продължава още по-интензивно в последвалите месеци. На 30 декември с.г. австрийския външен министър Андраши представя колективна нота от името на Австро-Унгария, Германия и Русия до Портата. В нея се иска официално от султана да извърши умерени административни реформи във въстаналите области. Високата порта приема привидно препоръката на Великите сили и обещава да ги изпълни[46].

Интересът на Великите сили към съдбата на християнските народности на Балканите активизира и българската общественост – не само емигрантската, но и цариградските българи и част от местната общественост във вътрешността на страната. До правителството в Цариград, консулите в страната и дори до Европейските дворове се изпращат прошения за пълна свобода на вероизповеданията, за премахване на откупната система на събиране на данъците, за въвеждане на подобрения в администрацията и съдилищата и т.н.

През месец декември жителите на Габрово, Севлиево, Ловеч, Сливен и други в прошения до Високата порта настояват за действителни реформи, включително и за въвеждане на редовна военна служба за българите, с надежда, че това ще създаде преграда и ще бъде гаранция срещу башибозушките и черкезки изстъпления[47].

Освен акцията за реформи, една част от българската общественост – предимно по-богатата и просветена част от емиграцията издига искания и за автономия – административна и политическа. Техните изложения достигат до външните министерства в Петроград, Берлин, Виена и Париж, като и до днес се пазят с резолюции: „за сведение“ в дипломатическите архиви.

Най-организирано и масово подобни изложения се връчват на руските консули, с оглед Русия да се ангажира по-активно в българските проблеми.

В доклад на И. А. Зиновиев – руски консул в Букурещ, до княз А. Горчаков от 4 февруари 1876 г. се казва: „Узнах, че много прошения, постъпили от вътрешността на България, тези дни са получени в Букурещ. Те трябва да ми бъдат връчени и имат за цел да склонят императорското правителство за посредничество между въсталите и Портата. Те съдържат подробни изложения за реформи, които ще предпазят християнското население от мюсюлманския гнет и целящи пълно признание на автономията на България.“[48] В противовес на тези искания, продължава консулът „младите българи, като винаги, са по-склонни към действие. Те не се плашат и от предстоящите трудности, в които ще ги завлече въоръженото въстание.“[49] Тяхната цел, очевидно е и по-друга – не реформи или автономия, а пълно освобождение на страната. Представител на тези „млади българи“ по това време се явява именно Гюргевският революционен комитет. Като отхвърля исканията за половинчати решения на българския въпрос, Гюргевският революционен комитет си поставя за политическа цел чрез въоръженото въстание не само освобождението, но и изграждането на самостоятелна българска държава.

Идеята за възстановяване на българската държава като главна политическа цел на националната революция не възниква изведнъж и случайно. Тя се оформя постепенно в хода на борбата и намира най-ярък израз в схващанията на ръководителите на движението – Г. С. Раковски, Любен Каравелов, Васил Левски, Христо Ботев. Гюргевските дейци я приемат като отвоювано и неоспоримо наследство. Тя не само отговаря на трайните интереси на българския народ по това време, но е съзвучна и с постиженията на европейската политическа мисъл на XIX в.

Националните държави в Европа възникват на основата на съсловните и владетелски държави през XVIII и особено през XIX век – векът, който някои го наричат век на нациите и националностите, векът в който се водеха забележителни борби за освобождение и национално обединение. Тези държави се основават на идеята за свободата. Ако Декларацията за правата на човека и гражданина прокламира свещеното право за свобода на човека и гражданина, то през 30-те години на XIX в. Джузепе Мацини – „бащата на нациите“, възвести свещеното право на нациите. Нациите, като човека, твърди Мацини, се стремят и следва да завоюват своята политическа свобода, включително до създаване на своя национална държава. Тяхната борба – т.е. националната борба е също толкова легитимна и законна, както и борбата и правото на отделния човек за свободно съществуване.

Все по същото време – през първата половина на XIX в., се създават и теориите или по-скоро идеалите за типа държава – монархия или република; федерация или конфедерация; дуалистична държава и особено идеята за единната национална държава.

Българската обществена мисъл през Възраждането не беше чужда на тази общоевропейска тенденция. Нещо повече – тя създаде през това време и свои идеали за модела държава, който следваше да се осъществи с освобождението ни от чуждо – турско робство.

Пред българските дейци на първо място стоеше въпросът да се определят границите на българската нация, а с това – и на бъдещата българска държава. Основно тук е, върху кой принцип следваше да бъде направено то: историческото право (напр. Цар-Симеоновата държава), племенната общност (славяни, южни славяни), религиозната принадлежност или пък националното самоопределение, т.е. България да бъде там, докъдето сами хората, мнозинството, се определят като българи.

Още Раковски през 1864 г. като отбелязва, че историческото право, за което толкова много мечтаят последователите на „нова Византия“ и „мегали идея“ в Гърция и „Душановото царство“ в Сърбия, е вече захвърлено на бунището и „затова днешната европейска политика извади от няколко години насам ново начало на бял свят – право народности“[50].

Любен Каравелов разработва тези въпроси не само по-детайлно, но и на основата на постиженията на най-съвременната и прогресивна световна мисъл по това време. Според Каравелов съвременното човечество се ръководи в живота си от две идеи: идеята за „правата на човека“ и идеята за „правата на народността“, за „независимата политическа същност на народността“. Според него „поробените народи се борят, за да се освободят и бъдат самостоятелни, а народностите, които са разкъсани на части, се стремят към политическа общност“. Така е картата на цяла Европа и примера с Италия, Полша, Унгария и пр. е показателен за българите. Новото време отхвърля някои остарели догми, типични за Средновековието. „Въпросът за религията – пише Каравелов – се губи сред успеха на цивилизацията, а неговото място заема общото мнение за народността и свободата“. Всички тези идеи на новото време Каравелов отнася и към бъдещето на България като народ и държава: „българите трябва да имат свое народно развитие, защото България има своя история (не политическа, а народна). Много хора смятат, че българите и сърбите могат да имат по-тесни връзки – да станат един народ, но това според мен, заключава Каравелов, е невъзможно, защото с това бихме нарушили свободата на нацията и свободата на човека“. Оттук и неговата категорична позиция за самоопределението, подчинено единствено на националния принцип, която е и политическа цел на борбата на българите: „Ние нямаме претенции – заключава Каравелов – на историческо, на каноническо, на короновано и на религиозно право... Тези земи, които са населени с румъни, със сърби и гърци да се управляват съобразно с характера на румънския, сръбския и гръцкия народ... Ние не желаем чуждото – т.е. онова, което не е наше, но не желаем да дадем и другимо своето.“

Левски напълно се солидаризира с тази прогресивна позиция на Раковски и особено на Каравелов. Нещо повече, той по собствен опит и убеждения определя и географските рамки на разпространение на българите. В дописка до в. „Свобода“ Левски заявява: „И ние сме хора и искаме да живеем човешки, да бъдем свободни с пълната свобода в земята ни, дето живее българинът – в България, Тракия и Македония." Левски в много по-голяма степен отчита и факта, че както в цяла Европа, така и на Балканите има етническа пъстрота, че всред преобладаващата националност живеят и други националности и етноси. Ето защо в „Наредата" той изрично подчертава, че в бъдещата българска държава: „българи, турци, евреи и пр., щът бъдат равноправни в сяко отношение, било във вяра, било в народност, било в гражданско отношение, било в каквото било, всички щът спадат под един общ закон, който по вишегласието на всичките народности ще се избере". На друго място Левски добавя: „На нашето знаме трябва да бъдат написани само три думи: „Свобода и секиму своето".

Следователно идеите на Левски, оплодени от неговите предшественици, са кристализирали в пределна точност, като изразяват най-добре политическата програма на възрожденския българин. Неговата цел, както се вижда, е създаването на национална – българска държава, в която определяща роля следва да има преобладаващият по численост елемент, т.е. българският. Той дава основата, името и националния облик и на бъдещата държава. В същото време в една такава – национална държава, естествените права на националните малцинства и етноси са свещени и неотменни пред основния закон – конституцията. Левски подчертава обаче, че наред с правата националностите и етносите са длъжни да спазват и законите на бъдещата българска национална държава – една зависимост между права и задължения, позната и прилагана и в тогавашните най-цивилизовани държави в Европа и света.

Освен принципа за самоопределението вторият проблем, по който възрожденските българи и по-специално ръководителите на българското национално революционно движение търсят отговор, е: какъв тип държава е най-подходящият и най-перспективният за българския народ след неговото освобождение? Познатите типове държава тогава са: дуалистичната държава по подобие на Австро-Унгария, федерацията или конфедеративната форма на управление, най-висшият израз на която се явяват Съединените американски щати или пък Швейцарската конфедерация в Европа; единните национални държави от типа на Италия, Франция и други.

Г. С. Раковски, който работи в един по-ранен етап на българското освободително революционно движение, е за възстановяване на българската държава в нейното предишно величие и слава. В дадения момент обаче той допуска и компромисни цели. Например лична уния с княза на Сърбия, който може да бъде и български цар. Но скоро тези негови илюзии са изживявани, за да достигне в края на живота си до идеята за самостоятелна българска държава – княжество, царство или република

– но държава, равностойна с останалите балкански държавици. По негово време обаче по-широки размери в българското общество взема идеята за създаване на дуалистична държава – турско-българска – за представителите на БТРЦК, начело с Иван Касабов или българско-сръбско (сръбско-българско) царство – идея, зад която временно застава Добродетелната дружина начело с братя Георгиеви.

Българските революционни дейци, като се почне от Раковски, Каравелов и се мине през Левски и Ботев, водят най-последователна и упорита борба срещу лъжливите и пагубни последствия на дуалистичната идея за бъдещето на българския народ.

Любен Каравелов, а след него и Христо Ботев – във времето до 1875 г. – обаче се увличат от по-модната по това време идея за федерация или конфедерация – балканска, южнославянска, дунавска и пр. Според двамата бележити революционери тази форма на държавност дава най-пълна изява на свободата на гражданите и осигурява равноправието на етносите и малцинствата. Според тях подобни държавни обединения и съюзи имат по-голямата потенциална възможност за защитата на българите, пък и на балканските народи, от домогванията и аспирациите на Великите сили. В брошурата „Български глас“ Каравелов пише: „Балканският полуостров трябва да се раздели на три щата, или на три държави, т.е. на българска, сръбска, румънска и всяка из тия държавици да има свое управление, свои закони, свое съдопроизводство, със една дума своя автономия; но в това също време тия трябва да съставляват едно цяло, което да бъде вързано с най-яките връзки – т.е. с един парламент“. На друго място той изтъква, че идеала за българите е: „Когато скъсаме турските синджири, то трябва да наредим своята държава сами, според най-добрите наредби у просвещените народи, т.е. американците, белгийците, швейцарците“. Всеки народ в обединението според Каравелов следва да „очува“ своите граници, своята автономност и преди всичко своя суверенитет, за да не се загуби сред другите.

Каравелов остава почти непреклонен пред тези позиции, но Ботев, който в началото на своята публицистична и революционна дейност напълно ги споделя, през 1875 г. вече пише: „Дордето сръбския народ и сръбската журналистика се не въодушевляват с оная любов и искреност към българския народ, с която последният се отличава от своите братя, до тогава никакво споразумение и никакво съединение между сърби и българи е невъзможно. Прави ли сме в това свое убеждение, ние скоро ще видим.“ И наистина само година след тази своя мисъл Ботев загива във Врачанския балкан като национален революционер в името на свободна и независима България, на българска държавност.

На фона на всички тези схващания, идеите на Левски не само контрастират, те са може би и най-ясни, последователни, перспективни. Трезвен по природа и реалист в политическите си схващания той говори единствено за „братски съюз“ със сърби, черногорци и пр., но за съюз на равноправни начала, и то с равноправни народи и държави. Навсякъде в своите програми и писма, той подчертава, че задачата на българите е освобождението и „възобновяването на нашата славна (преди) държава... за да си добие първата чест и слава нашето мило отечество българско“; „да бъдем равни с другите европейски народи“; че „с един труд (следва) да спечелим онова, което търсили са и търсят братя французи, т.е. млада Франция, млада Русия и др.“

Наред с тези основни положения, българските национални революционери възприемат и идеите за избираемо правителство, което следва да замени „Временното правителство“, призвано да организира и осъществи освобождението на страната, всеобщото и равно гласоподаване, управление на страната чрез един всенародно приет основен закон – конституция и законова уредба на държавата и т.н.

Идеал за радикалното, революционно течение на българското общество по това време като политическа система е републиканската форма на управление. Най-последователен в това отношение е Левски, който в проектоустава на Вътрешната революционна организация, или „Наредата“, изрично постановява: „С една обща революция да се направи коренно преобразование на сегашната държавна деспотско-тиранска система и да се замени с демократска република (Народно управление)“. По тактически съображения, главно с оглед на международното отражение на въпроса, в първата програма на БРЦК от 1872 г., както и в останалите програмни политически документи на революционното движение формата на управление се остава да се реши след освобождението.

Политическата програма на Гюргевските дейци се изразява, макар и не в един документ, и в категорична форма в хода на Априлското въстание.

В апела прокламация на комисията, избрана на Оборище, изрично се подчертава, че българското народно въстание по своя обхват е в България (т.е. Мизия), Тракия и Македония. Следователно бъдещата българска държава следва да бъде в тези граници т.е. там, където българският елемент е преобладаващ. Георги Бенковски при с. Юруците, като освобождава двама мюсюлмани, заявява: „Нашата цел не е да нападаме на сиромасите и угнетени селяни, биле те българи или турци. Ние сме въстанали против кървопийците, паши и кадии, които са общи врагове и на двата народа.“ И още нещо – с освещаване на знамето, избиране на Привременно правителство в Панагюрище, със символите, униформите и пр. Бенковски демонстрира раждането на една нова държавност – стремеж и поведение, което единствено е съзвучно със схващането и поведението на Г. С. Раковски по време на Белградската легия. От своя страна Цанко Дюстабанов пред турския съд доблестно заявява, че въстанието не е цел, а средство за създаване на българска държава, в която азиатските нрави следва да се заменят с достиженията на европейската законност и цивилизация.

Програмата на Българската националнореволюционна партия, на Гюргевските дейци и въстаниците от Априлското въстание за бъдещата българска държава намира израз и в последвали събития, като кристализира още по-отчетливо в политическите искания на българите пред Цариградската посланическа конференция от 1876 г.

Носител и ревностен защитник на новите цели, залегнали в нея на този етап, се явява бившият председател на Гюргевския революционен комитет и Апостол на I търновски революционен окръг Ст. Стамболов.

През месец ноември 1876 г. – в навечерието на Цариградската конференция, различни групи на българското общество изпращат свои проекти за реформи, автономия и пр. до представителите на Великите сили. Подобен проект разработва и Българското централно благотворително общество (БЦБО) – продължител на БРЦК, в което активно участва и Стамболов. На общо събрание на БЦБО – „Български народен събор“ от 18–22 ноември 1876 г. е приета политическа програма за българските искания. Програмата се състои от 6 члена, в която и по изричен тест и по същество се третира въпроса за изграждането на българска държавност[51]. В член 1 се казва: „Да се възобнови от България, Тракия и Македония българската държава, гдето главния и навред преоблающият елемент е българския“. „Едно народно събрание избрано от всички българи ще приеме конституция на българската държава“, а в член 4 се казва: „Всичките народности, разместени между българския народ ще се радват с него на същите политически и граждански правдини“. Всички тези идеи и схващания на революционните дейци от 1876 г. очевидно са съзвучни с разбиранията на предшествениците им, с идеите на Левски. Те намериха определено място, като се изключи принципът за монархията, който предварително бе решен на Берлинския конгрес и в първата българска – Търновската конституция.

БЕЛЕЖКИ

[1] НБКМ, БИА, ф. 90 II – А. 7344 Освобождение Болгарии. Т. 1. М., 1961, с. 126.

[2] *Бурмов, Ал.* Кризата в Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет. – Истор. преглед, 1957, № 2, 43–46.

[3] *Пак там,* 48–53.

[4] *Страшимиров, Д. Т.* История на Априлското въстание. Т. 1, С., 1907, с. 219.

[5] *Бурмов, Ал.* Кризата в БРЦК... 53–57.

[6] *Обретенов, Н. Т.* Спомени за българските въстания. С., 1983, с. 212.

[7] За състава на Гюргевския комитет вж. подробно у *Бурмов, Ал.* Кризата в БРЦК... с. 58.

[8] *Обретенов, Н. Т.* Цит. съч., с. 215. В литературата Гюргевският комитет се нарича различно: Централен, Инициативен и пр. Най-правилно според нас е той да се наименува „Гюргевски революционен комитет“.

[9] *Бурмов, Ал.* Формиране на Ботевата чета. – Истор. преглед, 1956, № 4, с. 68 и сл.

[10] *Априлско* въстание 1876 г. Сборник от документи. Т. 1, С., 1954, 47–48 – писмо на Гюргевския комитет до Тодор Пеев и Павел Икономов от 10 декември 1875 г., в което канят в Гюргево Христо Иванов, Никола Генчев – Вираноолу, поп Харитон, Спас Соколов. „От нашето отечество – пишат те в писмото си – тука сме се събрали да живеем наедно, за да можем по-лесно и по-точно да се споразумеем за нашите действия напролет или сега.“

[11] *Архив* на възраждането. Т. 1. Под редакцията на Д. Т. Страшимиров. С., 1908, 372–373; *Бурмов, Ал.* Нарастване на революционния подем сред българския народ. – Истор. преглед, 1950, № 1, 90–91.

[12] *Стоянов, З.* Записки по българските въстания, с. 170.

[13] НБКМ, БИА, II А 8867.

[14] *Обретенов, Н. Т.* Спомени за българските въстания. С., 1970, с. 207.

[15] *Априлско* въстание... Т. 1, 131–132.

[16] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч., 246–257; *Бурмов, Ал.* Кризата в БРЦК... 61–62. Вж. също приведената там литература, спорни въпроси и изказани аргументи в полза на тезата на четирите революционни окръга.

В литературата се срещат известни противоречия и за реда и последователната номерация на окръзите. *Ст. Заимов* (Миналото. С., 1983, с. 16) и *Н. Обретенов* (Спомени, 216–217) сочат за трети окръг Пловдивски (Панагюрски), за четвърти – Софийски, и за пети – Врачански.

Всички живи дейци на Панагюрски окръг начело със З. Стоянов свидетелстват, че окръгът им е бил четвърти. Така тази версия е възприета и се е наложила като най-достоверна в научната литература.

[17] *Априлско* въстание... Т. 1, 58–59.

[18] *Пак там,* с. 69.

[19] *Обретенов, Н. Т.* Цит. съч., 217–218.

[20] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 199.

[21] *Стоянов, З.* Съчинения. Т. 1. С., 1965, с. 286.

[22] *Заимов, Ст.* Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов. С, 1895, с. 80. Д. Т. Страшимиров приема, че датата за избухване на въстанието е определена на 1 май 1876 г., за което привежда и доказателства. Ал. Бурмов, напротив, облягайки

се на писмото на Стамболов до Тома Кърджиев, приема, че Гюргевският комитет определя за това 18 април. Несъмнено Бурмов има право – Гюргевският комитет определя по-ранната дата, но изрично е решено, че тя може да се измени със съгласието на всички окръзи. Ст. Заимов и З. Стоянов твърдят, че такова съгласуване и следователно отлагане на датата за въстание става в ранните месеци на 1876 година. По всяка вероятност предложенията са за 1 май, но апостолите в отделните окръзи считат едната или другата дата за начало на въстанието съгласно своите предложения: панагюрските дейци – за 1 май, врачанските – за 11 май.

[24] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч., с. 180.

[25] *Чолпанов, Б.* Въстаническата стратегия и тактика през април 1876 г. – В: *Априлско* въстание 1876–1966. С., 1966, 87–115.

[26] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 69.

[27] *Пак там,* с. 172, 198–199; *Тонев, В.* Североизточна България по време на Априлското въстание. – Истор. преглед, 1976, № 4, с. 81.

[28] *Пак там,* 143–144.

[29] *Заимов, Ст.* Миналото. Варна, 1884, с. XVII–XVIII.

[30] *Кукумявков, Д.* Спомени за Сливенското въстание в 1876 г. Сливен, 1885, 37–39.

[31] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, 243–248. Авторът с основание изтъква, че някои пунктове на протокола са изменени тенденциозно от турската съдебна комисия, за да се обвинят въстаниците.

[32] БИА, НБКМ, ф. ОИ, НА 8546; ф. С. 3, II А 8548.

[33] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 101–102.

[34] БИА, НБКМ, ф. ОИ, НА 85460.

[35] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 191.

[36] *Обретенов, Н. Т.* Цит. съч., 222–227.

[37] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 172.

[38] *Бурмов, Ал.* Кризата в БРЦК... с. 62.

[39] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 201; *Априлско* въстание... Т. 1, с. 54.

[40] *Бурмов, Ал.* Кризата в БРЦК... с. 61.

[41] *Априлско* въстание... Т. 1, 131–132.

[42] *Пак там,* 46–48; *Бурмов, Ал.* Кризата в БРЦК... с. 61; *Митев, Й.* Военни специалисти – участници в Априлското въстание. – Военноистор. сборник, 1956, № 2, 107–116.

[43] *Поглубко, К. А.* Руските и българските революционери в навечерието и хода на Априлското въстание през 1876 г. – Истор. преглед, 1970, № 4, с. 71 и сл.

[44] *Пак там.*

[45] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 69; *Бурмов, Ал.* Кризата в БРЦК... с. 64.

[46] *Киняпина, Н. С* Външната политика на Русия през XIX век. С., 1980, 354–358; *Гандев, Хр.* Априлското въстание 1876. С., 1974, 95–104.

[47] *Пак там.*

[48] *Освобождение* Болгарии, Т. 1, 177–179.

[49] *Пак там.*

[50] *Цитатите* на Г. С. Раковски, както и на Л. Каравелов, В. Левски, Хр. Ботев са от събраните им съчинения и издаденото документално наследство.

[51] *Освобождение* Болгарии. Т. 1, с. 554.

V. НЕПОСРЕДСТВЕНА ПОДГОТОВКА ЗА ВЪСТАНИЕ

1. Търновски революционен окръг

Избирането на Търново за център на Първи революционен окръг и определянето на Стефан Стамболов – председателя на Гюргевския комитет – за главен апостол на този окръг подсказват, че на него се отдава първостепенно значение в предстоящата въстаническа борба[1].

Първият, Търновският, революционен окръг обхваща значителни райони в Централна Северна България и „преди всичко търновските околности, Габровско, Тревненско, Севлиевско, Горнооряховско, Троянско, Ловчанско, Еленско и Дряновско“[2]. По същество към Търновския окръг спадат и районите на Североизточна България, където всъщност като средищен се изявява Русенският революционен комитет, един от найважните пунктове за връзка между емиграцията и вътрешността на страната[3], както и други крайдунавски селища.

От гюргевските дейци, определени за работа в Търновския революционен окръг, най-напред пристига, минавайки през Русе и подпомогнат от тамошните комитетски дейци, Георги Измирлиев – Македончето[4]. Роден в гр. Горна Джумая (Благоевград), той учи в Цариград, а по-късно заминава за Одеса, където е приет във Военното училище. През есента на 1875 г. във връзка с предстоящото въстание в България и апела на БРЦК в Букурещ към българите офицери и юнкери в Русия Георги Измирлиев напуска училището и откриващата се пред него военна кариера и по зова на отечеството се включва в редовете на българските революционери емигранти в Гюргево[5]. Един от малцината сред тях с военни познания, той е определен за помощник-апостол и военен инструктор на Първи революционен окръг.

Безкористието и пламенното родолюбие на Георги Измирлиев правят впечатление на всички, с които той влиза в допир по време на комитетската си дейност. С тях той печели нови привърженици на освободителното дело. „Измирлиев – разказва в спомените си А. Бендерев – беше най-искреният и откровеният между апостолите, които спираха в къщата на Манго Тодоров. Той мразеше демагогията и като военен беше рицарски честен – искаше от съвременниците жертви и никога нищо не им обещаваше освен „сладка смърт за свободата на отечеството“, каквато той сам лично възприе на бесилката в Горна Оряховица. С него по горещината на патриотизма и готовността си на самопожертвование, както и по искреността и голямата си начетеност, може да се сравни и Иларион Драгостинов – Арбанасчето.“[6]

Скоро след Измирлиев, в края на януари 1876 г., в Търновски окръг пристигат главният апостол Стефан Стамболов и помощникът му Христо Караминков – Бунито[7]. И двамата са родом от Търново и имат солиден стаж и богат опит в революционното движение.

За да може да провежда по-добре дейността си по подготовката на въстанието и да поддържа по-успешно връзки с другите селища, ръководството на революционния окръг избира за свое средище и главно убежище близкия до Търново гр. Горна Оряховица. В писмо от 2 март до Петрана Обретенова Ст. Стамболов определено заявява: „Писма ще пращате до Г. Оряховица до учителя. Така също и други работи. *Там ние по-често биваме от Търново и изобщо там е нашата главна квартира*“ (к.м. – Н.Ж.)[8].

Търново, където са съсредоточени административните власти и главните полицейски и военни сили в окръга, се оказва по-неподходящ за дейността на апостолите. Освен това състоянието на Търновския комитет след събитията от есента на 1875 г., когато най-активните му членове са арестувани или принудени да емигрират, е твърде тежко. Тези събития изострят подозрителността на местните турски власти и правят по-трудна и рискована революционната дейност в града. От своя страна Горна Оряховица, като оживен кръстопътен и пазарен център на гъсто населен български район, представя добра възможност за по-лесна и незабележима връзка с представителите на другите селища. Главна тайна квартира за окръжния комитет в града и за преминаващите за други окръзи революционни дейци стават къщата и ханът на предания патриот Маню Тодоров[9].

По-късно Ст. Стамболов установява своето нелегално седалище в близкото голямо село Самоводене, където прекарва по-голямата част от времето си[10]. Там той получава помощ и съдействие от местния комитет, начело на който стои верният на революционното дело Йорго Енев Радов. В комитета влизат също Стоян Карата, Стано Тенджерков, Марин Загорски, даскал Стефан Кънев – Водски, Марин Шишков и др.[11] В къщата на Йорго Радов, разказва един съвременник, „апостолите народни намираха братски прием и сладка хапка“[12]. Всички в това многочислено патриотично семейство, както и цялото село са били предани на делото[13]. Голяма помощ във въстаническата подготовка оказва и родът Станеви, в чиято къща отсядат Стамболов и други революционери. Благоприятно е и обстоятелството, че мухтарят (кметът) на Самоводене също е член на революционния комитет и уведомява Стамболов и организацията за нарежданията на властта[14]. След разгрома на въстанието в Самоводене намират убежище много революционери от окръга и от Южна България. През селото минават и получават подкрепа и закрила П. Волов, Г. Икономов, П. Бобеков и други ръководни дейци на въстанието в Средногорието, оцелели участници от четата на поп Харитон и др. „Самоводчени – разказва един от укритите в селото въстаници – се показаха много родолюбиви хора и предани синове на майка България.“[15]

Основната организационна и агитаторска дейност в окръга Ст. Стамболов предоставя на своите енергични помощници. Той съсредоточава в себе си общото ръководство на въстаническата подготовка и поддържането на връзките с другите окръзи и главно с емиграцията в Румъния, където се изпращат куриери и закупчици на оръжие, боеприпаси и пр.[16] В хода на подготовката в Първи революционен окръг се очертават няколко основни района, в които има значителни групи от подготвени местни революционни кадри. Към тях се насочват за работа и пратениците на Окръжния революционен център. Такива райони са Търновският, Горнооряховският, Габровският, Севлиевско-Троянският, Бяла черква, Мусина и околните села, Русенският и т.н.[17]

Освен тримата апостоли в Търновски окръг пристигат в началото на април от Влашко неколцина опитни комитетски и революционни дейци. Те биват отпратени в отделни райони на окръга, за да оглавят въстаническите действия. Сред тях са известният поп Харитон Станчев Халачев, старият народен поборник дядо Никола Генчев – Вираноолу, Петър Пармаков от с. Градец, Котленско, офицер от руската армия, която напуска, за да участва във въстанието, бившият участник в четническото движение и заточеник в Мала Азия Христо Патрев, Тодор Кирков от Ловеч, Станьо Гъдев от с. Шипка, Димитър Атанасов – Русчуклийчето и др. Идването на тези емигранти представлява значителна помощ за местните революционни дейци. Посочените емигранти преминават на две групи р. Дунав при Свищов с ценното съдействие на Иваница Данчов и други комитетски съмишленици от Свищов, като братя Събеви[18].

Апостолите от Търновски окръг, както и тези от другите средища концентрират усилията си в няколко главни насоки: да подготвят чрез енергична и широка пропагандно-разяснителна работа морално-политически и психологически българското население, да осигурят нужните средства и материали, да набавят оръжие и боеприпаси. Във връзка с изпълнението на тези задачи те трябвало да обикалят селищата, да възстановят и активизират старите и да основат нови революционни комитети, да приведат в известност въоръжението, да набележат удобни пътища и места с оглед на бъдещата въоръжена борба, да осигурят военни специалисти и т.н.

Като се спира на агитационната и организационна дейност на главния апостол Ст. Стамболов и неговите помощници, участникът в освободителното движение А. Бендерев пише в спомените си: „Като конспиратор, агитатор и организатор той беше на висотата на положението си. По своята природа неискрен и демагог, Стамболов като поет и оратор можеше не само да убеждава, но и да въодушевява към подвизи даже хора с притъпени патриотически чувства. Последователи той намираше във всички слоеве на тогавашното българско общество – учители, търговци, еснафи и селяни; само чорбаджиите той избягваше, макар в Горна Оряховица най-големият патриот – войводата Сидер Грънчаров – (да) беше по заеманото от него положение чорбаджия, чрез когото Левски бе основал за пръв път революционното гнездо в тоз град... В състава на комитетите и революционните гнезда влизаха обикновено почти всички учители и свещеници и по-събудените местни младежи, особено градинарите, които отиваха в странство, и търговците...“[19]

Пристигането на апостолите от Влашко, създаването на окръжен център, обиколките на селищата, срещите с местните дейци оказват силно мобилизиращо влияние върху населението, укрепват вярата му, че подготовката на въстанието сега е поставена на здрави основи и че в него ще бъдат ангажирани силите на целия български народ. Поради твърде краткото време, с което разполагат, апостолите нямат възможност да правят системни и продължителни посещения в отделните селища и да престояват по-дълго там. Тяхната задача е повече да проверяват подготовката, да стегнат организацията, да повдигнат борческия дух на населението и да дадат необходимите напътствия. Те, спомня си старият поборник Христо Иванов, „проповядвали наляво и дясно да залагат мило и драго, за да снабдят с пари и да са приготвят за освобождението ни“[20]. С наближаването на часа за въстание, както съобщава в. „Нова България“, решителността обладава и богатия, и сиромаха, и учения, и простия. За да си купят оръжие, селяните продават „воловете си, колата си, храната си, а някои бедни режели косичниците на жените си, обици и пръстени и – всичко мило и драго – давали за оръжие, куршум и барут“[21].

Пламенната проповед на апостолите намира добра почва и укрепва все повече настроението на народа, който усеща силата си и изявява готовността си за борба срещу чуждото иго. За успехите на революционната агитация в окръга говори и Георги Измирлиев. В писмо от 20 февруари 1876 г. до приятеля си Петър Пармаков, който още се намира в Браила, Измирлиев му пише: „Идеите ми знаеш. Доколко ги съвестно изпълнявам, доколко мисията ми има успех, можеш да научиш от приносящия писъмцето ми... Няколко села обиколих, дружества [т.е. комитети] образувах и пр. В Търново три-четири дена преживях, свърших там каквото имаше да се върши и грабнах селата. Имам голям успех в работата си.

О! Напролет има голяма беритба-жетва. Ела си по-скоро, ако си свободен... Навсякъде съм известен *офицерин.* Тук все особена важност има военният човек, много влияе на хората... Прати ми едно писмо, да се науча за здравето ти и за всичките работи във Влашко, като за комитети, войводи и пр... За одеската дружина пиши ми нещо си...“[22]

Независимо от енергичността на апостолите, които обикалят редица селища, основната тежест и грижи по конкретната подготовка за въстанието в отделните райони на обширния Търновски революционен окръг пада преди всичко върху местните комитетски деятели. А в будния Търновски край, известен с родолюбивите си традиции и борчески прояви, има десетки предани патриоти и верни сподвижници на национално освободителното революционно движение. Комитетската мрежа, създадена още по времето на Левски, сега фактически се възстановява, активизира и разширява. Кадрите на местните революционни комитети по места в своето мнозинство отново се включват в работа и поемат задачите за непосредствената подготовка на въстанието, които им поставят емисарите на Гюргевския революционен комитет. Опора на своята мисия последните намират именно в изградената още при Левски мрежа от революционни комитети.

Един от тези райони в окръга обхваща селата северозападно от Търново – Бяла черква, Мусина, Михалци, Дичин, Вишовград, Голямо Яларе (Русаля), Ресен, Беляковец и др. Тук от дълги години работи известният народен учител, книжовник и пламенен обществен деец Бачо Киро Петров от Бяла черква. Горещ родолюбец и прекрасен масовик агитатор, Бачо Киро има несъмнен принос за революционната подготовка на населението в този край, където дълги години той учителства в различни селища провежда разнообразна народополезна културно-просветна дейност, буди народностното съзнание на населението, учи и възпитава десетки предани патриоти и борци срещу османското иго. Околните на Бяла черква села са по думите на Д. Т. Страшимиров „циментирани към делото, благодарение на обаятелната личност на Бача Кира“[23]. В много от тези селища съществуват революционни комитети от времето на Васил Левски, а огромна народополезна дейност извършват и читалищата, които стават просветни огнища и центрове на обществен живот. Ролята на Бачо Киро, както и на популярния в Търновския край народен деец отец Матей Преображенски – Миткалото, за създаване на читалищата, за националното пробуждане на населението и за масовото му привличане в националноосвободителните борби през седемдесетте години на XIX в. е много голяма и безспорно положителна[24].

В революционния комитет в Бяла черква близки съратници на Бачо Киро са Васил Неделчев, Атанас Дончев, поп Гаврил и др.

В околните села също има голям брой съмишленици на освободителното дело. В Михалци техен ръководител е учителят Тодор Лефтеров. Син на заможни родители от Търново, той получава висше образование в Англия, където живее десетина години при брата си – търговец[25]. Воден от безкористни родолюбиви чувства, Т. Лефтеров се отказва от търговия и бъдеща кариера и пристига в Михалци, за да се отдаде на учителско поприще. Неговата дейност в селото (не само в училището, което той издига на високо равнище, но и в местното читалище „Съединение", и в революционния комитет) дава също богати плодове. Във възстановения революционен комитет в Михалци активно участват още поп Стефан Трифонов, учителите Петко Иванов и Антон Минев, Славчо Колев и др.[26] Марин Иванчев и Рачо Станев са натоварени да изпълняват куриерски задължения до Търново, Русе и Горна Оряховица[27]. През пролетта на 1876 г. селото посещават или пребивават в него за известно време мнозина революционни дейци[28].

В другото съседно село – Мусина – начело на революционния комитет стоят чорбаджи Аврам Петков Стамболски, Недялко Генов Костадински, учителят Христо Хаджииринчев, Колю Попгенов и др.[29] През 1876 г. касиерът на Мусинския революционен комитет Петко Генов учителства в с. Леденик, където развива революционна дейност[30].

В с. Дичин ръководители на местния комитет са учителят Васил Неделчев и свещ. Петър Драганов; във Вишовград поп Балчо Колев, даскал Иван Радев и др.; в Голямо Яларе – даскал Димитър Георгиев-Беляковеца, Йордан Иванов-Парцаля и др.[31]

Ръководната роля на свързаната с народа интелигенция и преди всичко заслугите на народните учители за издигане на революционното съзнание на народните маси, активността им в подготовката на въстанието намират отзвук в редица народни песни. В една от тях се разказва:

„Събрали ми съ ютбрали
тримъ-четиримъ даскали,
вяръ съ клетва сторили
нърода да си пувдигнът,
пувдигнът дъ гу пубунет..."[32]

С буден дух се отличава населението и в другите села от този район – Сухиндол, Даа Сливова (Горско Сливово), Летница и др., въодушевено от проповедта на апостолите. Тревожната бунтовна пролет на 1876 г. идва с голямата надежда за съдбовна промяна на живота, подхранва готовността на народа за участие в трудната борба. Приготовлението за въстание обхваща мнозинството от населението, чието въодушевление расте с всеки изминал ден.

Комитетите ръководят набавянето на оръжие и подготвянето на боеприпаси, като много домове на съзаклятници се превръщат в арсенали за леене на куршуми и правене на фишеци. Такива са къщите на Ат. Дончев в Бяла черква, поп Стефан и Сл. Колев в Михалци, на хаджи поп Иринчо Петров в Мусина и т.н. Във всички селища се издирва и поправя старото оръжие, ковачите майсторят саби и ножове, а нови такива се набавят от Габровско. Барут главно се набавя чрез Свищов от Влашко. Жените поправят дрехи, готвят лечебни билки, сухари и пр. за бъдещите въстаници, които от своя страна се упражняват в стрелба и военно дело. „Постоях малко в Горни турчета (Бяла черква) – спомня си един от търновските комитетски дейци, – запознах се с по-събудените: всички са готови да станат на оръжие и с нетърпение чакат денят.“[33] Трогателна е жертвоготовността на населението да участва в борбата срещу чуждото робство. Така бедният селянин Велико Денев от Мусина продава нивата си, за да си купи пушка[34].

Селата от този район няколко пъти са посещавани от пратеници на окръжния комитет. Някои села лично посещава главният апостол Стефан Стамболов, както и бъдещият войвода поп Харитон. Местните комитети изграждат своя революционна поща и полиция, чрез която поддържат връзки помежду си и с окръжния център. Полезна роля в Бяла черква вършат резбарите Иван Марангоза и Тодор Марангоза, които свободно се движат в различните селища и поради естеството на работата си изпълняват и куриерски задачи на революционната организация. Ръководителите на комитетите в отделните селища поддържат редовна връзка с окръжния революционен център и участват в някои от съвещанията, които се провеждат в Горна Оряховица или на други места[35].

Борческият дух на населението се възпламенява и от призивите на емигрантската преса, на революционните стихове на Ботев и Стамболов, които проникват по тайни пътища и в оня напрегнат момент са така нужни, както куршумите и барутът. Неслучайно още на 25 януари 1876 г. Ст. Стамболов задължава Сидер Грънчаров да получи чрез Димитър Горов 50–60 екземпляра от стихосбирката на Ботев и Стамболов. „Тука много се търсят“, изтъква апостолът[36].

Сред народа се запяват нови песни, родени от жаждата му за свобода, от порива, който го обхваща в дните на въстаническата подготовка[37].

Според предварителните планове основната задача на въстаниците от Търновския окръг е завземането на старопланинските проходи, укрепяване главно в Габровския и Тревненския балкан и установяване на връзка с останалите въстанически окръзи. Наред с това трябвало да бъдат завзети и някои градове в прибалканските райони. Този план до голяма степен изоставя идеята за повсеместно въстание и е основан на „отбранителен стратегически замисъл“[38]. Така и в селата на северозападния район на Търновски окръг подготовката се извършва с оглед на сформиране на голяма въстаническа чета, която след това да се отправи към набелязания район в Балкана.

За военен ръководител на въстаниците от Бяла черква, Мусина, Михалци и др. окръжният комитет определя смелия и опитен бунтовник поп Харитон Ст. Халачев. Роден през 1830 г. в Габрово, той се отличава с буен и свободолюбив характер, често влиза в свади с мюсюлманите, поради което накрай поема хайдушкия път, напуска родния си край и се озовава в Добруджа. Там отново се проявява с бунтовническата си дейност и тя скоро го отвежда във Влашко – в средата на революционерите емигранти. Когато започва непосредствената подготовка на Априлското въстание, поп Харитон е привлечен за един от военните ръководители в Търновския революционен окръг.

През втората половина на април[39] поп Харитон се отправя към Мусина, за да поеме непосредственото ръководство на въстаническите сили в този край. Заедно с него е и помощник-апостолът Христо Караминков. Тук скоро пристигат и Петър Пармаков и Христо Донев, а от по-рано в тези села се укриват Димитър Атанасов–Русчуклийчето и Никола Черноводеца. По такъв начин определените за този район пълномощници на окръжния революционен център успяват въпреки започналите разкрития на властта и преследвания на революционните кадри да се намерят в своя район и да пристъпят с решителност към изпълнение на набелязания конкретен план за въстаническите действия. След като участва в окръжното съвещание в Горна Оряховица[40], където се решава да се започне въстание, поп Харитон отново се връща в Мусина. Без да проявява колебание в тези тревожни часове, той дава бързи указания съседните села да изпратят представители за важно съвещание в Мусина на 26 (или 27) април 1876 година[41].

На него поп Харитон съобщава вестта за започналото в Южна България въстание и решението на окръжния център да се пристъпи към незабавни въстанически действия и тук. Неговите пламенни думи се посрещат с буен възторг и представителите на отделните селища решават да започне незабавно формирането на бойната въстаническа чета. За неин войвода е утвърден поп Харитон, за военен ръководител е определен Петър Пармаков – бивш офицер от руската армия, а за знаменосец – Димитър Атанасов–Русчуклийчето[42].

Съвещанието решава въстаниците от околните села да се съберат на 28 април вечерта в Мусина, откъдето да потеглят към Балкана. Веднага куриери тръгват към близките села, за да уведомят за взетото решение и да направят необходимото за неговото осъществяване.

В Севлиевския край също действат енергични патриоти, сред които особено изпъква младият Стефан Пешев, председател на революционния комитет в Севлиево. Син на дребен търговец, той завършва само местното училище, но надарен с буден ум и крайно ученолюбив, Ст. Пешев се самообразова дотолкова, че сътрудничи на българския периодичен печат в Цариград, чете и превежда книги от френски език. Едва 21-годишен, той е избран за председател на севлиевското читалище. Със своя жив темперамент, с енергията и пламенния си патриотизъм Ст. Пешев сплотява около революционното дело десетки местни патриоти. „В читалището и в бащиния дюкян, в кафенето, в другарска компания - спомня си неговият брат – той биваше обиколен от слушатели еснафлии, на които четеше, разказваше, обясняваше, проповядваше.“[43] Читалищната стая в града се превръща в удобно прикритие за срещи на членовете на революционния комитет[44].

Най-близки съратници и помощници на Ст. Пешев в организационната дейност в Севлиево и Севлиевско са Йонко Карагьозов, Петьо Буюклиев, Георги (Гочо) Куев, Сава Хаджиангелов и др. – предимно млади и будни севлиевски граждани, търговци и занаятчии. Стефан Пешев и младият учител Никола Генев съчиняват и издават тайно ръкописни сатирични вестничета, наричани „Гайда“ и „Тъпан“, в които критикуват и осмиват „турското управление и делата на българските чорбаджии...“. „Главната цел ни беше – пише Н. Ганев – да култивираме в народа бунтовнически борчески дух и омраза против турското робство и да будим българското съзнание и родолюбие.“[45] Наред с това в дописки до в. „Напредък“ и „Източно време“ те описват обирите, золумите и неуредиците в обществения живот. Тласък на революционното дело и специално на въстаническата подготовка през пролетта на 1876 г. в Севлиево дава и идването в града на пратеника на Горнооряховския комитет Вичо Грънчаров[46].

Под ръководството на Ст. Пешев Севлиевският комитет развива енергична дейност за привличане на нови съмишленици, за набавяне на оръжие и боеприпаси, за повдигане на революционния дух на населението. За да се увеличат боеприпасите, комитетът решава да събере от дюкяните куршума (оловото). По този начин на разположение на комитета се събират повече от 300 оки олово[47]. От двама арнаути е закупено известно количество барут, средствата за който дава В. Манев, като продава ливадата си. Набавените материали се складират в дома на Д. Симеонов, където се организира леене на куршуми и правене на фишеци. Илия Тенекеджията е натоварен да направи кутии за мехлеми, Панайот Ковача – да изработва щикове, Христо Панталонджията и други – да шият въстанически дрехи и цървули, Петър Маринов – мушами и др.[48] Комитетът организира събирането на средства от населението и дава поръчки за изработване на саби и ножове на майсторите от балканските селища. Учителките Рада Поппетева и Мариола Иванова ушиват въстаническото знаме. То е „от зелен атлаз, по средата изправен лев, стъпил със задните си крака върху полумесец, и с надпис „Свобода или смърт!“[49]

Дейците от Севлиевския комитет обръщат голямо внимание на въстаническата подготовка в селата от своя район. Особено близки връзки те поддържат с населението от прибалканските села Батошево, Кръвеник, Ново село и околните махали. Там често обикалят Ст. Пешев, И. Карагьозов и други севлиевски комитетски работници, а съмишлениците на освободителното дело от тези села при отиване в Севлиево посещават ръководителите на революционния комитет, от които получават указания и подкрепа в своята работа.

В будното селце Батошево по-видни дейци на революционния комитет по това време са Б. Кунев, Ат. Кръстев, дядо Мито Попов и други. „Измъчената душа на батошевското население – пише един съвременник – беше достатъчно подготвена да възприема с радост всичко, което им се предлага за отмъщение на турската власт... Тая подготовка бяха извършили тежките и несправедливо събирани данъци, грабежите и убийствата, притесненията...“[50]

Подготовката за въстание в Кръвеник и околните махали възглавява уважаваният от всички заможен и енергичен селянин дядо Фильо Радев Миленов, спечелен за освободителното дело още по времето на Левски.[51] Като най-главен негов помощник в подготовката на въстанието изпъква синът му Христо Филев, а в нея се включват много жители на селището: Милен и Димитър Николови, Михо Костов, братя Димови, Боевски, Василеви и др. Съзаклятниците там подвежда под клетва пред евангелието свещ. Ив. Михов. Според плановете за борбата въстаниците от полските села и градовете трябва „да се придвижат към Балкана и тук да заемат отбранителна позиция по масива Черни връх, Леви връх, от Дебневския до Батошевския боаз, като Кръвеник остане централен опорен пункт“[52]. В началото на април Ст. Пешев, П. Буюклиев, Н. Симеонов заедно с дядо Филю и майстора на черешови топчета от Ново село Йонко Колев-Марангозчията обикалят околностите на Кръвеник и близките селища, определят позициите на бъдещата въстаническа артилерия, обмислят как ще се осъществяват връзките между въстаналите села и други неотложни въпроси[53].

От Севлиево, Троян и други места кръвеничани успяват да набавят барут, куршуми, сачми, приготвят съдове за вода, сандъци за фишеци и т.н. Пушки и револвери те купуват от Севлиево, от Габровско – ножове и щикове. Боеприпасите си укриват в различни махали, но най-много съхраняват в къщата на Мичо Димов, която се превръща в истински арсенал за леене на куршуми и приготвяне на фишеци. В една народна песен от това време се казва за кръвенишкия въстанически водител:

Знайте ли, олан, знайте ли,
че Филю точи ножове,
че Филю лее куршуми,
бой да се бие с турците?[54]

Полезна помощ в революционното дело на кръвеничани и на другите селища от този край оказва дошлият по тези места революционер Дончо Фесчията.

Ново село – „голямо, чисто българско гнездо, скрито в пазвата на Балкана, тъкмо под гърба на Мара Гидик“[55], – пазарен център на околните малки села и махали, още от времето на Левски е включено в мрежата на революционната организация и става сигурно убежище за комитетските дейци. Много са тук посветените и преданите на революционното движение хора като Колю и Нанко Пачникови, Аврам Драганов, Драгню Стойчев, учителя Никола Дабев – „един от най-просветените, най-енергични новоселски учители“, свещениците Ради (Радион) Попмихов, Георги Христов и др.[56] В празнични и неделни дни Дабев обикаля околните махали, Острец, Зла река и др., където агитира за въстанието[57].

И тук местните съзаклятници си доставят барут и бойни припаси по различни начини. Купеният от различни места барут (около 400 оки) най-напред е доставен в Троян и Троянския манастир, откъдето с конски товари е докаран в Ново село и складиран в къщите на Матю Щърбанов и Аврам Драганов, намиращи се в края на селото[58]. Дори оловото от рибарските серкмета и сакове, както и това от черковните свещници е събрано и претопено, за да послужи на бъдещите въстаници. Местният ковач Колю Тодоров изпълнява многобройни поръчки за саби и ножове. Със събраните парични средства е закупено известно количество оръжие, но то за съжаление пристига в Севлиево тогава, когато въстанието е вече потушено. Новоселчани приготовляват и два черешови топа. Патриотичният подем и готовността за жертви пред олтара на свободата обхващат голяма част от населението. Пламенните думи на революционера Стефан Пешев „Продай си нивата, купи си пушка!“ стават верую на много патриоти в Ново село, Кръвеник и Батошево[59].

Новоселските революционери поддържат връзки и с комитетските дейци от Троян. В Ново село идват понякога игуменът на Троянския манастир архимандрит Макарий и други дейци, чиято подкрепа оказва благотворно въздействие на населението за масовото му привличане в освободителното дело[60]. Ново село е посещавано и от Христо Иванов – Големия, определен за революционна работа в Троянско[61].

Общият подем през есента на 1875 г. и пролетта на 1876 г. раздвижва и троянските патриоти. Във възстановения революционен комитет и в подготовката за въстание се включват Цочо Спасов, М. Ненов, Васил Спасов, Ив. Марковски и много други[62]. Според спомените на Хр. Иванов – Големия още в края на 1875 г. във Влашко той е определен да действа в района на Троян и Ново село. „Наех се ази да ида, като по-познат по тия места“ – разказва старият народен деец[63]. Пристигнал през Свищов в Търново и Горна Оряховица заедно с други революционери, Хр. Иванов посещава най-напред някои селища в Търновския край, а след това се отправя за Троян. Неговите срещи в града обаче не дават по думите му добри резултати. Троянските дейци искали „войводи да им проводи Русия или Прусия“[64]. Затова те отправят свой пратеник в Турну Мъгуреле да издирва подготвени войводи[65].

Възстановяването на комитетската дейност в Ловеч в началото на 1876 г. се свързва с идването на пратеника на окръжния революционен комитет Вичо Грънчаров. През 1876 г. в Ловешкия комитет влизат Димитър Маринов, Илия Луканов, Ат. Хитров, П. Ив. Бояджиев[66]. Дните до края на април минават и в тази най-югозападна част на Търновския революционен окръг главно в усилия за набавяне на оръжие и боеприпаси. Това е всъщност най-тежкият проблем пред цялата революционна организация, която – въпреки положените старания – не успява да го разреши задоволително.

Габрово и Габровският край заемат съществено място в стратегическите планове за въстанието в Търновски окръг, поради което ръководителите на окръга полагат усилия да ускорят подготовката за въоръжената борба.

В Габрово работят енергични и инициативни млади патриоти – търговци, занаятчии, учители, чиновници и др., като Еким Цанков, Тотю Иванов, Христо Топузанов, Гавраил Кръстников, Георги Бочаров, Пенчо Постомпиров, Христо Конкилев, Н. Саранов, Н. Рясков и др.[67] По-късно в революционното движение е привлечен и Цанко Дюстабанов, син на един от най-заможните жители на града. Той е високообразован българин, чиновник в местната администрация.

Революционният комитет има силно влияние и съмишлениците му нарастват постоянно. Материална и морална подкрепа му оказват и други обществени организации. Главните свърталища на революционните дейци в Габрово са Кръстниковият хан и бояджийната на Рача Минков[68]. Комитетът събира помощи в пари и стока. Някои младежи тайно вземат от дюкяните на бащите си (непосветени в революционното дело) стока, която предават във фонда на комитета[69]. С изработването на саби и ножове се заемат Тотю Иванов, Петър Тасев, Петър Качето и др. За комитета в Горна Оряховица габровци направили сто саби, пренесени от Петър Тасев с грънчарската му стока. В подготовката на въстанието участват много местни хора – занаятчии, търговци, свещеници, младежи и пр. Между тях са Хр. Проданов, Ст. Горномогилски, Хр. Папурката, Ив. Бочаров и др. Патриотичният подем обхваща и съвсем младите Продан Тишков-Чардафон, К. Христов и др.[70]

Не правят изключение и учениците от известната габровска Априловска гимназия. Революционното настроение завладява изцяло младежите. „Често пъти вечер, ние... – спомня си един от учениците, живеещи тогава в пансиона към гимназията, – захвърлили учебниците по масата, до късно разисквахме, унесени в чудни блянове, за предстоящата кървава борба и за най-благоприятните ѝ резултати...“[71] По-големите ученици, свързани с революционния комитет, започват сами да се снабдяват с оръжие, цървули, сухар и пр. „Наш вдъхновител – пише един от учениците в габровския пансион – беше известният апостол на революцията Георги Измирлиев. Той често се криеше в пансиона.“[72]

Действително Г. Измирлиев обхожда като истински апостол Габрово и Габровския край, изпълнявайки възложената му задача да установи връзки с местните дейци, да укрепва революционните комитети в отделните селища, да ускорява подготовката за въстание. С гореща проповед и младежки ентусиазъм той увлича хората, убеждава ги „да залагат мило и драго“, за да си приготвят всичко необходимо за въстанието.

Г. Измирлиев посещава и Трявна, където се среща с Ц. Захариев, Ангел Алексов, Т. Хаджиев и други дейци, пред които чете революционна прокламация[73]. В този край обикаля още един пратеник на окръжния център – търновецът Никола Кабакчиев.

В апостолската си дейност Г. Измирлиев посещава още с. Шипка, където устройва събрания в училището, с. Новата махала, където също има готовност за участие в освободителната борба. В своите обиколки Измирлиев преминава и през редица по-малки селища и колиби като Негенци, Етър, Йовчовци и т.н. и хвърля семето на бунта[74]. Габрово е посещавано и от Ст. Стамболов и Н. Кабакчиев[75].

През април в този район идват пристигналите от Влашко революционери Хр. Патрев, Т. Кирков, Ст. Гъдев, дядо Никола Хаинчанина и др. След като в първите дни на април се срещат с ръководни дейци на окръга, те се отправят през Лясковец и други малки селца към Хаинито, където остава дядо Никола, а останалите трима продължават за Шипченския балкан. Като се установяват в Шипченската гора, те се срещат покъсно с дейци от с. Шипка, влизат във връзка и с комитетските хора и в с. Новата махала[76].

Апостолските обиколки на Измирлиев минават и през Долна Оряховица и Драгижево, където са формирани революционни комитети. В Златарица ръководител на комитета е учителят Минко Радославов[77]. В агитационната си дейност Измирлиев си помага и с онова – по думите на Захари Стоянов – „остроумно откритие“, което убеждава невярващите, сломява колебанията и на най-скептичните хора. Това е изречението „Турция ке падне“, буквите на което, обърнати в църковни цифри, дават годината 1876[78]. Тази „пророческа формула“ пленява въображението на българското население, обхванато от примамливия блян на свободата, дава му нови упования и надежда за избавление от чуждото иго.

В своя път из окръга Г. Измирлиев посещава и Дряново, откъдето се свързва и с игумена на Дряновския манастир отец Пахомий. С посредничеството на Алекси Станчев, Пенчо Шишков и др. в манастира се набавя значително количество барут и олово[79]. Представа за извършената там подготовка в това отношение дава следната бележка на игумена на манастира: „Тук описвам какво съм купувал: 1000 оки ориз, 2200 оки сол камък, 120 оки барут, 6 револвера с куршум, 25 калъча и ками, 12 пушки евзалийки, 6 шишанета, 20 оки куршум, 10 мушами, 50 чифта цървули... Алекси Станчев донесе в манастира конски товар барут когото платих с 5 лири. А Ганчо Шишчето донесе и той две газени пълни тенекии с барут, аз и него платих... В същото време получих из Троянският манастир 30 оки барут... И него заплатих. После това отивам в Търново и купих 60 оки свинец (куршум) и из Дряново донесе Рачо П. Николов няколко оки куршум, който му заплатих. От ден на ден манастирът се приготовляваше за въстание. Ние, като се надявахме за въстанието, постоянно се занимавахме с правене на фишеци и за няколко дена бяхме направили близо 6000 фишека и пак се намираше барут до 120 оки...“[80]

Основаният в Дряново комитет под ръководството на учителя Радко Радославов започна дейна подготовка за въстание. Оръжие те набавят и чрез русенци[81]. В комитетската работа като куриери са използвани и съвсем млади патриоти като Иван Йонков, Куна Попниколова и др.[82]

В района на селата Церова кория, Капиново, Присово и др. революционна агитация води старият хайдутин Христо Ковънлъчанина–Сарандю, който също се завръща от емиграция през пролетта на 1876 година. Той е гласен за войвода на една от местните въстанически чети и обикаля селата, за да ги подготви за предстоящата борба[83].

Комитети съществуват също така в Елена, в Арбанаси и други селища из окръга. Проектира се, щом започне въстанието, еленчани с помощта на въстаници от Лясковец и Горна Оряховица да нападнат склада на войсковата част, квартируваща в градеца им, и като се въоръжат, да се отправят към Балкана, където да продължат борбата[84]. По делата на революционната организация в Елена дохождат също лясковските патриоти М. Цонзаров и М. Станчев[85]. Подкрепа на народното дело оказва и архимандрит Галактион Хилендарец, както и игумените на Плаковския, Къпиновския и други манастири из този край[86].

Съзаклятниците от Елена поддържат връзка и със сливенски революционни дейци (и по-специално със Стоил войвода) чрез доверени хора от Беброво и Кипилово. Куриерски задачи на комитета в Елена изпълнява и пътуващият търговец В. Ив. Узунов. Комитетските дейци от Елена се грижат да привлекат към въстаническата подготовка и населението от околните махали и колиби, а младежите усилено приготовляват оръжие и боеприпаси[87].

Близкият до окръжните центрове малък градец Лясковец също отрано е включен в освободителното движение. През пролетта на 1876 г. това е едно от първите селища, които посещават Стамболов и Измирлиев. В Лясковец действат верните патриоти, сподвижници още на Левски, Марин Цонзаров, Марин Станчев и др. В ръководството на преустроения тогава революционен комитет в града участват освен двамата посочени комитетски дейци още и Н. Клатев, Д. Хадживасилев и др.[88] Марин Станчев изпълнява куриерска служба по поръка на Окръжния революционен център и къщата му става убежище за пратеници на комитетите от други селища и транзитен пункт за комитетски дейци, заминаващи по революционна дейност и други окръзи[89]. Чрез посредничеството на лясковски градинари в Австрия местният комитет се опитва да набави оръжие и боеприпаси. Револвери в града донася Никола Беров, а в къщата на Йорго Танов се правят най-много фишеци[90]. Полъхът на революционната борба не отминава и учениците от богословското училище край Лясковец. „В началото на 1876 г. до нас – пише един от тях – достигнаха смътни и тайнствени слухове за приготвяне в цяла България всеобщо въстание, за пристигнали от Влашко апостоли, които предрешени тайно кръстосвали България и проповядвали бунт."[91]

Макар Окръжният революционен комитет да премества седалището си в Горна Оряховица, гр. Търново и търновските революционни дейци внасят съществен дял във въстаническата подготовка в Северна България. От Търново произхождат или там израстват и получават образование и кръщението си в обществените и революционните борби най-изтъкнатите ръководители на революционното дело през 1876 г. в Северна България Ст. Стамболов, Ив. Панов Семерджиев, Хр. Караминков – Бунито, Хр. Иванов-Големия, както и редица други предани на освободителното дело патриоти като Никола Кабакчиев, Хр. Донев, Танко Добрев и др. В емиграция активна подкрепа на въстаническата подготовка оказват търновците или свързаните с Търново Янко Ангелов, Иван Хаджидимитров, Георги Живков и др. Търновските дейци оказват помощ и на комитетите в другите селища, изпълняват куриерски задачи и т.н. Учителят Михаил Сарафов подпомага изработването на въстаническото знаме[92].

След установяването на Окръжния революционен център в Горна Оряховица значението и ролята на този град като главно средище на въстаническата подготовка нараства твърде много. Комитетът в Горна Оряховица се възглавява от младия учител Иван Панов Семерджиев. Родом от Търново, той учи в Одеса, където участва в революционни кръжоци, а по-късно влиза във връзка с емиграцията във Влашко, Иван Панов се отличава с „горещ патриотизъм към своя изпаднал народ; затова и за въздигането му работеше отчаяно. Той... се завзе на работа, решен да умре за народа си."[93]

Видни представители на революционното освободително движение в Горна Оряховица през този период са братята Вичо и Сидер Грънчарови, търговци по занятие, чиято обществена дейност далеч надхвърля рамките на родния им град. В комитета в града са привлечени също Г. Бошнаков, А. Бендерев, М. Хаджистоянов, Г. Попхристов и др.[94] Главно комитетско убежище и транзитна комитетска явка за апостолите става ханът на комитетския член Маню Тодоров Арабаджията – „човек със слабо образование, но горещ патриот, надарен със здрав природен ум, физически сили и желязна воля"[95]. Друго място за срещи на революционерите в града е стаята на учителя Иван Панов в училището. Членовете на комитета разпределят помежду си задачата да агитират в различните среди на населението. С леенето на куршуми се заемат Стефан Филев, П. Хаджидавидков и др. Стойчо Ковача и Никола Европееца работят ножове за въстаниците, а сарачите и абаджиите приготвят цървули и въстанически дрехи. Бендерев служи за връзка между Измирлиев и Горнооряховския комитет, а Ст. Филев изпълнява същата мисия между Стамболов, установил се в Сомоводене, и намиращия се в Горна Оряховица Иван Панов.

На провежданите в града събрания Г. Измирлиев и Ив. Панов дават указания за работата, разясняват целите на борбата, често пъти по лозята младежите се упражняват в стрелба. Жените патриотки от Горна Оряховица също дават своя принос в борбата. Председателката на женското дружество Елена Писарева-Грънчарова заедно със сестрите си и други посветени в революционното дело българки ушиват няколко въстанически знамена. Верни ятачки на апостолите и на другите комитетски дейци са баба Пантелеица, Дона Мирчева и др.[96] Майката на А. Бендерев редовно приготовлява храна за Измирлиев и други революционери[97]. „Един нечуван ентусиазъм – пише Ив. Стратев – обхващал всички при мисълта за едно близко освобождение.“[98]

Според плановете на Горнооряховския комитет в града трябва да се подготви въстаническа чета от 200 души. Под ръководството на Г. Измирлиев и Ив. Панов тя щяла да обедини към себе си въстаническите сили от Лясковец, Драгижево, Церова кория и други селища, както и тия от Златарица, Елена, след което уголеменият въстанически отряд трябвало да се отправи към Стара планина, да завземе и отбранява Твърдишкия проход[99].

Но наред с патриотите в Горна Оряховица кръстосват и шпиони на османската власт, които слухтят и донасят на властта всичко, което успеят да научат за въстаническата подготовка[100]. Известията за избухналото въстание в Средногорието подтикват властта да взема строги предохранителни мерки, да увеличава своята подозрителност. В такава напрегната атмосфера идва арестуването на куриера на Сливенския революционен комитет Георги Николов-Бъчовката[101], след това обиските в къщата на М. Станчев в Лясковец, залавянето с помощта на предатели на Маню Тодоров и последвалите по-нататък повсеместни полицейски преследвания в Търново, Горна Оряховица и другаде. Тези мерки парализират дейността на горнооряховския революционен център и до голяма степен осуетяват реализирането на неговите въстанически проекти[102].

Като нямат обективна възможност да ръководят непосредствено подготовката за въстание в различните селища на огромния по територия революционен окръг, главният апостол Ст. Стамболов и най-близките му помощници съсредоточават усилията си върху общото ръководство на въстаническата подготовка, обмислят въпросите за бъдещите въстанически действия, водят кореспонденция с емиграцията, направляват събирането на материални средства, грижат се за набавянето на оръжие, на военни ръководители за различните райони и т.н. Значителна помощ в това отношение играе създадената сравнително добра връзка между различните райони и селища в окръга, както и с емиграцията. Тази връзка се осъществява посредством създадената революционна поща, обслужвана от голям брой верни на комитетското дело лица. Отново започва да функционира най-интензивно каналът Русе–Гюргево.

Връзката на Окръжния революционен център с Русе се осъществява главно чрез куриерите Тодор Чунчулов, Дасо, Колю Иванов и др.[103] Из окръга с поръчение на революционни куриери са натоварени също Марин Христов от Самоводене, М. Г. Бошнаков от Горна Оряховица, Цаню Шишков от Трявна, Генчо Бояджиев от Дряново, Петър Тасев от Габрово, Данаил Иванов от Новата махала, Ив. М. Марковски от Троян и много други[104].

Съзнавайки добре, че най-слабата страна в подготовката си остава липсата на подходящо и достатъчно по количество въоръжение, годно да се противопостави на османската армия и нередовните части (башибозуци), снабдени обилно с оръжие и боеприпаси, Стамболов и неговите помощници съсредоточават основните си усилия именно към това – да набавят материалните средства и да закупят възможно по-голямо количество оръжие в Румъния, като осигурят надежден начин за неговото транспортиране до предназначението му. За тази цел Стамболов установява редовна връзка с емиграцията чрез Русе и Русенския комитет, както и чрез революционните дейци от Свищов.

Русенският комитет, възглавяван по това време от Т. Кърджиев и неговите другари Г. Петкович, Н. Табаков, П. Обретенова и др., се оформя като най-важния нелегален канал за връзка на Търновския революционен окръг с емигрантските дейци. През него и чрез неговото съдействие преминават в България много нелегални революционни дейци, изпращат се кореспонденция, оръжие и други материали, необходими за въстанието[105].

Главният пълномощник на окръжния комитет за набавяне на оръжие и други необходими материали за въстанието Сидер Грънчаров, касиер на Горнооряховския комитет, още през януари заминава за Гюргево, като посещава и други места из Влашко. Там той установява връзка с Янко Ангелов, Димитър Горов, Иван Хаджидимитров и други пълномощници на Гюргевския централен комитет, с чието съдействие започва изпълнението на своята трудна мисия.

В писмото си от 25 януари 1876 г. Ст. Стамболов конкретизира задачата на С. Грънчаров, като го задължава да купи пушки, патрони и динамит[106]. Освен това апостолът нарежда на своя пълномощник да закупи „една брада черна и мустаци от най-добро качество", необходими за дейността на нелегалните революционери, а така също спицерия (аптека), палир (вид барут) за 40 наполеона, бинокъл (от най-добрите – военен или морски), както и компас[107].

Задачите, поставени на Сидер Грънчаров, свидетелстват, че ръководителите на Търновски окръг правилно виждат от какво има най-голяма необходимост и полагат старание да го набавят навреме. Прави впечатление особено желанието им да осигурят военнотехническо обезпечаване на въстаническата борба. Търсенето на принадлежности от рода на бинокли, компаси и др., както и на аптека и пр., показва, че те осъзнават сериозността на предстоящата въоръжена борба и имат амбицията да бъдат на висотата на задачите, които им предстоят[108].

Трудностите по набавянето на оръжие са от най-различен характер. Освен липсата на средства и опасности при пренасянето му в България не могло да се намери винаги добро оръжие и от една система. „Хубави пушки – обяснява в писмото от 15 март Янко Ангелов – се намерват в Букурещ, но са скъпи (с 300 картуши 9-10 наполеона) и не са еднаква система. Едни са „Chassepot", а други „Pybodi", трети шишенени-иглени. Това (е) един недостатък, защото войниците не могат да си заемат картуши [патрони – б.м.]. Освен това човекът наема ли се да ви ги прекара?"[109]

Събирането на средствата създава големи грижи на Стамболов и съратниците му въпреки готовността на редица патриоти да жертват имущество и пари. В едно от писмата си до Сидер Грънчаров главният апостол на Търновски окръг го осведомява как върви акцията по събирането на парични средства: „Андон си дойде – пише Стамболов, – след като се разговорихме един-два часа, даде волна помощ за пръв път 14 лири, врече се още да заеме на брат ти[110] със запис от сто лири за купуването на оръжие... Освен тия пари имаше събрани още 50–60 наполеони. Човекът от Търново, който ме беше викал, освен дето се рече да събере помощ от приятелите си, обеща да даде (и може вече да го е дал на брат ти) едно елмазено цвете, което, казва той, струвало 150 лири. Така също и твоят хаджия се рече да даде елмазите на жена си да се продадат, за да купи оръжие, че ще видиме какво ще направиме..."[111]

Настойчивите писма на Стамболов до емисарите на комитета във Влашко не прекъсват и през следващите дни и свидетелстват за напрегната работа на Окръжния ръководен център. „Оръжията – пише той на 21 март – пращайте по-скоро. Войводите и те да дойдат до една неделя.

Които ще минува, да минува, най-късно до Великден. В тези обстоятелства и минутата е скъпа. Бързайте!"[112]

И сега той не пропуска да поръча и за други въстанически принадлежности като сигнални свирки, замби за насичане на лъвчета за калпаците и т.н. На 25 март Иван Панов отново изпраща тревожно писмо до Гюргево: „Къде останаха – пише той – нашите неща: револвери, пушки, динамит и другите потребни неща? Знаете колко се възпряха работите, като се забавиха оръжията? Ако бяха дошли оръжията досега, ние можехме да съберем още до 200-300 лири и даже повече, защото тогаз народът ще се довери, още повече че ние искаме искрено да работим за достижението на светата ни цел."[113] Панов настоява да се набавят и сигнални свирки, две военни тръби, 10–15 военни чанти, два компаса, „динамит колкото могат повече", както и „спицерията". Освен с поръчките на Търновския окръжен комитет Ив. Панов натоварва гюргевските представители и с някои поръчки, предназначени за дейците от Панагюрски окръг. Той заръчва с парите, „пратени от западна Тракия... да им се купи 1 кат военни дрехи по формата на влашката конница и една сабя". По всяка вероятност тази униформа е била предназначена за някой от ръководителите на Панагюрския революционен окръг.

Независимо от положените усилия доставяното въоръжение и боеприпаси далеч не могат да задоволят нуждите на бъдещите въстаници. Затова те трябва да се осланят в повечето случаи на стари кремъклийки, на ловджийски шишанета, на сабите и ръждясалите револвери. Комитетите в различни места организират поправяне на наличното старо огнестрелно оръжие и изготвяне на ножове, ками, саби и пр. В тази насока значителен принос имат габровци и другите балкански селища, където тези занаяти са отдавна развити. Недостатъчно и неудовлетворително е и снабдяването с барут, който се купува предимно по контрабанден път от турци. Често пъти обаче той е съвсем лошокачествен или съзнателно подправян от продавачите, които използват голямото му търсене и го продават с примеси, правейки го по този начин до голяма степен негоден за ползване.

Но въпросът за снабдяването с оръжие, колкото и важен да е, не изчерпва всичкото внимание и сили на ръководителите на окръга и преди всичко на Ст. Стамболов. Той се вълнува твърде много и от въпроса за обединяване силите на въстаниците, за тяхното съсредоточаване към Стара планина. Това обстоятелство затруднява особено много въстаниците, намиращи се в отдалечените от Балкана райони, като тия от Русенско. Поради това Стамболов неколкократно дава съответни напътствия на ръководителите на Русенския революционен комитет. На 21 март той осведомява русенци, че изпраща човек, „който ще има за длъжност да изучи най-краткия път между Русчук и Оряховица“[114], като ги задължава да му осигурят подходящ придружител. На този въпрос Стамболов отново се връща в писмата си до Т. Кърджиев от 6 и 13 април 1876 година. Задачата, която той поставя, е да се избере най-краткия път между Русе и Горна Оряховица и този път да бъде „повечето прикрит и през гористи места да минава“, да се изучи какви села има наоколо и каква помощ или вреда може да се чака от тях, да се прегледат удобни места за позиции край пътя, да се подберат подходящите места за пренощуване и за отбрана в случай на нападение и т.н. По-нататък Стамболов препоръчва четата, която ще идва откъм Русе, „да бъде повече конница, отколкото пеша, защото ще работите на поле“. Той препоръчва да се осигурят също така 5–10 коли за пренасяне на храната, боеприпасите, ранените четници и пр.[115]

Макар да дава указания за излизане на чета от Русенско, Стамболов смята, „че градът трябва да се кръщи с огън, за да се накарат чифутите да въстанат от меките си постелки, че тогова, каквото се падне на честта ви. Ще потеглите къмто нас и твърде е възможно да погибнете всинца, но такава е съдбата на тези, които първи вдигнат ръката си против тиранията.“[116] Още с идването си Стамболов и неговите помощници отчитат необходимостта от голям брой подготвени във военно отношение хора и полагат усилия да привлекат повече опитни люде в това отношение. В резултат на техните постъпки в окръга пристигат поп Харитон, Петър Пармаков, Христо Патрев и други калени революционни дейци. Но това не може да задоволи нуждите и Окръжният ръководен център отново търси за това съдействието на емиграцията. Показателно в тази насока е писмото на Ив. Панов от 25 март 1876 г. до Я. Ангелов в Гюргево: „Научаваме се – пише той, – че в Одеса имало 10 души наши офицери, които са си дали оставката. Кажи на нашите пратеници да бият телеграф до одеския комитет [за] четири-пет души офицери, защото се има голяма нужда не само в нашия окръг, но и в другите.“[117]

Интересни са опитите на търновските дейци да установят по-тесен контакт с Одеса и одеските българи, т.е. мястото, където са учили и участвали в революционна дейност Ст. Стамболов, Ив. Панов, Г. Измирлиев и други дейци от Търновски окръг. „Проваждам – пише на 16 март Иван Панов – с приносителя едно писмо за Българския революционен комитет в Одеса, постарайте се да го пратите по пощата по-скоро...“[118] Насочването на търновци към Одеса не е продиктувано само от старите им връзки с одеските българи, но несъмнено и от обстоятелството, че „в навечерието на Априлското въстание... Одеса се превръща в средоточие на революционната емиграция в Русия. Тук благодарение на дейността на Българската дружина, поделение на ОБН, се събират средства, оръжие и хора за предстоящата революционна акция в България."[119]

Според някои данни отишлият през пролетта на 1876 г. в Букурещ, а след това и в Белград за преговори със сръбските власти за общи действия срещу Турция Георги Живков е изпратен с тази задача от Търновския революционен комитет.[120]

Търновският окръжен център поддържа връзка и с другите окръзи в страната и проектира събрание на техни представители. Подготовката за въстание в Търновски окръг независимо от всички недостатъци, дължащи се на обективни и субективни причини, общо взето, като се вземе предвид крайно ограниченото време, върви удовлетворително, макар и неравномерно, за отделните места, благодарение инициативата и патриотичния порив на окръжните и местните революционни деятели, на изявената готовност и подкрепа, която им оказва българското население. „Нашите селяни – пише Ст. Стамболов на 13 април – взеха вече сами да се бунтуват, без да чакат заповеди, и сега ние вече не ги разпалваме да станат, но ги уговаряме да чакат до определения ден, който ще им се извести."[121]

В средата на април ръководителите на окръга решават да насрочат за края на месеца общо събрание с делегати на местните комитети, както и с представители от другите окръзи. Това събрание трябва да отчете извършената работа, да начертае конкретен план за предстоящите въстанически действия, да вземе необходимите решения, произтичащи от наличната обстановка[122].

Като очертаваме подготовката, извършена в Търновския революционен окръг, трябва да разгледаме накратко и дейността в Русенския и Свищовския район на окръга, които са тясно свързани с общата подготовка за въстание в Северна България.

Ролята и значението на Русе и на Русенския революционен комитет не се изчерпват с предназначението му на най-важен транзитен пункт за снабдяване с оръжие на Търновския революционен окръг и за преминаване на нелегални революционни дейци[123]. На Русенския комитет се поставя задачата да обхване в обсега на своята организационна и пропагандна дейност и други селища в Североизточна България като Разград, Ески Джумая (Търговище), Шумен, та и до Варна. Преки указания за своята дейност комитетът получава първоначално от Ил. Драгостинов (преди заминаването му за Сливенския окръг). На 13 март в писмо до Г. Петкович той конкретизира някои от задачите, които русенските дейци трябва да изпълнят при започване на въстанието. „На определения ден и час – изтъква Драгостинов – Русчукът, Шуменът и Разград, па ако може и Варна, трябва да пламнат страшно." По-нататък на русенци се възлагат и други диверсионни задачи – „телеграфните жици вред да се опропастят“ и което е особено важно – „линията да се съсипе на много места, за да не може да се направи нето за един месец“[124]. С тези акции се цели да се осуети или забави придвижването на големите османски военни сили, съсредоточени в посочените градове и изобщо да се затруднят действията на властите, за да се даде възможност на основните въстанически сили да се разгръщат и да започнат по-свободно въоръжените си действия.

Поддържайки връзки с дейците в Шумен, Разград, Ески Джумая и други места, русенци правят постъпки пред емиграцията да се изпрати по тези места способен апостол – „човек с по-добри достойнства“, тъй като „в тях места твърде слабо са приготвени хората, защото от кратко време им се е известило“[125].

По сведения на Иван Стамболов, дадени пред русенските комитетски дейци, в Търговище имало 150–200 хора юнаци[126]. Като получава това съобщение, още на следния ден намиращият се в Гюргево Кърджиев дава бързи напътствия на Г. Петкович в Русе, ако тези хайдути са „кръстени в светото кръщение на бунтовничеството, ако ги е кръстил Ив. Ст. и ако се вярва на думите му... той тогази трябва да знае и всичката ни работа. Ти убеди го да бъде участник наш, обади му каквото трябва да знае. *И тъй между другите два пункта от сега да считаме и Джумая за един пункт от нашия окръг* (к.м. – Н.Ж.).“[127]

Тези думи на Кърджиев показват недвусмислено, че град Русе се оформя фактически като окръжен център за селищата в Североизточна България, с които Русенският комитет има контакти още през лятото на 1875 г. във връзка с тогавашните опити за въстание. В същото писмо Кърджиев разкрива и друг интересен факт: че Никола Симов – Куруто, бъдещият знаменосец на Ботевата чета (родом от Ески Джумая), е готов да замине за родния си край и да възглави там въстаническата борба.

Разград е един от пунктовете, откъдето русенци се насочват за доставка и на барут[128].

В Шумен – „този най-голям военен център, опора на турското господство в Североизточна България“[129], където революционното движение претърпява доста тежък удар през 1875 г., опитите на русенци да активизират местните дейци не дават резултат. Още повече че най-изтъкнатите дейци на революционното движение в Шумен (като П. Волов, Кр. Кючуков и др.) напускат града и се включват в освободителната борба в други райони на страната. Безуспешни усилия да увлече хората в Шумен през пролетта на 1876 г. прави Др. Стоянов. Тежкото състояние на комитетските дела в града той обрисува с пословицата: „Докато на богатия му дойде доброто разположение, на сиромаха душата ще излезе.“[130]

Поради специфичната демографска обстановка и наличието на големи военни крепости в Североизточна България на този район в предстоящото въоръжено въстание се отреждат само спомагателни функции[131].

Опити да мобилизира революционните дейци в Североизточна България през пролетта на 1876 г. прави по поръчение на емигрантските кръгове и старият поборник Тодор Велков, чиято личност вероятно се крие под псевдонима на революционера Тодор Твърдински[132]. През средата на март той обикаля някои селища във Варненския край, като се свързва и със стария хайдутин Пейо Буюклията, комуто прави предложение да оглави въстаническа чета. Твърдински посещава и Хаджиоглу–Пазарджик, където прави опити да се свърже с дейците Ваньо Кондов – Къдънката и Андрей. Писмото на Тодор Твърдински от 21 март 1876 г.[133] във връзка с тази обиколка показва, че в редица по-големи селища из Добруджа като Тулча, Силистра, Балчик и др. съществува революционна организация и се извършва подготовка за въстание. Оттук се имало предвид, както това става и в предишните години, да излязат въстаници, които да се отправят към Стара планина, и там да се съединят с въстаниците от другите райони на страната. За ядро на въстаническата дружина от този край е трябвало да послужат малките хайдушки чети на Андрей Краев и Ваньо Кондов. Към тях щели да се присъединят съзаклятници от Варна, Балчик, Хаджиоглу–Пазарджик и др.[134]

Както показват някои проучвания, в обсега на революционното съзаклятие са привлечени редица дейци от този край, като например свещеник Калю Митев, който е заподозрян, че внася оръжие в черквата в село Аврен, поради което е арестуван и измъчван от властите. С този край свързват дейността си и други участници в освободителното движение като Стати Попов, Коста Паница, братята Христаки и Никола Ганеви, установени в Русе и Варна, които заради пренасяне на оръжие от Гюргево за Варна са арестувани и осъдени на доживотно заточение. Активна дейност по това време във Варна развива и известният шуменски революционер Кръстю Кючуков, който от есента на 1875 г. отваря в града кундурджийски дюкян. Неговата главна мисъл, както свидетелства един от съвременниците му, „бе освобождението на България от турско робство. Той денем и нощем бълнуваше подновението на огромно едно българско царство.“[135]

За подготовката, извършвана в районите на Северна Добруджа, свидетелстват и други факти. В заловения в Хърсово българин Дончо е намерен билет, върху който били написани думите: „Сега е време да умрем със сладка смърт и чест!“ Същият заявява, че в Браила има събрани до 500–600 души, които щели да излязат между Тулча и Исакча; че в балкана Сарика се намират 300 души, а в пещерите на Коджа балкан при Исакча и на Голямата скала край Мачин християни леят куршуми и приготвляват барут[136]. Тези данни, макар и преувеличени, принуждават османската власт да вземе бързи мерки за унищожението на евентуални бунтовници.

Вторият след Русе по важност нелегален канал за връзка между емиграцията и революционерите от Търновски окръг е гр. Свищов. Неговото значение нараства особено много през пролетта на 1876 г. във връзка със засилване на подготовката за въстание в страната. Но тази негова роля се осъществява благодарение на безстрашната и умела дейност на революционерите Христо Бръчков, братя Събеви, Иваница Данчов, Т. Стойков и др.[137]

Своите задължения свищовските революционери изпълняват, като съгласуват работата си преди всичко с българските емигранти от насрещния румънски град Зимнич, чрез които става най-вече изпращането на т.нар. „жива стока“. Главни „агенти“ на комитета в Зимнич по това време са Ив. Хаджидимитров, родом от Стара Загора, и Андрей Анев от Свищов[138]. Прехвърлянето на емигрантите се извършва чрез каикачии (лодкари) българи от Зимнич или Свищов, но при някои случаи се ползват и услуги на мюсюлмани лодкари, които не подозират истинските цели на превозваните от тях лица.

Свищовските революционери, натоварени с прехвърляне или приемане на нелегални революционни дейци, разработват своя система със зимничките си сънародници. Душата на свищовската група е опитният революционер Христо Бръчков, който външно се сближава с мнозина турци и по такъв начин приспива бдителността им. Къщата на братя Събеви край р. Дунав пък е най-важното убежище на пристигащите и заминаващите емигранти. По този канал преминават в последните дни на март хората от групата на поп Харитон, които са придружени от Зимнич до Свищов от Иваница Данчов, върнал се след това отново в Румъния[139].

На 11 март в Свищов идва Ст. Стамболов, за да уреди някои въпроси относно пренасянето на оръжие през този пункт.[140] На 25 март той напомня на Я. Ангелов в Гюргево: „Което може да се прати през Русе... което не може, то нека се прати през Свищов.“[141]

За да се осигури барут за въстаниците, Хр Бръчков и свищовските комитетски работници доставят чрез търговеца А. Христов от Виена до Зимнич 500 оки селитра. От Зимнич с лодкаря тя е пренесена в определен за целта склад в Свищов, откъдето след приготвянето на барут е разпратена в селищата из Търновския революционен окръг[142].

Турската власт успява да се добере до някои сведения за оживената дейност на българската емиграция и засилва наблюденията си върху всичко, което минава през Дунава. Така например в писмо от 26 февруари 1876 г. валията в Русе нарежда на мютесарифа в Тулча да засили бдителността срещу тайно минаващите българи от Влашко, които „се очаква да станат оръдие за някои смутове“. Няколко дни по-късно валията изпраща циркулярно писмо до съответните власти в Тулча, Свищов, Никопол, Тутракан, Силистра и до данъчната инспекция на Дунавския вилает, в което ги уведомява за получени сведения, че от Турну Северни ще бъдат прехвърлени в България 6000 пушки и 500 сандъка патрони, поради което „се налага през тия дни извънредна съобразителност и бдителност“[143].

Енергичната и всеотдайна революционна проповед и организаторска дейност на апостолите и десетките пламенни местни дейци на националноосвободителното движение в различните селища и райони на Търновски окръг дават своите плодове.

Промяната на настроенията, чувството, че предстои да се извърши нещо значимо в живота на страната целият този „духовен преврат“ има своите проявления в различни посоки. Той не остава скрит и за чуждите наблюдатели, и за някои представители на властта. „Постепенно, с приближаване на пролетта – се казва в доклада от 6 февруари на руския консул от Русе, – слухове, един от друг по-тревожни за спокойствието на обществото, се носят като ехо от всичките части на вътрешността на провинцията и граничните ѝ области.“ По-късно той пише: „Страната очевидно е в навечерието на нещо ново. Младежта не оставя своите планове и макар в планините да е сега всичко спокойно, но агитатори и бъдещи водачи не са малко“ (доклад от 12 март 1876 г.). При друг повод същият консул пише: „Всички обаче са уверени, че едва ли това лято ще мине без сътресение за тукашната разорена, обедняла и безправна страна“ (доклад от 13 апр. 1876 г.)[144].

Характерна илюстрация за състоянието на духовете на българското население в навечерието на въстанието представляват и констатациите на руския ген. консул в Букурещ И. Зиновиев, съдържащи се в донесението му до канцлера Горчаков от 4 февр. 1876 г. „Силно вълнение - пише той – цари сред християните от Дунавския вилает. Многочислени тайни комитети са действали в различни пунктове на Османската империя и тези комитети, бидейки в постоянна връзка помежду си, са успели да разпространят вълнения по цялата територия на вилаета... Всички българи, млади и стари, единодушно разглеждат настоящото положение като непоносимо. Те са решили да употребят всичките свои усилия, за да му сложат край, и тяхното мнение се различава само по начина за осъществяването на тези желания.

Младите българи както винаги са по-склонни към действие... Освен това примерът на Босна и Херцеговина ги въодушевява... Българското въстание не ще закъснее да привлече вниманието на държавите и да ги застави да се намесят, за да сложат край на състоянието, явяващо се постоянна заплаха за мира.

Тези мнения напълно съответстват на тези, които са разпространени сред младите българи в Букурещ.“[145]

Когато се говори за състоянията на духовете и за високия революционен подем, не може да не се отбележи и ролята на емигрантския революционен печат, въпреки че от есента на 1875 г. и в началото на 1876 г. революционни вестници не излизат. Отделни екземпляри от предишните броеве на тези вестници обаче минават тайно през много ръце, поглъщат се жадно от много очи. Със своя ярък революционен дух те разпалват родолюбието и сочат народната революция като най-сигурен изход от робството, в което се намира народът, възпитават у него патриотично настроение, изострят чувството му за социална справедливост, подклаждат непрестанно готовността му за борба срещу чуждата тирания.

Голямо агитационно значение в подготовката на въстанието играе и революционната поезия. Стиховете на Ботев, Стамболов, Чинтулов и други поети се търсят и разпространяват навред. Заедно с пратките от оръжие, куршуми и барут към вътрешността на страната навлиза и малката книжка със заглавието „Песни и стихотворения от Ботйова и Стамболова“, която се оказва също мощно и ефикасно оръжие срещу чуждото господство. На 16 март 1876 г. Я. Ангелов изпраща до Т. Кърджиев 78 бройки от тази песнопойка, като му пише: „Проводете ги на горе. Потребни са. Искаха ги с особено писмо.“[146]

Наред с живото слово на апостолите революционната поезия и публицистика стават насъщна храна за духовния взор на българина, жаден за правдива, силна и мобилизираща дума. „Сегиз-тогиз от Влашко някои броеве от в. „Знаме“ ни пълнеха с трепетно очакване – си спомня един съвременник, – четяхме тайно редки броеве от тоя и други вестници... поглъщахме ги с жадност, вярвахме на всичко, писано в тях, и мислехме, че е наближил краят на робството.“[147]

Свой принос както за моралната, така и за материалната подготовка на въстанието дават и други обществени организации като читалищата, женските и ученическите дружества и т.н. Те възпитават членовете си в патриотичен и свободолюбив дух, служат като легално прикритие на революционната организация, а в навечерието на въстанието на много места подчиняват изцяло дейността си на революционните задачи и дават средствата си в комитетските каси. Така например събраните от представления средства и целият приход на ученическото дружество в Габрово в началото на 1876 г. отиват в революционния комитет. Затова историкът на Габрово посочва, че революционният комитет в града е съставен от най-дейните членове на ученическото дружество, че младите активисти на това дружество и на читалището „увиснаха на въжето през паметната 1876 г., а други рушиха здраве в турските зандани.“[148]

Силно стимулиращо въздействие върху населението оказва и разпространеният слух, че Русия ще се притече на помощ на въстаниците, че тя не ще остави в беда своите поробени братя.

Така всички данни свидетелстват, че и в страната, и сред българската емиграция се наблюдава „растящо революционно настроение“[149], че е налице „общ революционен подем“[150].

2. Сливенски революционен окръг

Гюргевският централен комитет определя за център на Втория революционен окръг град Сливен. И неслучайно: Сливен и Сливенско заемат едно от почетните места в историята на националното възраждане и революционно-освободителните борби на българския народ. В града и неговия район израстват десетки хайдушки войводи, чиято смела дейност поддържа борческия дух на народа. Сливенци се включват активно в общобалканското етеристко антиосманско движение и участват дейно в националноосвободителните борби на гърци и румънци през третото десетилетие на XIX в. По време на Руско-турската война от 1828–1829 г. те правят опит начело с Г. Мамарчев да вдигнат въстание, а след сключването на Одринския мир през 1829 г. масово напущат родните си места и се заселват във Влашко и Бесарабия[151].

Живият народен дух и предприемчивост на сливенци намират изява в редица прояви, които създават през 60-те–70-те години на XIX в. подходяща почва за разгръщане на националноосвободителното революционно движение. Още по времето на Левски Сливен е избран за един от новосформираните революционни окръзи. Оттук се правят, след залавянето и гибелта на Апостола, и опити за подновяване на революционната дейност и възстановяване на организацията. С една реч, Сливен се оформя като естествен център на националноосвободителното движение в Югоизточна България.

За главен апостол на Сливенския революционен окръг е определен Иларион Драгостинов, а за негови помощници – Стоил Иванов Вучков (известен с прозвището Стоил войвода) и младият Георги Обретенов.

Иларион Драгостинов – една от най-светлите личности в нациоиалнореволюционното движение – е роден около 1852 г. в с. Арабанаси, Търновско, но израства и учи в Русе. Там той участва най-активно в обществения и културния живот на града. Един от първите и най-дейни членове на основания през 1871 г. революционен комитет в Русе, той е на следната година негов представител на общото събрание на БРЦК в Букурещ. И през следващите години Драгостинов не прекъсва революционната си дейност, която естествено го отвежда в редовете на гюргевските дейци през есента на 1875 година. Той е един от най-авторитетните участници в заседанията на новосформирания Гюргевски революционен комитет и е определен за главен апостол на Сливенския революционен окръг[152].

Първият помощник на Драгостинов – Стоил войвода, родом от с. Инджекьой (Стоил войвода), Новозагорско, има богат хайдушки опит и неслучайно е изпратен в този район, който той познава много добре от предишната си дейност там. Другият помощник-апостол Георги Обретенов произхожда от патриотичното семейство на баба Тонка Обретенова от Русе –дало много участници в националноосвободителните борби. Пламенен патриот, той се отзовава на повика на поробеното отечество и заедно с другаря си Георги Измирлиев напускат Одеското военно училище, предоставяйки силите и живота си на освободителната борба[153]. Оценявайки решителността и военните познания на Г. Обретенов, Гюргевският комитет го изпраща като помощник-апостол и военен ръководител – инструктор на Сливенския революционен окръг.

Но още преди идването на апостолите емисари на Гюргевския комитет, най-разпалените от революционната идея сливенски дейци решават да установят връзка с революционната емиграция във Влашко, за да се осведомят за състоянието и перспективите на освободителното движение и да получат указания за своята дейност в това отношение, да потърсят войводи за своя край[154].

С такава мисия сливенци изпращат в Румъния Нено Господинов – Брадата. След неговото завръщане в града пристигат Г. Икономов и Стоил войвода. Това става около средата на февруари.

Но дейността на Георги Икономов, който е сливенец и съществува реална опасност да бъде разкрит от властите, не дава особени резултати. Опасността да бъде заловен от властта, а делото, за което идва – компрометирано още в началния стадий на подготовката, го кара да бъде много предпазлив и в крайна сметка да напусне Сливен.

Дейността на сливенските революционери се затруднява и от факта, че в Сливен, като важен административен център, са съсредоточени значителни военни и полицейски сили. Тяхното присъствие действа задържащо върху активността на местните патриоти, усилва опасността от провали, пречи да се разгърне по-широка агитационна дейност за предстоящото въстание. Освен това погромите, извършени над населението след неуспешния опит за въстание през есента на 1875 г., и вероятността от нови арести на компрометирани комитетски дейци скования инициативността на съзаклятниците. Наличието на шпиони и предатели оказва също отрицателно въздействие.

Наред с това демобилизиращо влияние върху населението в Сливен оказва позицията на градските първенци, които подават прошения до Портата с молба за реформи, чрез което поддържат у някои хора илюзията за подобряване положението на народа в условията на османското господство[155].

По предложение на Стоил войвода в Балкана са изпратени няколко доверени комитетски хора, за да подготвят база – склад за храна, оръжие и боеприпаси, както и убежище за укриване на заподозрените комитетски деятели. Такива били Кондю Кавръков, Михаил Гаджалов, Васил Желчов и др.[156], които през март напущат града и се установяват в определената база в района на Сините камъни.

Раздвижването на комитетските дейци става по-чувствително, след като в Сливен се завръща от емиграцията си във Влашко буйният родолюбец Андон Кутев. Неговият дом в Сливен става средище на революционна подготовка. На 14 март там се провежда събрание на комитетските членове, на което Г. Икономов прочита революционно възвание от името на Централния революционен комитет и приканва сливенските патриоти да участват в подготовката на въстание, като дава конкретни напътствия в какви насоки трябва да се извършва тя.

На това събрание е формиран новият Сливенски революционен комитет, който според сведенията на някои съвременници има следния състав: председател – Нено Господинов; подпредседател – Димитър Кукумявков; касиер – Петър Каракостов, и писар – Георги Киряков[157]. Набелязани са също и хора за тайна полиция и комитетска поща[158]. Членовете на комитета разпределят районите, в които да действат. За агитатори в града са определени Г. Киряков, Ан. Кутев и П. Каракостов, а със задачата да разбунтуват балканските села са натоварени Д. Кукумявков и Д. Събев. Впрочем тактиката, избрана от сливенските дейци, предвижда основното огнище на въстаническите действия да бъдат планинските райони, поради което започва устройването на продоволствена и убежищна база в Сливенския балкан. Една от главните задачи, възлагана на въстаниците от окръга, е да овладеят старопланинските проходи в територията на окръга и да установят връзка с въстаниците от Търновски окръг, които имат подобни задачи за своите райони.

Наред с другите причини за възприемането на тази тактика в Сливен несъмнено оказват влияние и непреодолените хайдушки навици и традиции, така силни в този град, родно място на голям брой легендарни хайдушки войводи. Всъщност и единият от пристигналите помощник-апостоли на окръга – Стоил Вучков, е по своите разбирания за въоръжена борба и по своята практика – хайдушки войвода[159].

Наскоро след това събрание Г. Икономов решава да напусне Сливен и да се прехвърли в друг революционен окръг. Това решение е продиктувано от голямата вероятност да бъде разкрит в родния си град[160].

По това време в Сливен пристигат главният апостол Иларион Драгостинов и помощникът му Георги Обретенов. Малко преди това тук идва и революционерът Кръстю Кючюков, родом от Шумен, изпратен от емигрантския център за работа в Сливенския революционен окръг. Заедно с оръжието си Обретенов носи силен и верен съюзник в апостолската си мисия – печатни революционни прокламации, устав, въстаническо знаме и стиховете на Ботев и Стамболов, чийто бунтовен пламък разпалва родолюбивия и борчески дух на народа[161].

До това време Ил. Драгостинов пребивава в Гюргево и поддържа връзки главно с дейците на Русенския комитет. Според едно от писмата му той потегля за своя окръг на 7 март през Свищов[162].

Същия ден в писмо до Т. Кърджиев и Г. Петкович в Русе възторженият Драгостинов, обрекъл живота си на освободителното дело, им пише: „Сбогом, братя, не ме забравяйте, а най-вече не забравяйте, че тая е най-сладката минута за нас да възкръснем: гответе се и гледайте до половината на идущия месец да бъде всичко готово, та мислете си вече как трябва да се работи... Добър успех, като ви желая, целувам ви братски.“[163]

Драгостинов минава през Свищов, а Обретенов през Русе, след което със съдействието на комитетските дейци от Търновския окръг по комитетските канали достигат до Сливен. Пътьом Драгостинов се отбива за кратко време в Арабанаси, за да се види и прости с родителите и близките си. „На прощаване баща му развързал дългия наниз от жълтици от врата на майка му (това било единственото му злато), дал го на Илариона с думите: „Синко, нямам какво друго да ти помогна, вземи поне това за тебе и за народното дело.“[164]

След минаването на Балкана Г. Обретенов се спира в Твърдица у поп Стефан, а опасния багаж, който носи, укриват в църковния олтар. Оттам Обретенов заминава за с. Кортен при ръководителя на местния комитет

Г. Колев, с когото в един пазарен ден с кола, натоварена с жито, в което слагат въстаническите вещи, пристига в Сливен[165].

Идването на апостолите дава нов тласък на подготвителната работа в Сливен, макар да не са преодолени тактическите различия между тях и някои местни дейци. Гледището на последните – да се възприеме линия на подготовка на чети, които да действат в Балкана, без да се вдига въстание в града – надделява, и това слага отпечатък върху цялостната подготвителна дейност, а по-късно и върху размаха и силата на въстанието в целия Сливенски окръг.

Въпреки тези неблагоприятни обстоятелства апостолите и техните сратници се отдават с жар на работата, стремейки се да тласнат напред политическата, организационната и материалната готовност на населението за предстоящата борба. На посветените в съзаклятието обущари е възложено изработването на чанти за въстаниците, златарите изготвят печата на окръжния център и отливат отличителни знаци за калпаците на бъдещите въстаници, а униформите им се шият под ръководството на Дечо Панталонаджията. В домовете на някои от най-доверените комитетски хора като братя Кутеви, Добри Пехливанов и др. се приготовляват куршуми[166].

Броят на съмишлениците на революционното дело в Сливен нараства. Между тях има хора с различни професии и положение. В тайната на съзаклятието е посветен и известният д-р Начо Планински, добил образование в Букурещ, който снабдява с медикаменти революционната организация[167]. Изострящата се мнителност на властта прави все по-трудна дейността на апостолите. За засиления терор над българското население съобщава в едно писмо до Панайот Хитов племенникът му Атанас – ученик по това време в Болград. „Отвред се оплакват от турските злодеяния и затова искат бунт – пише му той на 4 април 1876 г. – Преди няколко дена приех писмо от Сливен, в което ми се оплакват, че станали много убийства; същото чуваме и от други страни на отечеството ни.“[168]

Апостолите и сливенските революционни дейци не ограничават агитацията си само в града, а разпростират връзките и революционната си пропаганда в редица още градове и села. На първо място Драгостинов посещава, придружен от книговезеца Коста Тотев, втория по значение град в окръга – Ямбол, където установява връзки с местните революционери начело с пламенния родолюбец Георги Дражев[169]. На събрания на Ямболския комитет в дома на Дражев и Н. Попиванов апостолът прочита революционното възвание, устава, стихове от Ботев и Стамболов и дава указания за по-нататъшната подготвителна работа. Най-близки сратници на Г. Дражев в Ямбол са З. Величков, Н. Попиванов, Ж. Андреев Съртмаджев и др.[170] Съдействие им оказва и Иван Цанков, началник на ямболската гара, при когото ходи и Драгостинов[171]. Ямболските патриоти си доставят оръжие от Бургас и Одрин. Местните кожухари и шивачи приготвят дрехи за въстаниците, а в няколко къщи на доверени комитетски хора (Г. Дражев, Д. Стефанов, Н. Попиванов и др.) се леят куршуми и складират боеприпаси[172].

Сливенските революционни дейци установяват също така връзки с Карнобат чрез главния учител П. Черковски, родом от Дряново, живял и работил в Русе, където участва в патриотичната дейност на русенските младежи, групирани около читалище „Зора“[173]. Според някои данни в Карнобат идват и Г. Дражев от Ямбол, и Ст. Серткостов от Сливен, които провеждат тайни събрания в училището и метоха[174]. Драгостинов и Черковски, които се познават от съвместната си работа в Русе, сега подновяват връзките си в новата революционна дейност.

С Котел сливенци поддържат контакти чрез Петър Жейнов[175]. В Бургас и Бургаско активна подкрепа на революционното движение оказват учителите Сава Катрафилов (по-късно участник в Ботевата чета) и Ст. Шивачев. В плановете си за бъдещата въстаническа дейност те отделят особено внимание и на Странджанския край[176].

Георги Обретенов е натоварен да обикаля полските села западно от Сливен – Терзобас (Голямо Шивачево), Кортен и др., поради което го наричат „селски апостол“[177]. Стоил войвода посещава често с. Кипилово и поддържа връзка с еленски, златаришки и лясковски революционери[178]. С подобни задачи в някои близки сливенски села са натоварени Н. Господинов и Н. Киряков, а Д. Кукумявков и Д. Събев предприемат обиколка със същата цел из котленските села. Но когато те посещават за втори път средищното село Градец, тамошните чорбаджии, които подушват за организирането на комитета и за мисията, с която сливенските пратеници обикалят ближните села, ги арестуват и изпращат под стража в Сливен. Под гаранцията на някои видни граждани арестуваните комитетски активисти са освободени[179]. Но този и други подобни случаи изострят бдителността на властта, която успява да подуши за пребиваването на Стоил войвода в града и за подготвения в планината въстанически лагер.

С наближаване деня на въстанието агитацията се засилва. По това време Ил. Драгостинов съчинява писмо позив, с което приканва сънародниците си към въстание. Това писмо агитаторите носят със себе си и четат на комитетски събрания, на населението по време на великденските празници и т.н. В писмото между другото се казва: „Братя българи, побързайте да се приготвите за всеобщото българско въстание, което скоро ще се прогласи по цялото ни отечество... братска длъжност ни зове да ви поканим да се приготвите и участвате в общата борба против мъчителите тирани... като сме уверени, че няма да останете хладнокръвни да гледате братята ви да се борят и давят в кръвта против силния враг... Днес е най-сгодният случай да въстанем. Дерзайте, да се съберем под левското кръстно знаме и да докажем на тиранина турчин, че знаем да мрем за свободата на отечеството си. Да строшим железните окови на петстотингодишното робство. Да отворим път на свободата, за да се наслаждават и нашите бъдещи поколения.“[180]

През втората половина на април Стоил войвода напуска Сливен и се отправя в Балкана – към определените по-рано въстанически убежища. Там вече има неколцина комитетски дейци от Сливен: К. Кавръков, Мих. Гаджалов, В. Желчев, Ил. Маджаров и др. – преминали още преди време в нелегалност поради опасност от арестуването им.

По дирите на отишлите в Балкана четници се изпраща потеря, водена от Бюлюкбашията Али байрактар. Нему било възложено да открие и ликвидира нелегалните революционни дейци. Но четниците устройват засада на потерята и започват въоръжен бой в местността Колишница, където с точен изстрел Стоил войвода прострелва главатаря на потерята и тя се разпръсва[181].

Този случай възбужда още повече властта и мюсюлманското население. Те усилено продължават да се въоръжават и да се готвят за разправа с българите[182]. Атмосферата в Сливен се изостря още повече, когато властта залавя куриера на Сливенския революционен комитет Георги Николов – Бъчовката, изпратен с писмо до Търновския окръжен революционен комитет. Властта се добира до сведения за дейността на председателя на Сливенския революционен комитет Нено Господинов и последва телеграфическа заповед за неговото незабавно арестуване[183]. В писмото, което е изпратено до Търновския окръг от Драгостинов, се засягали въпроси за датата за избухване на въстанието, за съгласуването на действията и пр.[184] Подобно писмо изглежда Драгостинов изпраща и до другите окръзи с предложение въстанието да се обяви на 11 май – празника на св. св. Кирил и Методий[185]. След арестите на куриера и на Н. Господинов сливенци не успяват да изпратят делегат на съвещанието, свикано от Търновския окръжен революционен комитет.

В такава напрегната обстановка в Сливен идват съобщенията за преждевременното обявяване на въстанието в Средногорието и се налагат бързи действия. Но и в Сливен подготовката далеч не е завършена. Липсват и тук оръжие и боеприпаси, военен опит и – което е особено важно – всеобща убеденост и решителност у комитетските съмишленици за започване на незабавна въоръжена въстаническа борба.

3. Врачански революционен окръг

Подготовката за въстание във Враца и Врачанско започва твърде рано. Още през есента на 1875 г. местният революционен комитет, чиято дейност заглъхва за няколко години (след гибелта на Левски), подновява работата си във връзка с новия революционен подем и търси връзка с емиграцията. За тази цел комитетът изпраща във Влашко Мито Хаджимицов „да узнае съществува ли още прочутият Български централен революционен комитет и работи ли, та какво и ние трябва да работим; ако ли пък нищо няма, да мируваме“[186]. Той посещава Букурещ и Гюргево, запознава се с много видни революционни дейци и разказва за положението в отечеството си.

В средата на октомври пратеникът на врачанци се завръща, като довежда със себе си революционерите емигранти Стоян Заимов от Чирпан, активен участник в освободителното движение, бивш заточеник в Диарбекир, и Иваница Данчев от Свищов. След това в града се провежда събрание, на което е възстановен революционният комитет. В ръководството на комитета са избрани Мито Анков – за подпредседател, Стефанаки Савов – за секретар, Ангел Д. Йоцов – за касиер, и за членове – Мито Цвятков, свещ. Коста Буюклийски, Саво Петров и Цено Ангелов, а Ст. Заимов – за почетен председател[187].

Заедно с дошлите емигранти новосформираният комитет обмисля широк план за по-нататъшната си дейност. Предвижда се разширяване на състава на комитетските членове и съмишленици, установяване на връзки със селата в Искърския край и в другите райони на Врачанско, възстановяване на старата комитетска мрежа и т.н. За комитетска явка и за убежище на идващите в града външни революционни дейци е определена къщата на съзаклятника Андро Златарски; Г. Тренчин и Ан. Статков биват натоварени със задачата да закупуват барут, Ан. Йоцов – да изработва кутии за фишеци и т.н.[188]

Стоян Заимов, придружен от Гр. Караиванов, тръгва да обиколи селата източно от Враца, за да възстанови или основе нови революционни комитети в тях. Същевременно Врачанският революционен комитет започва работа по набелязания план – преди всичко за привличане на нови съмишленици, подготвяне на оръжие, обмундировка и пр.[189] След дадения първоначален тласък на въстаническата подготовка и след обиколката из селата Боденец, Горна и Долна Кремена, Кален, Струпец, Криводол, Типченица и др. Ст. Заимов се озовава отново във Влашко, където активно участва в работата на новосформирания Гюргевски централен революционен комитет.

Във Враца Ст. Заимов се завръща през втората половина на месец януари 1876 г. – определен от Гюргевския комитет за главен апостол на Врачанския революционен окръг. По това време във Врачански окръг пристигат помощниците на главния апостол Заимов – Никола Славков от Свищов, Георги Апостолов от Стара Загора и Никола Обретенов от Русе[190].

Дейността на новопристигналите апостоли обаче не протича резултатно. Още при първите им стъпки в агитационната дейност в съответните райони се получават провали и неблагополучия, поради което след известно време те са принудени да се завърнат в Румъния.

Най-напред Никола Славков, който пристига по-рано от другите, с огромния си ръст, гражданско облекло и неопитност в нелегалната си дейност привлича вниманието на турските власти и скоро е арестуван в с. Калугерово и откаран в София.

Не започва сполучливо и апостолската дейност на Н. Обретенов и Г. Апостолов. След като се добират до Враца, където се срещат със Ст. Заимов и членовете на Врачанския комитет, решено е Н. Обретенов да замине към с. Голям извор и околните му селища в Тетевенско и Орханийско (Ботевградско), а за район на дейност на Г. Апостолов е определен Бековският край[191].

Поради това, че съвсем наскоро в едно от близките села е арестуван Н. Славков и властите са наежени много, селяните посрещат Н. Обретенов доста хладно и се боят да се включат във въстаническата подготовка. За тази боязън има и други причини. Населението на този край още не се е съвзело от тежкия удар, който му е нанесен след арабаконашката авантюра на Димитър Общи и свързаните с това многобройни арести на местни комитетски дейци. „Турците – разказва Обретенов за впечатленията си от посещението си в този край – били пръснали много шпиони из селата, които заплашвали селяните, че при най-малкото подозрение в комитаджилък ще ги изгорят живи в къщите им, заедно с децата им... Аз се убедих, че не може тук нищо да се работи"[192]. Като потвърдил впечатленията си и с мнението на игумена на манастира „Св. Илия", където пренощувал, Н. Обретенов се завръща пак във Враца. Там вече се е върнал и Г. Апостолов, чиято дейност в Берковско също се оказва безуспешна. Пребиваването на Апостолов във Враца се утежнява и от обстоятелството, че между него и касиера на Врачанския комитет възникват остри спорове и разногласия[193]. Със съгласието на Заимов те решават да се завърнат отново в Румъния, където да се погрижат и за организирането на чета, която да се яви в помощ на окръга по време на въстанието. Съставянето на такава чета се налага за врачанци и поради други причини.

Още от края на 1875 г. врачанските революционери скрояват план за набавяне на средства и за купуване на оръжие, необходимо за въстаниците през пролетта на 1876 година. Главни изпълнители на този план стават врачанският революционен деец Мито Цветков и апостолът Иваница Данчов. Той се състоял в следното: Ив. Данчов се явява във Враца като едър търговец, закупчик на лой и пастърма, каквито във Враца се произвеждат много в големите салхани (кланици). С посредничеството на М. Цветков Ив. Данчов „купува“ от богат местен мюсюлманин значителни количества лой и пастърма. Сделката се сключва на кредит с поръчителството на М. Цветков, при уговорката сумата да бъде изплатена след продажба на стоката в Румъния, но не по-късно от 31 май 1876 година. Считало се, че дотогава въстанието непременно ще избухне и с това дългът ще бъде „погасен“. Стоката наистина е откарана в Румъния и от продажбата ѝ се получава доста значителна сума, с която трябвало да се закупи въоръжение за въстаниците от окръга[194]. Чрез търговци в Крайова пушките са поръчани в Белгия. Пренасянето им през Дунав обаче се оказва невероятно трудно. Оттук възниква идеята с част от закупеното оръжие да се въоръжи чета, която да премине Дунав във Врачански окръг в помощ на въстаниците и да пренесе другата част от доставеното оръжие. С организирането на такава именно чета се заемат сега Н. Обретенов и Г. Апостолов. Допълнително от Врачански окръг са изпратени други суми за купуване на оръжието.

Въоръжението, което се доставя по други пътища, представлява капка в море за въпиющите нужди на революционната организация. Затова се извършва издирване и поправка на старо, захвърлено и ръждясало оръжие. В с. Долна Кремена се изработват от ковача Муто Метов саби и ножове за въстаниците от околните села[195].

На няколко места във Враца – в мазите на М. Ангелов, Огойците и Добриловите – се организира леене на куршуми и се приготовляват боеприпаси. За съхраняването им предвиждат някои пещери в околностите на града. Чрез ломския търговец Иван Манчов е закупено голямо количество куршуми от Лом – около 1000 оки[196]. А. Статков и други съзаклятници доставят малки количества барут от ловешките села.

Но, общо взето, въоръжението на бъдещите въстаници и тук се оказва крайно недостатъчно. Опитите да се прехвърли през Дунав закупеното във Влашко и складирано в Бекет оръжие още преди започването на въстанието не успяват, тъй като лодкарите не поемат риска да го пренесат. Недостатъчните средства също така спъват доставката на оръжие. Тяхното набавяне, изпращането на специални хора във Влашко, за да го закупят, да намерят начин за прехвърлянето му в България и т.н. ангажират много сили и време на врачанските дейци. В тази акция се включват и много емигранти[197].

В съзаклятието във Враца са посветени и немалко жени. Сестрите Мица и Калица Хаджикръстеви приготвят въстаническото знаме[198]. Неколцина местни шивачи са определени да приготвят въстаническите униформи (Коста Йончев, Мито Шеперков, Иван Нинов и др.); тенекии за фишеци изработват Ан. Йоцов и Мито Орозов, а чанти и каиши – Ив. Йорданов и Г. Тренчин. За заклеване на новопостъпилите съзаклятници са определени три пункта: ханът на Ив. Калдамаджиев, къщата на А. Златарски и Рилския метох[199].

Постепенно в обсега на революционната организация в окръжния център са обхванати значителен брой граждани – търговци, ханджии, занаятчии, свещеници и пр. В сферата на революционния комитет са привлечени и мнозина младежи из средите на градската беднота, но ръководството на комитета се намира в ръцете на представителите на заможните търговско-буржоазни среди. Активно участие в революционната подготовка взема и главният учител Константин Дестимиров (Десимиров), една „силно емоционална личност“[200].

Както отбелязва в спомените си подпредседателят на Врачанския революционен комитет Мито Анков, след двумесечна дейност комитетът успява да привлече до 600 съмишленици[201]. В празничен ден, на затулени места из лозята, бъдещите въстаници се упражняват в стрелба и правят военни упражнения.

Врачанският революционен комитет разделя града на няколко района: Хан махала, Средна махала, Долна махала и Кемера, и предвижда образуването на две основни чети с предводители Мито Анков и Саво Петров. Определят се също десетници, тайна полиция и пр.[202] За комитетски пощальони са назначени Гр. Иванов и Коцо Попов[203].

Революционният комитет заседава обикновено в къщата на Андро Златарски или в дома на баба Йота, където се укрива и Ст. Заимов[204]. Като комитетско средище се използва и ханът на Стефанаки Савов – активен член и деловодител на революционния комитет. Този хан, както и градът изобщо, служат като етапен пункт за идващите отвън апостоли. През Враца минават и апостолите на Панагюрския революционен окръг П. Волов и Г. Бенковски на път за своя район на действие. Във Враца те са снабдени с подходящи пътни тескерета, средства и пр.[205]

През април, когато подготовката за въстание върви все по-интензивно, Ст. Заимов изработва писмен „закон за всичките бунтовници“. В него се определят задълженията на четоводците, на десетарите, обикновените въстаници, писаря и секретаря. Така напр. вменява се в задължение на десетника всеки ден да посещава „своите работници да види доколко са се приготвили. Който се не покорява на заповедите му, ще каже на четника, той ще го накаже, както му се пада". В т. 5 на закона се предвижда всяка десетка да има „обща резерва, като напр. сечива за развиване на бурми, боски на пушки и други потреби, да имат 500 кремъка, 3000 капсула, 2000 фишека, кърпи ленени, дивтик, мехлем, един кон, който ще носи общата резерва и другите потреби на десетницата."

В края на закона е включена заповед-задължение към всички съзаклятници до 11 май (когато се предполагало да избухне въстанието) никой да не захваща своя частна работа. Законът предвижда смъртно наказание „за всекиго, който пречи на общото". По същото време Заимов издава писмена заповед призив до съзаклятниците да спазват и изпълняват изработения закон за бунтовниците, да полагат грижи за въоръжението си и да се подчиняват на заповедите на определените предводители[206].

Дейността на Заимов и на комитета във Враца се затормозва от възникнали несъгласия помежду им, от колебливата и несигурна позиция на някои местни комитетски дейци. А това несъмнено дава отражение върху цялостната подготовка на въстанието в този край. Липсата на единство в ръководството на Окръжния революционен център попречва да се сплотят здраво онези, които трябва да поведат населението на решителна борба за свобода. Естествено наличието на мюсюлманско население, придвижването на войски към града и пр. също утежняват обективно обстановката във Враца и затрудняват подготовката на въстание[207].

Твърде недостатъчна се оказва подготовката и в останалите селища на Врачанския революционен окръг. В някои по-близки села до Враца, посетени от пратеници на Окръжния комитет, са съставени комитети, които привличат доста селяни във въстаническата подготовка. В други селища обаче агитацията не намира бързо необходимата почва и нужния отклик. Едно от най-надеждните в бунтовно отношение села във Врачанско е с. Долна Кремена. То става център на въстаническата подготовка за селата от Искърския край. Активни членове на местния революционен комитет там са свещ. Ив. Нинов, Ив. Лаков, Ц. Попов, П. Петрински и др. В селото освен оръжие се приготовляват дървени калъпи за леене на куршуми и се проектира направата и на дървени топчета. В Долна Кремена идват на няколко пъти пратеници на Окръжния революционен център[208].

Представа за състоянието на патриотичния и бунтовнически дух на населението в Долна Кремена дават спомените на Мито Анков. Разказвайки за посещението си в селото в началото на 1876 г., той отбелязва: „На 22 (януари) вечерта стигнахме в с. Долна Кремена, гдето имахме най-много съзаклятници... Заповядахме да обадят на всички да се съберат в 10 часа през нощта в черквата, гдето и ние ще отидем... Случи се, че нея вечер имаше виелица и гъста тъмнина (мрак), тъй че опасност нямаше отникъде. Ние с неколцина селяни вечеряхме и в 10 часа тръгнахме за черквата. Около нея беше наредена стража. Ние тихо минахме край нея. Черквата намерихме пълна с хора. При влизането ни в нея всички се раздвижиха и мълком се наместиха на местата си. Черквата се осветяваше само от кандилата пред иконите. Трогателна беше гледката при тази обстановка. И старци 80-годишни дошли да чуят от апостолите нещо по освобождението на България... По моя покана свещеник Иван наруши мълчанието и изчете молитвата... а след това аз – от владишкия трон – държах бунтовнишка реч, на която съдържанието горедолу беше това: какъв народ сме били ние българите преди 500 години, как сме имали свое царство и царе, какво е теглил и тегли още нашият народ от под турско иго, как турците ни обират, палят, безчестят, колят, бесят и пр. без никаква вина, и най-сетне им показах, че и други наши братя, бошняци и херцеговинци, също теглят, но те са вече въстанали и се бият за своите човешки правдини. Казах им още, че и ние, като българи и като народ, трябва да покажем, че в нашите жили още не е замръзнала старата българска кръв. След това ги поканих тихо да се готвят за въстание с дрехи, оръжие и сухари – като образуват депозити в места потайни, сухи и запазени от дъжд. След като се свърши всичко, обадиха ми, че от присъстващите имало още незаклети и че желаели да бъдат. Такива се оказаха около 25 души. Свещеник Иван ги закле с установената клетва и с евангелие, кръст, револвер и кама."[209]

Революционен комитет съществува и в с. Горна Кремена начело с учителя Тодор Котов. Там се приготовлява и черешово топче[210]. Във Влашко село (Царевец), посещавано от Ст. Заимов и Сп. Соколов, комитетът се ръководи от свещ. Мичо Цолов[211]. Съзаклятници има също така в селата Крета, Крапец, Черепишкия манастир (начело с игумена Епифан Младенов), Лютиброд, Дерманци, Ребърково и др.[212] Революционният комитет е възобновен и в с. Курново начело с поп Николай Неделчев. Местните дейци поддържат връзка и с комитета в Орхание (Ботевград), и с други околни селища[213]. Нарежданията до селските съзаклятници се дават обикновено чрез куриера на Врачанския комитет Антон Бърдарски[214].

В северните райони на окръга – Оряховско и Белослатинско – революционна пропаганда развиват активните участници в националноосвободителното движение Филип Симидов и Спас Соколов. Главният апостол на окръга Ст. Заимов също посещава този край, както и Лом и Берковица. Според уверенията му той ходил и до Плевен, Орхание и

София[215]. Революционният комитет в Бяла Слатина е основан при първото минаване на Ст. Заимов през този край и е ръководен от учителя Филип Симидов. Дейността на последния се простира и в околните села: Бреница, Търнава, Исмаил бунар (гр. Кнежа), Галиче и др. Симидов организира и изработването на фалшиви турски тескерета (пътни листове), с които снабдява нелегални революционни дейци. Но при един провал той бива принуден да се прехвърли набързо в Румъния[216].

Спас Соколов, родом от Тулча, учителства няколко години в ореховските села (Добралево (Добролево), Букьовци, Враняк и др.) и с главния учител в Оряхово Сребро Стойновски извършват революционна пропаганда сред местното население. В началото на 1876 г. Сп. Соколов е арестуван, но сполучва да се освободи и веднага заминава за Влашко.

По-късно той взема участие в Ботевата чета като взводен командир[217]. При това си идване той донася въстаническо знаме за революционния комитет в Бяла Слатина[218].

Доста съмишленици на освободителното дело има и в с. Букьовци, през което минават мнозина от апостолите, идващи от Румъния[219], и в с. Галиче, откъдето е известният комитетски куриер Лукан Тодоров[220]. Същият основава комитет и в с. Крушовица[221]. По това време е създаден комитет и в с. Бутан. В него влизат учителите Таки Миков и Петър Спасов, поп Иван Вълков, Стамен Шунелски и др. Но той е образуван в навечерието на въстанието и не успява да развие по-активна дейност[222].

В Оряхово, който е един от важните пунктове за връзка на революционерите емигранти с вътрешността на страната, също действат верни комитетски хора. Такъв е Иван Димитров, в чийто хан отсядат идващите от или заминаващите за Влашко комитетски функционери, за чието прехвърляне през Дунав той осигурява доверени лодкари[223]. Активна подкрепа на революционерите в Оряхово оказва и Хр. Симидов, родом от Търново. Той съпровожда апостолите в обиколките им из околиите села, препраща кореспонденция в Румъния, подпомага освободителното дело със средства и пр.[224] Един от първите, които се поставя в услуга на революционната организация в Оряхово, е и Хр. Аврамов, родом от Тетевен. Той предоставя квартирата си на разположение на революционния комитет. Там се занимава с комитетски дела Ив. Милев от с. Алтимир[225]. Между преданите на революционното движение лодкари е и Микуц Маринов, който се поставя в услуга на апостолите Н. Славков, Г. Апостолов, Ст. Заимов, Н. Обретенов и др.[226]

Твърде слабо, лишено от активна външна подкрепа, е и национално-освободителното движение в Берковско. Там за кратко време минава Г. Апостолов, посещава го и Ст. Савов, но съществени резултати няма. Съчувственици на комитетското дело в Берковица са учителят Никола

Живков, Петър Хаджиилиев, който е председател на революционния комитет, във Вършец – поп Исай, поп Тошев и др.[227] Според дадени по-късно от Мито Цветков показания при разпита след залавянето му в Берковския революционен комитет влизали видните граждани хаджи Петър, Гераско, Иванчо Христов, Коста Попмихов и Давидко[228]. В показанията си Ст. Заимов също посочва участието в комитета на хаджи Петър от Берковица и на Ив. Димитров от с. Вировско[229].

Но и тези, както и други райони от Врачанския революционен окръг са били фактически без връзка с Окръжния революционен център, без неговото непосредствено ръководство и остават пасивни по време на въстанието, не успяват да приобщят силите си към другите въстанали окръзи в страната, макар и в тях да има немалко патриоти, готови да сторят това при съответна подготовка и ръководство.

Незадоволителното състояние на подготовката за въстание в окръга обаче, въпреки наближаването на деня за провъзгласяване на въоръжената борба, като че не тревожи апостола Заимов и ръководителите на Врачанския революционен център. Вместо действителна, повсеместна подготовка на населението Заимов хвърля усилията си в писане на „закони“ и „заповеди“, писма и др., които остават без реално покритие, тъй като хората,за които са предназначени, не са подготвени да ги осъществят на дело. Липсата на реалистичен поглед върху истинското положение на нещата се демонстрира и в писането на „кървави“ писма, които Заимов изпраща до другите революционни окръзи и в които ги уверява, че няма сила, която може да ги спре, че 11 май ще бъде осветен с „народните байраци“. Тези писма са подписани със задължаващото определение „Двигател на бунта в Западна България – С. Заимов“[230]. Без да се отричат твърде трудните условия, в които работи Ст. Заимов, следва да се признае, че главният апостол на Врачанския революционен окръг не съумява да възглави по подходящ начин революционната подготовка, да даде нужния тласък и целенасоченост на тази дейност.

С набраните сравнително немалки суми пълномощниците на Врачанския революционен комитет успяват да закупят във Влашко известно количество оръжие[231]. Към края на април то е складирано в Крайова и готово за пренасяне, като е докарано в Бекет – малко румънско пристанище срещу Оряхово. В писмо с условен текст от 28 април 1876 г., писано от Бекет, Никола Обретенов уведомява врачанския представител Мито Цветков в Крайова, че на отсрещния (българския) бряг на р. Дунав са дошли хора от Враца, за да получат закупеното оръжие. „Човекът, който донесе писмото – пише Обретенов, – каза ни, че 8 талиги са вече дошли и чакат за стоката с 28 души, които ще бъдат водители и пазачи.

Стоката освен от Козлодуй или от Оряхово не може от друго място да мине... Затова бързайте, талигите чакат...“[232]

Врачанският комитет действително организира група с коли и охрана, която заминава за Козлодуй, за да получи и пренесе оръжието до предназначението му. То трябва да бъде прекарано от Козлодуй през Долна Гнойница (Михайлово) – Три кладенци – Девене – Чирен до Враца, като на съответните места има поставени комитетски стражи[233]. Но отказът на лодкарите да прекарат оръжието през Дунав осуетява този най-значителен опит за набавяне на доброкачествено оръжие за нуждите на окръга.

А времето лети...[234] В неоправдано бездействие и изчакване преминава и първата половина на май във Врачанския революционен окръг. В същото това време в Средногорието и Родопите, в Дряновския манастир и под Мара Гидик пушките на въстаниците ехтят, водят се неравни боеве с поробителите, записват се неповторими страници на героизъм и самопожертвувателност в борбата за освобождение на България.

Но въпреки че са уведомени за събранието в Оборище, а след това и за преждевременното избухване на въстанието в Панагюрския революционен окръг, Ст. Заимов и ръководителите на врачанските съзаклятници не предприемат нищо решително[235]. Те като че ли забравят писаните „закони“, „кървавите писма“, датата 11 май и обещанието: „В Стара планина ще се видим.“

И така до паметния 17 май, когато на козлодуйския бряг стъпва юначната Ботева чета...

4. Панагюрски революционен окръг

Гюргевският революционен комитет определя за един от центровете за подготовка на въстанието през пролетта на 1876 г. и Пловдивския район с правата на революционен окръг. Кои са основанията за това?

Към Пловдивско по това време спадат районите на север към Средна гора и Стара планина, включително и селищата в западната част на подбалканските полета – Златишката и Карловската котловина, цялото Средногорие, Пазарджишкият край, Родопската област и равнинният басейн на р. Марица. Пловдив по това време е един от най-големите по численост градове в България, център на оживена стопанска, занаятчийска и търговска дейност, важен средищен град на страната. Той е не само административен център на по-голямата част от селищата в изброения по-горе район, но и естествено средище на икономическата им, обществена и просветна дейност. От 40-те години нагоре в него българската националност постепенно завоюва по-здрави позиции и упражнява силно национално-патриотично влияние върху околните села и балкански градчета. Това до голяма степен се дължи на обстоятелството, че много от по-новите заселници в града са от близките села и градчета – Копривщица, Карлово, Сопот, Клисура и др.[236]

В планинските части на района, особено в Средногорието, населението е чисто българско. То отдавна е изявило своето пораснало национално-патриотично съзнание в черковно-националните, просветните и други борби. То участва в тях не само с видни представители и изявени водачи, но и масово.

По всички краища на Османската империя, сред голямата българска Цариградска колония, сред емиграцията в Русия, Румъния и другаде са пръснати предприемчиви търговци, занаятчии, манифактуристи, учители, журналисти от този край, ръководители на търговски къщи и банки, на кантори и мушии, на политически групи и течения в българското общество. Това е време, в което райони като този дават тласък за икономическия просперитет, националната изява и политическото освобождение на нацията.

Революционната идея в този край има също така дълбоки корени. Данните, с които разполагаме, показват, че сам Левски е основал революционни комитети в Калофер, Пловдив, Царацово, Перущица, Пазарджик, Сопот, Карлово – още при втората си обиколка през лятото на 1869 г.[237] През 1870 г. той лично полага основите на революционните комитети в Панагюрище и Копривщица, а посещава и вероятно основава и комитети в Стрелча, Поибрене, Мечка, Лесичево и Попинци[238]. През 1871 г. заедно с Димитър Общи посещава Карлово, Царацово, Карловските и Хисарските бани, с. Каратопрак (Черноземен) и др.; с Ангел Кънчев – през същата година – Клисура и отново Копривщица; Панагюрище, Пазарджик и Пловдив[239]. Левски посещава част от тези райони и в началото на 1872 г., включително и ред села, а при последните си стъпки след арабаконашкото приключение – през септември–октомври той се задържа около месец в Средногорието и за последен път посещава Панагюрище[240] и Стрелча[241]. Широтата на организаторската и апостолската дейност на Левски в този край не може да се ограничи само с онова, което е документирано. Безспорно е, че неговата дейност обхваща и още ред други селища, което поради тайния и конспиративен характер остава само в преданията. Към това трябва да се прибави и косвеният тласък, който Апостола дава за организирането на мрежа от революционни, градски и селски комитети, от местни революционери, негови последователи. Данаил Юруков отбелязва, че идеята за организиране чрез революционен комитет в Брацигово идва от Перущица – чрез П. Бонев и Г. Тилев, където Левски основава комитета. „Те ми казаха обаче, че идеята за преминаването на чети е изоставена засега, че в Букурещ се образувал вече Централен революционен комитет, че трябва да се работи за революция в самата България и че Васил Левски Дякона е дошъл в България като пратеник на комитета. Той работил за подготвяне на народа и всички трябвало да работим в този смисъл.“[242]

Няма съмнение, че сам Левски оценява високо постигнатите резултати в революционното дело в този край. За това говори и обстоятелството, че след като в началото на септември 1872 г. той организира Голямоизворския революционен комитет, на 25 октомври основава втория революционен, Пазарджишки, окръг.

В Пазарджишкия революционен окръг влизат частните революционни комитети на северозапад (Средногорието), запад и юг от града, т.е. почти същият онзи район, който Гюргевският комитет приблизително определя за Четвърти революционен окръг.

Напоследък, в едно прецизно и съвременно по методи изследване, Хр. Йонков установява, че комитетите, основани от В. Левски по време иа неговата агитация на територията на IV революционен окръг са 47 на брой с около 260 членове[243].

Великият Апостол не само полага началото на революционното дело в Средногорието, Пазарджик и Пловдивско, но той подготвя и почвата за бъдещото въстание от 1876 година. Наред с изграждането на революционна мрежа В. Левски спечелва за делото цяла плеяда от революционери като братя Търневи, Димитър Матевски, Григор Попбожков, Душо Хаджидеков, Костаки Доганов и др. – в Пловдив; Иван Арабаджията в Царацово, Петър Бонев, Георги и Атанас Тилеви, Костадин Хаджитанков и др. – в Перущица; Георги и Стефан Консулови, Михо Стефанов, Кузман Поптомов, Никола и Иван Ръженкови от Пазарджик; Ганьо Маджареца, Васил Платнаров и др. – от Карлово; Симеон Хаджикирилов, Найден Дринов, Искрю Ц. Мачев, Иван Джуджев, Георги Н. Манов и др. – от Панагюрище; Цоко Будин, Петко Бояджиев – Кундурджията и др. – в Копривщица. Изброените са само малка част от дейците в този край, които получават първия революционен тласък от Левски и стават първите помощници на апостолите П. Волов и Г. Бенковски. При пристигането им в окръга именно те поемат в свои ръце подготовката на въстанието от 1876 година.

След разгрома на организацията през 1873 г, революционното дело тук позатихва, но не спира. В плана за Старозагорското въстание като главни точки са набелязани Търново, Стара Загора, Троян, Ловеч, Сливен, т. е. ония райони, които не само са най-изявените в революционното дело до този момент, но и отговарят на замислената стратегия – да се овладее главно Балканът от Троян до Котел. Въпреки това обаче Стамболов разчита и на разпространение на въстанието в Пловдивско и по на Запад[244]. Пловдивският комитет, съставен преимуществено от бивши сратници на Левски, не приема предложението на Стамболов, „защото и се намери преждевременно и неподготвено“[245], и не разпростира и по-нататък – на север и запад, подканата за въстание. По този начин организацията в Пловдивско, Пазарджишко и Средногорието се запазва както от провала след арабаконашкото приключение от 1872 г, така и след събитията през септември 1875 година.

В Гюргевския комитет присъстват дейци, запознати добре или отчасти с комитетското дело в Пловдивско и Пазарджишко. Стамболов през пролетта на 1875 г. посещава Пловдив, Царацово и Карлово и се среща с Дим. Матевски, Иван Арабаджията и Ганьо Маджареца[246]. Волов след несполуката в Троянско през 1875 г. пристига през Карлово в Царацово, лежи болен при Иван Арабаджията и след това е отведен в Пловдив, излекуван и отправен за Цариград; Георги Бенковски по рождение е копривщенец. Личните впечатления и контакти на гюргевските дейци не са останали без значение при определяне центровете на бъдещото въстание.

Най-важна роля без съмнение за това са изиграли и стратегическият, и тактическият замисъл на гюргевските дейци – да вдигнат българското население близо до главните планински вериги на Стара планина и Средна гора, от Врачанския до Котленския балкан и за ги завардят като свободна въстаническа територия. Пловдивският, Пазарджишкият район и Средногорието са в непосредствена близост или пък в самия планински район. Ето защо към двата окръга – Търновски и Сливенски – сега голяма роля се отрежда и на IV Пловдивски и III Врачански окръг. По този начин в едно въстание се затваря цялата планинска верига от Ком на запад до връх Българка и от Ихтиманска Средна гора до Кръстец – на изток.

Началото на подготовката за въстанието в IV революционен окръг е свързано с пристигането на двамата апостоли – Панайот Волов (пристигнал тук под псевдонима Петър Банков) и Георги Бенковски. Най-вероятно и те да са минали Дунав при Оряхово в първата половина на януари. Захари Стоянов, техен бъдещ другар, описва картинно този момент: „Тъмна студена нощ, на втория ден след Ивановден, когато ледът добива най-твърда форма, когато падналият сняг се сковава с прозрачен лед... В тая грозна нощ по гладката повърхност на замръзналия Дунав вървели един подир друг двама другари, хванати за ръцете, за да пазят равновесие по хлъзгавата равнина... Тия двама души били бъдещите двигатели на Панагюрското въстание, те били Волов и Бенковски.“[247]

Всички данни говорят, че те минават през Оряхово и Бяла Слатина и спират във Враца, където престояват два дни, а оттам, снабдени с коне, потеглят през Арабаконак за Клисура. Това е вече техният район за апостолска дейност.

Пътят на Волов и Бенковски е описан многократно в съчиненията за Априлското въстание. Така както за Левски, и тук всяко селище има претенциите да е дало добър прием на апостолите, смесвайки местни и по-второстепенни агитатори обезателно с личната визита на Георги Бенковски или Панайот Волов. Едно обаче е несъмнено, че още в първите си стъпки те търсят известните им дейци, посветени в народното дело от Левски, и се опират на организациите, създадени от него. „Апостолите – пише Захари Стоянов – не срещнаха големи затруднения в пропагандата... защото тоя знаменит агитатор беше отворил навсякъде път в по-главните градове и села. Ние вървяхме из неговите пътеки...“[248]

Клисура е първият пункт, където Волов и Бенковски пипнешком започват своята дейност.

Според досегашните твърдения, почиващи на спомените на Христо Ф. Попов, те пристигат в Клисура в средата на януари[249]. Като имаме обаче предвид, че те преминават Дунав в първата половина на януари, престоят им в Клисура ще трябва да се отнесе малко по-късно. В будното балканско градче те едва ли имат намерение още веднага да основават революционен комитет. Задачата им да се свържат с познатите на Волов и бивши другари на Левски – Васѝл Караиванов и Ганьо Маджареца в Карлово и бай Иван Арабаджията в Царацово. Но в Клисура, макар че формално не съществува революционен комитет, вече има почва за революционна дейност – около читалището, основано през 1870 г., се групират патриотично настроени младежи и учители.

Един от тях е П. Павурджиев – първият познат, до когото апостолите предпазливо се докосват по народните работи. Късно през нощта в Клисура е основан революционен комитет и е положена революционната клетва. В комитета влизат освен Павурджиев и Христо Ф. Попов, Ст. Почеков, Христо Драганов и Христо Г. Труфчев[250].

Така щастливо започва апостолската мисия на П. Волов и Г. Бенковски от този малък планински градец, който по-късно заплаща скъпо ентусиазма и патриотизма си – опепелен до основи във въстанието, но заедно със своя Зли дол обезсмъртен в историята на национално освободителните ни борби!

Апостолите продължават своя път към Карлово – родното място на Левски, град със здрави революционни традиции и почти непокътнат революционен комитет. Карловският комитет сега само е преустроен и оттам апостолите продължават за Пловдив, като по пътя се отбиват в с. Царацаво при бай Иван Арабаджията[251].

В Пловдив Волов и Бенковски остават два дни, свикват заседание, на което присъстват Христо Търнев, Хр. Благоев, Ст. Дренски, Н. Караджов, Кочо Чистеменски и Димитър Свещаров, и изграждат нов революционен комитет. След това отново се връщат в Царацово, като укрепват съществуващия местен комитет. Тук със съдействието на Иван Арабаджията, Божил Ходжов и Христо Търнев начертават програмата за следващата си апостолска мисия. За по-бърз успех на делото двамата апостоли се разделят – Бенковски взема района на Средногорието, като минава през Старо Ново село и се озовава в Копривщица и Панагюрище, а Волов – източния район, т.е. пловдивските и средногорските села, Карлово и Клисура[252].

По пътя за Копривщица Г. Бенковски основава революционни комитети в с. Думанлии (Церетелево), Елешница и Старо Ново село. В Елешница и Старо Ново село съществуват комитети отпреди и се намират учители и събудени хора като даскал Найден Сланинков, Генчо Динчов, Нейчо Искрьов Налбантина, Георги Петков – Комитата и др., които улесняват задачата на Бенковски[253].

Веднага с пристигането си в Копривщица Бенковски повиква известния народен деец, учител и патриот Найден Попстоянов, който от своя страна пък поканва Тодор Каблешков. Събират се в къщата на Танчо Шабанов като по-безопасна за полицейските власти и любопитните очи.

На следващата вечер в Копривщица Бенковски разкрива целите на революционната организация – да вдигне общо въстание в България през пролетта на 1876 г., и поставя задачата по приготвлението на местните дейци. Положена е и революционната клетва. В този комитет първоначално влизат около 10–12 души най-предани на революционната идея до това време – освен Найден Попстояиов, Тодор Каблешков и Танчо Шабанов тук са Нешо П. Брайков, Рашко Стойчев, Брайко Енев, Петко Д. Кесяков, Илия Мангъров, Цоко Будин и поп Никола Белчов[254].

Има един интересен и вълнуващ епизод, който различно е предаван от изследователите на Априлското въстание – как Бенковски не е разкрит в родния си град. Димитър Страшимиров справедливо отбелязва, че не само Танчо Шабанов, но и Найден Попстоянов и Тодор Каблешков познават своя съгражданин, но Бенковски ги замолва в интереса на делото да запазят личната му тайна. Копривщенските дейци се съгласяват и докрай удържат на думата си. Страшимиров предава още една интересна подробност около престоя на Бенковски в Копривщица по това време. „Апостолът – пише той – оставил и писмо до майка си, което трябвало да ѝ предадат, когато си отпътува. В него той ѝ поръчвал между другото да му прати един топ шаяк, който да предаде на Шабанов. А на последния поръчал да предаде шаяка и стойността му да впише като внос от Бенковски за касата на комитета. Така той и лично изплатил дълга си – колкото и да е скромен той – към своя роден град.“[255]

Един друг, много съществен пункт в първата обиколка на Бенковски представлява селото Стрелча. Още по това време то има най-голямо влияние сред селата в целия район след Копривщица и Панагюрище, а освен това лежи на пътя между двата града.

От Старо Ново село за Стрелча заминава даскал Найден Сланинков, а след това от Копривщица и Тодор Налбантина или Душанцалията (родом от с. Душанци, Пирдопско), за да предупредят местните революционни дейци, пробудени още от Левски, за пристигането на апостола на БРЦК. Доведен в селището от стрелчанския представител Яко Кацаров, Бенковски не пропуска да покаже пълномощното си. Поради взетите мерки тук събранието, в сравнение с тези в предшестващите селища, е най-многолюдно – над 40 души съмишленици, които полагат революционната клетва. По-късно е избран комитет начело с Иван А. Балтов и членове Ганчо Велев, поп Иван, Енчо Танчов Фингаров, Найден Цветков, Филип Нешов, Никола Барбалов и Димитър Попстойков (секретар). По препоръка на Бенковски са избрани и куриери – Милю Т. Балтов и Никола Барбалов[256].

От Стрелча пътят на Бенковски води за Панагюрище – естествен център на околните български селища по това време. Панагюрци от дълго време като търговци и занаятчии обикалят обширните пазари на Османската империя, прескачат в Сърбия и Влашко и поради това идеите навремето тук бързо се пренасят и вълнуват умовете на населението. От поведението и знака на панагюрци зависи много бъдещето на въстаническото дело в цялото Западно Средногорие. Как Панагюрище ще посрещне апостола на Гюргевския революционен комитет? Бенковски не е безразличен към това.

От Копривщица той и съмишлениците му в града изпращат за Панагюрище Петко Т. Бояджиев – Кундурджията – панагюрец по рождение, деец от времето на Левски, запознат с комитетските работи и в единия, и в другия град[257]. По-подходящ куриер за предстоящата мисия на Бенковски едва ли е могло да се избере.

Петко Кундурджията пристига на 31 януари в града и се отправя в хана на Найден Дринов – ханджия, брат на известния историк Марин Дринов, участник в комитета в Панагюрище от 1870 г., интелигентен човек и голям патриот. Двамата – П. Кундурджията и Н. Дринов – подготвят успешно почвата за първото стъпване на Г. Бенковски в бъдещия център – „столицата“ на IV революционен окръг, на Априлското въстание.

С основание Д. Т. Страшимиров отбелязва, че тук духовете за революционното дело са отдавна готови. Комитетът, основан от Левски, не е формално разтурен, а членовете му, макар и да са спрели активно да се занимават с комитетската работа, не са се отказали от патриотичната си дейност.

Не само посещенията на Каблешков, който е в течение на подготовката на Старозагорското въстание, както посочва Страшимиров, но и някои други факти ни дават основание да считаме, че и в периода от 1873 до 1876 г. панагюрските комитетски дейци не са били чужди на революционните кроежи. В средите около Найден Дринов са обмисляни и коментирани действията на българите с оглед на политическата обстановка на Балканите и тактиката на Русия. За това допринася и посещението на Марин Дринов в родния му град през 1875 година. Арсени Костенцев свидетелства, че през 1875 г. се среща с Марин Дринов в къщата на брат му Найден: „Тук дойдоха учителите и п. Тиле и цялата нощ приказвахме по Босненско-Херцеговското въстание и по нашите работи, и тук им казах какво ми е казал дядо Славейков и какво му е казал граф Игнатиев, а г-н Дринов потвърди моите думи и каза, че всичко е верно.“[258]

След Старозагорското въстание панагюрци активно се залавят да искат радикални привилегии за българското население на основата на обявените реформени актове на турското правителство. В цариградските вестници „Век“ и „Македония“, „Напредък“ и други се появяват дописки от Панагюрище, в които се поставят открито и остро въпросите за бъдещето на българската нация. Следователно и в организационно, и в политическо, и в нравствено отношение почва за бъдещата въстаническа подготовка в Панагюрище има и съвсем не е случайно избирането на това будно средногорско градче за център на целия революционен окръг.

Панагюрските дейци изпращат в Стрелча специален куриер – верния комитетски човек Г. Манев, който довежда Бенковски в дома на Найден Дринов. На първата среща , в присъствието на Найден и Пейо Дринови, Т. Влайков и учителите Павел Бобеков и Искрьо Мачев, Бенковски излага своята мисия и се решава да се свика съвещание на по-широк кръг от хора. Изборът пада предимно на членовете на съществуващия революционен комитет – освен горните са поканени и Симеон Хаджикрилов, Марин Шишков, Петко Мачев, Иван Джуджев, Захари Койчев, Петър Щърбанов – все авторитетни, имотни – средна ръка хора, проверени патриоти. Бенковски отново очертава задачите на бъдещото въстание и настоява за незабавна енергична подготвителна работа.

Думите му не са без резултат – макар и разсъдливи и трезви, малкият кръг дейци решават да приемат делото в свои ръце и да разширят кръга на съзаклятниците. Особено пламенно идеята за бъдещото въстание възприема главният учител на Панагюрище Павел Бобеков. По този начин въстаническата подготовка в града започва още от началото на февруари с усилен темп, голяма енергия и трескавост. Затова допринасят и взетите незабавни организационни мерки[259].

На 7 февруари в присъствието на Бенковски, който междувременно ходи в Пазарджик и на съвещание с пазарджишките комитетски дейци, поставя основата на революционното дело и в тоя град, в Панагюрище се провежда ново, далеч по-широко съвещание. Посветените в делото панагюрци полагат революционната клетва пред апостола и съставят „Приготвителен комитет“, в който влизат най-дейните и авторитетни граждани. Комитетът всъщност само носи наименованието подготвителен, в действителност той се явява местен революционен комитет, който впоследствие поради ролята на Панагюрище като седалище на IV революционен окръг израства като главен по отношение подготовката и въстанието в целия окръг. Изглежда, че още сега у Бенковски назрява мисълта за установяване на революционния център вместо в Пловдив в Панагюрище, но чака да се убеди в това и да съгласува въпроса с главния апостол П. Волов. Така или иначе, от този момент Бенковски започва да председателства заседанията на панагюрския подготвителен комитет, а в негово отсъствие е заместван от Павел Бобеков.

По състава на „Приготвителния комитет“ са изказвани различни мнения – времето е заличило някои подробности, пък и на основата на подготвителния комитет се изгражда по-късно „Главният щаб“ или „Привременното правителство“, та ролята и местата на участниците се смесват. Сигурно е, че освен Павел Бобеков в него участват още и Найден Дринов, Симеон Хаджикирилов, Искрьо Мачев, Иван Джуджев, Захари Койчев, Тодор Влайков, Петър Щърбанов, а вероятно и Георги Нейчев и Недко Попстефанов[260].

Още отсега „Приготвителният комитет“ се заема с разширяване на съзаклятниците, набиране на средства за закупуване на оръжие, организиране на тайна полиция и комитетска поща, привличане в делото на изявилите се до този момент местни юнаци и войводи и пр.

Апостолската мисия на Бенковски продължава незабавно в селищата на запад и изток от града – в с. Баня, Мечка, Поибрене и Петрич.

Георги Бенковски тук е вече в истинската си стихия. Енергичен, уверен в правотата на мисията си, пламенен, той влияе непосредствено на селските маси и бързо ги печели за революционното дело.

До с. Баня го води Ильо Стоянов от Панагюрище, бунтар и харамия, а в селото апостолът за пръв път се среща и запознава с една не по-малко бунтарска душа, патриот и самобитен поет – поп Грую Тренчев, или Бански, в чието лице намира един от най-горещите съидейници и предани на въстанието дейци.

В Баня посред нощ основават революционен комитет и полагат клетва поп Грую, даскал Тодор, поп Стоил и Атанас Калоянов[261].

Следващият пункт е с. Мечка, което по-късно влиза в историята с онова свое славно хайдушко гнездо Оборище. Водач на апостола е друга колоритна фигура – Гайдарджията, Димитър Коклев, а поп Грую и Атанас Калоянов го придружават по свое желание. Според някои източници в свитата участват и други придружвачи от панагюрската охрана на Бенковски. В Мечка успехът е още по-голям – на събраните мечански патриоти Бенковски казва, че е дошъл „да ги калеса на кървава сватба за свободен живот“; начаса е положена клетва, а „поп Грую, с патрахал и кръст, който понел още кога тръгнали от черкова, става кръстник“[262].

В комитета влизат Рад Генчев Гемеджийски, учител, Панчо Георгиев Меченов, Петър Г. Гребчов, Стоян Станчев Марински и, разбира се, Димитър П. Коклев[263]. Още с първото си пристигане Бенковски спечелва мечани не само за революционното дело, но за свои най-горещи поклонници и верни пазители.

В Поибрене, предизвестени предварително, се събират поп Недельо Иванов, Делчо Ив. Уливеров, Влад Н. Пашов, Никола Николов Поибренски и др. и без разисквания полагат клетва и създават революционен комитет[264]. В Петрич апостолът е доведен от Никола Цветков от Поибрене, отсяда в къщата на Маньо Л. Гугов и същата нощ бива образуван комитетът и положена клетвата. Революционната подготовка в това село се възглавява от братята Делчо и Лулчо Гугови, от Нено Гугов, поп Христоско Петров Раков, Пенчо Раков, Мито Стоянов, Филип Свииаров, Стоян Ганчов и др. Начело на комитета застава енергичният Нено Лулчов Гугов, подпомаган най-дейно от Пенчо Раков[265].

Оттук на 13 февруари Бенковски потегля отново за Панагюрище, доволен от свършеното, убеден вече в успеха на подетото апостолско дело. В лицето на селяните от Средногорието той намира горещи родолюбци и готови за борба привърженици. Това, а не вродените му качества на „самозван диктатор“, както някои изследователи твърдяха в миналото, го прави вече самоуверен, твърд и последователен революционен водач и главен двигател на въстанието в IV революционен окръг. Създадените революционни огнища в средногорските села са надеждна опора не само за Г. Бенковски, но и за цялата революционна организация.

По това време – към 15 февруари – в Панагюрище пристига и Волов, завършил първата си обиколка из селищата в източния район.

В разстояние близо на около един месец, след като се разделя с Бенковски в с. Царацово, Волов се упътва към Пазарджик, но тук няма успех и се налага през Пловдив да се отправи към Карлово.

В Карловско Волов успява да възстанови и създаде комитети в Дъбене, Войнягово, а след това и в Синджирлии (Веригово). Тук в комитета влизат Ботьо Иванов, Антон Стоилов (председател на комитета), поп Димитър, даскал Никола Попдимитров, Стою Стоев и др.[266] Вероятно той посещава и село Каратопрак, където поверява делото в ръцете на брата на бай Иван Арабаджията – Петър. Оттам се отправя за Клисура, а след това се озовава и в Копривщица.

В Копривщица Волов намира достоен свой съратник и другар в лицето на Тодор Каблешков. Двамата предприемат обща апостолска мисия в Карловско. По време на тази обиколка най-достоверно е, че те успяват да изградят революционни комитети в Карловско, като най-източно достигат докъм Калофер (някои съвременници, като например Т. Шабанов и Н. Беловеждов от Копривщица, споменават, че двамата апостоли при обиколките си достигат чак до Шипка). По този начин в границите на революционния окръг освен Клисура, Карлово и Сопот са обхванати и селата Дъбене, Войнягово, Каратопрак, които заедно със Старо Ново село, Сенджирлии, Паничери, Елешница, Демирджиларе (Старо Железаре), Дълги Герен (Беловица), Красново, Айваджик (Дюлево) и др. попълват комитетската мрежа в източния район на IV революционен окръг. По-нататъшната грижа по организацията на революционните комитети и подготовката на въстанието в този район Волов поверява на новия си другар Каблешков, в чието лице намира не само горещ патриот, но и добър организатор, провъзгласява го за апостол, а сам бърза да се върне в Панагюрище[267].

Постигнатите от Волов успехи по време на първата му обиколка в този район са значителни, но те не са такива, каквито по същото време постига Бенковски в Средногорието. Не само условията са по-други, но и организаторските качества на Волов и неговата личност се отличават от тези на Бенковски с оглед изискванията на апостолската мисия.

Още в тези първи обиколки сблъсъкът с местните революционни дейци очертава по-голямата пригодност, организаторски талант и апостолски качества на Бенковски. Когато малко по-късно З. Стоянов запитва Волов защо „мълчи и оставя всичко на Бенковски, когато нему е поръчано да организира IV окръг, той е отговорен за всичко и пред лицето на народа, и пред своите другари“, той отговаря: „Аз му отстъпих доброволно, защото е по-достоен от мене.“ По повод на това признание З.

Стоянов пише: „И действително, това бе така. Волов, при всичките свои знания, беше слаб между народа, не бе го надарила природата с оня божествен огън, който се изискваше тогава от проповедниците на свободата.“[268]

Но в същото време Панайот Волов със своята интелигентност, с опита си на революционер, с благородството си на човек внася голяма дан за правилното изграждане и успехите на организацията в окръга, за приобщаването на редица учители и други местни дейци към делото. Всъщност ключът за успеха на двамата апостоли се крие в съчетаването на две противоположни натури, впрегнати в едно общо дело. „Мъчно е да се видят съединени в съвместна деятелност двама души – пише Константин Величков, един от дейците на Априлското въстание от 1876 г. в Пазарджик, – които така много да се различават един от други като Бенковски и Волов. Всичко ги делеше. Още при първата среща всеки можеше да разбере, че мимо делото, което ги е сближило случайно, природата им е отредила да вървят по различни пътища. Колкото единият беше властителен, рязък, нетърпелив към чуждите убеждения, самонадеян, честолюбив, толкова другият беше, напротив, мек, кротък, скромен, женствен почти... Волов беше приел апостолското дело по идейно увлечение, но за тая роля бяха нужни освен ревност и преданост и качества, които бяха чужди на природата му. Той беше твърде нежен за нея. Крилете му не бяха по силата на вихъра, в който се беше унесъл. Увещанието беше едничкото оръжие, с което можеше да служи на делото. Той допълваше Бенковски...“[269]

С тези особености на личностите и характерите на двамата апостоли и на основата на постигнатите резултати по време на апостолската дейност сред населението се обяснява постепенното налагане на Бенковски като първостепенна личност в подготовката за въстанието, като главен апостол на IV революционен окръг, въпреки че официално Гюргевският комитет определя Волов за първи ръководител на окръга.

Пътят на двамата апостоли се насочва от Панагюрище на юг към Пазарджик и големите български села под Родопите. Този район също така трябва да се спечели за делото на въстанието и Бенковски и Волов бързат натам.

На 17 февруари те се озовават в Пазарджик, където духовете са подготвени за пристигането им. Ето как Константин Величков разказва за тези напрегнати дни на 1876 г.: „Изведнъж се научихме, че се явили апостоли в някои места на Северна България и готвят народа към бунт. Всички бяхме смутени. Събирахме се, съвещавахме се и най-сетне бяхме решили да пратим нарочно хора да намерят някои от апостолите и да ги подканят да пренесат своята деятелност и между нас, когато внезапно се явиха Бенковски и Волов“[270].

Първото отиване на Бенковски в Пазарджик е на 4 февруари. На учредителното събрание, на което присъстват около 17 души, пазарджичани приемат делото като собствено и създават комисия за подготовката на въстанието. Неин председател става Я. Матакиев, секретар – Георги Пенев, а касиер – П. Пенев; определен е началник на тайната полиция – Отон Иванов, и завеждащ въоръжението – Н. Стоименов[271].

Задачата на Волов и Бенковски сега е не само да укрепят комитета в Пазарджик, но да разпространят въстаническата идея и в околните села. Пазарджик по това време се явява естествено средище и влияе и икономически, и нравствено на околното българско население. Това влияние се разпростира не само в селищата по десния бряг на Марица – Перущица, Батак, Брацигово, Пещера, но и оттатък Предела – в Банско-Разложкия край.

На заседанието на Пазарджишкия комитет присъства само Г. Бенковски. Решено е двамата апостоли поединично да се отправят за околиите селища: Волов към Батак, а Бенковски – към Пещера и Брацигово.

На път за определените райони Волов и Бенковски заедно посещават с. Радилово и отсядат в къщата на Гого Ангелиев. Оттук Волов заминава за Батак, а Бенковски, след като престоява един ден и образува комитет, в който влизат освен Гого Ангелиев и Никола Коцев, свещеник Георги Димитров, Никола Батаклиев, Тончо Попов и др., вечерта на 21 февруари потегля за Пещера. По същото време от Радилово е изпратен известният Тодор Хайдутина (Тодор Банчев) да замине за Брацигово и извести на Петлешков за предстоящото пристигане на Бенковски в селото[272].

В Пещера Бенковски няма същия успех. Пещерци изпращат трима посрещачи на апостола – Ст. Попов, П. Д. Реков и Благой Хаджиандреев, но не проявяват особена ревност за подемане на делото.

При съществуващото положение Бенковски предоставя бъдещата революционна дейност в Пещера на пазарджишкия комитет в лицето на двамата пристигнали пазарджишки революционни дейци Я. Матакиев и Иван Ръжанков[273].

Пазарджишкият комитет след идването на апостолите продължава своята дейност. Той работи дейно по разпространяването на въстаническата идея в околните села. На специално събрание е решено К. Величков и Д. Юруков да бъдат изпратени в Брацигово и Ясъкория (Равногор), Тодор Христович – в Церово, Георги Кожухаря – в с. Бяга, Жребичко и Козарско, Отон Иванов и Я. Матакиев – в с. Паталеница, манастира „Св. Петър“, Аликочово (Капитан Димитриево) и Батак, Кузман Поптомов – в Банско-Разложко, братята Никола и Георги Петкови

– в с. Белово (гр. Белово). По такъв начин независимо от обстоятелството, че Пазарджик не въстава, пазарджишките революционни дейци допринасят твърде много за разпространението на революционната агитация и революционната подготовка в целия район. До обявяването на въстанието Пазарджик действително остава революционен център за околните селища.

В навечерието на въстанието в Пазарджик, в присъствието на Найден Дринов от Панагюрище, изпратен лично от Бенковски, е решено да се избере нова 12-членна комисия по подобие на Панагюрския революционен съвет, която да организира и активизира дейността в града и околността. Избрани са и хилядник, петстотник и стотници – съответно Иван Соколов, Отон Иванов, Георги Пенев, Иван Ръженков и пр.[274]

Пазарджишкият деец Отон Иванов е натоварен от Бенковски да организира подпалването на Пловдив. Той заедно с други съзаклятници от Пловдив трябвало да бъдат настанени като работници и слуги в дюкяните на видни пловдивски търговци и в деня на въстанието да подпалят дюкяните и къщите. Заедно с Кочо Чистеменски и Д. Свещаров Отон Иванов извършва предварителна подготовка по осъществяването на този план. В навечерието на обявяването на въстанието той успява да организира революционен комитет и в Станимака (Асеновград)[275].

Съгласно решението за разрушаване на жп линия е натоварен Лазар Илиев от Аликочово, който, подпомогнат от други местни дейци, следва да извърши това важно дело.

Едновременно с това пазарджишките дейци изпращат в Панагюрище С. Войводов, за да уточни плана за протичане на въстание в Пазарджик. Отговорът на Бенковски и членовете на Панагюрския комитет се свежда до това, че въстанието в Пазарджик ще избухне, след като въстаниците бъдат подпомогнати с чети отвън.

Местните дейци разработват план-скица за дейността на пазарджишкия комитет вътре в града и съгласуването на действията с външните части[276].

Брацигово очаква пристигането на апостола Бенковски. Голяма роля за това изиграва пратеникът им Тодор Хайдутина, който съобщава, че апостолът е на път. Най-авторитетен деец в Брацигово по това време е Васил Петлешков. От дълго време и с изключителна енергия и преданост той работи за общественото издигане и националното пробуждане на брациговци[277].

Съставен е революционен комитет и положена клетвата от местните дейци. Първи, които влизат в комитета освен Васил Петлешков, са и Ангел Арнаудов, Никола Боянов, Дамян Дойчев, Петко Янков, Васил Аврадалията, Димитър Засов и Ангел Боянин.

Комитетът в Брацигово става средище на революционна агитация за околните селища. След като Бенковски си заминава, революционните дейци разпределят помежду си районите за агитация: в Козарско и Жребичко – поп Сокол и Н. Боянов; в Бяга – В. Петлешков и П. Ликоманов; в Кричим – Ст. Юруков, поп Сокол и П. Ликоманов; в Чанакчиево (розово) – А. Арнаудов и В. Петлешков и в Ясъкория – Щерю Бъчваров и Ст. Юруков[278].

В тези и други селища идват и дейци апостоли от пазарджишкия комитет – Константин Величков, Отон Иванов, Данаил Юруков и др.

В местните комитети в този район изпъкват със своята дейност Лазар Илиев, йеромонах Нафталим, Атанас Стоилов, свещеник Тодор Трифонов и др.

От Брацигово Бенковски се отправя за Перущица, воден от П. Аврадалиев и Динко Г. Кънев. Перущица по това време е голямо и будно българско село. В него е създаден революционен комитет още в предшестващия период. То е посещавано и лично от Апостола В. Левски. В комитета, изграден по това време, влизат Петър Бонев (председател), Костадин Хаджипанков Гинчев (касиер), Никола Иванов – Колакман, Атанас Гаджев Тилев, Калофер Спасов и Дафо Гичев.

През 1875 г. по време на старозагорските събития Петър Бонев събира младежите в читалищната сграда и им чете задграничните български вестници. Започва и тайна подготовка за самоотбрана. Набавя се оръжие чрез пловдивските ханджии братя Търневи и перущенците Стоян Илиев и Калофер Спасов, съдържатели на хан в Пловдив. По това време израстват и много изтъкнати патриоти като Петър Бонев, братя Тилеви, доктор Васил Соколски и др.

След няколко подготвителни заседания е проведено общо събрание в училището и е избран нов революционен комитет. В него влизат Петър Бонев (председател), Спас Гинев, Атанас Тилев, Д. Малинчов, а впоследствие са избрани и Тодор Велчев, Никола Иванов Колакман, Костадин Хаджитанков и др. Положена е и революционната клетва. Бенковски държи пламенна революционна реч[279].

От Перущица Бенковски заминава за Пловдив, придружен от Стойко Мандалов, и отсяда в хана на братя Тилеви в „Кършиака“.

Според някои източници на път от Батак за Пловдив в Перущица отсяда и П. Волов.

Революционното дело в Перущица обхваща голяма част от населението. Започва още по-бързо закупуване на оръжие от Пловдив, барут от с. Сотир (Храбрино). Перущенският комитет повиква един тюфекчия (майстор на оръжие) от с. Сотир, за да поправи негодните и стари пушки и пищови. По инициативата на Никола Г. Кънчев се изработва черешово топче.

Революционният комитет поема в свои ръце и военното обучение на населението. Правят се учения по стрелба край манастира „Св. Тодор“. Подготвя се и план за участието на Перущица във въстанието.

На 2 април в Перущица пристига членът на Панагюрския революционен комитет Павел Хаджисимеонов, пратеник на Бенковски, който взема участие в едно от заседанията на комитета и предава общите разпореждания на апостолите.

В подготвителната работа особено се изявяват Спас Гинев, Васил Соколски, Петър Бонев и др., които оставят личните си работи и се отдават всецяло на революционното дело.

Местната тайна полиция взема в свои ръце охраната на селото.

Перущица живее с мисълта и надеждата за деня на въстанието[280].

Мисията на Волов в Батак също така завършва с успех. Той отсяда в къщата на влиятелния и авторитетен баташки жител Петър Хаджигорев Кавлаков, преименувал се след въстанието Петър Горанов. Основан е революционен комитет, в който влизат Петър Горанов, Вранко (Димитър) Паунов, братята Стефан, Ангел и Петър Трендафилови и Тодор Попнейчев, Стефан Стойчев, Ангел Кавлаков и Геро Кавлаков.

Ангел Кавлаков, след като изслушва речта на апостола, изказва съмнение в успеха на предприетото дело. Тази позиция на част от баташките съзаклятници оказва голямо влияние и върху по-нататъшната борба и съдба на Батак.

Положена е революционната клетва. При церемонията всички стават прави, за да произнесат страшните думи. Сега става малък инцидент, който по-късно е тълкуван като предзнаменование. Волов, който стоял с изтеглена кама, я изпуска от ръката си; тя пада и се забива в крака му. Кръвта шурнала. „В душата останало някакво наложено тежко предчувствие, което всеки гледал да крие в себе си“ – пише в записките си по-късно П. Горанов – Бойчо[281].

Комитетът провежда още едно заседание под председателството на Волов, след което апостолът, придружен от Стефан Трендафилов, се отправя за Пловдив.

И тук още отначало работата тръгва с усилен темп. Главната грижа е да се набави оръжие. Поправят се и старите пушки и пищови. Дърводелецът Г. Пейчинов изработва два дървени топа, а един бива излят от пиринч, макар че не е завършен до избухването на въстанието.

Приготвят се дрехи, сухари, петмез. Създава се тайна полиция, куриерска поща. Започва обучение по стрелба и т.н.[282]

От Пловдив Бенковски се завръща в Панагюрище, а Волов продължава пътя си към Одрин. Намеренията му по всяка вероятност са да обхване във въстаническата подготовка и този район, изявил се по време на Старозагорското въстание като надежден в революционното дело.

По жп линия в този район е създаден революционен комитет, в който влизат Георги Икономов, Ради Иванов – началник на харманлийската станция, и брат му Иван Иванов от Русе, Петър Карловец, Димитър Джока, Манол Шишеджиев от Сопот и Иван Николов от Ловеч.

В тоя район действа и Георги Димитров, книжар в Одрин, участник в подготовката на Старозагорското въстание.

Волов, който познава русенските дейци, а след неуспеха на Старозагорското въстание има възможност да се запознае с работата на комитета и дейците в този район, е натоварен с благородната задача да посети и евентуално да приобщи и този край към въстаническата подготовка в IV революционен окръг. Но наред с това той си поставя и друга цел, тъй като още в предварителните проекти е стояла задачата да се подготви подпалването на големите градове в Тракия, включително и на Одрин и разрушаването на моста на река Арда до Одрин.

За постигнатите резултати от обиколката на Волов в този район няма данни, но на връщане той взема със себе си укриващия се в харманлийската гара бивш участник в Старозагорското въстание Захари Стоянов и двамата се отправят за Пловдив. След това Волов се упътва отново за Карловско, а Захари Стоянов е натоварен с апостолска мисия в селата около Пловдив[283].

Захари Стоянов, придружен от Атанас Семерджията, заминава за с. Сотир. Той посещава още селата Извор, Дедово, Бойково, Яворово, Караагач (Брестник), Марково. Във всички села той успява да създаде революционни комитети и да поведе под клетва местните дейци.

Големият мемоарист на Априлското въстание разказва живо за интереса и готовността, с която селяните приемат апостола и делото на революцията. „Стаята, в която влязохме, гдето аз си въобразявах от понапред да намерим при огъня само трудолюбивата стопаница, че преде коноп или кърпи дрешките на своите деца, а тия последните хъркат настрана под една черга – видяхме съвсем друго. Около десетина мъже, стари и млади, стояха с кръстосани ръце, наредени на две отделения в стаята. Аз преминах помежду им развълнуван и ги поздравих с разтреперан глас. Човек забравя и мъки, и страдания, и всичко, когато вежда, че делото, на което се е посветил, така също се разбира и цени от другите. Благоговението на присъстващите, тия сиромаси, които ме гледаха с четири очи какво ще да кажа, като че да бях господ, даваше ми кураж и сила, караше ме да презря и бесилка, и живот... Цялата нощ тия добри хора не се отделиха от мене да ме слушат..."[284]

Особено тържествено е полагана клетвата. В село Дедово, продължава Захари Стоянов, „после малко всичките събравши бяха наредени, с голи глави, начело със свещеника Иван, който държеше в ръцете си евангелието, а аз застанах посред с револвер в ръка и произнесох клетвата. Всяка моя дума се повтаряше от новите съзаклятници. От сърце и душа произнасяха те думите: „Ще бъда верен на отечеството си и нищо няма да открия на християнските душмани." След свършването на клетвата съзаклятниците се изреждаха един по един да целуват устата на моя револвер и св. евангелие.

– Да ти е честито – казваха те един другиму."[285]

Веднага и в тези селища започва дейност по въоръжаването и закупуването на барут, по цялостната подготовка на въстанието.

Революционната агитация обхваща и други селища и те са приобщени в рамките на IV революционен окръг. Делчо Уливеров от Поибрене успява да основе комитет в с. Белица, Ихтиманско, в който влизат Ганчо Генов, Михаил Пенчев, Нено Стоянов, Иван Апостолов, Милчо Нейков и други[286].

Революционни комитети са основани и в Раковица, Ихтиманско, Пирдоп, Смолско, Каменица и вероятно в Буново от Златишката каза[287].

В Мухово революционното дело е положено лично от Бенковски. Тук начело на подготвителните работи застават Вълко Стойнев, Стефан Ив. Тепавичаров и др.

Калугеровският манастир става център за подготовката на селата Калугерово, Церово, Лесичево, Славовица, Карамусал (Виноградец), Динката, Щърково, Елешница и Съртхарман (Горно Вършило). С особената си революционна енергия тук се отличават отец Кирил, Гене Телийски, Теофил Бейков, Атанас Добрев и др.

Комитет е основан лично от Бенковски в с. Ветрен начело с Васил Лазаров Ташенин, Пеньо Чавдаров, Г. и П. Лютакови, Г. С. Белевски[288].

Комитети са основани и в Белово, Сестримо и Момино[289]. Към всичко това трябва да се прибави и районът около Пловдив, където енергичната работа на Иван Арабаджията и Иван Божилов от Царацово дава съответните резултати – комитети биват основани в Царацово, Мързян (Бенковски), Строево, Чирпилие (Труд), Радиново, Долна Махала, Думанлии.

В революционната мрежа по на север влизат с. Старо Ново село, Синджирлии, Паничери, Елешница, Демирджилере, Дълги Герен, Красново, Айваджик, Горна махала, Ерелии (Смилец), Згарлии (Величково), Дудене (Черничево), Ръжево Конаре и др.[290]

По такъв начин в резултат на апостолската дейност на Георги Бенковски и Панайот Волов са създадени десетки революционни комитети в границите на IV революционен окръг. Особена роля за разпространението на революционната агитация изиграват и дошлите по-късно помощник-апостоли Захари Стоянов и Георги Икономов (той напуска Сливенски окръг и започва апостолска дейност в източния район на IV окръг, предимно в Карловско).

В хода на революционната подготовка в IV окръг израстват местни дейци, които прегръщат апостолската мисия и изиграват голяма роля за бързото разпространение на подетото революционно дело и за обхващането на други селища и райони. Особено полезна се оказва дейността на Тодор Каблешков, Спас Гинев, Константин Величков, Отон Иванов, Найден Дринов, Иван Арабаджията, Делчо Уливеров, Нено Гугов, Кузман Поптомов и други пламенни патриоти и ревностни пропагандатори на революционното дело. В по-малка или по-голяма степен те изпъкват като истински апостоли и разпространители на революционната агитация, като верни помощници на двамата апостоли Георги Бенковски и Панайот Волов.

В обсега на революционната пропаганда и организационната подготовка на IV окръг са обхванати и селищата в Разложката котловина. Историкът на Априлското въстание Д. Т. Страшимиров не познава съществуващите сведения и доказателства за революционната подготовка в тоя край през 1876 година. „За Банско – пише той – ние нямаме никакви сведения. Дали апостолите са стъпили там или не, това е тъмнина... Отон Иванов намеква в записките си, че Тодор Хайдутина от Радилово, който собствено по произхождение бил банчанин, обещавал на Бенковски да организира оня край, ала както може да се очаква, нищо не направил. Сам Захари Стоянов никъде не ни дава по-обстоятелствени сведения за това.“[291]

Всъщност съществуват и спомени и документи, които категорично свидетелстват, че Банско-Разложкият край е включен като съставна част в IV революционен окръг и е един от районите, които дават своя влог в подготовката на най-голямото въстание в българската национална история – Априлското народно въстание.

Банско-Разложкият край представлява един от сравнително добре развитите в стопанско и обществено отношение райони, в които началото на българския възрожденски процес започва още през XVIII в. Ето защо оттук излизат едни от първите възрожденски просветни дейци с общонационално значение като Паисий Хилендарски, Марко Теодорович от Разлог – автор на буквар, печатан във Виена през 1792 г., Лазар Тодорович Герман, Неофит Рилски и др.[292]

Населението на Банско-Разложкия край е преимуществено българско. В края на XIX в. от 35 550 души близо 3/4 от населението е чисто българско[293].

Българското население в Банско-Разложкия край се отличава с предприемчивост, свободолюбив и ярко изразено национално съзнание и самочувствие. В началото на революционните събития от 1876 г. духовете в този край се раздвижват. Тласък за това дават и настроенията, които идват от Пазарджишкия край, с който жителите от Банско-Разложкия район поддържат тесни връзки. Затова революционните идеи от Пазарджишко бързо проникват и в Разложката котловина.

В заседанието на 17 февруари в Пазарджик Бенковски дава указания за още по-голямо разширяване на революционната мрежа в този край. „Бенковски каза – свидетелства в записките си членът на Пазарджишкия комитет Отон Иванов, – че за да се умножава числото на съзаклятниците, да се събират пари и да се укрепят духовете, трябва пазарджишката комисия да се труди и грижи за Пазарджик и околията, защото той и другарите му не щат вече да излизат из Средна гора. Оттогава пазарджишката комисия захвана по-живо да работи и вън от Пазарджик.“[294]

Плод на решението за разпространение на революционната агитация в района е изпращането на члена на комисията Кузман Поптомов – Шарланджията в Банско-Разложкия край със задачата „разпространение на идеята“, т.е. създаването на революционни комитети и подготовка за въстание. За това изрично свидетелстват и двамата дейни участници в комитета в Разложко Георги Н. Чолаков и Иван Докторов. В свидетелство, което дават на Кузман Поптомов, те заявяват: „Той, като член на Татарпазарджишкия таен революционен комитет, бе [упълномощен] от него в 1876 г. в качеството му на апостол за свободата на България да състави и организира комитет в нашата разложка котловина. За тази цел той, като посвети нас в делото и прокара идеята си, убеди много души в с. Драглище и околните села; той после свика събрание от околиите села в Долно Драглище, където проучихме пълномощното му, подписано от всички членове на Татарпазарджишкия комитет, и възприехме неговите убедителни думи да положим пред олтара на отечеството и имота, и живота си, да го освободим.“[295]

Кузман Поптомов е изтъкнат революционен деец, родом от с. Голямо Белово, но жител на Пазарджик. Неговата революционна дейност започва още от времето на Левски; той е един от участниците в първото събрание в Пазарджик, на което в присъствието на Апостола се основава революционният комитет и се полага клетвата. Като участник в стария революционен комитет той е повикан и на първото заседание на 4 февруари 1876 г. в присъствието на Бенковски, когато се възстановява Пазарджишкият комитет[296].

След второто посещение на Бенковски в Пазарджик, т.е. след 17 февруари, Кузман Поптомов се отправя за Банско-Разложкия край, за да осъществи взетото решение. Това става в началото на март 1876 година. Първото селище, което посещава, е с. Якоруда (дн. гр.). Чрез съселянина си Митко Петракиев той успява да събере по-видните селяни от Якоруда като свещеника Филип Стоянов, Илия Главоев, Петър Бакърджиев, Иван Масларов и др. Съставен е местен революционен комитет, положена е клетвата и са четени наредбите и наставленията по организацията на делото.

Воден от Петър Бакърджията, той се отправя за Белица, а оттам и за селата Горно и Долно Драглище, Баня, Банско (дн. гр.), Годлево. В тези селища се организират революционни комитети и се полага клетва[297].

По време на своята обиколка Кузман Поптомов навсякъде среща готовност и желание у местните жители за участие в комитетите и в подготовката на бъдещото въстание. Най-дейна роля в това отношение изиграват местните учители, свещеници и по-изтъкнатите селяни. Причината за успеха на Кузман Поптомов е и обстоятелството, че той носи пълномощно писмо, подписано от известни пазарджишки граждани, част от които са познавани и уважавани от тукашното население.

По време на обиколката си Кузман Поптомов свиква и едно по-разширено събрание в с. Долно Драглище, на което присъстват и представители на околните села. На това събрание по свидетелството на Г. Чолаков и Иван Докторов „съставихме един Главен разложки комитет със седалище Долно Драглище, зависещ чрез Татарпазарджишкия революционен пункт от IV Средногорски (Панагюрски) район, като положихме в негово присъствие установената клетва и почнахме деятелно да се приготовляваме за въстанието.“[298]

Подготовката на въстанието и тук се изразява в привличането на нови съидейници и във военнотехнически приготовления. Като главни дейци в подготовката изпъкват хаджи Кандид Дъгарадин от Банско, свещеникът Филип Стоянов от Якоруда, Свещеникът Иван Поппанайотов от с. Баня и Георги Финдрин от Мехомия (Разлог), Щерю Влаха от с. Рила, учителят Георги Чолаков от с. Долно Драглище (по същото време той учителства във Ветрен), книжарят Вельо Гергов от с. Недобърско и др.

Набавя се оръжие, леят се куршуми, извършват се учения по стрелба и пр. Всички очакват определения за въстанието ден като най-голям празник. „И не се гледаше вече толкова за посрещането на празника Великден, колкото се гледаше какъв ли ще бъде 1 май“ – пише Иван Поппанайотов Асянчин[299].

Банско-Разложкият край и по-специално с. Долно Драглище като център на революционната дейност в целия район избира и изпраща делегат на събранието в Оборище – учителя Георги Чолаков, записан в списъците на представителите под псевдонима Георги Цветков[300].

Въстаническата подготовка в IV революционен окръг обхваща не само почти цялото Средногорие, Пазарджишко, Пловдивско, Банско-Разложкия край, но взема и широк размах сред населението. Мисълта за бъдещото въстание занимава умовете на мало и на голямо и оставя на второстепенен план всички останали грижи. Едно истинско народно въодушевление обхваща всички.

Вазов не само като писател, но и като очевидец и участник в тези събития свидетелства: „Цяла Западна Тракия... приличаше тая пролет на един вулкан, който задаваше глух тътен, предвестник на избухването. Рояк апостоли и проповедници кръстосваха планини и полета и организираха борбата. Те намираха навсякъде добър прием: обятия разтворени, за да ги прегърнат, сърца открити да ги чуят – един народ, жаден за великото слово на свободата, нетърпелив да понесе кръста си на Голгота... Идеята със стихийна сила проникваше всъде, обхващаше всичко – и Балкана, и равнината, и колибата на сиромаха, и килията на монаха... Пролетта беше подранила много и превърнала цяла Тракия в райска градина. Трендафиловите градини се бяха разцъфнали чудно и разкошно като никога. Полята и нивите вричаха великолепни жетви, които не щеше да има кой да прибере.“[301]

Напрегнати, тревожни и велики са пролетните дни на 1876 г. по всички пунктове, където революционната идея намира добра почва. В тези дни народните маси израстват политически и революционно не с дни, с часове. Обикновени и мирни дотогава селяни се превръщат в истински революционери, всеотдайни на народното дело.

Една от най-трудните задачи и сериозна грижа на апостолите и местните революционни комитети е доставката и набавянето на оръжие за въстанието.

Гюргевският революционен комитет насочва усилията на апостолите за набавянето на оръжие от пазарите в Турция и преди всичко личното снабдяване на всеки въстаник с необходимото му въоръжение. Апостолите трябва да се погрижат и за привеждането в известност на оръжието, което се намира у самите селяни. Освен това, отчитайки добре задачите за закупуване на оръжие на свободните пазари в Румъния, Гюргевският комитет оставя свои представители във Влашко и им поставя задачата да намерят източници и след изпращане на средства от революционните окръзи да закупуват оръжие и го прехвърлят в страната[302].

В IV революционен окръг се интересуват от дейността по закупуване на оръжие от представителите на Гюргевския комитет в Румъния. Бенковски и Волов, както свидетелстват Захари Стоянов, Тома Георгиев и др., заявявали, че от Румъния ще бъдат закупени съвременни пушки и друго оръжие, стига да се изпратят пари и хора за пренасянето им. В писмо от 17 февруари до дейци от друг, неизвестно кой революционен окръг двамата апостоли пишат: „Известете ни какви са оръжията, които са взети, и какви условия и по колко са взети.“[303]

За тази цел от Панагюрище са изпратени представители до Врачанския революционен окръг, за да се споразумеят за обща доставка на оръжие от Румъния. Мисията обаче на панагюрските представители не успява. Поради това революционните комитети в IV революционен окръг насочват усилията си да се снабдят с оръжие, което може да се набави в района и по-специално в големите градове – Пловдив, Одрин и Цариград.

Главен доставчик на оръжие за въстанието в IV революционен окръг в Пловдив е търговецът Стефан Дренски. Чрез него на няколко пъти са доставени към 300 револвера, десетина пушки система „Ветерли“, около 20 стари бойни пушки и 5–6 пушки система „Винчестер“. С последните се въоръжават Г. Бенковски, Волов, Бобеков и др. Доставени са около 1000 ловджийски пушки. Чрез Стефан Дренски се снабдяват с пушки система „Винчестер Лефоше“ и иглени пушки и някои клисурски въстаници, а също така и членовете на революционната организация от околните села и градове. Все чрез него в навечерието на въстанието в Пазарджик са изпратени 5 сандъка с оръжие, раздадено на въстаниците[304].

В Пловдив закупуват оръжие, барут, олово и от други магазини и частни лица. „По това време – пише Т. Георгиев – Пловдив се беше обърнал на пазарище за оръжие.“[305] Според думите на Найден Геров само за една седмица в началото на април в Пловдив са продадени до 10 000 оки олово. В по-голямата си част купувачите са селяни от околните села[306].

Освен от Пловдив оръжие и припаси са доставяни от Одрин и Цариград. След като опитът за закупуване и пренасяне на оръжие от Румъния не успява, апостолите и членовете на революционния комитет в Панагюрище решават да изпратят панагюреца Иван Джуджев и клисуреца Антон Балтов в Цариград, за да закупят едно по-значително количество оръжие. С такава мисия в Цариград Джуджев е ходил и преди. Сега двамата представители получават сумата от 1054,5 турски лири, с която вече търсят оръжие в Северна България, и 80 лири на Копривщенския и Клисурския комитет. Тази сума, събрана от революционния комитет в Панагюрище и околните села, от Копривщица и Клисура, е значителна и дава възможност да се закупи по-голямо количество и при това модерно оръжие[307].

Осъществяването на покупката в центъра на турската столица Цариград носи обаче голям риск. Част от средствата двамата представители използват за заплащане на вече закупени принадлежности за въстанието – карти, бинокли, олово, оръжие и пр. Закупено е и оръжие, което, както пише Джуджев, „пропаднало“[308], тъй като експедирането на последните пратки става на 18 април, въстанието избухва и сандъците са заловени на пазарджишката гара[309].

Пазарджишкият комитет също така изпраща свой представител – закупчик на оръжие, в Цариград – Кочо Кожухаров. Отон Иванов претендира, че именно изпратеното от Кочо Кожухаров оръжие е заловено на пазарджишката гара[310].

Барут се доставя от Пазарджик, Пловдив и Цариград, а също така и местно производство на мюсюлманското население от Златишко и от барутната фабрика в с. Сотир. Впоследствие, когато барутът започва масово да се изкупува, производителите започват да влошават неговото качество, като го примесват със сажди и пясък. Доставянето му става контрабанда, а няма и опитни хора при приемането му, които да констатират влошеното му качество[311].

С динамит и взривни вещества е проектирано да се разрушат жп мостове и да се подпалят големите градове. За целта се възлага на химиците П. Наботков и Матакиев от Пловдив да изготвят разрушителни и запалителни вещества, но въпреки усилията им двамата пловдивски съзаклятници не успяват да приготвят годни взривни материали[312].

Особено трескава работа се извършва по събирането и поправянето на старо оръжие – предимно кремъклии пушки и пищови, ятагани и др. Ковачи като Никола Бимбашиев и Рад Джингаров от Панагюрище, Стоян Тепавичарски от Мухово, Лазар Ташов от Петрич, Никола Ковача от Брацигово и много други обръщат работилниците си в оръжейни. В тях се поправя не само старо оръжие, но се коват саби и ятагани, пищови и пр. В някои от пунктовете приготовленията на боеприпасите се извършват общо и почти явно. На много места са създадени работилници за леене на куршуми, в които вземат участие жени и деца. Много къщи биват напълнени с боеприпаси и оръжие. В Панагюрище ханът на братя Дринови става истинска база за снабдяване на селяните с барут, куршуми и други припаси[313].

В своите стихотворни записки поп Грую, макар и наивно, рисува картината на масовото участие на народа в подготовката на въоръжението:

На всекиго особена работа определиха,
ковачи кръвопролитни оръжия да коват
на неприятеля в сърцето да забодат.
Кюркчии да шият шапки комитски,
терзии да шият дрехи бунтовски,
папукчии да шият цървули, раници, фистанлъци,
които да има за всички войници.
Бунтовници бели навуща с черни върви да завият,
шити цървули с котки железни да забият.
С ленени кърпи паздер да разсушат,
с мехлеми рани да си превържат.
Изографе калъфи и мушами за пушки да направят
и честни знамена за чети с лъва да изобразяват.
Златари лъвски знаци за шапки да правят
и йощ гюллета и куршуми да леят.
Айлъкчиите фишеци да вият,
в лой и восък да ги потопяват.
Воденичаре брашно да мелят.
Налбанте коне да коват.
Хлебаре хляб да набавят.
Лекаре ранени и болни да лечат.[314]

Още по време на подготовката на въстанието се заражда мисълта да се създаде българска артилерия. При липсата на всякаква възможност за снабдяване с метални оръдия самобитният народен гений достига до мисълта за изработването на дървени топчета. Впрочем такива дървени оръдия биват изработени и употребени в началото на века – по време на Сръбското въстание в 1804–1813 г. – и в борбата срещу кърджалийските банди.

Раковски свидетелства, че в Котел имало „4 гърмила (топове) черешови с железни скоби свързани“[315]. Макар и епохата да е много по-различна, турската артилерия вече разполага с метални стоманени оръдия, но отново по необходимост на различни места започва изработката на черешови и други дървени оръдия. Тази задача е възложена на майстори ковачи и дърводелци, и макар че топчетата в различните селища не са еднотипни, те имат приблизително еднаква изработка и еднакви качества.

По време на самото въстание или пък когато ги изпробват, много от дървените топове се пукат и това налага да се стягат с железни обръчи.

На някои места са направени опити и за изработване на метални оръдия – в Стрелча е изработен топ от лула на казан за варене на ракия, увит с дебели въжа, намазани с катран, а в Батак – от пиринч[316].

Преди въстанието и в първите дни на бойните действия във всички въстанически пунктове са изготвени около 40 топа. Ефектът от дървената въстаническа артилерия обаче се оказва нищожен. Кантарените топузи, употребени вместо снаряди, „със своето пискане произвеждаха повече смях, отколкото да възбуждат духовете със своето поражение на неприятеля и да правят с туй някакъв ефект“ – свидетелства един от панагюрските въстаници[317].

Въпреки опитите си да извършват снабдяването с оръжие тайно, властта открива това и взема енергични мерки. „Въоръжаването на българите – пише Найден Геров – отначало се извършвало бавно и тайно, но с настъпването на пролетта то станало по-усилено и започнало да се върши открито, така че било забелязано от турците, че селяните си купуват оръжие, барут и олово.“[318]

С оглед на това турската власт в средата на март разпорежда да не се върши търговия с оръжие. Снабдяването с оръжие се затруднява и поради заостреното внимание и осторожността, с която властите следят всяка подобна проява.

Въпреки положените грижи закупеното и подготвеното оръжие и боеприпасите са съвършено недостатъчни. „До определения ден (1 май 1876 г.) оставаха няколко дена а в цялото село (Панагюрище) – пише един от панагюрските дейци – едва ли имаше някоя свестна пушка, като изключим „Винчестера“ на Бенковски и „Шаспото“ на Волов, купени от Цариград за по 15 лири, още 3–4 други пушки, няколко „Лефошета“ и 150–200 револвера от много проста система.“[319]

Липсата на оръжие, както и лошото качество на наличното дава отражение по време на бойните действия на въстаниците с башибозуците и редовната войска. На Еледжик например по време на въстанието бива произведено упражнение по стрелба, при което се оказва, че от 100 пушки хващат половината, а в следващата стрелба – само 10 от 100. Останалите пушки или не се възпламеняват, или куршумите им не достигат до определената цел[320].

Проливните дъждове правят негодна голяма част от въстаническото въоръжение, състоящо се предимно от кремъклии пушки и пищови[321].

Подобно е положението и в почти всички останали пунктове на въстанието. Всичко това оказва неблагоприятно въздействие върху духа и борческите настроения на въстаниците, от една страна, и от друга – окуражава добре въоръжените турски башибозуци и редовната войска.

„Когато нашите юнаци – пише панагюрски защитник – хвърлиха един залп срещу аскера из различните пушки, куршумите на които достигнаха едвам под бърдото „Кукла", види се че по заповедите на пашата, няколко войници турци слязоха и намериха няколко куршума, които и занесоха на своите началници, и след като ги прегледаха наред, увериха се, че не са от войнишки пушки, па като видяха и на дървения топ силата каква е... даде се команда за нападение на града."[322]

Освен за оръжие апостолите и революционните комитети се грижат за подготовката и на други необходими принадлежности за въстанието. На много места пристъпват към ушиването на униформи. В Панагюрище майсторът терзия Деян Белишки с голям брой помощници шие непрекъснато въстанически униформи. Униформите са предимно за ръководителите на въстанието. Приготвят се цървули и други необходими принадлежности[323].

Навсякъде в центровете населението пристъпва към изработването на въстанически знамена. В Панагюрище Деян Белишки скроява, а Райна Попгеоргиева Футекова извезва главното панагюрско знаме, от едната страна зелено, а от другата – червено с лъв по средата, изшит със сърма. На знамето биват извезани и надписите „Свобода или смърт" и „IV Панагюрски революционен окръг".

Художникът, който оформя рисунките на лъва и надписите, е Стоян Каролеев от с. Баня. Знамето е шито в различни къщи на Панагюрище. При обявяването на въстанието то все още не е готово. Затова въстанието е обявено с така нареченото „Карловско знаме", шито от Мария Ганева, дъщеря на Ганьо Маджareца от Карлово. Това знаме е донесено от Волов и по негов образец Райна Попгеоргиева и Стоян Каролеев изработват – вече много по-богато и красиво – главното панагюрско знаме[324].

В Панагюрище са изработени от Иванчо Зографов с помощта на жена му Цвета Зографска още 12 знамена, които са поверени на „Хвъркатата" чета и на панагюрските защитници[325].

В Копривщица бива изработено главно знаме от учителката Евлампия Ст. Векилова, а Тончо Шабанов също така изработва 12 малки знамена[326].

Знамената се изработват в Клисура, Брацигово, Пазарджик, Белово и на други места в IV революционен окръг.

Въстаническите знамена не само вдъхновяват борците, но са и символ на българската свобода, олицетворение на самостоятелната националност и държавност.

Една от големите грижи при подготовката на въстанието е да се намерят и привлекат за делото военно подготвени хора, предводители и войводи. В IV революционен окръг, както и в останалите, като военни ръководители изпъкват бивши участници в Първата и Втората българска легия в Белград, като Петър Бонев от Перущица, Иван Соколов от Пазарджик, или пък вещите във владеенето на оръжието лица – хайдути, пъдари и др. Подобни ръководители се оказват Тодор Хайдутина от Радилово, Илия Стоянов, Иван Ворчо от Панагюрище, Нейчо Калъчът от Клисура и др.

За военни ръководители са определени и бивши участници в казакалая*, като Георги Казака от Белово и Власаки Йовков от Клисура. В Копривщица, Панагюрище и в други пунктове начело на въстаническите сили застават интелигентни хора, предимно учители.

Панагюрските дейци правят опит да намерят предводители от други райони, като за целта изпращат специален пратеник в Рилския манастир[327].

Липсата на военни познания и опит на ръководителите все пак се чувства по време на бойните действия. Иван Соколов в своите бележки пише, че хилядникът в Панагюрище Павел Бобеков в негово отсъствие лава нареждане да се копаят траншеи, които „повече вреда би принесли на въстаниците, отколкото на турците, тъй като те се изграждаха на найниските места около Панагюрище.“[328]

Мнозинството от българския народ военно не е подготвено, тъй като османската военна система по политически и религиозни съображения не предвижда участието на християни в армията. Войнишките села, които в миналото дават помощни корпуси за армията, отдавна престават ла носят тези задължения. Отчитайки това, апостолите се залавят да изградят организация на българските сили и преди всичко да обучат населението за бой, доколкото условията позволяват.

Като теоретическа основа за определяне структурата на военнореволюционната организация служи книгата на сръбския офицер Любомир Иванович „Четование или война с чети“, преведена на български. Един екземпляр от тази книжка носи Бенковски. Освен това се пристъпва и към изработването на инструкции и устави за ръководене на въстаническите сили. Сам Бенковски, по свидетелстването на Захари Стоянов, изработва инструкция за военно командуване и по снабдяването с бойни и хранителни припаси.

---

* Казак-алай – военна формация в Османската империя от християни. Създадена е по поръчение на турското правителство от полския емигрант М. Чайковски – Садък паша. *Бел. ред.*

Организация на въстаническите сили е изградена почти навсякъде, където подготовката носи масов характер. Те са разделени на бойни единици с ръководители – десетници, петдесетници, стотници и хилядници. В някои източници се говори и за пестотници, но такива не са съществували в общата система по време на бойните действия. Това допринася твърде много за превръщането на мирните селяни в организирани борци, както и за формирането и бойните действия на отделни въстанически поделения и въстаническата армия като цяло. По време на подготовката на много места се пристъпва към занятия по стрелба, упражнения за походен и боен строй и пр.[329]

Захари Стоянов описва подробно нощните обучения на въстаниците в с. Баня, Панагюрско. „Разделени на групи, едни „неприятели“, други „приятели“, всеки с гол нож в ръката, кой коленичил, кой прав, нападат един другиго с голите железа в ръцете.“[330]

В някои пунктове упражненията по стрелба продължават и по време на въстанието.

Създадени са нощна стража, тайна полиция и революционна поща. Те поемат в свои ръце охраната на селищата и пътищата и пренасянето на комитетската поща. Нощните стражи и караули се превръщат в истинска местна народна сила, която в навечерието на въстанието поема фактически властта в свои ръце. „Панагюрище и околните села Мечка, Поибрене, Мухово, Петрич и пр. – пише Захари Стоянов – отдавна бяха престанали да съществуват de facto за славната Отоманска империя. Полицейските наредби, събирането на данъка, раздаването на правосъдието, градските разпореждания и пр. и пр. бяха напълно преминали под ведомството на революционния комитет. Аз държа парола, че него време по-добре можеше да пропътува човек из района на IV окръг, особено в западната част, със свободен билет, издаден от някоя приготвителна комисия, отколкото ако той беше снабден с туралия тескере, издадено в името на н.в. султана. Навсякъде по селата, по пътищата имаше поставени комитетски караули за всеки случаи[331].

Във военнореволюционната организация по време на подготовката на Априлското въстание биват въвлечени широки народни слоеве – нещо, което до този момент нашият народ не познава. Поради това и с оглед идейните схващания и принципи на българската революционна партия ръководителите на въстанието отделят голямо внимание за внедряване на високо революционно съзнание, въстанически морал и съзнателна дисциплина в редиците на бойците. Голяма роля се обръща на клетвата, която на много места се полага тържествено, при особена церемония. В клетвата на въстаниците от с. Старо Ново село, положена пред апостола Бенковски, се казва: „Заклевам се в името на всемогъщава бога, че за слава на народа си и за честта на православната ни вяра ще забия 500-годишния ръждясал български нож в гърдите на келявия султан. Ако престъпя клетвата си, да бъда проклет от целия български народ и да ме постигне най-тежкото наказание.“[332]

В навечерието на въстанието в целия IV революционен окръг животът е коренно променен. Всеки се готви за наближаващия ден на бунта. На много места фактически властта е в ръцете на революционната организация. Дори в Панагюрище, центъра на IV революционен окръг, старите векили, представители на властта, са сменени с комитетските дейци Филип С. Щърбанов и Кръстьо И. Гешанов. Новите векили настаняват за пандури в конака членове на тайната комитетска полиция. И в младо, и в старо владее общо възбуждение, пораснало национално самочувствие, увереност в бъдещия успех на подетото дело.

По това време сред народа е разпространена и се предава от уста на уста пророческата формула „Турция ке падне!“, чиито буквени означения по славянската азбука дават числото 1876. Пророчеството тръгва вероятно от устата на бившия Рилски калугер Полиевкт и окриля целия народ.[333]

Това са дни на невиждан национален подем, дни, за които народният поет Иван Вазов по-късно ще пише:

И в няколко дена тайно и полека
народът порасте на няколко века.

В навечерието на въстанието съгласно решението на Гюргевския комитет апостолите в IV революционен окръг свикват историческото събрание в местността Оборище. Тук трябва да се явят представителите на местните революционни комитети, за да се направи равносметка на цялостната подготовка на въстанието, да се определи датата за започването му и да се решат най-общите въпроси и планът за въстанието в IV революционен окръг.

В историята на българския народ и неговата героична борба свикването на подобни събрания, на които да се поставят въпросите на подготовката и воденето на борбата, са познати още преди 1876 година. Такова събрание например е проведено в Раковишкия манастир през 1850 г. в навечерието на Видинското въстание. Подобни общи събрания организират и българската революционна емиграция, и Българският централен революционен комитет в Румъния.

Но събранието на Оборище заема особено място в българската национална и революционна история. То е най-ярка проява на организираността и целенасочеността на българското националнореволюционно движение, на политическата зрелост на българските народни маси, найвисш момент на демокрация в нашата национална освободителна борба. На това събрание е съдено да разисква и реши обявяването на най-голямото народно въстание в историята на българския народ до Освобождението – Априлската народна епопея от 1876 година.

В началото на март от Панагюрище са изпратени куриери до останалите революционни окръзи, за да се получи информация в какво състояние е въстаническата подготовка при тях и същевременно да се уведомят за подготвяното общо събрание в IV революционен окръг. По същото време са изпратени известия до местните комитети да изберат свои представители за проектираното общо събрание на революционните комитети в IV революционен окръг.

Делегатите трябва да носят статистически данни за населението, съотношението между християни и мохамедани, за хода на подготовката, набавеното количество оръжие и т. н. Изисква се от всички представители да носят редовни пълномощни писма от съответния революционен комитет. С това се цели да не се допуснат случайни хора и шпиони, нито пък лица, необлечени със съответната власт от местните революционни организации. Делегатите следва да пристигнат в Панагюрище към 10 април, откъдето ще се отправят към предварително избраното място за събранието[334].

Междувременно е избрано най-подходящото място за провеждането му. Бенковски натоварва с тази задача известния меченски революционер Димитър Павлов Коклюв. Заедно с Петър Гребчов той обхожда найзакътаните места на своето родно село и предлага на Бенковски Оборище като най-сгодно място. Оборище е отдалечено на около 1 1/2 часа от Панагюрище и на половин час от Мечка и се намира в пазвите на Средна гора. Над него извисяват ръст Сивата грамада и Раслатица, а малко подалеч се намира най-високият връх в този дял на Средна гора–Лисец. Дълбокият и закътан дол, обрасъл с гъста букова гора, приютява жителите на околните села по време на кърджалийските нападения.

„Самото място Оборище – пише Захари Стоянов – е между две високи бърда в долината; от дясната страна на малката рекичка, която го мие от едната страна на своята бистра студена водица – то представлява един трап, колкото един обикновен харман, като че нарочно беше копан в брега за нашата цел. Наоколо е заобиколен с гора – повечето гъсти букови шубраки, а по средата е поляна с 3–4 високи буки. Освен върха на противоположното бърдо, което се съзираше тук-там, измежду шумата, и една малка част от небосклона, нищо не можеше да се види от Оборище.“[335]

Депутатите пристигат в Панагюрище още на 9–10 април. Последователно групите биват отвеждани на определеното място в Оборище и зачакват пристигането на апостолите. На 12 април пристигат Волов и Икономов и поемат в свои ръце организацията на стражите, декорацията, прехраната и пр. на събранието. „По разпореждането на Волова – продължава Захари Стоянов – и със старанията на някои от депутатите треволигата и попадналите букови листа бяха очистени извътре, а посред Оборище беше построена четвероъгълна маса за писане, направена на самото място от доволно гладки букови дъски. Около масата от четирите ѝ страни бяха направени канапета така също от букови дървета, отгоре на които беше постлана зелена шума от същото дърво.

Върху масата отгоре бяха кръстосани сабля и револвер, между които завзе първо място и кръста на поп Груя.“[336]

Местността е осветена от 10–15 фенера, охранявана от няколко кордона стражи, а специално повикани селяни от околните села, главно от Мечка, въртят на шишове млади агънца за прехраната на представителите.

Бенковски пристига по-късно – на 14 април. Между него и депутатите на Панагюрския комитет възниква малък спор, но впоследствие, след огладжането му, обаятелната личност на апостола се появява сред нетърпеливите представители. Нищо вече не е в състояние да възпре откриването на този своеобразен български парламент.

Въпросът за имената на депутатите е занимавал твърде много историци и мемоаристи. Захари Стоянов сочи техния брой на 56 души, а историкът на Априлското въстание Д. Т. Страшимиров, въз основа на спомени, свидетелства на живите участници и пр., увеличи техния брой на 67 души[337].

Напоследък въз основа на конкретни данни се наброяват общо до 78 души представители на около 60 селища в IV революционен окръг.[338]

Освен апостолите Георги Бенковски, Панайот Волов, Захари Стоянов и Георги Икономов на събранието присъстват: от Панагюрище Георги Нейчов и Искрьо Мачов, от Батак – Петър Горанов, от Перущица – доктор Васил Соколски, от Брацигово – Васил Петлешков, от Клисура – Никола Караджов и Андон Балтов (Стоянов), от Копривщица – Найден Попстоянов, Тодор Ненчов – Душанцалията, от Поибрене – Делчо Ив. Уливеров и Влад Ненов Пашов, от Петрич – Нено Лулчев Гугов и Панчо Раков, от Мечка – Димитър П. Кокльов – Гайдарджията, от Баня – поп

Грую, от Бъта – Ненчо Върбанов, от Старо Ново село – Ненчо Искров – Налбантина и Михо Мишков, от Синджирли – Антон Стоилов, от Пещера – Стоян Попиванов Стоянов, от Пловдив – Христо В. Търнев, от Татар Пазарджик – Иван Соколов, от Радилово – Георги (Гого) Ангелиев, от Калугерово – Теофил Бейков, от Бошуля – Димитър Стоянов и Пейо Митров, от Ерелии – Иван Попхристов, от Церово – Гене Телийски и Цвятко Колев Брълков, от Каратопрак – Петър Атанасов, от Ръжево Конаре – Васил Пеньов, от Елешница – Генчо Динчев Джумайов, от Паничери – Колю Генчов, от Красново – Стоян Литов, от Демирджилере – Танчо Стоянов Кривчовски, от Сопот – Ганчо П. Николов, от Геренето – Атанас Георгев, от Голям чардак – Златан Ненчов, от Славовица – Георги Станчев, от Карамусал (Виноградец) – Стоян Пенчев, от Хайдутска махала – Мате Чолаков, от Мухово – Благо Стойнев и Продан Димитров, от Белово, Сестримо и Момино село – Мито Петракиев Радулов, от Горна махала – Мито Минков, от Ветрен – Георги Чолаков под псевдоним „Цветков“ (представител и на комитетите в Банско-Разложкия край), Димитър Малков Лютаков и Георги Бельовски, от Буново – Алипий Петков под псевдоним „Митьо Пранов“, от Попинци – Петър Тодоров, от Балдево (Росен) – Ненко Ст. Терзийски, от Кавакдере (Тополи дол) – Брайко Лулчев, от Карезлии (Добровница) – Тодор Найденов и К. Пенчев, от Стрелча – Иван Ангелов Балтов и Саво П. Евстатев, от Саръгьол (Блатница) – Иван Николов, от Калагларе (Долно Левски) – Иван Петров, от Карабунар – Атанас Георгиев Бечов, от Голямо Конаре – Атанас П. Пеньов и Спас Пенов, от Дудене (Черничево) – Стойчо Дамянов, от Думанлии – Георги Петков, от Черногорово – Св. Кеков (?), от Ферезлии (Овчеполци) – Ганчо Тасов, Тодор Ташев Терзията (?), а Иван Атанасов Арабаджията е представител на селищата Царацово, Радиново, Строево, Мързян и Черчелан (Дъбован).

Към тях могат да се добавят и имената на следните вероятно народни представители, Лулчо Манев Гугов от Петрич, Атанас (Тане) Петров Динков от с. Карамусал (Виноградец), Иван Петров Караджов от с. Колагларе (Долно Левски), Ламби Атанасов Кесяков от с. Голямо Конаре (Съединение), Петко Стойков Лайков от с. Голямо Конаре (Съединение), Тодор Найденов от с. Каразмий (Дубровница), Иван Нейков от с. Саръгьол (Блатница), поп Георги Ненов от с. Карамусал (Виноградец), Стоян Пенчов (Карамусал), Пено Атанасов Уршов от с. Славовица, Тодор Бажчов Хайдутина от с. Радилово, Рашо Чавдаров от с. Сърт харман (Горно Вършило), и Гато (Игнат) Стоянов Щипков и Никола Стоянов Вельов от с. Голяма Раковица (Софийско).

Наред с представителите на Оборище присъстват още толкова души, заети с охраната и прехраната на събралите се.

Ако се опрем на данните на едно проучване, от всичките 65 представители, без апостолите*, те са представлявали 55 селища. От тях 12 души са представители на 8 градски революционни комитета, а останалите 53 – на 47 села. По професия 18 души са земеделци и скотовъдци, 11 души – занаятчии, 19 – търговци, 13 – народни интелигенти (учители), 3 – свещеници, и 1 – лекар. По възраст са предимно между 40 и 50 години.

Почти всички са грамотни хора, някои от които се отличават с по-високо образование и интелигентност. Това разнообразие в професията и социалния състав на участниците в Оборище показва народния и представителен характер на събранието.

Част от тях преминават през различни етапи на борбата. 34 души, или повече от половината представители, са сúратници на Левски, поддържали лични връзки с него или пък се посветили на революционното дело по негово време. Други минават през школата на хайдушката борба, участват в легиите в Белград или пък са емигранти във Влашко. Около 43 души са председатели и подпредседатели на местни революционни комитети, които представляват на събранието в Оборище.

Представителите на Оборище са не само най-дейните участници в подготовката на въстанието, но със своите дела в хода на бойните действия отстояват честта, с която са били удостоени като представители на този висок форум на българската революционна демокрация. 13 от тях загиват в борбата, а 6 души са изпратени на заточение. Мнозина от тях, като Никола Караджов, Иван Соколов, Петър Горанов, Васил Петлешков, Гене Телийски, Теофил Бойков и др., стават ръководители на въстанието в съответните селища[339].

„Моите оборищенски депутати са ангели – пише Захари Стоянов, – най-честните и идеални личности измежду народа, единствените възнаграждения – искам да кажа пътни и дневни пари – на които бяха: грозната бесилка и заптийският камшик.“[340]

Заседанията на Оборище започват на 14 април сутринта и продължават до 16 април[341].

Още в началото на работата им Бенковски връща някои депутати поради нередовност в пълномощните им писма. От друга страна, той лично повиква Васил Петлешков като представител на Брациговския революционен комитет, оценявайки високо по този начин неговите качества.

Депутатите полагат клетва след оригиналната молитва на поп Грую: „Верую во единаго хъша балканскаго, яко той есть твой бог и спасител.“

---

* От списъка изключваме предателя Ненко Ст. Терзийски. – *Бел. авт.*

Събранието бива открито от Волов с кратка реч. След това думата взема Бенковски и след като описва страданията и теглилата на българския народ, приканва всички на кървава борба срещу поробителите.

За писари на събранието са извикани Никола Караджов и Найден Попстоянов.

В началото на своята работа събранието преглежда статистиките на всяко село поотделно, представени от революционните комитети.

Първият сериозен въпрос, поставен на широко разискване от събранието в Оборище, е въпросът за гласуването на пълномощия на апостолите. Бенковски от името на всички апостоли, изхождайки от интересите на въстаническото дело и изразявайки линията на революционната партия, иска от делегатите апостолите да бъдат упълномощени да ръководят борбата и да разполагат със съдбините на народа в бъдещото въстание.

По този въпрос се появяват две мнения и се развиват най-оживени и драматични дебати. Част от градските представители – на Панагюрище, Пазарджик и др. – изтъкват, че това противоречи на революционния демократизъм, на чиито основи е изградена организацията. В този смисъл те се облягат и на линията, която Васил Левски поддържа за устройството на Вътрешната организация по време на подготовката на революцията.

Всъщност сега въпросът се касае за ръководство на въоръжено въстание, в което ролята на единното ръководство, на централизма, има важно значение за успеха на делото

След оживени и бурни разисквания, в които Бенковски е подкрепен от мнозинството от депутатите, накрая всички единодушно приемат и гласуват пълномощията на апостолите – да вдигат и ръководят народните маси по време на въстанието. Това е единствено правилната революционнодемократична линия, която може да изведе подетото дело до известен успех и предотвратява всяка опасност от децентрализация и анархия.

Единодушно с „да“ депутатите гласуват най-съществения въпрос на събранието: да има или не въстание през пролетта на 1876 г., след което се пристъпва към обсъждане на характера на въстаническите действия.

Едни предлагат да се образуват чети, които да се оттеглят в планините, а населението – жени, деца, старци – да остане мирно по селищата си. Болшинството от депутатите предлагат „да въстане мало и голямо, като хване градове и села“. Надделява становището за масово, повсеместно въстание във всички центрове на района.

Обсъжда се и въпросът за датата за обявяване на въстанието и, макар тя да не е съобщена, всички представители остават с убеждението, че 1 май ще бъде очакваният ден на общия бунт.

Същевременно се решава, че ако властта се добере до тайната комитетска мрежа и започне арести, незабавно трябва да се обяви въстанието, като се извести незабавно за това в главния център, т.е. в Панагюрище.

Накрая депутатите в Оборище избират комисия, която да изработи устав и програма на въстанието, да определи план за провеждането му, да изработи военни инструкции и прокламации и т.н. В комисията са избрани Васил Петлешков (председател), Найден Попстоянов, Тодор Душанцалията, Васил Соколски, Никола Караджов, Георги Нейчев, Искрьо Мачев, поп Грую и Нено Гугов. Апостолите по право участват в комисията.

При закриването на събранието Бенковски прочита писмо, донесено от куриер от Врачанския комитет: „Ние сме вече готови, братия! – гласи то. – Ако днес ни се представи случай, т.е. че и другите окръзи са също така готови, то ние ще развеем знамето на свободата."[342]

Събранието в Оборище приключва своята работа и представителите един по един се отправят за родните си места. Комисията се пренася в Панагюрище и започва усилена работа по изработването на плана, инструкциите и възванията.

С това завършва работата на Първото „велико" събрание на българския народ.

Събранието в Оборище отбелязва един от най-високите върхове в развитието на българското революционно дело. То представлява и една от най-светлите страници в нашата национална буржоазнодемократична революция. На него най-съзнателните и активни представители на революционната организация в IV революционен окръг поставят и решават на принципа на вишегласието и демократическия централизъм всички основни въпроси на въстанието.

Събранието в Оборище показва високото политическо съзнание, до което достига българският народ, разкрива неговата готовност за решителна, всеотдайна и безкомпромисна борба за събарянето на чуждонационалното иго.

Дейността на избраната комисия в Оборище се изразява в съставянето на един протокол, написан във вид на въпроси и отговори, в който се засяга планът на въстанието. Протоколът съдържа 36 въпроса и отговора, които третират въпросите за отбраната на най-важните проходи в Средногорието и Подбалканската долина, за създаването на 12 укрепени въстанически центрове – Калофер, Аджар (Свежен), Чукурлии (Песнопой), Копривщица, Панагюрище, Петрич, връх Еледжик, Батак, Брацигово, Бойково, Сотир и Дедово.

В протокола се предвижда нападение на големите центрове Пловдив. София, Пазарджик и запалването на Цариград и Одрин[343].

Комисията изработва и прокламация-възвание към българския народ. В нея се казва: „Братия, българе! Дойде вече краят на зверските злодеяния, които от пет века насам търпи нашият народ под османската турска власт! Всеки от нас с нетърпение очакваше тоя момент. На... май започва вече денят на българското народно въстание – в България, Тракия и Македония. Всеки честен българин, в жилите на който тече истинска българска кръв, както е текла тая и в жилите на нашите български крале Крум, Борис, Симеон и Ясен, трябва да грабне оръжието в ръце. за да въстанем като един човек, и по тоя начин с първия още удар да смутим неприятеля! От днес, в името на българския народ, ние обявяваме пред целия свят, че желаем: или свобода, или смърт на всичкото население.

Напред, напред, братия!“[344]

Взема се решение всички документи на Оборищкото събрание и на специалната комисия да бъдат доведени до знанието на останалите революционни окръзи.

Когато комисията току-що завършва своята работа, събитията вземат друг обрат. Дългоочакваният ден, макар и преждевременно, настъпва – въстанието е обявено в Копривщица.

5. Участието на емиграцията

В подготовката и осъществяването на въстаническите събития през 1876 г. е въвлечена и многобройната българска емиграция в Румъния, Южна Русия и Сърбия. Независимо от кръга на дейците, които формират Гюргевския комитет, въпросите на българското националноосвободително движение в оня момент на изостряне на Източната криза вълнуват и останалите среди на емиграцията, тласкат я към по-активни действия. Нейното раздвижване се засилва особено в началото на 1876 г., когато решенията на Гюргевския комитет и неговата практическа дейност в България стават в една или друга степен достояние на по-широк кръг емигранти.

Активизирането на емиграцията се обуславя и от необходимостта да се осигурят по-добро въоръжение и командни кадри за съответните революционни окръзи, както и от стремежа да се установят връзки и получи подкрепа от външни среди с оглед на по-успешни антиосмански действия. Обединяването на силите на поробените и васални народи на

Турция в борбата им срещу нейното господство се явява обективна необходимост, която историческият опит нееднократно потвърждава[345].

Но българската емиграция не е единна нито в социално-класово, нито в идейно-политическо отношение и това обстоятелство слага отпечатък върху нейните акции и върху взаимоотношенията между нейните групи и прослойки в периода на подготовката на Априлското въстание. Още повече че в самите среди на революционните сили през есента на 1875 г. се създава известно разцепление. Гюргевският комитет не успява да създаде (поради съществуващите различия, краткото време, което налага по-неотложни действия, голямата секретност, в която протича неговата работа, и т.н.) по широко национално-патриотично обединение на българската емиграция, което да се постави изцяло в услуга на подготовката за масово въоръжено въстание.

Събитията, които настъпват след решенията на Гюргевския комитет, и сведенията за въстаническата подготовка в различните райони на страната мобилизират енергията на различните групировки на емигрантите. „Следствие на известията за движенията в България – съобщава руският генерален консул в Букурещ – тукашните млади българи са с намерение каквото и да става, да вземат деятелно участие в събитията...“[346]

На първо място готовност за действие и подкрепа проявяват стотици емигранти хъшове, напуснали отечеството си поради турския гнет, скитащи се „немили-недраги“ из влашките селища. Трогателни са желанията и нетърпението, които този по думите на Иван Вазов „нов и гладен пролетариат, съставен от подвизи, дрипи и слава“[347], изявява, за да се притече на помощ на своето страдащо отечество. „Пресните новини за вървежа на народните работи из България бяха на дневен ред – разказва Н. Кючуков, намиращ се по това време в Браила. – Чува се, че в България всичко е готово. Чака се само сигналът – първата пушка, и всички с оръжие в ръце ще станат... „На работа, борци, на работа!“ – почна да се шушне из момчетата... Новината, че дядо Николови ще минат в България да дадат сигнала за въстанието, се разнесе като мълния. Тя порази и най-коравите сърца... Настана момент на тревога, душевна тревога, която развълнува духовете на момчетата. Те чуха вече тръбата, която ги зове на революция, на смърт! Едни ме питаха: „Защо стоим още и кого чакаме?“ Други пък ме причакваха вечерно време, кога си отивах на квартирата, и с най-благи думи ме молеха да ги записвам в четата. Казваха: „Нима не сме достойни да умрем за отечеството си...“ Момчетата бяха на крак. Едни продаваха дюкяните си на други, втори си разчистваха текущите сметки и пр. Едно „фертиг“* бе достатъчно да се запее походният марш.“[348]

---

* Фертиг, нем. – готово. *Бел. авт.*

Научавайки за въстаническата подготовка в България, голям брой българи, работници по жп линия Плоещ-Предял, търсят начин да участват в борбата. От тяхно име В. П. Кулев отправя писмо към някои комитети в Румъния, в което заявява: „Тука на железницата... се намират стотина млади българи... и тези синове, като чуват, че въстанието в Българско е в сериозен път, желаят и тия да отидат в Българско, да вземат участието на воюващите си братя.“[349]

Дейците от различните градове проявяват интерес към работата на Гюргевския комитет и онова, което се върши в България. От гр. Кымпина д-р Христо Чобанов напомня на Димитър Ценович в Букурещ (и двамата са бивши членове на БРЦК в Букурещ) да се наблюдава какво се върши от гюргевските дейци, „тъй щото чрез този начин да бъдем и течението на работите“[350].

Твърде голяма активност проявяват и българите в Браила, групирани около Тодор Пеев – деловодител на Българско книжовно дружество. Към тях се насочват за съвети и общи действия българите от различни селища в Румъния и Южна Русия. Писмата на някои дейци, отправени до Димитър Ценович, той също препраща в Браила[351].

В писмо от 26 февр. 1876 г. настоятелството на Браилската българска дружина уведомява някои българи в Белград, че „българите в Румъния не са съвсем равнодушни. В някои градове, каквото в Браила, Болград и Гюргево, са съставени дружини, които работят доколкото им с възможно. Подобни дружини има и в Русия, именно в Одеса и Кишинев. Ние се надеем, че в късо време ще се съставят такива дружини и в други градове.“[352]

Предвид липсата на средства браилските дейци одобряват идеята да се търси материална подкрепа от сръбското правителство и са готови да съгласуват действията си със сърбите. „Имаме пратени мнозина емисари в Българско... – се казва в същото писмо, – на здраво сме уверени, че щом братята сърби отворят война, българският народ и [в] най-затънтените краища на отечеството ни няма да стои със сгърнати ръце.“

През първата половина на март в Браила се провежда събрание на представители на емиграцията от различните градове, като инициаторите се стремят то да бъде по-широко, с участието на делегати от различните политически течения и социални прослойки[353].

Назряването на новите политически и революционни събития раздвижва и българските емигрантски кръгове в Сърбия. Още през втората половина на 1875 г., във връзка с избухването на въстанието в Херцеговина и Босна и активизирането на българската емиграция, се установяват контакти на сръбски официални представители с дейци на БРЦК в Букурещ, както и с представители на „старите“ – едрата емигрантска българска буржоазия в Румъния. Последните обаче осуетяват преговорите на революционните среди на емиграцията със сръбското правителство[354].

Дошлото на власт през есента на 1875 г. ново сръбско правителство, което започва подготовка за война с Турция, заема по-положително отношение към българското освободително движение и дава указание на своите представители да оказват съдействие на българските революционери емигранти в Румъния[355], имайки предвид, разбира се, подкрепата, която те могат да окажат в неговата политика срещу Портата и укрепване положението на Сърбия.

През зимата на 1875–1876 г. българските емигранти в Сърбия се стремят да установят връзки със сънародниците си в Румъния и Северозападна България за подготовка на общи действия. На 30 януари 1876 г. К. Пасков, Ц. Петков и С. Соколов се обръщат с писмо от Белград до Д. Ценович в Букурещ, като настояват за обединяване на усилията в предстоящата освободителна борба[356]. По това време с тази група разговаря сръбският военен министър с оглед за координиране акциите на Сърбия с въстанието в Босна, Херцеговина и България[357]. От своя страна Хитов предприема постъпки пред сръбския княз за отпускане на оръжие и разрешение за формиране на чета, която да мине в България[358].

През март 1876 г. сръбското правителство изпраща в Румъния Й. Драгашевич за установяване на връзки с българските емигранти. Но той се ползва с лоша слава сред българите поради великосръбските си претенции и лошо държане по време на Втората българска легия в Белград и разговорите му с представители на емиграцията от различните течения не дават резултат[359].

Малко по-късно, през април, Г. Живков – като пратеник на Търновския революционен окръг и на емиграцията – води преговори в Белград със сръбски официални представители за съгласуване на въоръжени акции срещу Турция, за доставка на оръжие и офицерски кадри за предстоящото българско въстание[360]. Но надеждите на някои емигранти, че в резултат на тези преговори Сърбия ще въоръжи бързо няколко български чети от по 1000 души, които да навлязат в първите дни на май в България и да помогнат на въстаниците, не се оправдават[361].

Особено дейно се проявяват и българските емигранти от Болград, Одеса, Николаев и други южноруски градове. Между тях с активността си се изявяват Трифон Панов, Иван Кишелски, Иван и Павел Иванови – Календжи, Тодор Минков, Петър Фитов и др.[362] През февруари в Румъния пристига пратеникът на Одеското славянско благотворително дружество „Кирил и Методий“ Тр. Панов, представител на българската либерална емигрантска буржоазия в Русия[363]. Неговата цел при обиколката му из влашките градове е да обедини силите на различните среди на емиграцията, да „съединява комитетите и да бъде на едно място центърът"[364]. Известията за подготовката на въстание в България вълнуват и преселените в Таврическа губерния българи. Техният представител Тодор Велков, доброволец в Кримската война и горещ български родолюбец, е изпратен през януари в Одеса, за да увери тамошните си сънародници, че „българите в Крим съчувстват на нашата идея, че ще може да се събере доволно количество пари"[365]. За да установи връзки с тези българи и да ги насърчи, одеската българска дружина, създадена през есента на 1875 г. главно от студенти и офицери българи, изпраща там В. Василев[366].

Към одеските българи се обръщат за съдействие във връзка с набавянето на оръжие К. Цанков, Т. Пеев и други български емигранти в Румъния[367]. Ръководителите на Търновски окръг също молят одеската дружина да им изпрати оръжие и офицери.

През пролетта на 1876 г. към подготовката за въстание в България се присъединява, макар и в прикрита форма, и Одеското българско настоятелство. В Одеса се формира отряд от „български юнаци" под командата на Тодор Велков, с издръжка и въоръжение, дадени от настоятелството. За тази чета и за цялостното положение на българското освободително движение се интересува и Ж. Жейнов, който по това време работи в Петербург, но е предвиден за помощник на Тодор Велков[368]. „Така в навечерието на Априлското въстание Одеса се превръща в средоточие на революционната емиграция от Русия. Тук благодарение на дейността на Българската дружина, поделение на ОБН, се събират средства, оръжие и хора за предстоящата революционна акция в България."[369] Илюстрация на това положение е и писмото на Ив. С. Иванов до В. Василев от 26 март 1876 г.: „Всичките влашки българи много се зарадваха, като чуха, че българите в Русия и в Крим имат сериозно участие в общата работа – подготовление за революция."[370]

Друг изтъкнат деец на българската емиграция в Русия – Тодор Минков – дългогодишен управител на южнославянския пансион в гр. Николаев, предлага посредничеството си да обиколи столиците на някои славянски страни, за да спечели тяхното съдействие за българската кауза[371].

Активността на българите в Русия, като Ив. Кишелски, Т. Минков, Ив. С. Иванов и други, сред руските обществени кръгове засилва заинтересоваността на последните към българския въпрос и спечелва мнозина от тях за идеята за въоръжено въстание в България[372]. Гледището на тези среди твърде четливо изразява Вл. Йонин в писмото си до Т. Пеев от 11 април 1876 г. „Сега – пише той – съдбата на Балканския полуостров и спокойствието на Европа зависят от българите. Сигналът за въстание във вашето отечество, в каквито и нищожни размери да бъде, неминуемо ще повлече след себе си не само всеобщо движение на угнетените, но даже ще послужи като повод за открито стълкновение на Сърбия и Черна гора с Турция и може би за общоевропейска война.

А славяните, на които е толкова необходимо независимо политическо съществуване, трябва да употребят всичките си усилия, за да убедят с въоръжено въстание Европа, че е невъзможно да ги задоволяват повече с реформи и че само изгонването на турците в Азия може да служи като най-добра гаранция за нейното спокойствие... да се боим да не се наруши мирът само за угода на егоистичните намерения на Европа би било най-малко необмислено.“[373]

Одеските българи се стремят да установят връзка с руския посланик в Цариград граф Игнатиев, „за да го спечелят да действа за намеса на Русия в българските работи“[374]. Български емигранти в Румъния и Южна Русия търсят връзки и с руски военачалници, за да искат помощ за българското въстание. В това отношение действат най-вече К. Цанков и Ив. Кишелски, които се свързват с полковник Раевски в Севастопол. Кишелски е и най-вероятният представител на българските комитети на заседанията на херцеговинската комисия към Петербургския славянски благотворителен комитет в края на март 1876 г., където се разисква положението на балканите и възможностите за оказване помощ на борещите се християнски народи[375]. Активната си дейност във връзка с подготовката на въстание в България и за осигуряване на политическа и материална подкрепа на Русия Кишелски продължава и през следващите месеци[376].

С оглед да се обединят усилията на емиграцията, с подкрепата на представители на българската емигрантска буржоазия в Русия в края на април и в първите дни на май в Букурещ се формира нов организационен център на българската емиграция под формата на възобновяване дейността на създаденото през 1875 г. „Българско човеколюбиво настоятелство“, което си поставя за основна задача да подкрепя въстанието в България главно чрез изпращане на чети през Румъния и Сърбия[377].

Показателно за настроенията, обхванали българската емиграция в Румъния и Южна Русия, е състоянието на духовете на българите в Болград – едно от най-големите български емигрантски заселища в Южна Бесарабия (по онова време включено в границите на Румъния). Представа за това състояние ни дават между другото и писмата на Атанас Хитов, ученик по това време в известната Болградска гимназия, до вуйчо му – прочутия войвода Панайот Хитов, живеещ тогава в Белград.

Младият патриот, дошъл от поробеното отечество в Болград да продължи образованието си, се вълнува от съдбата на България, дълбоко изживява неуспехите на освободителната борба от есента на 1875 г. и убедено вярва, че настъпващата 1876 г. трябва да промени съдбата на народа му. Неговите писма от това време – пълни с искреност и младежко безкористие – са вълнуващ документ за духовния прелом, за онова „велико общонародно въодушевление за независимост“, което по думите на Захари Стоянов обзема българското население.

Като описва в писмото си от 8 декември 1875 г. раздвижването на народа, Ат. Хитов пише: „Тези движения наистина развълнуваха заспалия дух на българина и нищо друго се не чуваше освен гордото изражение на римския цензор Катона: „Delenda est Carthago“*, т.е. трябва да се разори Турция...

Сълзи от очите ми течаха, като слушах и най-малките дечица да се радват, че Българско ще се отърве от турчина и ний ще си идем пак. Вашите войводски имена се произнасяха при всяко сядане и ставане. Всичкото това служеше за една висока цел – да падне Турция и на нейните развалини да се възобнови България. Но, уви! Що видяхме след малко? Нашата радост се замени със скръб. По-напрежните горди духове, съкрушени и убити от несполука, връщаха се на местата си, като се подиграваха с тях чуждите народности.“

Като молба и искрен зов звучат думите на младежа: „Вуйчо, времето, което чакаме от пет века... ако го изпуснем, никога не ще го намерим вече. А и вий, ако не поведете народа днес на оръжие, всичките ви трудове досега ще останат мъртви и зачернени... Пиши ни ще ли има нещо, да знаеме, защото ний оттук няколко ученика искаме да дойдем и да умрем за сладкото име на свободата.“[378]

В началото на февруари 1876 г. А. Хитов уведомява вуйчо си, че в Болград е дошъл войводата Ф. Тотю, придружен от Тома Хитров. „Българите – пише той – навред го приемат с радост и той им обещава големи надежди за пролет.“[379] По-нататък младият Хитов отправя упрек, че ръководителите на народа нямат „никакво съединение помежду си, сякой работи на особено“. А времето налага, както изтъква той, „да си подадете братски ръка и съдружно да работите, и само в такъв случай ще спечелите любовта и доверието на народа и ще го поведете на бойното поле; в други случаи неприятелят ще се възползва от нашите слабости.“

Патриотичната среда и високият народен подем в Болград създават условия в града да започне да се издава и революционният вестник „Български глас“, редактиран от Киро Тулешков и Иван Иванов. Неговият първи брой излиза на 17 април 1876 г. – в самото навечерие на въстанието. Целта на вестника, както я очертава един от ръководителите му, е „да защищава българските интереси в Турция и да сее революционни идеи". В. „Български глас" всъщност става орган, както заявява Ив. Иванов, „на нашите р[еволюционни] комитети"[380].

---

* Delenda est Carthago, лат. – Картаген трябва да се разруши. *Бел. ред.*

Макар и далеч от родината си, постоянни връзки с болградските патриоти поддържа и Олимпи Панов, изтъкнат деец на българското националноосвободително революционно движение през 70-те години, студент по това време в Париж. Неговото честно и благородно сърце, макар на хиляди километри от родината, бие с пулса на България и на нейните родолюбиви синове. Той настойчиво иска от К. Цанков да го уведомява за развитието на събитията, стреми се да разбуди патриотичните струни в душата на сънародниците си, декларира готовността си да се намери сред тях, „когато знамето се развие, когато тръбата засвири, когато пушките загърмят". Според Олимпи Панов „всеки българин сега трябва да остави всичко настрана, да пожертва мило и драго, отечество да се освободи... В Румъния има 800 хиляди българи – продължава той, – всеки сега да жертва по един франк, средствата не ще липсуват."[381]

Интересно е съобщението на Панов за благоприятното отношение на френската общественост към освободителното дело на българите. Според него много французи „ще се затекат да ни помагат". Във връзка с това той подканя Киряк Цанков да напише и публикува материали по българския въпрос, които да му се изпратят, за да се преведат на френски език и да се предложат на някоя редакция.

На 10 април Олимпи Панов пише на П. Хитов, като се интересува отново за хода на революционните събития в България. Наред с това той го уведомява, че за набавянето на около 20 хиляди пушки от Франция „можем да успеем да направим нещо, но... все ще трябва някаква си гаранция или упълномощение"[382].

Като съобщава на Хитов, че поради липса на средства ще трябва да напусне следването си в Париж, Панов добавя: „От друга страна, толкова по-добре. Аз ще се доближа до пределите на моето отечество, следователно ще взема ролята, която ми се пада. За нас се отваря сега широко поле. Без борба няма победа... Като те прегръщам от всичкото си сърце и душа, байо Панайоте, желая да се срещнем живи и здрави на Стара планина или в *свободна България.*"

Събитията в България през пролетта на 1876 г. се следят с жив интерес и от българчетата, учещи в други страни (Белград, Загреб, Чехия и др.). С. Христов съобщава от Прага, че получените новини от България и сведенията за започналите въстанически действия предизвикват силно възбуждение сред българските ученици, които прекъсват учебните си занятия и по цял ден ходят в планината, за да правят военни упражнения, подготвяйки се за заминаване в България[383]. Велко Абаджиев, ученик по онова време в Загреб, също напуска учебните си занятия и се отправя към Белград, за да се включи в редовете на българските доброволци въстаници[384].

Подготовката за въстание в България привлича вниманието и на руските революционери емигранти в Румъния, поддържащи връзки с дейците на българската революционна емиграция. Константин Кац (Доброджану Геря) и Н. Судзиловски – лични познати на Хр. Ботев, Ст. Стамболов и други български революционери осведомяват за подготовката на въстанието в България руските емигранти в другите страни[385].

Търсейки разрешение на някои от най-трудните въпроси около набавянето на оръжие и привличане на военни ръководители за въстанието, българските революционери се обръщат за помощ и към руските емигранти. Замоленият от Н. Судзиловски да съдейства в тази насока активен участник в руското народническо движение А. И. Иванчин-Писарев, пребиваващ в Швейцария, отговаря в началото на април 1876 г.: „Скъпи приятелю! Не познавам между нашите абсолютно никого, който да може да помогне на българското въстание като специалист по военното дело.“[386] Пак чрез Судзиловски и чрез намиращия се в Женева Замфир Арборе – Рали българските революционери правят опити да закупят от някои французи взривни устройства. В едно от писмата си Судзиловски изтъква, че в България скоро ще пламне въстание. В същото писмо се съдържа и друга важна молба на българските революционери. „Българите – изтъква Судзиловски – също питат дали няма между нас човек, който в случай на нужда *би се съгласил и би се справил* с командуването над 2000–3000 души?“

З. Рали, участник в групата около в. „Работник“ в Женева, приема с готовност отправената молба на българите и полага усилия да я удовлетвори. Той влиза във връзка с лица за доставяне на взривни материали, интересува се за възможностите за доставка на оръжие и препоръчва българите да се обърнат за военни специалисти към живеещите в Швейцария и в Англия бивши участници в Парижката комуна, имащи опит в ръководенето на въстанически движения (между които А. Околович, В. Врублевски и др.). И макар на тези планове, както отбелязва К. А. Поглубко, да не било съдено да се осъществят, „заслугата на редакцията на „Работник“ без съмнение е в привличането на вниманието на европейската революционна общественост към събитията в България“[387].

Не остава настрана от всеобщото раздвижване и подем и бележитият революционер, поет и публицист Христо Ботев. Макар че през есента на 1875 г., поради настъпили разногласия, той подава оставката си от

БРЦК, Ботев не престава да мисли, да пропагандира и работи за организиране и подготовка на българската революция[388]. Узнал за решенията на Гюргевския комитет, Ботев изразява солидарност с тях и готовността си да даде своя принос в осъществяване на най-важната национална задача. Ярък израз на своето отношение към събитията, които назряват и по-специално към решенията на Гюргевския революционен комитет за подготовката на въстание в България през пролетта на 1876 г., с които той несъмнено е бил запознат, великият революционер дава в знаменитото си писмо до Тодор Пеев от 12 февруари 1876 година. „Вопросите решени, целта обозначена, времето и разстоянието определени – пише той, – следователно тука се не иска молитва, а мотика... Аз ще направя ръцете си на чукове, кожата си на тъпан и главата си на бомба, пък ще да изляза на борба със стихиите.“[389]

Още в първите дни на януари Хр. Ботев получава сръбски паспорт, а през февруари извършва пътуване до Белград с намерение да посети и Триест[390]. Връзките му с представители на сръбските официални среди в Букурещ и Белград се обясняват с намеренията на новото сръбско правителство да води активна политика срещу Турция и възможностите за обединяване на силите срещу общия враг, както и от подкрепата, която могат да окажат в оня момент сръбските представители на преследваните от румънските власти български революционери[391]. До голяма степен с негово съдействие част от емигрантите получават сръбски паспорти и се отправят за Кладово. Хр. Ботев съдейства според З. Стоянов и на апостолите на Гюргевския комитет да се снабдят с паспорти за преминаването им в България“[392]. В Белград Ботев се свързва и с прогресивни обществени дейци. За срещата си с Ботев през февруари 1876 г. в дома на Джордже (Джока) Влайкович, герой от боевете на руската армия при Севастопол и командир на сръбските доброволци във въстанието в Босна и Херцеговина през 1875 г., разказва в спомените си чешкият журналист и публицист Йосиф Якуб Тоужимски (1848–1903)[393].

Чрез Ботев главно се осъществяват и контактите с руските революционери емигранти за търсене на оръжие, боеприпаси и привличане на военни специалисти. Неговото пряко участие в това дело се удостоверява и от писмото на Я. Ангелов до Хр. Ботев от 13 април 1876 г., в което се казва: „Байно Ботев, какво направи с хаповете [т.е. патроните]? А бай Сидер [пратеник на Търновския окръжен център за набавяне на оръжие] пак дойде. Виж да не падне в ръцете на някой спекулантин. Улесни го дето и когато можеш... *С оногоз от Женева* (к. м. – Н. Ж.), струва ми се, че няма да го бъде.“[394]

Макар формално да не участва в ръководните органи на освободителното движение след оставката си от БРЦК през 1875 г., Ботев съвсем не се отказва от по-нататъшна революционна дейност. „След скъсване с комитета – пише биографът му – задачата да организира чета е станала единствена и изключителна задача на неговия живот, независимо от туй кой ще я води.“[395]

Именно за осигуряване на средства за организиране на въстаническа чета Хр. Ботев се отправя в Русия в началото на март, тъй като има уверение, че един богат русин обещава да подари на българите 12 хиляди рубли, „за да захванат въстанието“[396]. Несъмнено при това посещение Ботев ще да се е свързал и с български, и с руски дейци, за да ги спечели за освободителната борба на българския народ, и ще да е агитирал сред българските офицери на руска служба да дойдат като военни ръководители в българското въстание.

Някои автори допущат, че в средата на февруари Хр. Ботев посещава (вероятно през Триест) и Цариград, където се среща с руския посланик ген. Игнатиев с оглед осигуряване подкрепата на Русия за предстоящото въстание в България, а така също с екзарх Антим I и други български дейци[397].

От началото на април 1876 г. дейността на Ботев по формирането на голяма въстаническа чета взема по-определена насока. По това време с него се свързват и съгласуват за общи действия завърналите се от Врачанския окръг апостоли Н. Обретенов и Г. Апостолов, натоварени също да образуват чета, която да подпомогне въстаническите действия в окръга. Намерение да образуват чета имат и българските революционни дейци от малкия пристанищен румънски град Бекет, разположен срещу Оряхово. Те дори проучват брега на Дунав и избират най-подходящото място за дебаркиране на българския бряг – между Лом и Оряхово[398].

Ботев, Обретенов и Апостолов решават да организират чета, която да премине в България при обявяването на въстанието във Враца. Предвиждало се начело на четата да застане някой от старите опитни войводи, като Филип Тотю, а в случай на отказ – Христо Ботев[399]. В изпълнението на начертания план за подготовка, въоръжаване и преминаване на четата на българския бряг, освен Ботев, Обретенов и Апостолов, участие вземат и мнозина още български емигранти в Румъния. Ив. Хаджидимитров, Ив. Данчов, Д. Горов и др. помагат в закупуването на оръжие, снаряжение и униформи, вербуват участници в четата, групират ги по румънските дунавски пристанища и т. н.

Но наред с четата, която готвят Ботев и врачанските представители, почини за организиране и изпращане на въоръжени чети в България предприемат и средите около възстановеното Българско човеколюбиво настоятелство, около което се групират главно представители на емигрантската либерална буржоазия[400]. В проектите на това настоятелство се предвиждало и „организирането в Русия на една чета от 500 души, която да бъде снабдена с няколко планински оръдия и да слезе по море на Стара планина“. С оглед да се обединят усилията за създаване на по-значителна въоръжена въстаническа сила групата около Ботев и средите около Настоятелството се съгласяват да образуват обща въстаническа чета[401].

За подготовката на тази чета според запазените данни са изразходвани 17 700 франка, като по-значителните суми са дадени от кишиневските българи чрез П. Календжи (5000 фр.), от Враца чрез М. Цветков (4000 фр.), от крайовските българи (3400 фр.) и др.[402] Документалните материали сочат, че ценно съдействие при подготовката на Ботевата чета оказва Българското човеколюбиво настоятелство, възобновено с подкрепата на дейците на славянските благотворителни комитети в Русия. „Би могло да се каже – пише Ал. Бурмов – че четата на Ботев е резултат в много отношения на руско-българското сътрудничество за освобождението на България.“[403]

Българската емиграция в други страни също е в течение на въстаническата подготовка и приобщава усилията си за снабдяване на подготвяните чети с необходимо снаряжение. Така например в писмо от 1 май 1876 г. до Марин Дринов Н. С. Ковачев му съобщава от Виена, че „за влашките чети се готвят оттука етнограф[ски] карти, компаси, пусули (далековиди) да им се пратят, та дано завършеха нещо, да не отива всичко на вятъра“[404].

Тъй като е принципиален противник на въоръжената борба като метод за решаване на политическите и социалните проблеми на обществото Българската екзархия със седалище в Цариград – най-важната легална общобългарска институция през Възраждането – става инициатор и средоточие на т.нар. „махзарско движение“ от края на 1875 и началото на 1876 г., като отправя призиви към населението за лоялност към официалната власт и да не сътрудничи на „размирниците“. Но след кървавото потушаване на въстанието и новосъздалата се международна обстановка, съчувстваща на българския народ и на неговите освободителни стремления, в ръководството на Екзархията настъпва разцепление, като „повечето от владиците и лично екзархът се солидаризират с антитурската позиция на широката българска общественост и народните маси... Екзархията направи много за разгласяване истината за жестоката разправа на османците с българския народ, организира акции за подпомагане на репресираните, в лицето на своя началник и верните му сътрудници не се солидаризира с турските контрамерки срещу европейското мнение и дипломатическите действия на Великите сили.“[405]

Дейността на българската емиграция в периода на подготовката и по време на самото Априлско въстание показва, че в този най-върхов момент на българската революция дейците на емиграцията, въпреки положените усилия, не успяват да изградят общ патриотичен фронт, който да действа съгласувано в борбата за национално освобождение, да обединява и канализира материалните и човешките ресурси при осъществяването на тази главна задача на българската нация в оня исторически период[406]. Непреодолените разногласия, недоверието между отделните групировки и течения, липсата на гъвкавост във взаимоотношенията им, неумението да се правят компромиси в името на най-важната общобългарска задача – отхвърляните на чуждото иго – довежда до разпокъсване силите на българското националноосвободителното движение, което води до недостатъчно ефективни резултати. За това естествено допринасят и обективните трудности, както и крайно сложната вътрешна и външна обстановка, в която те са принудени да работят.

БЕЛЕЖКИ

[1] Както отбелязва З. Стоянов, „Всичките окръзи имаха равни права помежду си, но отпосле за много разни въпроси се отнасяха да питат до първи окръг, който беше като главна квартира – там беше Щабът". (Вж. Записки по българските въстания. С., 1942, с. 183.). Като се спира на по-широките организационно-политически и координиращи задачи, с изпълнението на които се нагърбва ръководството на Търновския революционен окръг О. Маждракова посочва, че „дейността на Търновския окръжен център неведнъж излиза извън ръководството на територията на окръга. Тези специфични моменти във функциите на Търновския революционен окръг обаче се отнасят само за подготвителния период и при това не довеждат до отменяне на първоначално възприетия децентралистичен принцип при определяне самостоятелните задачи на революционните окръжни средища". – *Маждракова-Чавдарова,* О. П. Априлското въстание и постиженията на българското националнореволюционно движение. – Военно-ист. сборник, № 2, 1982, с. 73.

[2] *Бурмов, Ал.* Български революционен централен комитет (1868–1877). С., 1950, с. 149.

[3] *Косев, К., Н. Жечев.* Априлското въстание 1876. С., 1966, с. 46.

[4] *Маждракова, О. П.* Четата на поп Харитон 1876. С., 1963, 7–8. В писмо от 14 януари 1876 г. от Гюргево Никола Обретенов уведомява Т. Чунчулов в Русе: „момчето, което ви проводихме вчера, е наш човек и е офицерин. То заминава за определеното си място... затова решихме да го пратим до вас и да ви помолим да му дадете до две лири пътни разноски... Щом си вземе тескерето, заведи го у дома, за да не прави разноски на хана." – *Априлско* въстание... Т. 1, с. 69.

[5] Известна е в това отношение и мисията на Хр. Ботев, който за тази цел посещава редица градове в Южна Русия. В писмото си от 30 август 1875 г. до Мих. Греков Хр. Ботев му съобщава: „От Одеса зимах Филипа (Тотю), за да мине през Влашко с още няколко души войводи. Тук наши офицери подават оставка... ". Вж. *Ботев, Хр.* Събр. съч. Т. 3. С., 1976, с. 230.

[6] *Бендерев, А.* Спомен за Георги Измирлиев. – Горнооряховски общински вестник, № 4–5, 20 юли 1937.

[7] Това се вижда и от писмото на Ст. Стамболов до Сидер Грънчаров от 25 януари 1876 г. – *Априлско* въстание... 1876, Т. 1, с. 85.

[8] *Пак там,* с. 126.

[9] *Бендерев, А.* Цит. съч.

[10] *Гандев, Хр.* Априлското въстание 1876. С., 1974, с. 105.

[11] *Самоводене* в Априлското въстание. Търново, 1966, с. 5, 31.

[12] *Пак там,* 18–19.

[13] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, с. 12.

[14] *Патриков, Г. Хр.* Самоводене. С., 1967, 36–40.

[15] *Пак там,* с. 47; вж. и 45–48.

[16] *Гандев, Хр.* Цит. съч., с. 106.

[17] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч., Т. 2, с. 12 и сл.; *Стратиев, Ив.* Подготовката на въстанието в Горнооряховска революционна околия. Горна Оряховица, 1926, с. 20 и сл.

[18] *Събев, Т. Н.* Последните дни на въстанието. С., 1885, 20–23. Търновският революционен окръг разполага и със свой печат, с изобразен в средата лъв, държащ меч в десния си преден крак, а под него надпис „I-ый окръг". Печат използва и севлиевският революционен комитет, който има също изобразен въоръжен и коронован лъв. – Вж. *Дерменджиев, Хр.* Печатите на българските революционни комитети 1862–1876. – Изв. на БИД. 32, 1978, с. 157.

[19] Април 1876. Спомени. Подбор и редакция С. Гюрова, Т. Тихов. С., 1987, с. 489, 491.

[20] *Маждракова, О. П.* Цит. съч., с. 11.

[21] Нова България, № 31, 12 септ. 1876. Широко и разностранно участие в подготовката на въстанието взимат жените, които са укривателки на революционните апостоли и нелегалните комитетски дейци, шият знамена за въстаническите чети, приготвят фишеци, сухари и т.н., а след жестокото потушаване на въстанието подпомагат с храни, дрехи, медикаменти, средства и пр. арестуваните въстаници и населението от разорените селища. Летописите от съдбовната 1876 г. са съхранили завинаги имената на много български родолюбки като Елена Грънчарова и Кина Минкова от Горна Оряховица, баба Мота, Бона Ганева-Станчева и Аника Костова от Велико Търново, Кръстина Генова от Мусина, Мария Йоргова от Самоводене, баба Вълчевица от Русаля, Велика Цонзорова от Лясковец, Ана Предич от Ловеч и много други. – Вж. *Паскалева, В.* Българката през Възраждането. С., 1964; *Ибришимова, П.* Участие на жените от Великотърновски окръг в Априлското въстание и освободителната война. – Год. на музеите в Северна България, кн. II, Варна, 1976, 112–118; *Блъскова, М.* Жени – участнички в Априлското въстание. – ИДА, № 33, 1977, 149–158; *Чолакова, М.* Българско женско движение през Възраждането 1857–1878. С., 1994, с. 223 и сл.

[22] *Априлско* въстание... Т. 1. 103–104.

[23] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, с. 13.

[24] По-подробно за тази дейност и изобщо за подготовката на Априлското въстание в този район на Търновски окръг вж. *Маждракова, О. П.* Цит. съч., 5–65.

[25] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, с. 389.

[26] *Марков, Хр.* История на 9-те дни в Дряновския манастир. С., 1912, 94–95.

[27] *Кунин, П., Нейко Хр. Владков.* Село Михалци през вековете. С., 1971, с. 47.

[28] *Пак там,* с. 48.

[29] *Димов, Д. Р.* Мусинската република. С., 1963, 54–55.

[30] *Пак там,* с. 55.

[31] *Маждракова, О. П.* Цит. съч., с. 55; *Димов, Д. Р.* Цит. съч., с. 56.

[32] *Ангелова-Георгиева, Р.* За народна свобода. С., 1961, с. 109.

[33] *Блъсков, Вл. Р.* Лични спомени... от Търновското въстание и Сръбско-турската война в 1876 г., Шумен, 1897, 13–14.

[34] *Димов, Д. Р.* Цит. съч., с. 72.

[35] ЦДИА, ф. 1001, оп. 1, а.е. 133, л. 1–3.

[36] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 85.

[37] *Маждракова, О. П.* Цит. съч., с. 58.

[38] *Чолпанов, Б.* Въстаническата стратегия и тактика през април 1876 г. – В: Априлско въстание 1876–1966. С., 1966, 101–102. Вж. по този въпрос по-подробно: *Военна* подготовка и провеждане на Априлското въстание 1876. С., 1976, 248–249.

[39] *Димов, Д. Р.* Цит. съч., с. 59.

[40] *Пак там,* с. 78.

[41] Някои автори (*Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. *Т. 3, с. 297; Марков, Хр.* Цит. съч., с. *109 и др.*) смятат, че съвещанието се е състояло на 26 април; други смятат пък, че то се е провело на 27 април (*Димов, Д. Р.* Цит. съч., 77–80). Окончателното уточняване на тази дата ще зависи от сигурното уточняване на датата на окръжното съвещание, проведено в Горна Оряховица.

[42] *Марков, Хр.* Цит. съч., с. 109. В записките си, писани непосредствено след въстаническите събития от 1876 г. участникът в четата П. Франгов отбелязва: „Но нека кажем и другото, че войводата ни беше поп Харитон от Габрово, а байрактар Митю от Русчук". – *Радев, И.* Ръкописен сборник с неизвестни страници за Априлското въстание. – Векове, № 3, 1986, с. 70.

[43] *Пешев, П.* Историческите събития и животът ми. С., 1925, с. 25. По-подробно подготовката и провеждането на въстанието в този район е разгледан от *Йонков, Х., Н. Ковачев, Й. Панов.* Севлиево и Севлиевския край през Възраждането. С., 1986, с. 171 и сл.

[44] *Панов, Й.* Народните читалища от Севлиевско и революционните борби. – В: *Севлиево* и Севлиевският край. Кн. 2. С., 1970, с. 115.

[45] НБКМ, БИА, ф. 316, а.е. 1, л. 12 и сл. (*Спомени* на Н. Генев).

[46] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, 24–25.

[47] *Марангозов, Ив. Н.* Новоселското въстание. Осмодневната борба под Мара Гидик. С., 1937, с. 67 (*Спомени* на П. Буюклиев).

[48] *Ганев, Н.* Страници от историята на града Севлиево. Ч. 1. В. Търново, 1925, с. 78.

[49] НБКМ, БИА, ф. 316, а.е. 1.

[50] *Бакалов, Й. Г.* Спомени и разкази за въстанието в с. Батошево и дейността на габровската чета там в 1876 година. С., 1926, с. 29.

[51] Историята на Априлското въстание в Кръвеник е разгледана подробно в трудовете на *Ковачев, Н. П.* Из миналото на героичен Кръвеник. В. Търново, 1966, с. 19 и сл.; Миналото на героичен Кръвеник. С., 1972, с. 78 и сл.

[52] *Ковачев, Н. П.* Миналото на героичен... с. 22.

[53] *Марангозов, Ив. Н.* Цит. съч., 68–69.

[54] *90 години* Новоселско въстание 1876–1966. Ловеч, 1966, с. 63.

[55] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, с. 27.

[56] *Марангозов, Ив. Н.* Цит. съч., с. 52 и сл.

[57] *Пейковски, Ив.* Въстанието – 1876 г. в Ново село, (По спомени на Никола Табаков) – Заря на комунизма, Ловеч, № 140, 3 дек. 1974.

[58] *Марангозов, Ив. Н.* Цит. съч., 58–59.

[59] *Пак там,* с. 57.

[60] *Пак там,* с. 55.

[61] *Тилева, В.* Спомените на Христо Иванов – Големия. – Изв. на БИД, 29, 1974, с. 411.

[62] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, с. 29.

[63] *Тилева, В.* Цит. съч., с. 409.

[64] *Пак там,* с. 410.

[65] В писмо от 5 февр. 1876 г. от Турну Магуреле П. Сапунов уведомява намиращия се в Белград П. Хитов, че са дошли двама троянци, които твърдят, че в Троян „се работи живо“, че там „са направили остри железа на дълги тояги и имали няколко хиляди фишеци и около 600–700 пушки“. Пратениците на Троян вземат и „теркове за униформи“. – *Априлско* въстание... Т. 1, с. 93. Макар посочените цифри за оръжие да са явно преувеличени, това писмо е показателно за извършваната подготовка за въстание в този район.

[66] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, с. 29. За дейността на Дим. Маринов, А. Хитров и други ловчански дейци вж. също НБКМ, БИА, п.д. 1223, л. 9; ЦДИА, ф. 173, оп. 2, а.е. 2237, л. 126 и др.

[67] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, с. 14; *Чардафон, П. Т.* Принос към историята на Габровското въстание в 1876 г. Габрово, 1905, с. 4.

[68] *Гъбенски, Хр.* и *П.* Историята на града Габрово и габровските въстания. Габрово, 1903, с. 134.

[69] *Пак там,* 125–127. Например Георги Д. Видинлиев донася много ножове и жълта тенекия.

[70] *Чардафон, П. Т.* Цит. съч., 6–38.

[71] *Начов, Н.* Спомени. – В: Юбилеен сборник по случай 25-годишнината на Габровската Априловска гимназия. Пловдив, 1900, с. 134.

[72] *Васильов, Т.* Живот и спомени. С., 1938, с. 137.

[73] *Гъбенски, Хр.* и *П.* Цит. съч., с. 128.

[74] *Пак там,* с. 129; *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, с. 23.

[75] *Гъбенски, Хр.* и *П.* Цит. съч., с. 125.

[76] ЦДИА, ф. 1001, оп. 1, а.е. 133, л. 1-3.

[77] *Стратев, Ив.* Цит. съч., 33–34.

[78] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 247. Вж. също *Темелски, Х.* За авторството на пророческата буквеница „Турціа ке падне“. – Военно-ист. сборник, № 1, 1986, 162–170.

[79] *Марков, Хр.* Цит. съч., с. 143.

[80] *Цветков, Ан.* Отбраната на Дряновския манастир. С., 1960, 13–14.

[81] *Марков, Хр.* Цит. съч., 147–149. Един от активните членове на Русенския комитет е Тодор Чунчулов, който се грижи за набавяне на оръжие и за дряновци. – *Априлско* въстание... Т. 1, с. 212.

[82] *Чолов, П.* История на град Дряново. С., 1969, с. 154.

[83] *Стратев, Ив.* Цит. съч., 34–35.

[84] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т., 2, с. 30.

[85] *Кършовски, П. С.* Из миналото на града Елена. Кн. 5, 1932, с. 3 и сл.; кн. 8, 1932, с. 45 и сл.

[86] *Пак там*, кн. 6, с. 3 и сл; *Кършовски, П. С.* Архимандрит Галактион Хилендарец Живот и дейност. Елена, 1932, с. 516.

[87] *Моллов, Зд.* Участие на еленчани в подготовката на Априлското въстание. – *Априлското* въстание в Първи Търновски революционен окръг 1876. С., 81–82.

[88] *Мичев, Д.* Участието на Лясковец в националноосвободителното движение. – В: *Лясковец*. С., 1970, с. 126.

[89] Тази дейност на М. Станчев е засвидетелствана от много съвременници и редица документи. Вж. например *Бошнаков, Н.* Интересни документи – Борба, В. Търново, № 43, 9 апр. 1966.

[90] *Стратев, Ив.* Цит. съч., 30–31.

[91] *Пешев, П.* Цит. съч., с. 35.

[92] *Архив* на БАН, ф. 17, оп. 1, а.е. 1, л. 44 (*Спомени* на М. Сарафов). Една от видните ятачки на революционното движение в града била Бона Ганева-Станчева, дъщеря на участник във Велчовата завера от 1835 г. – вж. Поборник-опълченец. 1899, № 12, с. 35.

[93] Нова България, № 27, 23 авг. 1876.

[94] *Стратев, Ив.* Цит. съч., 36–37.

[95] *Пак там*, с. 36.

[96] *Паскалева, В.* Българката през Възраждането. С., 1964, 179–180.

[97] *Бендерев, А.* Цит. съч.

[98] *Стратев, Ив.* Цит. съч., с. 40.

[99] *Пак там*, с. 41. Като се разглежда този въпрос в една статия, поместена в сп. Поборник-опълченец (1900, № 2, с. 18), се казва: „От Горна Оряховица има написани до 250 души въстаници, добре стегнати и въоружени, които, събрани с онези от селата: Самоводене, Долна Оряховица и Лясковец, възлизали на около 5–600 души."

[100] *Стратев, Ив.* Цит. съч., 40–42.

[101] Според *Кършовски, П. С.* Архимандрит Галактион... с. 89 и сл., залавянето на сливенския куриер, на Нено Господинов и други революционери започва от едно недоразумение във връзка с вземането на един револвер от Иван Чавдаря от Елена, предназначен за Нено Господинов.

[102] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, с. 283; *Стратев, Ив.* Цит. съч., с. 41 и сл.

[103] *Минчев, Д. Н.* Някои сведения за организацията и работата на революционната поща по време на Априлското въстание. – Изв. на НБ „В. Коларов". 2 (8), 1963, с. 260

[104] *Пак там*, 261–262.

[105] По-подробно за дейността на Русенския комитет през този период вж. *Жечев, Н* Обществеио-революционната дейност на Тома А. Кърджиев до Освобождението. – Изв. на Инст. Ботев–Левски, 2, 1956, с. 208 и сл.; *Сиромахова, Ж.* Из дейността на Русенския революционен комитет (1871–1877 г.) – Изв. на Народния музей – Русе, 2, 1966, 65–100.

[106] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 85.

[107] Месец по-късно, като напомня отново за военната аптечка, Стамболов съобщава, че с получения морфин „изпратихме на онзи свят един заклет български враг". – *Априлско* въстание... Т. 1, с. 116. В това отношение компетентна помощ можел да им оказва Янко Ангелов, който е аптекар по специалност.

[108] *Пак там*, с. 127.

[109] *Пак там*, с. 149. За трудностите по доставката и пр. вж. писмото на Т. Кърджиев до Я. Ангелов от 16 март 1876 г. – *Пак там*, с. 158.

[110] Става дума за изтъкнатия революционен деец Вичо Грънчаров.

[111] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 155.

[112] *Пак там,* с. 171.

[113] *Пак там,* с. 181.

[114] *Пак там,* с. 172.

[115] *Пак там,* 198–199, 226–227. От своя страна Т. Кърджиев, който е вече в емиграция, дава конкретни указания на Г. Петкович за изпълнението на тази задача. *Пак там,* 265–299.

[116] *Пак там,* с. 199.

[117] *Пак там,* с. 182.

[118] *Пак там,* с. 160.

[119] *Генчев, И.* Одеското българско настоятелство. – Годишник на СУ, ФИФ, Т. 64, кн. 3. С., 1970, 209–210.

[120] *Шарова, К.* Априлското въстание и борбата за освобождение на другите южнославянски народи. – В: *Априлско* въстание 1876–1966... 147–148. Във връзка с преговорите на Г. Живков Т. Кърджиев пише на Г. Петкович на 29 април: „Пратеникът ни съобщи ли обещанията на Сърбия, които ни разказа Георги? Какво впечатление направи това на нашите братя; по тази причина ли отлагат още за няколко дена започването на бунта по тях места...“ – *Априлско* въстание... Т. 1, с. 299.

[121] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 227.

[122] *Пак там,* с. 238.

[123] За ролята и дейността на Русенския комитет вж. посочените изследвания на Н. Жечев и Ж. Сиромахова.

[124] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 143.

[125] *Пак там,* с. 178.

[126] *Пак там,* с. 208.

[127] *Пак там,* с. 213.

[128] *Пак там,* с. 214.

[129] *Джумалиев, Г. Ст.* Град Шумен и шуменци в революционните борби преди Освобождението. – В: *Шумен* – Коларовград, кн. 1, Коларовград, 1960, с. 109.

[130] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 238.

[131] *Тонев, В.* Добруджа през Възраждането. Варна, 1973, с. 235.

[132] *Димитров, Стр.* и др. История на град Толбухин. С., 1968, 147–149; *Тонев, В.* Цит. съч., 235–236.

[133] *Априлско* въстание... Т. 1, 174–175.

[134] *Тонев, В.* Април 1876 година и Варненският край. – Народно дело. Варна, № 103, 1 май 1966.

[135] *Тонев, В.* Североизточна България по време на Априлското въстание. – Истор. преглед, 1976, № 4, 84–85.

[136] *Априлско* въстание... Т. 3, 339–340.

[137] *Събев, Т. Н.* Цит. съч., с. 9. През 1905 г. Я. Събев, С. Пенев, Ив. Данчов и други свищовци подписват удостоверение, в което изтъкват, че Хр. Ц. Брънчков е бил „един от най-деятелните сътрудници в народното движение през 1875 и 1876 г. за освобождението ни от турското робство, като е пожертвал частните си интереси и посветил труда си за общото добро. През негова ръка са пременували изпращаните чрез българските комитети из Румъния военни припаси, назначени за народното движение в Търновский окръг. В най-опасното време... той прибирал в къщата си въста-

ниците по Панагюрското приключение, при Дряновский манастир и избавените от Ботевата чета...“ – ЦДИА, ф. 173, оп. 2, а.е. 2238, л. 12.

[138] *Събев, Т. Н.* Цит. съч., с. 10. Един от доверените хора на Ив. Хаджидимитров в Зимнич бил хотелджията Кирчо. – *Априлско* въстание... Т. 1, 161–162.

[139] ЦДИА, ф. 1001, оп. 1, а.е. 133, л. 1.

[140] *Априлско* въстание... Т. 1, 140–141.

[141] *Пак там,* с. 184. Вж. също писмо от Хр. Бръчков до Н. Цанов в Гюргево от 19 април 1876 г. (*Пак там,* с. 240). Революционерите напр. от с. Мусина, където докарват стока обикновено от Свищов под предлог, че карат тенекии, пълни с газ и катран, пренасят в тях барут и куршуми, а в сандъците с каменна сол прикриват оръжието, закупено от Румъния и доставено в Свищов. – Вж. *Димов, Д. Р.* Цит. съч., с. 73.

[142] *Събев, Т. Н.* Цит. съч., 28–31.

[143] *Априлско* въстание... Т. 3, с. 336, 337.

[144] *Димитров, М.* Христо Ботев. Биография. С., 1948, 156–157.

[145] *Освобождение* Болгарии от турецкого ига. Т 1. М., 1961, с. 178.

[146] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 159.

[147] *Пешев, П.* Цит. съч., с. 34. По-подробно за пропагандно-политическата дейност в навечерието на Априлското въстание вж. *Маждракова-Чавдарова, О.* За идейно-политическата подготовка и последователност на Априлското въстание. – Истор. преглед, 1976, № 1, 13–18.

[148] *Цончев, П.* Из общественото и културното минало на Габрово. С., 1934, с. 513.

[149] *Димитров, М.* Цит. съч., с. 149.

[150] *Гандев, Хр.* Цит. съч., с. 104. Подготовката и провеждането на въстанието в Търновския революционен окръг са разгледани по-обстойно от Т. Драганова и другите автори, участващи със свои изследвания в сборника *Априлското* въстание в Първи търновски революционен окръг 1876. Изследвания на музейните работници от Великотърновски, Габровски и Ловешки окръг по случай 100 години от Априлското въстание. С., 1977, 350 с., а така също от *Митев, Й.* История на Априлското въстание 1876 в три тома. Т. 1, С., 1986, 430 с. и Т. 2, С., 1988, 520 с.

[151] Вж. По-подробно *Табаков, С.* Опит за история на град Сливен. Т. 2, С., 1924, с. 133 и сл.

[152] Най-обстойно изследване за живота и революционната дейност на Иларион Драгостинов е студията на *Костов, Д.* Иларион Драгостинов, апостол на свободата – 1876 г. – Из в. на научния институт „Христо Ботев“, 1, 1954, 139–213.

[153] *Обретенов, Н.* Цит. съч., с. 215.

[154] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, 36–37.

[155] Местните жители – пише Хр. Гандев – смятали, че единствено възможното е да излезе от Сливен тихомълком една чета, която да прибере още няколко четници от селата и да тръгне из планината, както едно време ходил П. Хитов с четата си. Според тях не бивало селищата да се палят и населението да се изтегля в планината, понеже това щяло да озлоби турците и да ги тласне към погроми и кланета. (Цит. съч., 112–113.)

[156] *Кукумявков, Д. С.* Спомен на Сливенското въстание в 1876. Ч. I. Сливен, 1885, с. 19.

[157] *Пак там,* 24–26. „Времето е кратко – казал Икономов, – изисква се от вас по-голяма деятелност, като презрете частнийт си интерес, а вземете грижа за общеполезното свято дело... Внимавайте да се водите по обще приетите планове на всичките комитети.“

[158] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, с. 43.

[159] За настроенията на сливенци в това отношение илюстрация представлява и писмото на Р. Атанасов до К. Цанков от 26 апр. 1876 г. „Приех известие от Сливен – съобщава той, – че П. Х[итов], ако не отиде там, нищо няма да стане, защото тамо на него се уверяват и него чакат непременно да отиде.“ – *Априлско* въстание... Т. 1, с. 274.

Във връзка с някои негативни оценки в историческата литература относно въстаническата тактика, възприета в Сливенския революционен окръг по време на Априлското въстание, В. Дечев смята тези оценки за „неточни“ и изтъква, че „по замисъл и стремеж за реализация през съдбовните дни на 1876 г. революционните дейци от Втори окръг почти изцяло действат съобразно разпорежданията на Гюргевския комитет и устава на БРЦК. Въпреки забавянето на подготовката и допуснатите слабости при нейното осъществяване, в никакъв случай тя не може да се окачестви като четническа тактика. В резултат на много обективни от национален и местен характер и субективни причини във Втори революционен окръг не се достига до масово въстание, а предимно до действията на четата на Стоил войвода. Оттук неправилно се правят изводи, че в Сливенския революционен окръг има почти пълно отстъпление от решенията на Гюргевския комитет и се възприема остарялата четническа тактика“. – (Вж. Плановете за въстание във Втори революционен окръг през 1876 г. – Изв. на музеите от Югоизточна България, XIII, Пловдив, 1990, 91–99).

[160] В Сливен се подвизавал шпионинът и предателят Ст. Саръиванов, който по думите на самия Икономов „освен дето е станал причина за разсипването на нашия дом от Сливен, но още и други много хорица е разплакал този скот.“ – Вж. писмото му до П. Обретенова от 25 януари 1876 г. – *Априлско* въстание... Т. 1, с. 84.

[161] *Костов, Д.* Цит. съч., с. 186.

[162] *Априлско* въстание... Т. 1, 133–134.

[163] *Пак там,* с. 132. В прощално писмо до Г. Петкович от същия ден Ил. Драгостинов му пише: „Вършете я, братко, вършете я мъжки, защото трябва да предвидите, че колкото по-неподготвени останете, толкова повече жертви ще станат. Отивайте да разглеждате сами хората си, снабдявайте ги с потребностите и пр. и пр., защото времето е късо... Жива е вече раздяла, Кръстниче, бог да ни е на помощ. Добро видение в майка-планина.“ – *Пак там,* с. 134.

[164] *Костов, Д.* Цит. съч., с. 182.

[165] *Пак там,* с. 186.

[166] *Дечев, В.* Априлското въстание във Втори революционен Сливенски окръг. – В: *Втори* Сливенски революционен окръг. Юбил. сборник. С., 1966, с. 12.

[167] *Пак там.*

[168] *Априлско* въстание... Т., 1, с. 195.

[169] *Кукумявков, Д. С.* Цит. съч., 41–42.

[170] *Върховски, Н. А.* Ямболски патриоти по духовното и политическото ни възраждане (1820–1876)... Ямбол, 1928, 23–44.

[171] *Кукумявков, Д. С.* Цит. съч., с. 42.

[172] *Дечев, В.* Цит. съч., с. 12.

[173] *Чолов, Л.* Цит. съч., 150–151. Драгостинов и Черковски се познават от съвместната си работа в Русе.

[174] *Нейчев, Т. Ал.* Карнобат в миналото и Алекси Нейчев. С., 1938, с. 40.

[175] *Дечев, В.* Цит. съч., с. 11.

[176] *Горов, Г.* Подготовката на Априлското въстание в Бургаски район. – Черноморски фронт. Бургас, № 5927, 30 апр. 1966.

[177] *Кукумявков, Д. С.* Цит. съч., с. 41.

[178] *Кършовски, П. С.* Архимандрит Галактион... 166–168.

[179] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч., Т. 2, 47–49.

[180] *Костов, Д.* Цит. съч., 191–192.

[181] *Пак там,* с. 194; *Табаков, С.* Цит. съч., с. 272; *Дечев, В.* Цит. съч., с. 13.

[182] Както съобщава една дописка от Ямбол, мюсюлманите се въоръжавали и заплашвали с клане българското население след Великден. – Напредък, № 91 1 (24 апр. 1876.

[183] *Табаков, С.* Цит. съч., с. 273; *Априлско* въстание... Т. 3, 161–162.

[184] *Кукумявков, Д. С.* Цит. съч., с. 90 и сл.

[185] *Заимов, Ст.* Миналото. Етюди... с. 80.

[186] *Спомени* на Мито Анков за размирните години (1872–1878). С., 1936, с. 21.

[187] *Пак там,* с. 22.

[188] *Пак там,* 22–23. А в спомените си за онова време Ст. Савов пише „Организацията разрасна и в нея влязоха голям брой от младите тогава хора във Враца без разлика на положението им: както синовете на най-заможните хора, така и най-бедните занаятчии и земеделци. Въодушевлението бе голямо. Броят на съзаклятниците бе между 150–200 души, обаче никога не се събирахме на групи повече от трима, четирима...“ – *Савов, Ст. Д.* Стефанаки Савов и неговите спомени за революционното движение във Врачанско през 70-те години на XIX в. – Истор. преглед, 1976, № 1, с. 106.

[189] *Спомени* на Мито Анков... 23–24; *Ангелов, Ив.* Враца и врачани в борбата за освобождение от турско иго. Враца, 1957, 49–50.

[190] В спомените си Н. Обретенов (цит. съч., с. 217) пише, че Гюргевският комитет разделя страната на 5 революционни окръга: IV – Софийски, с апостоли Н. Обретенов и Н. Славков, и V – Врачански – с апостоли Ст. Заимов и Г. Апостолов. По-нататък обаче той не говори за отделен Софийски окръг и цялата си дейност свързва с Врачанския окръг и със Ст. Заимов. Ст. Заимов също твърди, че страната е разделена на пет революционни окръга, че Софийски окръг има за център с. Извор – Български, а за негови апостоли са определени Н. Обретенов и Н. Славков (Вж. Миналото, Етюди... 74–75).

[191] *Обретенов, Н.* Цит. съч., 220–221.

[192] *Пак там,* с. 222.

[193] *Заимов, Ст.* Миналото. Етюди... с. 190.

[194] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, 56–58. Полиците, които М. Цветков подписва, за да се получат средства за въоръжение, той трябвало да изплаща и след Освобождението. В едно удостоверение, издадено през 1895 г. (вече след неговата смърт) от бившите му другари: Н. Обретенов, Ив. Данчов, Ст. Заимов и Хр. Симидов, се изтъква, че „ако и да се доказва, че парите от лойта и пастърмата бяха употребени от революционния комитет за организиране на въстанията и въоръжаване на „Ботйовата чета“, които предизвикаха освобождението на България, Мито Цветков като поръчител бе осъден от съдиите на Свободна България в г. Вратца, за да изплати сумата, за която бе поръчител, но като бе съвършено разорен материално вследствие на живото участие, което взема в революционното движение... съдебната власт продаде бащината му къща в г. Вратца и заплати на кредиторите му“ (Вж. *Ангелов, Ив.* Цит. съч., с. 57).

Описвайки този печален случай, който огорчил, разорил и погубил всъщност скромния и предан патриот, историкът на Априлското въстание пише: „Дори освобождението на България, за доброто на която Мито Цветков с такава готовност беше жертвал и своята чест – с една дума, и крилатата свобода, за която Мито Цветков толкова безкористно мечтаел, заварила нещастния все още длъжник и осъждала го да се чувства сега още по-нещастен и дори двоен роб. То е почти жестоко да се разкаже...“. *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, 59–60.

[195] *Павловска, Цв.* Военната подготовка за въстание през 1876 г. във Врачански революционен окръг. – Воен. истор. с. 5., 1972, № 3, с. 97.

[196] *Спомени* на Мито Анков... с. 33, 36; *Ангелов, Ив.* Цит. съч., с. 52.

[197] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 227, 242–243, 245 и др.; *Павловска, Цв.* Цит. съч.; вж. и Проблемата за въоръжаване на въстаническите сили в българското националнореволюционно движение 1869–1876. С., 1978, 181 и сл.

[198] *Ангелов, Ив.* Цит. съч., с. 52.

[199] *Спомени* на Мито Анков... 24–27.

[200] *Харизанов, В.* Учителите в националноосвободителните борби на град Враца. – Векове, 1974, № 2/3, с. 104.

[201] *Спомени* на Мито Анков... с. 23, 33.

[202] *Ангелов, Ив.* Цит. съч., с. 62.

[203] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, с. 55.

[204] *Спомени* на Мито Анков... с. 27. В удостоверение, издадено на 3 дек. 1895 г. от Ст. Заимов, Н. Обретенов и врачански поборници, се изтъква, че домът на М. Ангелаков „бе главна квартира на апостолите и за всички революционни дейци, които минаваха през Враца... неговата майка, баба Йота Ангелакова, голяма патриотка, пожертва всичкото си голямо богатство за нуждите на освободителното дело...“ – ЦДИА, ф. 173, оп. 2, а.е. 2238, л. 142.

[205] Ст. Заимов твърди, че Врачанският революционен комитет подпомага във форма на заеми не само апостолите от Гюргевския комитет за пътуванията им до своите окръзи, но дава в заем средства и на самите окръзи за закупуване на оръжие, военни принадлежности и пр. (Миналото, Етюди... 93–94).

[206] *Априлско* въстание... Т. 1, 250–253.

[207] *Заимов, Ст.* Миналото. Етюди... 77–78.

[208] *Цветков, А.* Тайните и революционни комитети в някои врачански села. – Изв. на БИД, 13, 1933, 167–168.

[209] *Спомени* на Мито Анков... 28–30.

[210] *Цветков, А.* Цит. съч., с. 170.

[211] *Пак там,* с. 169.

[212] *Пак там,* с. 172 и др.

[213] *Алексиев, П.* Тайният революционен комитет в Курново. – Отечествен зов, Враца, № 41, 42, 5, 7 апр. 1966.

[214] *Цветков, А.* Цит. съч., с. 173.

[215] *Заимов, Ст.* Цит. съч., с. 190.

[216] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, с. 51.

[217] *Пак там,* 51–52.

[218] *Цветков, А.* Принос към историята на читалището във Враца през Възраждането. – *В памет* на академик Михаил Димитров. С., 1974, с. 634.

[219] *Николов, Б.* Букьовци в миналото и днес. Враца, 1961, с. 22.

[220] *Ангелов, Ив.* Цит. съч., с. 63.

[221] *Цветков, А.* Цит. съч., с. 635.

[222] *Стефанов, Хр.* Към въпроса за прехода на Ботевата чета и установяване на революционна власт в с. Бутан. – Воен. истор. сб. 1968, № 2, 28–29.

[223] *Обретенов, Н.* Цит. съч., с. 219, 223.

[224] ЦДИА, ф. 173, оп. 2, а.е. 2238, л. 74.

[225] *Пак там*, л. 132.

[226] *Пак там*, л. 106; *Априлско* въстание... Т. 2, с. 338.

[227] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, с. 55. Вж. и молбата за пенсия на хаджи Петър Хаджиилиев (ЦДИА, ф. 173, оп. 2, а.е. 2238, л. 146–147), в която той сочи, че е подпомагал комитетите в Букурещ и пр. Според Милан Миланов (вж. Берковица С., 1966, с. 56) председател на революционния комитет в града е хаджи Петър Хаджиилиев, там се извършва подготовка за въстание, събират се средства, набавят се барут и пр.

[228] *Априлско* въстание... Т. 3, с. 235.

[229] *Пак там,* с. 244.

[230] *Пак там,* Т. 1, 262–263.

[231] *Ангелов, Ив.* Цит. съч., с. 61. Подробен преглед на дейността по събиране на средства във Врачански окръг, по закупуването и доставката на оръжие прави *Павловска, Цв.* Военната подготовка... 85–105.

[232] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 292.

[233] *Ангелов, Ив.* Цит. съч., с. 63.

[234] До избухването на въстанието във Врачански окръг, въпреки положените усилия. успяват да набавят много малко оръжие. В това отношение се проявява някой си Диктович, обесен по-късно от турците, и Ив. Данчов, който на няколко пъти донася револвери. – *Павловска, Цв.* Военната подготовка... с. 95.

[235] Куриерът, който уведомява за това врачанци, е Атанас Ст. Узунов от Панагюрище. Неговото идване във Враца удостоверява и сам Ст. Заимов (ЦДИА, ф. 173, оп. 2, а.е. 1867, л. 111).

[236] *Шишков, Ст. Н.* Пловдив в своето минало и настояще. Пловдив, 1926.

[237] *Унджиев, Ив.* Васил Левски. Биография. С., 1947, 269–281.

[238] *Пак там,* 345–349.

[239] *Пак там,* 450–451, 459.

[240] *Пак там,* 496–497.

[241] *Пак там,* 609–611.

[242] *Юруков, Д.* Спомени из политическия живот на България. С., 1932, с. 11.

[243] *Йонков, Хр.* Числен, социален и класов състав на революционерите в Априлското въстание 1876. С., 1993, с. 36.

[244] *Унджиев, Ив.* Цит. съч., с. 603.

[245] *Андонов, Ив.* Из спомените ми от турско време. Ч. 1. Пловдив, 1927, 44–45.

[246] *Пак там,* с. 45.

[247] *Стоянов, З.* Цит. съч., 192–193.

[248] *Пак там.*

[249] *Попов, Хр. Ф.* Град Клисура в Априлското въстание. С., 1926, 37–50.

[250] *Пак там.*

[251] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, 70–72; Комитетът в Карлово избира настоятелството начело с Васил Караиванов, Ил. Миланов и Васил Платанаров.

[252] *Пак там,* 72–74.

[253] Особено полезен тук се оказва Генчо Динчов Джумайов, родом от Стрелча, първият учител в с. Елешница. В своите биографични бележки Генчо Динчов свидетелства,

че по препоръка на Иван Арабаджията от Царацово той е представен на Апостола, на няколко пъти се среща после с него и по неговите указания спечелва за делото десетки българи в Елешница, Синджирли (Веригово), Старо Ново село, Красново, Паничери, Дълги герен (Беловица).

При посещението на Бенковски, съпроводен от Георги Петков – Комитата, е съставен революционен комитет, в който влизат Петко Вълков, Рангел Костадинов, Георги Куманов. „И те – пише в бележките си Генчо Динчов – дадоха клетва пред Бенковски, че ще ма слушат като председател на комитета и не щат да се откажат и пред смъртта даже или да предадат светата ни идея“ (БИА, НБКМ, ф. С. 3, II А, 8884; П. д. II. 1023).

Елешница е посетена на три пъти след това от Волов, а също така и от Т. Каблешков, които подтикват въстаническата подготовка.

В Старо Ново село по-видни дейци в комитета са Ненчо Искрьов Налбантина, родом от с. Душанци, Пирдопско, стар съзаклятник още от времето на Левски, който по предания на два пъти посещава селото и основава революционен комитет, Михо Митков Кобаджов – сега избран за председател на комитета, даскал Найден Иванов Сланинков – секретар, поп Атанас, Тодор Стоянов Начев. Волов наскоро също посещава селото, разширява комитетската мрежа и подтиква подготовката. *(Оборищенци.* С., 1972, 195–196; 156–157).

[254] БИА, НБКМ. Кол. А. в II А 85541; ф. р. к., II А 9267. В своите бележки Танчо Шабанов твърди, че Г. Бенковски пристига в Копривщица в края на януари и отсяда в неговия дом. На първото заседание на копривщенските дейци присъстват 12 души. Тогава именно се подновява революционният комитет и се полага клетвата (БИА, НБКМ. Кол. А. в. II А 9270).

[255] *Страишмиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, с. 81.

[256] *Пак тим,* 82–83; БИА, НБКМ. Кол. А. в. II А 9152 и ф. С., 3. II А. 8894 – Бележки на Мильо Тодоров Балтов; *Белчов, Т.* Стрелча. С., 1973, 36–47. Белчов сочи за членове на комитета освен Ив. А. Балтов и Димитър Попстойков следните стрелчани: Грозьо Филипов (касиер), Ганчо Велев Гелеменов и Филип Нешов.

[257] БИА, НБКМ, п.д. 1.752.

[258] *Спомени* на Арсени Костенцев. – В: Сб. БАН, кн. VI, Истор.-филол. клон. С., 1916, с. 44.

[259] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, 84–91; *Черновежд.* Кратко описание на Панагюрското въстание. Средец, 1893, 7–13; *Георгиев, Т.* Бележки за Средногорското въстание. С., 1901, с. 5 и сл.; БИА, НБКМ. Кол. А. в. II, II А 9140; II А 8530.

[260] *Пак там;* виж и биографията на Недко Попстефанов, написана от *Влайков, Т.* БИА, НБКМ, ф. С. 3. II А 8887; Черновежд, който пише своята книга наскоро след въстанието, споменава като членове на комитета горните лица, без Георги Нейчев, Недко Стефанов, но прибавя Петко Мачев и Марин Д. Юруков (*Черновежд.* Цит. съч., с. 12).

[261] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, с. 102.

[262] *Пак там.*

[263] БИА, НБКМ, ф. П. Ш., II В 6425. – *Биографии* на първите съзаклятници (положили клетва) на 10 февруари 1876 г. пред Г. Бенковски в с. Мечка.

[264] БИА, НБКМ, ф. и Н. И., II Д 2977 и 2978. – *Записки* на поп Недельо Иванов, родом от с. Мирково, Пирдопско; *Пак там,* кол. А, в. II А 8583. – „*Забележки*“ на Никола Николов Поибренски; п.д. 1116, б.п. на Цона Делчова Уливерова – жена на Делчо Иванов Уливеров, в чиято къща отсяда Г. Бенковски.

[265] БИА, НБКМ, ф. с. 3, II A 9134; п.д. II 56; *Оборищенци.* С., 1972, с. 142.

[266] БИА, НБКМ, П. д. 857, б.п.; *Оборищенци...* 122–123.

[267] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 1, 123–126. Вероятно Волов е успял да създаде комитети и в други селища в този район, които по-късно изпращат представители на Оборище – Красново, Горна махала, Ерелии (Смилец), Паничери, Згарлии (Величково), Дудене (Черничево), Ръжево Конаре и др.

От своя страна Иван Арабаджията разпространява революционното дело в с. Мързян (Бенковски), Чирпилие (Труд), Строево, Радиново, Долна махала и др. По кое време обаче, в коя обиколка и пр. става това – точни данни липсват.

[268] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 295.

[269] *Величков, К.* Цит. съч., 171–172.

[270] *Пак там,* с. 23. Най-вероятно от Пазарджик двамата – Бенковски и Волов – пишат писмото си с дата 17 февруари до дейци от друг окръг. В него те подчертават: „Нашият адрес се промени на Найден Стоянова в Панагюрище. Работите засега са твърде успешни навсякъде, повторном ще се явим подробно. Ханджията е наш." От горното е ясно, че те вече избират Панагюрище за постоянно седалище и затова пощата следва да се отправя за хана на Найден Дринов, оценен като верен – „наш", комитетски човек; че първата обиколка е завършила с много добър успех. В това писмо все още Волов слага подписа си на първо място – като главен апостол на IV революционен окръг (*Априлско* въстание... Т. 1, 101–102).

[271] *Батаклиев, Ив.* Град Татар Пазарджик (Истор. геогр. пр.). С.,1923, 281–284; БИА, НБКМ, ф. 3, С., II A. 8743.

[272] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, 108–109; БИА, НБКМ. Кол. А. в. II A 9164. – *Биографични* бележки за Гого (Георги) Петров Ангелов.

[273] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, 110–112. Матакиев и Ръжанков провеждат събрание и организират комитет в Пещера. Петлешков също така обикаля този район, но по-сериозна въстаническа подготовка тук не е извършена.

[274] *Батаклиев, Ив.* Цит. съч., 286–288.

[275] *Пак там,* 289–290; БИА, НБКМ, ф. ОИ, II A 8546 (а, б, г).

[276] *Батаклиев, Ив.* Цит. съч., с. 290.

[277] *Унджиев, Ив.* Васил Петлешков. С., 1935, 15–22.

[278] *Пак там,* 24–29; *Юруков, Д.* Спомени из политическия живот на България. С., 1932, 15–17; *Петлешков, Н., Ив. Иеремиев.* История на Брациговското въстание. Пловдив, 1905, 52–58; АН. ф. № 1, оп. II, инв. № 1395. – *Спомени* из българското отечество. Брацигово, от Атанас Мишев; *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, 111–114.

[279] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч., 114–115; *Гълъбов, К.* Въстанието в героична Перущица. С., 1965, 96–107; *Жечев, Н.* Перущица въстана. С., 1966, 20–24.

[280] *Пак там.*

[281] *Бойчо.* Въстанието и клането в Батак. Пловдив, 1892, с. 22.

[282] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, 115–117; *Венедиков, Й.* История на въстанието в Батак 1876. С., 1929, 36–41; Въстанието. – В: *България* 1000 години 927–1927. С., 1930, с. 893.

[283] *Стоянов, З.* Цит. съч., 219–223; *Димитров, Г.* Княжество България. Ч. 2, с. 370; *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, 117–121.

[284] *Стоянов, З.* Цит. съч., 231–232.

[285] *Пак там,* с. 238.

[286] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, с. 127; БИА, НБКМ, ф. С., II А 8884 – писмо на М. Нейков до З. Стоянов от 15 окт. 1900 г. с описание на подготовката на въстанието в с. Белица.

[287] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, с. 127, 133; свещ. *Ефтимов, Г.* Лични спомени на въстанието в с. Петрич и Смолско през 1876 г. С., 1902, 1–8; БИА, НБКМ, ф. С. 3. II А 9134; основание за съществуването на комитет в с. Буново ни дава обстоятелството, че още Левски основава тук комитет, а от селото има представител на Оборище – „Митю Пранов“, – псевдоним на Алипи Петков (*Стоянов, З.* Цит. съч., с. 304). Както е известно, Бенковски е твърде строг при приемане на представителите и иска пълномощията на всеки депутат от съответния революционен комитет.

[288] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, 127–128.

[289] *Пак там*; *Владикин, Н. И.* История на Бельовското въстание (1876). С., 1887, с. 25; *Ненов, Й.* Автобиография. – Сб. НУ, кн. 13. С., 1896, с. 380.

[290] Вж. бел. 253 и 267.

[291] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, с. 133.

[292] *Молеров, К. Т.* Из културното и общественото минало на българите в гр. Банско – Македонски преглед, № 4, 25–55; *Христов, Хр.* Паисий Хилендарски, неговото време, жизнен път и дело. С., 1972, 178–185.

[293] *Кънчов, В.* Македония. Етнография и статистика. С., 1900, 192–193.

[294] БИА, НБКМ, II А 8546 а-б.

[295] БИА, НБКМ, п.д. 1545 б.п., л. 24 и 25.

[296] *Пак там; Батаклиев, Ив.* Цит. съч., с. 175, 283–284.

[297] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. *Т. 2, с. 212; Филипов, Н. П.* Якоруда. С., 1935, 56–58; *Асянчин, Ив, п. Панайотов,* Принос за изучаване на Разлога, по-частно на с. Баня, Разложко. Пловдив, 1905, 46–56; *Спомени* на свещ. Сава Иван Докторов. Църковните борби. Средногорското въстание. Въоръженият протест против Берлинския договор от д-р Цеко Торбов. С., 1936, 15–16.

[298] БИА, НБКМ, п.д. 1545, б.п. л. 25.

[299] *Асянчин, Ив.* Цит. съч., с. 47.

[300] *Докторов, С. Ив.* Цит. съч. 15–16. БИА, НБКМ, п.д. 1545 б.п. л. 25; *Дивизиев, Ив. Г.* Разложките българи и Априлското въстание. – Истор. преглед, 1965, № 2, 68–73.

[301] *Вазов, Ив.* Под игото. С., 1974, 288–290.

[302] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 54, 70, 86–87, 101 и др.

[303] *Пак там,* 101–102.

[304] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. . 2, 143–147; *Венедиков, Й.* Въстанието, 892–893; *Попов, Хр. Ф.* Клисура... с. 58.

[305] *Георгиев, Т.* Цит. съч., с. 7.

[306] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 222.

[307] БИА, НБКМ, II В 8309.

[308] *Пак там.*

[309] БИА, НБКМ, кол. А, в. II 8546 в. б.

[310] БИА, НБКМ, ф. ОИ, II А 8546 в. б.

[311] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 291.

[312] БИА, НБКМ, ф. ОИ, СС А 3546 б; *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 336.

[313] *Пак там,* 290–291.

[314] БИА, НБКМ, кол. А, в II А 8532.

[315] **Дунавски лебед**, № 6, 7, 10 и 27 окт. 1860 – Статия „*Инджe* войвода и кърджалиите".

[316] *Венедиков, Й.* Цит. съч., с. 893; *Стойчев, Ив. К.* Първи български оръдия, б. м. г. (отделен отпечатък.).

[317] БИА, НБКМ, ф. Ф. Щ., II А, 8556, с. 21.

[318] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 222.

[319] БИА, НБКМ, ф. Ф. Щ., II А 8556, л. 121.

[320] *Димитров, Г.* Цит. съч., с. 433.

[321] БИА, НБКМ, кол. А II 9140.

[322] *Пак там.*

[323] *Стоянов, З.* Цит. съч., 290–291.

[324] *Райна Княгиня* (Автобиография). С., 1935, 12–13; *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 291, 373; *Георгиев, Т.* Цит, съч., 16–19.

[325] *Пак там.*

[326] БИА, НБКМ, п.д. II 57, л. 25; *Юбилеен* сборник Копривщица. Т.2, с. 188, 338, 685–688.

[327] БИА, НБКМ, п.д. II 726.

[328] *Митев, Й.* Военни специалисти, участници в Априлското въстание. – **Воен. истор.** Сб., 1956, № 2, 107–116; НБКМ, ф. ПХ, II А 8556. – *Записки* на Иван Соколов.

[329] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, 148–162; *Венедиков, Й.* Цит. съч., 891–895; *Чолпанов, Б.* Въстаническата стратегия и тактика през Април 1876 г. – В: *Априлското* въстание 1876–1966... 87–117; Военна подготовка и провеждане на Априлското въстание 1876... 102–173.

[330] *Стоянов, З.* Цит. съч., 266–267.

[331] *Пак там,* с. 265.

[332] *Беловеждов, Н.* Първата пушка в Априлското въстание. С., 1918, с. 31.

[333] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, 164–165, 167–168.

[334] *Пак там,* 198–199; *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 292.

[335] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 301.

[336] *Пак там,* 301–302.

[337] *Пак там,* 303–304; *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, 210–213.

[338] *Йонков, Хр.* Брой, социален състав, място и роля на оборищенци в Априлското въстание през 1876 г. – В: *Оборищенци...* 15–21; *Ангелов, Ив., Й. Шопов.* За броя и имената на делегатите на Първото българско народно въстание в Оборище – 1876 г. – **Векове**, 1976, кн. 2, 23–33; *Йонков, Хр.* Числен, социален... , с. 53 и сл. В същото съчинение авторът уточнява писмата на още 15 участници и ги закръглява на 78 души.

[339] *Пак там,* 24–32.

[340] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 303.

[341] За датата на Оборищенското събрание вж. подробно *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, 202–206.

[342] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 319; За работата и решенията на Оборищенското събрание вж. подробно същия автор, 292–319; *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т., 2, 1 98–242; *Георгиев, Т.* Кратка история на Средногорското въстание... с. 11 и сл.; *Оборищенци* и др.

[343] *Стоянов, З.* Цит. съч., 324–330; *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, 243–252 (вж. и приложения там на френски език протокол на комисията, препечатан от английската Синя книга).

[344] *Стоянов, З.* Цит. съч., 330–331; *Априлско* въстание... Т. 3, 15–16.

[345] *Шарова, К.* Цит. съч. с. 133.

[346] *Улунян, А. А.* Из истории национальноосвободительного движения в Болгарии 60–70-х годов XIX в. (по донесениям русских дипломатов). – Изв. на Инст. за история, 20, 1968, с. 297.

[347] *Вазов, Ив.* Събрани съчинения. Т. 5, С., 1956, с. 109.

[348] *Записки* на Никола Ив. Кючуков (другар на Хр. Ботев), 1875–1876. Сливен, 1900, 58–59.

[349] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 476.

[350] *Пак там,* с. 91.

[351] *Пак там,* с. 110.

[352] *Пак там,* 110–111

[353] *Пак там,* с. 119 (писмо на Тр. Панов до К. Цанков от 29 февр. 1876 г.). За желанието на някои дейци от Браила „да се създаде централен комитет между влашките българи" се говори в писмото на Т. Пеев до П. Енчев от 20 ян. 1876 г. *(Пак там,* с. 77).

[354] Вж. по-подробно *Шарова, Кр.* Цит. съч., 131–148.

[355] По това време мнозина от тях получават сръбски паспорти, а с това и възможност да извършват подготовка за бъдещото въстание (*Пак там,* с. 142).

[356] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 90.

[357] *Шарова, Кр.* Цит. съч., с. 143.

[358] *Генов, Ц.* Българската емиграция и националноосвободителното движение в навечерието на Руско-турската война от 1877–1878 г. – Истор. преглед, 1968, № 1, с. 78.

[359] *Шарова, Кр.* Цит. съч., 144–145.

[360] *Пак там,* 145–146.

[361] Така Г. Киселов в писмо от Гюргево съобщава на 28 апр. 1876 г. на Р. Гръблев и Р. Попович в Плоещ: „Сега се очаква от Сърбия да излязат за Западна България 4 войводи, добре въоръжени, с по 1000 войници на всеки войвода, и те българи, що ще чуем у в 3–5 дена. Наш един пратеник ходи в Сърбия от отсрещния комитет, че това нагласи и хиляди улеснения други..." (Априлско въстание... Т., 1, с. 291).

[362] Вж. по-подробно *Генов, Ц.* Цит. съч., с. 78 и сл.

[363] *Бурмов, Ал.* Увод. – В: *Априлско* въстание... Т. 1, с. 14.

[364] *Априлско* въстание... Т. 1, 94–95.

[365] *Пак там,* с. 108.

[366] *Генчев, Н.* Одеското настоятелство в борбите за освобождението на България (1856–1878). – Истор. преглед, 1972, № 6, с. 24 и сл.

[367] *Пак там,* с. 27.

[368] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 96.

[369] *Генчев, Н.* Цит. съч., с. 27.

[370] *Пак там.*

[371] *Пак там.* Вж. и *Априлско* въстание... Т. 1, 65–66.

[372] *Генов, Ц.* Цит. съч., 79–81.

[373] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 211.

[374] *Бурмов, Ал.* Към историята на руско-българските връзки през 1876 г. – Изв. на Инст. за история, 1–2, 1951, с. 84.

[375] *Пак там,* 84–85.

[376] *Генов, Ц.* Цит. съч., 81–82.

[377] *Бурмов, Ал.* Към историята на руско-българските... 89–95.

[378] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 46. За патриотичния подем, обхванал българите в Болград свидетелстват и други факти: напр. писмата на П. Фитов и Ив. Иванов от месец март 1876 г. до Васил Василев (Вж. *Бошнаков, Н.* Необнародвани документи за дейността на българския революционен комитет в град Болград – Бесарабия. – Изв. на музеите от Северозападна България, № 2, 1978, 219–221). В спомените си за този период Вл. Дякович разказва за родолюбивата атмосфера в Белградската гимназия и за готовността на много ученици да участват в националноосвободителната борба на своя народ. „Учениците революционери – пише той – също имаха свое свърталище, един вид клуб, гдето тайно се събираха, четяха новините, обсъждаха, решаваха... гдето наред с халвата се лееха и български левчета за калпаците на бъдещите волентири-ученици [и] се реши бягството на последните, за да влязат в четата на Христо Ботьов. За тая цел бяха изпратени при Ботьова, като делегати, ученика Върбан Господинов (род. от Русе) и Ангел Халваджията... Върбан съобщи от Галац, че време за чакане няма, че те тръгват, понеже въстанието е вече избухнало..." (Вж. Българска Бесарабия. Историко-етнографски очерк със спомени за генерала Иван Колев. С., 1918, с. 174). По този въпрос вж. и *Теодоров-Балан, А.* Книга за мене си. С., 1988, с. 51; Вж. също *Червенков, Н.* Болградский революционный комитет в период Апрельского востания в Болгарии 1876 г. – Изв. ОН МССР, Сер. общ. наук, 1986, № 3, 37–42.

[379] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 91.

[380] *Бошнаков, Н.* По въпроса за характера на вестник „Български глас" – Истор. преглед, 1966, № 2, с. 111.

[381] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 72.

[382] *Пак там,* с. 207.

[383] БИА, НБКМ, ф. 227, а.е. 27, л. 1–5.

[384] *Абаджиев, В.* Спомени от въстанията. Лом, 1925, 26–27.

[385] *Поглубко, К.* Българските и руските революционери в навечерието и хода на Априлското въстание. – Истор. преглед, 1970, № 4, с. 65 и сл.

[386] *Пак там,* 67–68.

[387] *Пак там,* с. 71, Вж. и Россия и национальноосвободительная борьба на Балканах 1875–1878. М., 1978, с. 103.

[388] *Унджиев, Ив.* Четата на Христо Ботев. Формиране и боен път. – В: *Априлско* въстание 1876–1966, С., с. 51.

[389] *Ботев, Хр.* Цит. съч., 235–236.

[390] *Бурмов, Ал.* Формиране на Ботевата чета. – Истор. преглед, 1956, № 4, с. 69.

[391] *Шарова, Кр.* Цит. съч., с. 142.

[392] *Стоянов, З.* Христо Ботйов. Опит за биография. С., 1966, с. 232.

[393] *Урбан,Зд.*Дейността и творчеството на Хр. Ботев и Чехия през седемдесетте и осемдесетте години на XIX в. – Изв. на института Ботев–Левски, 3, 1959, 155–157.

[394] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 225.

[395] *Димитров, М.* Христо Ботев. Биография. С., 1948, с. 166–167.

[396] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 112. *Бурмов, Ал.* (Към историята на ... с. 85) счита, че в случая се касае за някоя славянофилска организация в Русия; *Никитин, С. А.* (Руската общественост и освобождението на България. – Истор. преглед, 1958, № 2, с. 15) отхвърля това гледище; *Поглубко, К. А.* (Очерки истории болгаро-российских революционных связей. Кишинев, 1972, 253–254) приема за твърде вероятно предположението на Евгени Волков, че този непознат русин е одеският бунтар Виктор Малинка (син на богат украински земевладелец), за когото има дан-

ни, че поддържа връзки и с български революционери, по-специално със Стефан Стамболов.

[397] *Митев, Й.* Отношението на руската дипломация към националнореволюционното движение в България през 1875–1876 г. – Воен. истор. сб., № 2, с. 68; *Същият:* История на Априлското въстание 1876... Т. 2, с. 428.

[398] *Бурмов, Ал.* Формирането на Ботевата чета... 70–71.

[399] Подробности около подготовката на Ботевата чета са изложени в посочените по-горе съчинения на Захари Стоянов, Ал. Бурмов и Иван Унджиев.

[400] *Бурмов, Ал.* Формиране на Ботевата чета... 73–74.

[411] *Пак там,* 74–76.

[402] *Стоянов, З.* Цит. съч., 253–254.

[403] *Бурмов, Ал.* Към историята на... 92–95.

[404] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 320.

[405] *Маркова, З.* Българската екзархия и Априлското въстание. – Истор. преглед, № 1, 1986, 36–37.

[406] „Взаимоотношенията между българската емиграция в Русия, Румъния и Сърбия – пише Ц. Генов – дотолкова са били противоречиви, че трудно е да се проследят всички техни ходове“ (Цит. съч., с. 82.).

VI. ОБЯВЯВАНЕ И ХОД НА ВЪСТАНИЕТО В IV (ПАНАГЮРСКИ) РЕВОЛЮЦИОНЕН ОКРЪГ

Обявяване и първи резултати

Трескавата подготовка в IV революционен окръг не остава в тайна. В доклада до руския посланик в Цариград ген. Н. П. Игнатиев вицеконсулът в Пловдив Найден Геров още през февруари пише: „В последно време числото на тайните агенти, които обикалят България за подбуждане българите към въстание, се е увеличило. Народът се поддава много лесно на внушенията им, защото положението му, и без това трудно, от ден на ден става по-непоносимо и според сигурни сведения на много места се събират, за да извършат напролет въстание.“[1] В следващия си доклад от 4 март 1876 г. Найден Геров говори вече не само за подготовката на въстанието, но и за контрамерките на властта: „Според най-нови сведения между българите – пише той – действително се правят приготовления за въстание и опит за това ще бъде направен някъде. Дали с оглед на това или заради нещо друго, турците от своя страна по внушение на властта също се въоръжават. В същото време в джамиите се проповядва народът да се опълчи против неверните.

Настроението и на двете страни е такова, че в случай на избухване ще стане голямо кръвопролитие.“[2]

Властта на първо време се ограничава със събиране на сведения и подготовка на мюсюлманското население за евентуално опълчване срещу бунтовните брожения на българите. Тя не предприема енергични мерки за разкриване на въстаническата организация и потъпкване на революционното дело в зародиша му. След Старозагорското въстание и под давлението на европейската дипломация тя действа твърде внимателно с оглед да не се компрометира с груби брутални действия пред Европа. При съществуващото кризисно положение в Османската империя това са най-приемливите за нея мерки в навечерието на въстанието в България[3].

В същото време обаче властта в Одринския вилает и по-специално в Пловдивско чрез своята организирана агентурна мрежа се добира до положителни данни за въстаническа подготовка. В това отношение тя е подпомагана и от някои чорбаджии, като същевременно разчита и на предателски деяния на отделни декласирани елементи сред българското население.

Но докато до средата на април официалната власт следи внимателно развитието на събитията и изчаква удобния момент да се намеси, тревожните сведения след събранието в Оборище я заставят да действа по-енергично. Причина за това става предателството, извършено от Ненко Стоянов Терзийски от с. Балдево, който веднага след историческото събрание съобщава на властта в Пазарджик решението за обявяване на общо въстание.

Ненко Терзийски според някои историци бил делегат на събранието, а според други – помагал при организирането му. Няма съмнение обаче, че той е запознат с почти всички основни негови решения[4].

За пръв път официалната власт получава по-точни сведения за широкия размах на подготовката. От всички данни, с които разполагаме, може да се предположи, че предателят е предварително въвлечен в турската шпионска мрежа – той е кехая на турски чифликчия, облагодетелстван от своите господари и верен техен слуга. Няма данни в селото му да е съществувал революционен комитет, от чието име да е бил представен на събранието в Оборище[5]. Вероятно неговото участие в събранието е било предварително съгласувано с турските власти[6].

Някои копривщенски чорбаджии също се опитват да известят в Пловдив за въстанието. Те изпращат Черньо Илиев, но тайната полиция в Копривщица му устройва засада и осуетява заминаването му. В навечерието на самото въстание обаче по околни пътища най-богатите копривщенски чорбаджии успяват да предадат списък на комитетските хора в града и да съобщят някои данни, макар и от най-общ характер[7].

След предателството на Ненко Терзийски властите в Пазарджик и Пловдив решават да действат. Пловдивският мютесариф* Азис паша заминава за Пазарджик и на 18 април изпраща две жандармерийски конни групи за Копривщица и Панагюрище[8]. Само това обстоятелство доказва, че властта има най-точни данни за подготовката на въстанието в двете по-големи селища в района.

Жандармерийските групи получават задача да арестуват заподозрените местни ръководители. С това се цели да се предизвикат останалите революционни центрове да въстанат преждевременно и още от самото начало, преди подготовката да е завършена, да се сподави въстанието. Властите веднага съобщават в Одрин и в Цариград за подготовката на мюсюлманското население за борба срещу бъдещото българско въстание[9].

Начело на конната полицейска група, която пристига на 19 април 1876 г. в Копривщица, е енергичният и опитен полицейски началник Неджип ага. За местните революционери пристигането на групата полицаи означава, че властите са в течение на комитетското дело. Подозрението им се засилва още повече, когато рано сутринта на 20 април в конака са извикани по различни поводи няколко комитетски дейци. Сам Неджип ага отива в дома на Тодор Каблешков, за да може с хитрост да залови най-изтъкнатия революционер. Комитетът се събира незабавно, за да реши какво да предприеме. За всички е ясно, че има предателство и че е необходимо да се действа енергично. На съвещанието присъстват Тодор Каблешков, Петко Кундурджията, Нешо Брайков, Цоко Будин, Георги Шулев и Лука Гьотлийски[10].

---

* Мютесариф, тур. – окръжен началник. *Бел. авт.*

Решава се, ако продължат арестите, незабавно да се обяви въстанието. Революционният комитет в Копривщица по това време работи под ръководството на Т. Каблешков. Каблешков, макар и от богат чорбаджийски род, е пламенен патриот и деен апостол при подготовката на въстанието. Той действува като революционер, съобразявайки се и с историческия момент, и с решенията на историческото събрание в Оборище като висш орган на революционната власт. Каблешков и неговите съратници са уведомени за този пункт от решенията на събранието в Оборище, в който се казва, че ако бъде извършено предателство и революционното дело в един или друг пункт в района на окръга е застрашено, въстанието може да избухне и преждевременно, като останалите градове и селища последват примера на първите[11].

В дома на Каблешков се събират около 20 въстаници, облечени в униформи и въоръжени. Разделят се на две групи. Едната тръгва по тясната калдаръмена уличка край Бяла река, а другата завива наляво. Задачата им е да обградят и нападнат конака. Първата група от седем души стига до моста и забелязва поставеното пред дюкяна на Петко Кундурджията заптие. Георги Тиханек вдига пушката и дава първия изстрел в Априлското въстание. Заптието пада простреляно. С общи усилия двете групи атакуват конака. Когато пушките на въстаниците пропукват, Танчо Шабанов удря камбаните на черквата „Св. Никола“.

Сражението не продължава дълго. Мюдюринът и няколко заптии са убити, но Неджип ага с по-голямата част от полицаите успява да си пробие път и препускайки, избягва от бунтовния град.

Пукотът на пушките и звънът на черковните камбани вдигат на крак всички копривщенски съзаклятници. Начаса те се въоръжават, а тези, които имат униформи бързо ги обличат, изваждат приготвените отпреди знамена и се стичат към конака. Хр. Пулеков пише в дневника си: „Около пладне се появи български пряпорец около битпазар, придружен от доволно число млади, които го носеха към конака с бунтовни песни, предводими от даскал Найдена, облечени."[12] Така въстаналият народ взема властта в града.

В това народно ликуване Каблешков не забравя своя дълг. Обявявайки въстанието, той знае, че е нужно да се предупредят центъра на революционния окръг Панагюрище и апостолите, за да обявят повсеместно въстание. Междувременно в Копривщица пристигат Найден Попстоянов и Никола Караджов – участници в събранието в Оборище и членове на комисията. Те не само одобряват решението за въстание, но и начаса се озовават в центъра на революционния кипеж. Тодор Каблешков бързо написва „кървавото писмо" до апостолите и комитета в Панагюрище. Неговото съдържание ни е предадено по памет от Захари Стоянов: „Братия! Вчера пристигна в село Неджип ага, из Пловдив, който поиска да затвори няколко души заедно с мене. Като бях известен за вашето решение, станало в Оборищкото събрание, повиках няколко души юнаци и след като се въоръжихме, отправихме се към конака, който нападнахме и убихме мюдюра, с няколко заптии... Сега, когато ви пиша това писмо, знамето се развява над конака, пушките гърмят, придружени от ека на черковните камбани, и юнаците се целуват един други по улиците!... Ако вие, братия, сте били истински патриоти и апостоли на свободата, то последвайте нашия пример и в Панагюрище..."[13]

След като написва писмото, за да изрази революционния дух на Копривщица и нуждата от решителни действия и в другите градове, Каблешков поставя знак кръст и поръсва писмото с кръвта на убитите вече заптии. Подобни писма са изпратени в Клисура и в Карлово. Никола Караджов незабавно потегля за Клисура, за да я вдигне на въстание по примера на копривщенци[14].

Писмото за Панагюрище е предадено на специален куриер – Петко Разложков, придружен от Събо Загорчинов[15].

Писма са изпратени по куриери и за Старо Ново село, Стрелча, Душанци и др.[16]

Първата грижа на копривщенските революционери е да завардят проходите, за да не проникне врагът във въстаналия град. На Пловдивския път една въстаническа група убива конно заптие, изпратено с допълнителни указания до Неджип ага. В тях пловдивските власти му препоръчват предпазливост и му съобщават за изпращането на нови подкрепления[17].

Куриерите от Копривщица пристигат с „кървавото писмо" следобед на 20 април в Панагюрище. Те отиват веднага в хана на Найден Дринов – центъра на комитетските приготовления. Оттук куриерите са отведени в Тутевата къща, където се намират Бенковски и останалите апостоли. Този момент най-добре ни е предаден от Захари Стоянов, очевидец на събитието: „Часът към 8 1/2 на турски обаче пак портите на бае Ивановата къща, тоест вънкашните, се отвориха...

– 3 часа става вече откак в Копривщица гърмят пушките!...

– Въстанието е дигнато – отговори Бобеков с развълнуван глас.

– Кой е видял това?... Казвайте, братия, ако сте истински българи! – викаха апостолите.

– Писмо носим от Каблешкова, подписано с кръв – отговориха няколко души от комисарите.

Едри сълзи като дъжд потекоха от очите на всинца ни. Всички в един глас извикахме: „Бунт! На оръжие!"[18]

В този исторически момент вълнението е толкова силно, че Панайот Волов, който поема писмото, не може да го разпечата. След това го взема Икономов, но развълнуван, го предава на Бенковски. Бенковски, след като прочита писмото, незабавно обявява с висок глас: „Бунт!... Въстание!... На оружие, братия!"...[19]

П. Волов вдига пушката си и изгърмява два пъти. Панагюрище, центърът на революционния окръг, с това дава знак за начеващата Априлска епопея.

Захари Стоянов и някои съвременници твърдят, че членовете на Панагюрския революционен комитет отначало проявяват колебание, като изтъкват неподготвеността на населението за въстание. Скоро обаче общият ентусиазъм обхваща всички и най-вече пламенния Бобеков, който побързва да облече въстаническата униформа и да се влее в редиците на въстаниците. Последват го и останалите членове на Панагюрския комитет.

В къщата на Иван Тутев апостолите запяват бунтовна песен, приковават на прът карловското знаме, изработено от Мария Ганева и донесено от П. Волов, и излизат на улицата. От всички улици се задават въстаници, които се прегръщат и целуват и се сливат в общия поток, отправен към мегдана. И тук църковните камбани бият и призовават населението на оръжие: „Множеството на мегдана се увеличаваше от минута на минута; млади момци, накичени със зелен здравец и въоръжени, както се следва, прииждаха от всяка страна на мегдана; целувания и прегръщаните е гледаха навсякъде, камбаните не млъкваха още, песни патриотически заглушаваха въздуха, куршумите свиреха над селото..."[20]

Въстаналите панагюрци и апостолите набързо се справят със заптиите и събирачите на данъка десятък, които случайно се намират по това време в Панагюрище. Въстаниците овладяват конака и убиват току-що пристигналия нов мюдюрин. Така целият град вече е свободен. По това време в Панагюрище има малко турски сили. Изпратената конна полицейска група начело с Ахмед ага на 19 април пристига в с. Баня, но не посмява да влезе в Панагюрище. Когато на 20 април следобед Ахмед ага потегля за града, въстанието е вече обявено и той побързва да избяга обратно към Пазарджик[21].

Първата грижа на апостолите в Панагюрище е да съобщят на революционните комитети в останалите селища на окръга за началото на въстанието. Веднага са написани писма и възвания и изпратени по куриери и по членове на извънредната комисия, които все още се намират в Панагюрище[22]. С подобна задача тръгва и брациговският председател Васил Петлешков. Той поема върху себе си задължението да съобщи вестта и в околните на Брацигово родопски селища.

В Панагюрище апостолите се заемат със създаването на органите на новата революционна власт. „Приготвителният" комитет е обявен за „Военен съвет", или наречен още „Привременно правителство". В него влизат освен старите членове на комитета още неколцина панагюрци: Найден Дринов, Симеон Хаджикирилов, Павел Бобеков, Филип и Петър Щърбанови, Искрьо Мачев, Захари Койчев, Тодор Влайков, Марин Шишков, Кръстьо Гешанов, Иван Джуджев и Петко Мачев.

Военният съвет фактически е главен орган на революционната власт в IV революционен окръг. По право той се ръководи от Георги Бенковски, а в негово отсъствие – от Павел Бобеков.

Военният съвет в Панагюрище упражнява правото на върховен или главен комитет по отношение на останалите местни революционни комитети в целия окръг. Оттук произтичат и неговите права и задължения. Той се разпорежда с всички въстанически сили, поддържа връзка с останалите революционни комитети, грижи се за отбраната, за реда и сигурността в града, за снабдяването на въстаниците.

Военната отбрана, на Панагюрище е възложена на коменданта на града пазарджишкия представител Иван Соколов, който е оставен в Панагюрище като по-опитен във военното дело човек. Под негово ръководство са определени позициите на въстаниците около града и са извършени укрепителни работи по всички изходни и входни пунктове[23].

Създаването на Привременното правителство в Панагюрище показва ръста на българското революционно дело, зрелостта на панагюрските революционни дейци, на апостолите и лично на Бенковски. Може би единствено тук, в IV революционен окръг, е схваната така ясно нуждата от единен централизиран ръководен орган, от щаб на въстанието. Привременното правителство, или Военният съвет, осъществява едновременно ръководството както на военните дела, така и функционирането на новата гражданска власт. То обаче не надскача тези прерогативи, не поема общонационални политически функции и по същество не се превръща в правителство, макар и с временен характер.

Първата задача на Военния съвет е да изпрати помощ за стрелчанските въстаници. Стрелча лежи на пътя между Копривщица и Панагюрище. Освен това в Стрелча живеят около 200 души мохамедани, между които и татари. Наблизо се намира и село Османово, населено предимно от мюсюлмани. Крайно необходимо е Стрелча да бъде овладяна от въстаниците и превърната в опорен пункт за отбраната на Панагюрище, в преден пост за нападение и респектиране на околните мюсюлмански селища. Ето защо е формирана чета под ръководството на стотника Иван М. Парпулов – Орчо*. С тази чета тръгват и апостолите П. Волов и Г. Икономов, които следва да достигнат до Копривщица и се прехвърлят и в останалите източни райони на окръга[24]. Преди още четата да достигне до Стрелча, местният революционен комитет, предизвестен и от Копривщица, и от Панагюрище за обявяването на въстанието, вдига знамето на бунта. През нощта на 20 срещу 21 април стрелчани нападат „турската“ махала и я опожаряват. Част от мохамеданското население успява да се скрие в джамията, оградена с висок зид.

Още с пристигането си четата на Орчо заедно със стрелчани напада джамията, но без успех. На 21 април идва помощ и от Копривщица – 40 – 50 въстаници, водени от Найден Попстоянов.

Двудневните сражения завършват без особен резултат за въстаниците. Околното мюсюлманско население начело с жителите на с. Османово образува голяма башибозушка потеря и успява да освободи обсадените. Това е първият неуспех на въстаниците в тоя район. Появява се и първият невралгичен пункт в отбраната на Панагюрище[25].

Оттук по-късно преминават главните сили на редовната войска и навлизат в Панагюрище.

Клисурци първи последват зова на Копривщица и още на 20 април въстават. Никола Караджов не само занася „кървавото писмо“ в родния си град, но и застава начело на въстанието. Той веднага свиква съзаклятниците на събрание в училището. Под звуците на „Боят настана, тупкат сърца ни“ клисурци грабват оръжието. Конакът бързо е завзет, а няколко чети завардват пътищата за Карлово и Златица[26]. Така на 20 срещу 21 април 1876 г. въстанието е вече обявено в Копривщица, в Клисура, Панагюрище и в селата Стрелча и Старо Ново село. Пратеници разнасят новината в околните пунктове и из селищата оттатък Марица и в Родопската област.

---

* Известен е още с прозвището Хорчо, Ворчо, Ворчев. *Бел. авт.*

Важна роля в развитието на въстанието изиграва и дейността на апостолите. П. Волов и Г. Икономов се насочват към североизточните райони, където преди това те участват в подготовката на въстанието, а Бенковски поема задачата да вдигне селищата на запад, изток и североизток от Панагюрище.

Още на 20 април Г. Бенковски събира 10–15 четници, предимно на коне, и се отправя към селата Мечка, Поибрене и Мухово. Така се слага началото на конната („Хвърковатата“) чета на Бенковски.

Първоначално четата включва в състава си и най-близките до Бенковски дейци. Главен войвода е Бенковски, знаменосец става Крайчо Самоходов, а за секретари (адютанти) са определени Тома Георгиев и Тодор Белопитов. Доктор на четата е Васил Соколски, иконом (интендант) – Петко Мачев, а стотник – Марин Шишков от Панагюрище. Селяните от околните села посрещат с възторг четата на Бенковски и най-смелите веднага се присъединяват към нея.

„Мечани – пише Захари Стоянов – бяха излезли мало и голямо от селото покрай пътя. Черковните байраци с окачени фенери на върха стърчаха между множеството. Свещениците, облечени в черковните си дрехи, с кадилници в ръка, предвождаха населението и пееха духовни песни... Ние, наредени двама по двама, приближихме се до шествието, като пеехме своята бунтовна песен, която запяха и учениците от село... Жива душа нямаше в Мечка, която да не беше будна в това време. Цялото село се събра на селския мегдан, където имаше накладени големи огньове. Всичките способни да въртят нож бяха натъкнати с оръжие и чакаха заповед що да правят.“[27]

На други места селяните плачат от радост, когато посрещат четниците и юначните апостоли, облечени в живописните въстанически униформи, затъкнати с оръжие и предвождани от знамето с българския лъв. „Честити сме били да посрещаме български аскер!“ – говорят селяните[28].

От всичко това се вижда каква голяма роля изиграва инициативата на Бенковски да се създаде въоръжен конен отряд, чието появяване действа като импулс за разширяването на въстанието и за привличането на нови сили. Четата бързо увеличава своя състав. От с. Мечка се присъединяват 20 души, от Поибрене – над 40, и още няколко десетки въстаници от Мухово, Лесичево, Калугерово. Четата вече представлява не само агитационна, но и сериозна бойна сила[29]. При все това първата обиколка на Бенковски между 20 и 22 април има по-скоро революционно-агитационен характер и не преследва определени военни цели.

На 21 април, след като преминават през селата Мечка и Поибрене, четниците се насочват към връх Еледжик. Тук, в този район, по указание на Бенковски и съгласно изработения на събранието в Оборище план се съсредоточават въстаниците от селищата по средното течение на р. Тополница – Лесичево, Калугерово, Церово, Ветрен, Мухово, Карамусал, Дерехарман (Долно вършило), Сартхарман (Горно вършило) и Славовица.

Четата преминава през мюсюлманското село Юруците. Бенковски освобождава двама мюсюлмани, като им нарежда да разкажат на своите съселяни: „Нашата цел не е да нападаме сиромасите и угнетени селяни, били те българи или турци. Ние сме въстанали против кръвопийците паши и кадии, които са общи врагове и на двата народа“[30].

Четата стига до с. Елшица и същата вечер в състав вече от около 200 души се връща в Панагюрище.

Първата обиколка на Бенковски е успешна. Почти в целия район, през където минава четата, народът въстава. Най-смелите и най-решителните селяни се присъединяват към Бенковски. Така спонтанно възниква „Хвърковатата чета“, която осъществява настъпателните операции в IV революционен окръг.

Ходът на въстанието и бойните действия в окръга

Панагюрци посрещат тържествено „Хвърковатата чета“. Комендантът на града Иван Соколов построява въстаниците до окопите и отдава военни почести на Бенковски. След това Бенковски прави преглед на укрепленията около града. Войводата се настанява в сградата на Военния съвет, а четниците – в училищата.

На 22 април Панагюрище преживява тържествен ден. В центъра на града се стича цялото панагюрско гражданство. Тук са и всички участници в „Хвърковатата чета“. Шествието потегля през града начело с готовото вече панагюрско знаме, ушито от Райна Попгеоргиева. Мустакатият Крайчо Самоходов носи второто знаме, така нареченото „карловско знаме“, което до края остава главно знаме на „Хвърковатата чета“.

Освещаването на главното знаме се извършва в къщата, където се помещава Военният съвет. Около предварително подготвените маси се нареждат 10–15 свещеници, щабът на Бенковски, членовете на Привременното правителство. Освещаването извършва известният революционер поп Грую Бански. Бенковски произнася пламенна реч, в която изтъква целите на борбата и посочва нуждата от бързи и решителни действия, които да сплашат мюсюлманското население в цялата околност. Той подчертава, че е нужно да се създаде конна чета от най-решителни юнаци, която да бъде „бърза като вихрушка и на часа ще се намира там, където е нужно нейното присъствие“. След това Бенковски подава знамето на Райна Попгеоргиева, а тя се обръща към него с думите: „Както сама съм го шила, сама искам да го понеса!“ Шествието преминава през всички панагюрски улици[31].

Особен възторг и въодушевление предизвиква появата редом с четниците на младата учителка Райна Попгеоргиева, която тържествено е акламирана като „българска княгиня“. Бенковски като самобитен революционен и народен водител правилно оценява какво значение ще има за повдигане духа на населението изборът на младата знаменоска. Тя става олицетворение на общия стремеж на българския народ към свобода, на неговата всеотдайност на идеалите на революционното дело.

За два дни (от 20 до 22 април) мирното дотогава Панагюрище се превръща в истинска крепост на въстанието в IV революционен окръг. Под ръководството на Военния съвет са изградени въстаническите позиции около града. По пътя от Пазарджик за Панагюрище на височините Св. Никола са изкопани окопи за стрелба на колене. Сериозни мерки са взети и за отбраната на пътя, водещ от Златица за Панагюрище. Укрепления са изградени и на позициите в местността Св. Илия, където минава пътят от Стрелча за Панагюрище. Едновременно с това са формирани няколко чети, които заемат укрепителните съоръжения край града[32].

За спокойствието, реда и сигурността в Панагюрище се грижи тайната полиция, а нощно време се появяват караули.

Цялото население е въвлечено в изработването на въстанически дрехи, оръжие и муниции. В много къщи се леят куршуми, приготвят се фишеци, пекат се сухари и т. н. Една голяма група, ръководена от Никола Бимбашов, изработва няколко черешови топа[33]. Само за два дена от обикновени мирни жители панагюрци се превръщат в истински революционери. Панагюрище става център за съсредоточаване на въстаниците от околните села Баня, Бъта, Попинци, Ерелии, Елшица и други[34].

Веднага след освещаването на знамето Бенковски потегля с четата си за с. Петрич, за да подпомогне въстаниците в най-северния район на окръга. Въстанието в Петрич избухва още на 21 април. Петричани побързват да завардят позициите на север от селото, опасявайки се от нападение на златишките турци. И те не се излъгват в опасенията си. Когато научават за въстанието, от Златица и околните села се събира голяма потеря, която се опитва да нападне и разбие защитниците на Петрич. В първата схватка въстаниците, макар и с мъка, държат позициите си, но побързват да изпратят известие за грозящата ги опасност. Четата на Бенковски пристига навреме. С общи усилия четниците и въстаниците отблъскват нападенията на башибозуците. В сражението се проявява особено Крайчо Самоходов, който дава пример на останалите въстаници и предизвиква възхищението на войводата. На помощ пристига и една панагюрска чета, водена от Иван Орчо войвода[35].

В този район четата на Бенковски остава до 25 април, като не само укрепва духа на петричките въстаници, но успява да привлече за делото и селяните от Смолско и Каменица. Много селяни от двете села напускат домовете си и се пренасят в Петрич[36]. Захари Стоянов описва един покъртителен случай, разкриващ поведението на обикновените селяни, въвлечени в пламъците на въстанието. Когато един от старите жители на Каменица напуска родния си дом, той сипва огън от лулата си върху тръстиковия покрив на бедната селска хижа и сам я подпалва[37], за да покаже, че връщане назад няма, че всичко е жертвал, имот и живот е обрекъл на борбата за свобода.

На 25 април четата на Бенковски се озовава в друг застрашен пункт – връх Еледжик. Тук още на 21 април са съсредоточени въстаниците от селата по средното течение на р. Тополница. Наред с въстаниците вървят жените и децата им. Един от очевидците пише, че по пътя те пеели старата българска юнашка песен „Откак се е, мила моя майно льо, зора зазорила, оттогаз е... войска завървяла“[38].

На връх Еледжик, където има стари укрепления „Кале“ и средновековни зидове, въстаниците изграждат укрепен военен лагер, като предвиждат и специално убежище за жените и децата. Те избират военен съвет с предводител церовския хилядник Гене Телийски, помощник Теофил Бейков и 11 членове. Разпоржданията на Гене Телийски и на военния съвет представляват интерес не само от фактическо естество. Те говорят и за самобитния народен гений, който се проявява в решителните дни на народния подем. Гене Телийски изпъква като способен въстанически командир – предвидлив и разумен при подготовката на отбраната, решителен и смел в боевете и непреклонен пред враговете. Неслучайно в по-късните турски източници и предания той е наречен „Тели паша“.

Още на път за Еледжик Гене Телийски провежда военно учение, а в самия лагер създава образцов военен ред и строга бойна дисциплина. Запазени са уставът на Военния съвет, в който се регламентират правата и задълженията му, уставът на полицейското управление. Запазен е и уставът на комисията за държавните имоти и за продоволствието на въстаниците[39]. Уставите и правилата, изградената стройна въстаническа организация и взетите мерки от военния съвет са голямо постижение за революционното дело не само в този район и окръга. Те показват зрелостта на въстаническото дело през Априлското въстание въобще.

Нов подтик на въстаниците дава пристигането на четата на Бенковски на 25 април. Бенковски не само преглежда укрепленията и позициите, но организира нападение над башибозуци в с. Паланка, което завършва с успех.

На 26 април Бенковски получава съобщение за турската опасност, надвиснала над Панагюрище. Натам е изпратен с четата си Иван Орчо, а самият Бенковски се отправя към Белово. Четата е посрещната тържествено в Сестримо и още по-бляскаво в Белово.

Белово е краен пункт на жп линията за Одрин – Цариград. Тук се намират не само жп служители от компанията на барон Хирш, но и работници-чужденци – италианци, далматинци, немци. След като въстанието е провъзгласено, жп станцията е подпалена, линията повредена, към четата на Бенковски се присъединяват седем далматинци и един немец. Между тях е и Мария Ангелова, жена на далматинеца Иван Сутич. Този факт показва солидарността на работниците чужденци с българското националноосвободително дело. Имената на тези забележителни хора заслужават да се знаят от поколенията. Те са Иван Сутич, Кръстьо, Георги и Иван Некланов, Стефо и Сава – всички далматинци, и немецът Алберт.

От Белово към четата се присъединяват десетина младежи и известният войвода Тодор Хайдутина от с. Горно Драглище, Разложко. Старият учител Йордан Ненов довежда при Бенковски своя син с думите: „Това аз мога да дам само за полза на милото ми отечество! Оставям го на вашите ръце!“[40]

След като престоява няколко часа в Белово, четата потегля към Ветрен и оттам към Еледжик. Беловските въстаници, 350 души мъже с един черешов топ, са оставени да се отбраняват сами. Скоро тук идва редовна войска и залавя повече от 50 души. Мнозина са избити, а други хвърлени в затвора[41].

До този момент въстанието върви по възходяща линия и печели бързи успехи. С изключение на Стрелча в почти всички други пунктове въстаниците продължават да се отбраняват успешно. Апостолът Бенковски с „Хвърковатата чета“ кръстосва района от Петрич на север до Белово на юг и успява да възпламени и подтикне към революционни действия голяма част от българските селища. В същото време обаче властта съумява да съсредоточи големи башибозушки и военни сили към въстаналия район и да вземе инициативата в свои ръце.

За обявеното въстание е уведомено не само вилаетското управление, но и централното правителство. Незабавно е съобщено на старейшините в Пловдив, в Пазарджик и във всички други селища в района да съдействат за въоръжаването на мюсюлманското население. От складовете е раздадено оръжие. Освен това са мобилизирани резервни части – редифите от цялата провинция и изпратени към въстаналите селища[42]. Както съобщава в един свой доклад Найден Геров, властта в Пловдив „побърза да доведе до знанието на правителството, че българите въстанали, и издаде заповед поради липса на войска тук да се съобщи на мюсюлманското население да се въоръжи и да се свикат башибозуците за действие против въстанието“[43].

За мобилизацията на мюсюлманското население съобщава и английският консул в Одрин Хътън Дюпюи. В доклад до лорд Едуард Хенри-Дерби той пише: „На 4 май (нов стил – *бел. авт.*) станало събрание на няколко първенци в Пловдив под предводителството на моллата, където препоръката на генерал-губернатора да бъдат вдигнати нефериамм (войници за защита на държавата) била одобрена и решение за тази цел било подписано и изпратено в Одрин. Незабавно били дадени заповеди до различните части на вилаета за набиране на нередовни войски и башибозуци. Планът за действие на тези войски бил така нареден, както дисциплината им била разпусната, а подбудите им долни.“[44]

Молли и ходжи призовават мюсюлманите на свещена война срещу неверниците българи. Особено роля в башибозушкия поход срещу въстаналите области изиграват известни бейове и чифликчии, заинтересувани от своето привилегировано положение като крупни собственици. Това са Тосун бей от Карлово, Ахмед ага Барутанлията и още много други.

Властта не само изпраща огромни башибозушки орди, събрани от цяла Южна България, Одринско, Бургаско, но и съсредоточава големи войскови поделения. Към района на въстанието са отправени редовни войски от Ниш, Цариград и Одрин. Само до 24 април, според сведенията на руския представител в Одрин Иван Ал. Иванов, от Одрин са изпратени 500 запасни войници, а през същата нощ са превозени по железницата от Цариград 1200 души и 750 души от Сливен. От Чирпан към Пловдив и Пазарджик заминава и казашкият полк (казак алая)[45]. Последователно към района на въстанието са съсредоточени около 10 000 редовни войници – пехотинци, конни части и значителни артилерийски поделения. Главнокомандващият Абдул Керим паша пристига в центъра на въстаническите действия – Пазарджик. Опасявайки се от разширяване на въстанието, военните власти устройват лагер край Одрин и съсредоточават там около 2500 войници[46].

Българските въстаници приемат неравния бой и това е истински подвиг.

Срещу 80 – 100-хилядни башибозушки орди и 10-хилядна редовна войска се опълчват около 10 000 въстаници, въоръжени със старо и негодно оръжие, а някои само със сопи, брадви, ножове, вили! Турската армия по това време разполага с модерни пушки система „Винчестер“, а артилерийските части – с круповски оръдия. В района на въстанието са докарани и няколко планински оръдия.

Неблагоприятно за въстанието се оказва и времето. От 27 април започват проливни дъждове, а по високите планински места – и обилни снеговалежи. Дъждовете и мъглите овлажняват барута, мокрят храната, дрехите и покъщнината и създават допълнителни трудности във въстаническите лагери[47].

Далеч по-малобройни по численост, слабо въоръжени или почти без оръжие, въстаниците излизат срещу башибозушките орди и редовните войски, окрилени от своя патриотизъм и готови за саможертва в името на свободата.

Когато четата на Бенковски извършва своя поход на юг към Еледжик и Белово, въстанието в най-северните подбалкански райони взема друг обрат. Първа понася ударите на башибозушките орди героична Клисура.

Клисурските патриоти под ръководството на Никола Караджов, след като още на 20 април обявяват въстание, вземат мерки за отбраната на града. Голяма опасност представлява пътят откъм Стремската долина, откъдето се очаква нападение от страна на местното мюсюлманско население. Пътят към Карлово се преграждa от дълбоката Суха река и от големия хребет, наречен Зли дол. Група въстаници под командата на юначния Нейчо Калъчев, вещ в боравенето с оръжието, заема гребена западно от Зли дол. В центъра на групата е стотникът Власаки Йовков, а в най-ниската част – до реката, е групата начело със стотника Христо Благоев, пристигнал специално от Пловдив, за да участва във въстанието в родния си град. Въстаническа позиция е изградена и на пътя за Пирдоп. На височините са поставени охранителни стражи. Клисурските въстаници обаче, подготвяйки се за отбрана, не правят нищо, за да разширят въстанието в съседните села, не предприемат и активни действия. Няколкото спокойни дни те прекарват в грижи по организацията на революционното дело: освещават знамето, създават въстаническа организация, грижат се за снабдяването на бойците[48].

На 23 април в Клисура пристигат с чета П. Волов и Г. Икономов, но веднага на другия ден тръгват за Копривщица. Така Клисура с изключение на неколцина стрелчани и новоселци е оставена на собствените си сили. Докато въстаниците изчакват събитията, карловският мюсюлмански предводител Тосун бей развива енергична дейност. Той събира многохилядна орда от цялата Стремска долина и по обяд на 25 април се появява пред позициите на въстаниците на Зли дол.

„Без каквато и да е заповед от централната власт в Пловдив – свидетелства Хътън Дюпюи – тези нередовни орди, въобразявайки си, както

Тосун бей ми каза, че в планината се намирала скрита руска войска и като срещнали решителна съпротива от страна на жителите, нападнали Клисура на 7 май (нов стил – *бел. авт.*) и след клането на мъже, жени и деца, които не успели да избягат с останалото население по околните хълмове, запалили селото и съвършено го разрушили."[49]

Всъщност на 25 април Тосун бей изпраща само два разузнавателни отряда, единият от които тръгва северно от пътя, а другият – по долината на Стара река. Военният съвет в Клисура начело с Н. Караджов решава да изпрати две чети, които да прогонят турските конни части. Това наистина им се удава. Но хитрият Тосун бей цели само да се ориентира каква е обстановката и действително да се увери, че в Клисура има само български въстаници. На другия ден, 26 април, цялата башибозушка сган настъпва срещу позициите на въстаниците на Зли дол. Вражеските колони атакуват във фланг и дори проникват в тила на въстаниците. Една от колоните успява да влезе в южния край на селото и да подпали няколко къщи, друга прониква и от север. Защитниците на Зли дол се съпротивляват упорито – особено се проявява Нейчо Калъчев. Част от въстаниците, като виждат пожарите в селото, побързват да отидат по къщите си, за да спасяват семействата си. Под напора на башибозуците шепата защитници на Зли дол са принудени да напуснат позициите и да се спасяват в планината[50].

„Тосун бей и неговите нередовни войници – докладва Хътън Дюпюи, – наместо да преследват виновните и въоръжените, нападнали селото. След като разграбили всичко, което намерили и избили, доколкото бях в състояние да установя, около 200 души (главно жени и деца, които не могли да избягат с останалите), те подпалили селото и го превърнали в купища пепел."[51]

Башибозушките жестокости в Клисура са неописуеми. Не само жени и деца са убивани, но няколко дена след това башибозуците се връщат и разкопават пресните гробове, за да претърсват труповете и вземат едни или други скъпоценности. Жената на Никола Козинаров е убита заедно с четирите ѝ деца, с една стара жена и слугинята ѝ, а труповете им са хвърлени в кладенеца. Трупът на малкото дете е ужасно насечен „с нож". Двете бебета близначета на дъщерята на Хр. Цончев са насечени на парчета.

Башибозуците ограбват над 50 000 аршина аба, над 900 казана за розово масло, много друга стока, покъщнина, дрехи[52].

Клисурци се пръскат по горите и се скитат дълго време след въстанието голи и гладни, в студ и дъжд. По-голямата част от тях се оттеглят в Копривщица.

Подобна е участта и на въстаниците, съсредоточени в с. Петрич. На 26 април, след като четата на Бенковски напуска средногорското село, башибозушки отряди отново настъпват към позициите на северния край на селото. След кратка борба въстаниците са разбити, а селото – ограбено и разорено. Голяма част от населението успява да се пръсне по околните височини и да се спаси временно от тежката участ[53].

След превземането на Стрелча положението на панагюрските защитници става тежко. Панагюрци изграждат своята защита с оглед очаквано нападение откъм Пазарджик и Пирдоп. Под ръководството на Ив. Соколов на височините Св. Никола са изкопани стрелкови окопи, но пътят към Стрелча остава почти незащитен. Стражата, поставена на височината Свети Илия, донася за движение на турски разузнавателни отряди. Военният съвет в Панагюрище решава да укрепи позицията, да изпрати натам Соколов с 30–40 въстаници. Опасността откъм Стрелча е наистина реална.

От Пазарджик през Стрелча за Панагюрище се насочва Хафъз паша с пехота, 1–2 ескадрона конница и няколко планински оръдия – общо към 3000 души войска. Той решава да атакува центъра на въстанието откъм незащитената му страна. Едва на 25 април Соколов и съветът в Панагюрище разбират опасността, която застрашава града. Изпратено е писмо до Бенковски с молба за помощ. Само Орчо със своята чета пристига, за да подкрепи панагюрските въстаници. На 27 април Военният съвет решава всички стражи от Медет и Свети Никола да бъдат снети и изпратени на Черешка река. Започват усилено да се копаят окопи и да се укрепяват подстъпите към града. Соколов в своята „Автобиография“ разказва за усилията, които е полагал, да събере колкото се може повече хора за тази цел – те всеки ден намаляват поради настъпилото униние. Не помагат ни разпорежданията, ни заплашванията на съвета[54].

На 26 и 27 април Хафъз паша извършва само разузнавателни действия. Той иска да установи силите на въстаниците, качеството на тяхното оръжие и особено да види ефекта от тяхната артилерия. Членът на Военния съвет, панагюрецът Филип Щърбанов, разказва в своите спомени, че войници от най-предните турски поделения вземат кантарения топуз, изстрелян от едно от черешовите топчета, и се връщат незабавно назад, за да занесат трофея на командващия Хафъз паша. Пленен въстаник е разпитан лично от пашата[55].

На 28 април, получил необходимите сведения за силата на въстаниците и подсилен с нови подкрепления, Хафъз паша започва общо настъпление към революционната столица. Главните турски сили се насочват към гребена на планината и обхващат левия въстанически фланг.

Въстаниците са принудени да се оттеглят в Панагюрище. През нощта Хафъз паша не напада града, опасявайки се от някаква изненада.

Рано сутринта на 29 април въстаниците заемат позиция на следващия подстъп към града – Балабанова кория, но поради дъжда турците отново не предприемат решителни действия. На другия ден над 200 човека, всички въоръжени с кремъклийки пушки и с един черешов топ, заемат позициите на Балабанова кория. Боят пламва. Турците атакуват с пехота, с конни части и обстрелват с артилерия. Главните техни сили обаче нападат откъм връх Кукла и Каменица. В това време в Панагюрище Бобеков и членовете на Военния съвет събират въстаници, въоръжават ги и ги насочват към Кукла и Каменица. На връх Каменица е изкаран нов черешов топ. Боят на върха обаче скоро завършва с поражение за въстаниците.

Не по-добро е положението и на връх Кукла, където Орчо със своите четници геройски се защищава. Под напора на големите вражески сили и пред явната безизходност да сторят друго въстаниците начело с Орчо и Бобеков трябва да напуснат позицията и да се отправят към Средна гора. Боят вече се пренася в самия град, в чиито окрайнини турските сили навлизат. Сега само шепа въстаници, решили да се борят докрай, се укрепяват в отделни къщи, улици и махали. Започва героичната и самоотвержена епопея на панагюрските защитници. Двамата храбри въстаници Стоян Пъков и Рад Тухчийски–Клисаря се залостват в къщата на Делчо Хаджисимеонов, откъдето се защищават упорито срещу пристъпите на цяло войсково отделение, убиват командира му и няколко войници и чак когато къщата е обгърната в пламъци, двамата храбреци успяват да се измъкнат и да се спасят в планината. Една след друга падат панагюрските къщи в ръцете на войската и башибозуците. В боевете се отличават Ильо Стоянов–Петдесятника, Делчо Цолов, Павел Сульов, Стоян Тропчев и много други[56]. Страшни са в отчаянието си панагюрските герои – ония, които заедно с на две разтрошения топ, както пише З. Стоянов, обезсмъртяват името му за поколенията. Башибозуците избиват мирното население – старци, жени и деца. Една част от въстаниците заедно със семействата си успяват да се спасят, добират се до средногорските върхове и няколко дена се укриват. И Панагюрище подобно на Клисура е подложено на разорение, но поради това, че тук действа редовна войска, погромът и издевателствата не са така безогледни.

И все пак, както свидетелства кореспондентът Макгахан, ужасите в Панагюрище не са малко. „От двете хиляди къщи на селището около 400 са изгорени... двете черкви и чаршията в Панагюрище, както и двете мъжки училища... Но изгарянето на училища и черкви, а дори и на частни домове са престъпления, които чезнат в сравнителната незначителност и едва ли е целесъобразно да се споменават пред ужасните зверства срещу човека, извършени тук... Няма нещо възможно, с което да се допълни ужасът, изживян в Панагюрище.“[57]

Единствена от въстаналите средногорски селища само Копривщица още не е превзета от турските войски. След пукота на първата пушка на 20 април Копривщица преживява опиянението и възторга на свободата. Революционният комитет разпорежда незабавно да се копаят окопи и изградят позиции по двете главни направления от и за града. Околните открити поляни и горски пътеки са завардени. Наредено е да се изработят черешови топчета, да се събира старото оръжие, да се формират нови чети и т. н. Аптеката на д-р Рашко – „специарията“, е превърната в щаб. По думите на един от съвременниците тя „приличаше на Английский парламент, в който се събират лордовете да управляват царството си. Тука се развяваха 3–4 пандери*: [отвън] стояха стражаре и слуги; отвътре се издаваха повеления, крояха се тайни планове.“[58]

Копривщенските революционери отделят голямо внимание за разпространението на въстаническото дело в близките райони и за изпращане чети в помощ на други селища. Освен четата, изпратена в Стрелча, копривщенци подпомагат двамата апостоли П. Волов и Г. Икономов да организират чета, която потегля за Клисура и Карловско с цел да вдигне тамошното българско население на оръжие[59]. Т. Каблешков с 20–30 души се отправя на 21 срещу 22 април за Старо Ново село[60]. Копривщенци изпращат и една чета до Панагюрище по искане на Бенковски, която има за задача да иде на помощ на застрашения петрички пункт, но опасността отминава и тя се връща[61].

Копривщенските революционери се грижат за настаняването в града на жителите от въстаналите полски села. Първи пристигат отделни селяни от Синджирлир и от Старо Ново село, а след тях – голямата въстаническа група от същите села и от Пловдивско. В Пловдив за по-сериозно въстаническо дело нито се мисли, нито пък е възможно да се предприеме нещо, но не се изпълнява и предварителният план за диверсионни акции. Най-решителните революционни дейци тук – клисурците Никола и Хараламби Караджови, Григор Божков, Христо Благоев, панагюрецът Тома Георгиев и други, се прибират предварително в родните си места. Мисията на Отон Иванов за подпалването на града, на Г. Манев за разрушаване на жп линия и на П. Наботков за изработване на взривни материали поради преждевременното обявяване на въстанието и поради редица други причини се проваля[62]. Всъщност само два малки опита за подпалване са направени от Кочо Чистеменски и от Димитър Свещаров. Найден Геров в доклад от 17 май 1876 г. донася: „Същия ден вечерта (22 април – *бел. авт.*) избухна в града пожар в свещарницата на един българин."[63]

---

* Пандери, гр. – знамена. *Бел. авт.*

Пловдивският революционер Георги Търнев от своя страна се отправя за Царацово. Тук заедно с двамата стари поборници Иван Арабаджията и Иван Божилов обявяват въстанието на 22 срещу 23 април и селяните потеглят към Копривщица. По пътя към тях се присъединяват найпреданите и най-разпалените съзаклятници от Строево и стигат в Старо Ново село. Тук сварват и въстаналите селяни от Елешница, Дълги Герен, Красново и Синджирлии и всички заедно потеглят за Копривщица. Прехвърлянето им в Копривщица трае от 23 до 25 април и е свързано с много трудности, особено при изкачването на балканските хребети пред Копривщица. Керванът се движи с коли, натоварени с храна и покъщнина, с жените и децата на въстаниците. По пътя си те водят престрелки с башибозушки отряди. В отряда се откроява Георги Търнев, който не само респектира всички с юнашкия си вид, но проявява умение и смелост в схватките с башибозуците[64].

На 25 април въстаналите селяни благополучно пристигат в Копривщица и усилват копривщенската защита. Въпреки това обаче въстаниците в Копривщица не се чувстват сигурни.

Клисура е вече под ударите на башибозуците. Българските села по Стрема въпреки призивите на Волов не въстават. Тосун бей успява да парира дейността на местните революционни комитети и да сплаши поумерените слоеве на населението.

В Карлово башибозуците разгромяват над 120 къщи, обезчестяват много жени. В училищата са настанени войскови части. Тук, както и в Калофер и Сопот, незабавно е събрано оръжието от българското население. „В тези села – пише Николай Чалики до Найден Геров – хората не смеят да си покажат главата навън; хляб, брашно нямат, а ядат варено жито. Страшно е да не изгорят тези села и да изколят хората."[65]

Особено зловредна агитация в този момент провежда чорбаджийската партия в Копривщица. Тя още отначало се обявява против въстанието. Чорбаджиите начело с хаджи Иванчо Маджаров, хаджи Лало, Коста Каравелов и други изтъкват неблагоразумието и „лудостта" на Найден Попстоянов, Тодор Каблешков и другите революционери, като доказват безсмислието на въстанието. Агитацията им има успех не само сред по-заможните среди в града, но и сред някои селски въстаници от околните села. Чорбаджиите изпращат писма и делегации в Пловдив, за да искат покровителството на властта, и молят за редовни войски, които да възстановят стария ред[66].

Някои въстаници се поддават на внушенията на чорбаджиите и арестуват Тодор Каблешков, Панайот Волов, Георги Икономов, Найден Попстоянов, Танчо Шабанов, Нешо Брайков, Цоко Будин и други[67]. С това целят да покажат, че са верни на султанската власт, че градът е спокоен и сам се е справил с бунтовниците. Арестуваните над 30 души са затворени в аптеката, в лудницата при черквата „Св. Никола“, в гробницата и метоха.

Точно по това време в града пристига група панагюрски въстаници: Павел Бобеков, войводата Иван Орчо и Манчо Манев. След опожаряването на Панагюрище те напускат града, като считат, че Копривщица се държи и тук ще могат да създадат нов център на въстанието.

Когато научават за съдбата на Волов, Каблешков, Икономов и другарите им, панагюрци пускат слуха, че след тях идва Бенковски с голяма чета и че въстанието се развива успешно в Панагюрище и в другите райони. Иван Орчо побързва да използва моментното колебание на тълпата и с брадвата си счупва катинара на аптеката.

Арестуването и освобождаването на революционерите в Копривщица са ярък пример не само за съществуващите противоречия в българското общество по това време, но и за психологията на въстаническите маси. Агитацията на копривщенските чорбаджии успява, защото намира почва сред много от въстаниците, преди всичко сред тези от селата, които са тръгнали на въстание с убеждението, че то е дело на всички слоеве на обществото. Откъснати от домовете си, обезверени в успеха на делото, те почват да търсят изход в примирението със старите господари – чорбаджиите и властта. Затова те залавят, навързват и затварят най-видните революционери и апостоли. При първия обрат обаче, когато Иван Орчо заявява, че идва нова въстаническа сила, те сами побързват да помогнат за освобождаването на жертвите си. Отново въстанието в Копривщица преживява временен подем.

Панагюрските дейци и освободените революционери схващат несигурното си положение в Копривщица и побързват да се оттеглят в планината. Те решават по-скоро да преминат в Търновски окръг, където очакват, че въстанието се развива успешно и ще могат да продължат борбата.

На 1 май малката чета напуска Копривщица и поема към Стара планина. В това време към града откъм Златица се насочва Хасан бей, но той не бърза да влезе, а оставя войските си извън селището. Турският полковник е осведомен за положението в Копривщица, но иска да се възползва от благоприятния момент. Първият пратеник на копривщенци до Хасан бей – свещеник Дончо Плачков, е убит. Впоследствие е изпратена втора делегация, която успява. На два пъти копривщенци събират и предават оръжие на турците.

В града на два пъти са събирани пари и е платен огромен откуп и злато, за да не се допускат башибозуците[68]. Но въпреки това Копривщица пострадва. Ал. Церетелев в доклад до Н. К. Гирс в Петербург пише: „Селището Копривщица (Авраталан) било завзето от Хафъз паша (последният пристигнал след Хасан бей – *бел. авт.*), без да гръмне пушка, но ограбването тук е било общо; сам пашата дал пример за това, като отмъкнали един кон, натоварен с плячка. Освен сребро, ценни предмети и покъщнина башибозуците и съседите мюсюлмани задигнали 2600 овце, 1700 агнета, 990 крави, 360 вола и 717 коня. И сега жителите продължават да бъдат жертва на всякакъв вид притеснения. Намерени са 150 трупа на лица, убити от башибозуците.“[69]

Печално завършва и отбраната на връх Еледжик. След като Бенковски напуска лагера, въстаниците отбиват няколко атаки на башибозуците и черкезите. По това време откъм София пристига Хасан паша с редовни войски, прехвърлени от Ниш.

На 1 май Еледжик е атакуван от три страни. Гене Телийски се сражава до последния момент и пада убит. След кратка борба въстаниците са принудени да отстъпят пред числения превес и въоръжението на редовната войска и башибозуците[70].

Почти всички въстанали селища са разгромени и в тях са оставени малки военни гарнизони. Една голяма група въстаници е заловена и отведена в Ихтиман, а оттам в София за следствие.

Оцелява единствено „Хвърковатата чета“ на Бенковски. На 1 май четата се отправя през Мухово, Мечка, Поибрене към Панагюрище, но сварва селищата празни, а населението – пръснато из планината. Четата достига до връх Лисец в Средна гора, откъдето вижда пожарищата в Панагюрище. Бенковски – смелият и пламенен революционер, истинският двигател на събитията в IV революционен окръг, вижда с очите си трагедията на въстаналите селища. Въпреки дълбоката покруса от неуспеха на делото той пак не се отказва от борбата. Захари Стоянов разказва, че Бенковски имал намерение да се прехвърли през Стара планина и да се свърже с останалите окръзи. Той вярвал, че те вече са въстанали. Не бил чужд и на мисълта, ако няма въстание в Северна България, да премине в Румъния, да формира нова чета и да се върне отново в Балкана[71].

Четата преминава през Средна гора и се спуска в Златишката долина. Много от верните съратници на Бенковски тук се прощават с войводата, решени да се укрият в родните балкани и да продължат борбата. Една малка група – щабът на Бенковски, чужденците, присъединили се от

Белово, и неколцина още продължават пътя на север. Така те се озовават в Стара планина и потеглят на изток.

Планината вече е пълна с потери, дъждовете продължават и разколебават още повече и без това обезверените въстаници.

С Бенковски остават само Захари Стоянов, отец Кирил – игумен на Калугеровския манастир, и далматинецът Стефо. В Тетевенския балкан – местността Костина – Бенковски пада убит, а Захари Стоянов и отец Кирил след известно време са заловени[72].

Една телеграма от 15 май 1876 г. на софийския мютесариф до видинския мютесариф описва гибелта на Бенковски: „Орханийският каймакам Садедин ефенди съобщи телеграфически, че за залавянето на тоя Бенковски са били организирани способни агенти и многобройни потери... Войводата Георги Бенковски... като забелязал какво старание и опитност проявявала при търсенето на потерята на помак Мехмед ага и като видял ясно, че непременно ще бъдат заловени, излезли [и четиримата] от мястото, дето се били скрили, и побягнали. Когато, преследвани от поменатия Мехмед ага, попаднали на засадата на Рюзгяр Хаджи Ахмед ага... направено им било предложение да се спрат. Въпросният [Бенковски] и другарите му започнали тутакси да стрелят на всички страни. Нашите войници им отвърнали, като открили огън. Войводата [Бенковски] бил прострелян от куршума на Хаджи Ахмед ага и паднал мъртъв, а от другарите му бил заловен само поп Кирил жив, но ранен. Останалите двама души от тях забегнали в Балкана...“[73]

Така загива един от най-големите български революционери – героят, апостол на IV революционен окръг Георги Бенковски. Главата му е пренесена в Орхание, а оттам – в София. Въстаническото му облекло и отличителните му знаци са показвани на затворниците за страх и назидание, „та да не се осмели някой под негово име да продължи въстанието“[74].

Подобна е съдбата на копривщенските ръководители и на апостолите Панайот Волов и Георги Икономов. Те дълго се лутат из Троянския и Габровския балкан. Само Волов, Икономов и неколцина успяват да достигнат до гр. Бяла. Тодор Каблешков и Найден Попстоянов са заловени. Каблешков се самоубива в Габровския конак, а Найден Попстоянов издъхва по пътя. Волов и Икономов, опитвайки се да преминат придошлата Янтра, се удавят[75].

Малка част от въстаниците, между които и Павел Бобеков, успяват да се прехвърлят в Румъния и да се включат отново в революционната борба. Те постъпват по-късно в Българското опълчение и участват геройски в боевете за освобождението на България.

Освен в Средногорието въстанието пламва и в южния район на Панагюрския революционен окръг – в селищата Брацигово, Перущица и Батак. Известието за обявяването на въстанието в този район достига малко по-късно. Васил Петлешков, свидетел на опиянението и на възторга на апостолите и на панагюрци, побързва да се върне в родния си край. Със себе си той взема няколко прокламации – „кървави писма“, за да ги разпрати по селищата по десния бряг на Марица.

Петлешков спира в Пазарджик и оставя там един брой от тях. Прокламации изпраща в Пещера до Стоян Попов, като задължава пещерския комитет да препрати едната в Батак. Неговата цел обаче е по-скоро да стигне в Брацигово[76].

Още на 21 април в Брацигово е свикан местният революционен комитет и членовете му, въодушевени от разказа на Петлешков, решават незабавно да обявят въстанието. Жителите се въоръжават и успяват да обезоръжат и пропъдят намиращите се тук турски пътници.

Главните подстъпи към Брацигово – Крънчовият гьол, Гробето, Духовата нива, Врайник, Кънчови ниви – на изток; Омнишко дере, Дигнато кале, Габер – на североизток, Нерезе, Кръстец – на север; Широк път – по шосето за Пазарджик и други, биват завардени.

Незабавно революционният комитет изпраща съобщение до околните села да се съсредоточат в Брацигово и с общи усилия да се отбраняват. С това се цели Брацигово да се превърне в укрепен въстанически център и при възможност съгласно предварителния план всички сили да се концентрират в Батак, където има най-добри условия за продължителна и успешна отбрана.

За няколко дена селяните от Аликочово (Капитан Димитриево), Радилово, Козарско, Жребичко, Бяга, Ясъ кория (Равногор) се пренасят в Брацигово с жените и децата си. От Ново село пристигат само неколцина от най-решителните съзаклятници. Не пристигат само очакваните въстаници от селата Паничере, Чанакчиево и Пещера. Паничере е наполовина мохамеданско село и поради това движението на българите е парализирано. Поради колебанията на председателя на революционния комитет и на някои по-видни негови членове Пещера остава пасивна. Само отделни пещерци избягват тайно в Батак и Брацигово и вземат участие във въстанието.

В Брацигово въстанието в първите дни върви успешно. Взети са мерки за отбраната и за добрата организация на въстаническите сили. Формирани са хилядни, стотни и десетки. За хилядник е определен Петлешков. По негова лична инициатива за главен ръководител на отбраната революционният комитет определя Георги (Гого) Ангелов от с. Радилово. Той се отличава с познанията си по военно дело, със смелостта и хладнокръвието си. С този избор Петлешков цели да респектира някои брациговски чорбаджии (един външен деец на революционната организация за тях е много по-авторитетен и опасен, отколкото някой местен човек). Освен това Гого Ангелов е представител на селяните от околните села[77].

Изработени са 18 черешови и брястови топчета.

Още в първите дни въстаниците от брациговския укрепен пункт се опитват да съсредоточат силите си в Батак. За целта от Батак е изпратен керван от товарни коне, но пресрещнат от башибозушки отряди, той е принуден да се върне обратно.

Башибозушките потери, събрани от околните мохамедански села, проникват към Брацигово още на 23 април, но се оттеглят след кратка престрелка с въстаниците. За да разузнае положението по направление на Пещера, на 24 април революционното ръководство изпраща няколко разузнавачи. По-решителни действия въстаниците провеждат на 25 април, когато са формирани 3 чети, за да нападнат вражеската конница и пехота, идващи от с. Аликочово. В завързалите се боеве с престрелки и трите чети постигат успех – те не само убиват няколко башибозука, но и обръщат в бягство потерите.

Успехите на въстаниците въодушевяват цялото население. Те спомагат за съсредоточаването на селяни от околните села в Брацигово. Извършена е реорганизация на командването. Освен главния ръководител Георги Ангелов за помощник-командващи са избрани Лазар Илиев и Иван Чанчев. На позициите са поставени постоянни стражи. Около 200 въстаници всеки момент са готови да се окажат в застрашения участък. Брациговчани не водят само пасивна отбрана, но предприемат и малки нападения срещу събраните в околността башибозушки банди и с това ги респектират. Брациговската отбрана е една от най-организираните в IV революционен окръг.

Повече от седмица въстаниците се отбраняват геройски. Срещу тях се насочват многобройни башибозушки пълчища, които се опитват да проникнат в града. Отделни настървени потери пристигат и от разгромените вече Батак и Перущица. Брациговските ръководители не унивят. Дори е изработен план за овладяването на село Чанакчиево, населено с мохамедани.

На 30 април около 3000 башибозуци обкръжават Брацигово от всички страни. Въстаниците, разделени на две чети, успяват временно да спрат придвижването на потерите. Редят се нападения и дори нощни атаки на 1, 2, 3 и 4 май. Най-упорити боеве се водят около пещерския път – към местността Гробето. В тези боеве изпъква с хладнокръвието, съобразителността и разпоредителността си главният ръководител на отбраната Георги (Гого) Ангелов.

В. Петлешков е душата на въстанието в Брацигово. Той вдъхновява, организира, кори малодушните, подпомага военните ръководители. Когато някои го предупреждават да се пази и от неприятели, и от свои, имайки предвид местните чорбаджии, той отговаря: „Вие ме каните да бягам от тоя народ, когото вкарах в огъня. Не, аз няма да бягам! Ще стоя да умра заедно с него. Нека пръв аз умра, па после той!“[78]

На 5 май пред въстаническите позиции се появяват и редовни войски под началството на Хасан паша, прехвърлени от Еледжик и Средногорието. Опиянени от „победите“ си и жадни за нова плячка, те застават настръхнали заедно с башибозушките банди пред шепата брациговски защитници. Артилерията открива ожесточен огън. Снаряди разрушават къщите, черквата и други сгради в Брацигово.

На 6 май войските на Хасан паша са подсилени с два табора пехота начело с Решид паша. Положението на въстаниците става неудържимо, но въпреки това и на 5, и на 6 май те водят упорита борба.

Онова, което не успява противникът, правят го вътрешните врагове. Срещу революционния комитет и по-специално срещу Петлешков се надигат по-видните брациговци и успяват да склонят и някои от въстаниците да ги подкрепят. Те изпращат пратеници до Хасан паша, че са готови да сложат оръжие и да предадат виновниците за въстанието. В резултат на преговорите най-видните революционери начело с Петлешков са арестувани.

На 7 май турските войски влизат в Брацигово. Васил Петлешков е подложен на нечовешки изтезания. Той е поставен между два буйни огъня, за да предаде организацията и другарите си. Обгорен от пламъците, Петлешков неизменно отговаря: „Сам съм, други няма. Сиромаштата няма никаква вина.“ Той показва истинска революционна доблест и велика саможертва в името на народа, свободата и отечеството. След тази средновековна инквизиция Петлешков и другарите му са подкарани към Пловдив, но смелият революционер поглъща отрова и така загива.

В писмо на съвременник до Найден Геров от 10 май се съобщава: „Вчера мютесарафинът ни беше приел една депеша от военния комендантин пазарджишки, в която му казваше, че като отишъл в Брацигово, жителите му се предали, той им взел оръжието и отвел жителите от околните села, които прибягнали в Брацигово, в Пазарджик, но нямал де да ги намести, та иска да му изпратят чадъри. От брациговци само двама души бунтовници се убили сами, а 8 души съмнителни е довел в Пазарджик и ги държи под затвор. Подир всичко това изпратиха се башибозуци вчера оттука да изчистят Брацигово.“[79]

От Брацигово и от околните села загиват около 50 въстаници, а повече от 250 души са съдени и изпратени на заточение.

Отбраната на укрепения лагер по своята продължителност (девет дни) представлява една от най-високите точки във военните действия по време на Априлското въстание. Въстаниците успешно се защищават срещу башибозушките части, но са принудени да се предадат едва след като пристигат редовни войски[80].

Славна борба за освобождение води и героична Перущица. Революционните традиции в това голямо българско село датират още от времето на Левски. Неговият съратник учителят Петър Бонев създава деен революционен комитет. Затова и подготовката на въстанието тук е много добра. Перущенци успяват да създадат такъв ред и организация на въстаническите сили, че фактически властта преминава в ръцете на революционния комитет още преди въстанието. Поставени са стражи край селото и всички башибозушки отряди, които се спускат от Родопите, зорко са следени и разгонвани.

На 23 април – значително по-късно, отколкото в другите селища – Перущенският революционен комитет получава прокламацията за обявяването на въстанието. Същия ден в селото пристига Кочо Чистемени заедно със семейството си, за да участва във въстанието. Създава се група от предани на революционното дело и ентусиазирани народни представители, като Петър Бонев, Спас Гинев, Кочо Чистеменски, братя Тилеви и други. Организирана е незабавно кръгова отбрана с 6 сектора. Най-важно значение отдават на позицията, която лежи в южната част на Перущица, където поставят стража от 120 души под командването на Кочо Чистеменски и Спас Демирев. Петър Бонев, Спас Гинев, Атанас Тилев, Тодор Болчев, Стойко Гълъбов и други заемат останалите позиции. Под тяхно командване се намират по няколко десетки въстанали селяни.

Пътят за Пловдив е преграден от волски коли, напълнени с камъни[81].

Повече от 600 души са перущенските защитници. Няколко жени също се включват в борбата. Перущенци се опитват да вдигнат на въстание и околните селища. Най-много очакват от с. Брезовица, но там агитацията на чорбаджиите надделява и революционното дело пропада. Перущица остава сама срещу многобройния неприятел.

Веднага след обявяване на въстанието пловдивският мютесариф Азис паша изпраща заповед до Ахмед ага от Тъмраш да събере отряд башибозуци от Рупчовската нахия и да се отправи незабавно към въсталите селища в Средногорието. Заповедта получава брат му Адил ага и веднага взема мерки за изпълнението ѝ[82].

Междувременно трима пратеници на Адил ага са убити по заповед на П. Бонев и башибозушкият предводител вече знае за въстанието в Перущица и се готви за нападение. Той е подканен да стори това от Гюмюшгердан – известен чифликчия, и от хаджи Шабан и хаджи Ариф от Пловдив.

Към Перущица се отправят не само ордите на Адил ага, но и устинските турци, които на 27 април запалват манастира „Св. Тодор". Над Перущица надвисва смъртна опасност. И тук част от чорбаджиите побързват да предадат революционното дело. В Пловдив те изпращат хора и писма, за да поискат войска, а една част от селяните са отправени в с. Устина като заложници. Шестдесет души от тях са зверски посечени.

На 28 април под командата на Адил ага башибозуците връхлитат върху предните въстанически позиции, но след като загубват 200 убити, се оттеглят. Защитниците са нападнати и от група черкези, които успяват да проникнат до северната окрайнина на селото и да създадат паника. При това положение ръководството нарежда въстаниците да се оттеглят в селото и да се укрепят в черквата „Св. Атанас" и в отделни къщи. От Пловдив пристига редовна войска – 2 роти пехота и 2 ескадрона конница начело с Решид паша.

В боевете въстаниците проявяват изключителен героизъм. Особено се проявяват селяните Стойчо Манастирски, Апостол Христов, Иван Атанасов. Те защищават всяка позиция, всеки подстъп, а накрая превръщат къщите и плевните в истински укрепления. Пристигането на редовната войска не стряска въстаниците. Те отхвърлят предложението за капитулация. Оръдието, докарано от Решид паша, започва да обстрелва въстаниците. Снарядите се пръскат по каменните стени на черквите и рушат къщите.

Боевете продължават на 29 и 30 април. Загива вождът на перущенските революционери Петър Бонев. Въстаниците се събират в черквата „Св. Архангел" и започват да стрелят от портите и отворите на черковния зид. В техни ръце все още са училището и някои околни къщи. Така настъпва последният ден на защитата – 1 май. Начело на тази група герои са Спас Гинев и Кочо Чистеменски. Те ръководят отбраната и насърчават своите другари. Артилерийските снаряди разрушават камбанарията, а димът от експлозиите задушава и последните защитници. Но въпреки това църквата крепост не се предава. За да не попаднат живи в ръцете на врага, въстаниците решават да сложат сами край на живота си. Пример дава Кочо Чистеменски. Той застрелва младата си жена, току-що роденото си дете и сестра си. Спас Гинев убива цялото си семейство – пет невръстни деца и жена си Гюргя – хубавица, бременна с шестото дете. Същото правят и въстаниците Иван Тилев, Георги Мишев, Кирил Спасов и други. Църквата потъва в кръв и трупове. В този момент, когато боят затихва и на вратата застава Решид паша с думите: „Не бойте се, нищо няма вече!“, един от последните въстаници – младежът Апостол Рупчев – захапва дулото на револвера и се строполява мъртъв в краката на пашата.

Така славно и трагично завършва отбраната на Перущица. Документите разкриват епопеята на Перущица и саможертвата на пламенните ѝ защитници. В доклада на Найден Геров до ген. Н. П. Игнатиев в Цариград се изтъква: „Изпратената там [в Перущица] войскова рота от запасни войници и 20 конници под началството на Решид паша заварила тук турци, които довършвали разорението и обсаждали черквата, в която се затворили няколко души от жителите, които имали оръжие, за да се защищават, и вместо да разгони обсаждащите и да избави обсадените, тя се присъединила към първите и поискала обсадените да се предадат. Предвид на това положение обсадените се страхували да се предадат на войската и отказали да сторят това. За да ги принудят да сторят това, днес били изпратени там още четири роти войска с един топ, за да бомбардират черквата и по всяка вероятност утре ще се съобщи в Константинопол, че въстаниците, които се събрали в Перущица, са обкръжени и избити от императорските войски.“[83] Този доклад Найден Геров пише на 29 април. В същите дни събитията потвърждават предсказанието му.

Една дописка, публикувана в „Курие д’Ориан“ от 13 юни 1876 г., допълва картината: „На следния ден, на 1 май, вратите на втората църква били разкъртени и едно голямо число от укритите там хора били изклани. На 2 май селото вече догаряло... Башибозуците отвлекли много жени в селата си.“

Още по-трагична е съдбата на Батак. Възванието, оставено от Петлешков в Пещера, за да бъде предадено на Баташкия революционен комитет, не достига до предназначението си. Батачани, които са в Пазарджик и в други селища, по своя инициатива донасят вестта в Батак. Незабавно Петър Горанов свиква местния революционен комитет и още през нощта на 21 април въстанието в Батак е провъзгласено. Създаден е военен съвет, в който влизат и членовете на комитета Трендафил Керелов, Тодор Нейков, Иван Божилов, Димитър Гълев, братята Стефан и Ангел Трендафилови, Ангел Горанов и други. Въстаниците наброяват повече от хиляда души, разделени на две части – по петстотин човека. Сформирана е конна чета от 40–50 души. Веднага са взети мерки да се заемат околните възвишения и да се създаде здрава отбранителна система. Особено внимание е обърнато на позицията на хребета Св. Георги, която охранява пътя откъм Пещера. Позиции са изградени по височините Царев комин и Беглишките хармани, по пътя към Доспат. Стражи са поставени и в някои други участъци[84].

Съгласно предварителния план в Батак е трябвало да бъдат съсредоточени въстаниците от Брацигово и от 30 други селища от десния бряг на р. Марица. За тази цел батачани на първо време събират 200 товарни коня, които изпращат към Брацигово. По пътя обаче товарният керван е нападнат от башибозуци, няколко въстаници са убити, а конете отвлечени. Баташките въстаници не предприемат нападателни действия. Инициативата минава в ръцете на башибозушките отряди, които под ръководството на Ахмед ага Барутанлията се спускат към Батак. Към Батак се насочват и нередовни войски от Чепинско и Неврокопско. Барутанлията и ходжите настройват озверената башибозушка тълпа да изколи неверниците и да награби плячка от богатото по това време българско село Батак.

Барутанлията предлага на батачани да се предадат, но въстаниците отказват. На 30 април се завързват ожесточени боеве по предните позиции. Под ръководството на П. Горанов отделни башибозушки части са разбити и позициите временно удържани. И тук, както в Брацигово, предателството на чорбаджиите попречва на по-нататъшната защита. Ангел и Вълю Кавлакови, Георги Серафимов и други заможни селяни започват да убеждават въстаниците да напуснат позициите и да се приберат в къщите си. Остават само отделни отряди, командвани от Петър Горанов, Стефан Трендафилов, Кольо Църпев и Тодор Койчев, които защищават позициите на Средни гробища, Беглишките хармани и Гологанката. Притиснати от многобройния противник, група въстаници се оттеглят в Трендафиловата и Джамбазовата къща и продължават да се съпротивляват. Други се отбраняват в Богдановата и Кереловата къща. Само две групи на 1 май успяват да пробият обръча и да се измъкнат от селото.

На 2 май започва кървавата трагедия на Батак. Защитниците в Богдановата къща, между които деца и жени, стават жертва на измама. Подлъгани, че ако се предадат, ще бъдат пощадени, те предават оръжието си. Започва обаче безмилостна сеч. Пред училището е поставен дръвник и на него с неописуема жестокост са посечени десетки жени, деца и старци. Същото става и в черквата. Около дръвника се образуват грамади – купища от човешки тела и глави. Клането продължава с часове. Други са изгорени живи. Повече от 3000 батачани биват избити[85].

За ужасите на Батак кореспондентът на английския вестник „Дейли Нюз“ Макгахан пише: „Приближихме се към черквата и училището. Земята тук е покрита със скелети, по които висят парцали от дрехи и парчета изгнило месо. Въздухът е тежък с омайваща до припадък миризма, която се увеличава все повече с нашето придвижване напред... Под камъните и боклука, които покриват пода (на училището – *бел. авт.*), на височина от няколко фута лежат костите и пепелта на 200 жени и деца, живи изгорени между четирите стени. Върху брега на малка рекичка, която прекосява селото, има дъскорезница. Вирът под нейното колело беше пълен с мъртви тела, които плаваха из водата. Бреговете на рекичките са били по едно време буквално покрити с трупове на мъже и жени, млади момичета и деца, които са лежали там разкапващи се на слънцето, изяждани от кучетата... Влязохме в черковния двор. Видяхме, че мястото е затрупано с камъни и боклук на височина повече от 5–6 фута... и открихме, че това, което ни се стори маса от камъни и боклук под нас, е в действителност огромна грамада от човешки трупове... Безброй тела изгорени, овъглени и почернели тленни останки гниеха, изпълваха до половина самата черква, чиито ниски и мрачни арки изглеждаха още по-снизени и по-тъмни. Тяхната картина избождаше окото. Никога не съм могъл да си въобразя неща, ужасяващи до такава степен... От всички жестокости, безумия и престъпления, извършени някога от турците, клането в Батак е между най-страшните!“[86]

В Батак османската феодална власт показва истинския си варварски лик. Проявената жестокост е изблик на дълбоката национална и религиозна вражда срещу потиснатите националности, която в продължение на столетия официалната османска власт насажда.

Опити за въстание са направени и в някои пловдивски села – Сотир, Дедово и Бойково. В тези райони, както вече бе посочено, първоначално като апостол пристига Захари Стоянов. По-късно Отон Иванов – член на Пазарджишкия революционен комитет, получава задача да вдигне тези селища. Селяните въстават и се отправят в планините, без да предприемат някакви действия. В това време братята Адил и Смаил ага, които имат чифлици в този район, със събраните от тях башибозушки тълпи опожаряват Бойково, избиват 16 души. Селата Дедово и Сотир също са ограбени и опожарени. Много селяни са арестувани и хвърлени в затвора, а по-късно изпратени на заточение.

Най-изтъкнатите комитетски дейци остават в Балкана и дълго време не се предават на властта.

Тежка е съдбата и на село Ситово[87].

Съгласно плана на пазарджишките дейци въстанието трябва да обхване и селищата в Разложката котловина. Вестта за бойните действия в Средногорието тук достига едва на 25 април, и то в момент, когато властта взема енергични мерки за арестуване на заподозрените.

Първите разкрития за въстаническата подготовка са изтръгнати от арестувания участник в събранието на Оборище Георги Чолаков. В края на май и началото на юни последват арести в Банско, в Мехомия и във всички околни селища. Арестувани са около 40 души от 9 селища на този край[88] . По такъв начин още в зародиша си подготвяното въстание е осуетено. Само отделни революционери от Банско-Разложкия край участват в бойните действия в Панагюрище, Брацигово, Батак и на други места[89].

Наскоро след обявяването на Априлското въстание започва въстание в Пиянечкия край, известно под името Разловско въстание. Това въстание показва, че революционният подем през пролетта на 1876 г. е обхванал почти цялата европейска част на Османската империя. И макар че този район не е в обсега на апостолската дейност на организаторите на Априлското въстание, техните революционни идеи стимулират надигането на народните маси и тук.

През 70-те години на XIX в. икономическото положение в този район е твърде тежко. Населението е подложено на безграничния произвол и фанатизъм на местните мюсюлмански първенци. Непоносими са данъчните тегоби и злоупотребите на изкупвачите. В статия, поместена във в. „Знаме“ от януари 1875 г., Хр. Ботев пише, че населението в Малешевско „е заприличало на дойна крава, която дои всеки, който завърне. Освен това тази крава е гладна, жадна и убита до такава степен, щото твърде скоро ще да издъхне.“[90]

Антифанариотската и антитурската борба тук се засилват през 60-те – 70-те години. Известните хайдути Ильо Марков, Румяна войвода, Стоимен, Цеко и други крепят българското народностно съзнание и вяра.

Борбите за изгонване на фенерските владици, за народно просвещение и славянско богослужение се ръководят от енергичния местен учител Димитър Попгеоргиев Беровски[91]. Той прави първите си стъпки в революционното дело още през 1861–1862 година под прякото въздействие на идеите на Раковски и на ред други български, сръбски и други славянски учени и обществени дейци.

След избухване на Херцеговинското въстание Димитър Попгеоргиев заедно с поп Петър Солунски, поп Иван, учителката Неделя Петкова и дъщеря ѝ Славка Караиванова от Сопот, двамата братя Еврови, учителите Христо Захариев и Димитър Божков и други образува в Солун група за подготовка на въстание. Групата набавя средства, закупува оръжие, привлича нови съмишленици. Учителката Неделя Петкова и Славка Караиванова извезват знаме за въстанието[92].

По време на тази подготвителна дейност пристигат сведения, че Гюргевският революционен комитет подготвя общо въстание. Коте Попстоянов – син на поп Стоян Разловски и един от участниците във въстанието – пише: „Настъпи 1876 година. Тука нищо не знаеха за революционните брожения, които ферментуваха през тази знаменита година в Северна и Южна България. През месец март при приготовленията в Солун се яви известният в Софийско отец Генадий, който бе обиколил цяла България, ходил в Сърбия, Измир, Цариград и другаде, и Петър Солунски му повери за приготовленията, които се вършеха вътре в Солун, и го накара непременно да се стави (види) и разговори със съмишлениците. В този разговор отец Генадий му откри, че цяла България и Тракия са готови и през май ще вдигнат силни въстания.“[93] Следователно отец Генадий, съратник на Левски, участник в легията на Раковски и деец на Софийския революционен комитет, не само съобщава, че има планове за общо въстание, но и посочва приблизително времето на избухването му.

Солунската група решава център на въоръжената подготовка да бъдат Малешевско и Пиянечко. Тя се ръководи от поп Стоян Разловски от с. Разловци. На съвещание на местните революционни дейци се обсъждат въпроси за набавяне на оръжие. Доставено е олово и барут от Кюстендил, а оръжие – от Пехчево.

През април 1876 г. на планината Голак е проведено второ съвещание, на което се обсъжда планът на въстанието. Д. Попгеоргиев е натоварен с малка чета да обиколи околиите Малешевска, Радовишка, Петричка и Мелнишка и да подготви населението за борба. Според този план е трябвало да се образува голяма чета, която да завземе Царево село, Берово и Пехчево[94].

На 7 май 1876 г. пристигат данъчни чиновници и полиция в Разловци, които правят опит да арестуват някои заподозрени лица. Над 30 съзаклятници се събират над с. Разловци и вземат решение въстанието да започне незабавно.

На 8 май около 60 души нападат селото и убиват един от заптиите. Веднага след това са изгорени всички официални книги и данъчните регистри. Поп Стоян, за да покаже решителността на предприетите действия, запалва собствения си хан. Жените и децата са настанени на лагер в планината, а въстаническата чета, след като разгромява малка въоръжена турска група в с. Митрошинци, заминава за Малешевско.

В селищата Смиленци, Владимирове, Лаки и в Беровско се създават въоръжени отряди, които имат готовност за присъединяване към въстаниците от Пиянечко[95].

В района на въстанието скоро пристигат башибозушки и редовни войски. Планината е блокирана. Голяма част от въстаниците са заловени и избити, други са изпратени в затворите и на заточение. Димитър Попгеоргиев е ранен. Поп Стоян Разловски успява да се добере до Рилския манастир и се укрива в подземието на Хрельовата кула. Когато в манастира пристигат заптиета, за да го арестуват, той се самоубива[96].

Малка част от четата се спасява, като достига до Петричко и Мелнишко и дочаква Освободителната руско-турска война от 1877–1878 година.

Вестта за събитията и погромите в Разловско и Пиянечкия край достига до Кюстендил, Дупница и до много по-отдалечени краища. В дописка от 2 (14) юли 1876 г. хърватският вестник „Застава“ пише: „Въстанието като че ли е почнало и в Македония. В село Малешево са се побунили българите, убили са заптиите и турците, които са били там, и са отишли в планината. Същото това те са извършили и на други места.“ В следващата дописка под заглавие „Въстанието в България“ вестникът пише: „И в Македония са се появили български въстаници – те наброяват до 4000 души.“[97] Самите турски власти са убедени, че въстанието в Малешевско, бунтовното брожение в Струмичко, въстаническата подготовка в Разложко и пр. са проява на общото българско въстание, което обхваща и част от Солунския вилает.

Следователно въстанието в Разловско, макар и ограничено поради създалите се неблагоприятни обстоятелства, носи белезите на едно организирано движение и е неразделна част от Априлската народна епопея.

Загубите на въстаниците. Турските жестокости

Въстанието в IV Панагюрски революционен окръг бива потъпкано с нечовешка жестокост. Султанското правителство хвърля срещу въстаниците в Средногорието и Тракия многобройна армия и многочислени башибозушки пълчища. Избити са хиляди българи, между които много жени, деца и старци. Десетки селища са напълно разорени, ограбени и опожарени.

Дори анкетьорите, несимпатизиращи на въстанието, изчисляват жертвите в този район на повече от 10 000 души. В доклад от 26 юли английският представител в Одрин Хътън Дюпюи заключава: „Не е възможно да се изчисли общият брой на човешките жертви през неотдавнашното въстаническо движение. Няма никакви статистически данни, които да показват предишното население на разрушените села, поради което никакво заключение не може да бъде направено от броя на тези, които са избягнали смъртта. По тази причина аз се задоволих с приблизителни изчисления. Като взема под внимание всички обстоятелства в случая и от лични анкети по различните места, които аз посетих, аз съм склонен да мисля, че броят на човешките жертви не ще да е повече от 10 000. Все пак трябва да се помни, че това число се отнася само до околиите от Пловдив и Татар Пазарджик... Броят на големите и малките разрушени села в Пловдивска каза няма да надвиши 18, докато тези в Татарпазарджишката каза могат да бъдат сведени до 39.“[98]

Въз основа на тези сведения английският премиер Дизраели защищава османското правителство и изтъква, че данните, съобщавани от анкетьорите на другите държави, са преувеличени.

Американският представител Беринг посочва, че само в Пловдивско и Пазарджишко има около 50 изгорени села, без да се броят тези, които са ограбени, и че около 15 000 души са изклани. По този повод Макгахан пише: „Що се касае да мен, веднъж приета огромната цифра от 15 000 души убити за четири дена, не ме интересува по-нататъшна анкета. Френският консул и немските служещи по железниците могат да бъдат прави и да грешат (т.е., че броят на убитите е възлизал от 25 до 40 000 души – *бел. авт.*). 15 000 са достатъчно! Никакво увеличение в закръгляване на цифрата на убитите не би могло да увеличи ужаса на събитията. Достатъчно е описанието на подробностите, свързани с касапницата, и разумът може да схване и разбере ужасяващата жестока същност на станалото.“[99]

Едни от най-правдоподобните данни за опожарените и пострадалите български селища в IV революционен окръг, макар и непълни, ни е оставил руският представител в анкетната комисия княз Ал. Церетелев. По негови сведения опустошени и изгорени напълно или отчасти селища, къщи, черкви и училища в Пловдивски санджак през април 1876 г. са следните:

Нахия Коюнтепе

Синджирли – една черква, едно училище, 200 къщи. Твърди се, че някои били запалени от самите българи. Колибите на населението са изгорени за втори път на 28 юни.

Старо Ново село (Еникьой) – черква, училище, 300 къщи. Свещениците Марко и Атанас са обесени в Пловдив, свещеник Павел е осъден на 5 години затвор. Турците от Айрене са убили на 14 юни 12 души.

Елешница – черква, училище, 80 къщи. При приближаването на башибозуците на 24 април жителите избягали в Копривщица, като оставили 30 души да пазят селото. Неджиб ага навлязъл тук и убил следните лица...

Крастово – черква, училище, 80 къщи.

Узунгерен – черква, 70 къщи.

Ерели – черква, училище, 130 къщи. Башибозуците задигнали 470 волове и крави, 3500 овце, 40 коне, 2000 кила пшеница. 11 от жителите са били убити в Панагюрище, където били избягали, и 3 – след тяхното завръщане в селото.

Саръгьол – 45 къщи.

Айваджик – 50 къщи.

Перущица – *2* черкви, 2 училища, 350 къщи. Убит е свещеник Стоян, както и 800–1000 жители.

Пастуша – 20 къщи.

Жребичко – училище, 90 къщи; свещеник Тодор обесен в Пловдив.

Козарско – 110 къщи; убит свещеник Стоян.

Царацово – училище.

Нахия Рупчос

Бойково – черква, училище, 60 къщи, 20 души убити от бандата на Ахмед ага.

Дядово – 20 къщи разрушени от брата на предидущия – Смаил ага, който убил няколко души, между които един старец и една жена. Плячката, задигната впоследствие от Дели Ахмед, била натоварена на 15 коня. Той взел също и 500 овце.

Сотир – селото е било разрушено от Смаил ага; тук той убил учителя, още един мъж и две жени.

Други кази

Батак – 700 къщи – разрушено от Ахмед ага Тъмръшли; повече от 2000 души са загинали тук, преди да могат да вземат оръжието си. Много жени и деца за били задигнати, три от тези млади момичета били убити на 17 юни близо до Пловдив от своите похитители – Саид, синовете на хаджи Кока, и други, които са ги влачили в продължение на един месец със себе си.

Ветрен – бомбардиран от Хафъз паша без повод.

Стрелча – 50 турски къщи тук са изгорени.

Попинци, Радилово, Карамусал, Славовица, Аканджиево, Чанакчиево, Доганово, Джумая.

Елшица – ограбена от жителите на Абдуларе, които задигнали между другото близо 5000 овце. Жената на Тодор Дойчинов убита, като се защитавала срещу изнасилване.

Калагларе, Кепели, Голак, Дерехарман, Съртхарман, Текира, Олджулар (?), Елидере, Сешикагила, Ляхово, Шахалар (?), Кула, Касапли, Щърково, Хаджили, Динката, Керезли, Злокучене, Церово, Лесичево, Калугерово, Мечка, Петрич, Аликочово.

Панагюрище (Отлукьой) – 2500 къщи; опустошението тук е командвано от Хафъз паша.

Клисура – 500 къщи; началник на башибозуците бил Тосун бей от Карлово. Властите са конфискували и продали за 50 000 пиастра различни продукти, дървено масло и други.

Българските манастири са имали същата съдба. Манастирът „Св. Богородица“ при Кричим бил ограбен на 28 април от башибозуци помаци, водени от Джефероглу Сюлейман и Джинджиоглу Хюсеин. Те задигнали всичко, което притежавал този манастир: 30 оки сребро и 300 глави едър добитък. Двама прислужници били убити.

Същите банди опустошили на 30 април манастира „Св. Врачеви“ [и] тук били убити 3 души, от които един монах.

Манастирите „Св. Тодор“, „Св. Арахангел“ и „Св. Никола“ били ограбени и изгорени като предходните.“[100]

В друг списък Церетелев предава допълнителни сведения за опустошените селища от башибозуците до края на юни[101].

Според изследванията на Д. Страшимиров, които могат да се приемат за най-достоверни, опожарени са, както следва: Батак до 750 къщи, Перущица – цялото селище от 350 къщи, Панагюрище – до 500 къщи, 2 училища и 2 черкви, Петрич – 319 къщи, Клисура – всичките 800 къщи, Стрелча – 250 къщи, Поибрене – от 160 до 200 къщи, Муховските колиби – до 30 къщи, Мечка – 78, Бъта – 6 къщи, Баня – също 6, Попинци – 26, Ерелии – цялото село от 250 къщи, Кепелии [Свобода] – 188 къщи – цялото село, Елшица – 52, Църково, цялото – 73 къщи, Динката – 55 (от 60), Церово – 80, Калугерово – 153, Лесичево – 64, Карамусал – всичките 140 къщи, Славовица – 50, Съртхарман – 60, Дерехарман – всичките 30 къщи, Ветрен – 105, Брацигово – 50, Козарско – всичките 98 къщи, Аликочово – всичките 68, Жребичко – всичките 90 български къщи, Бъта – всичките 65 български къщи, Ясъкория – от 140 къщи изгорени повече от половината, Радилово – 177 къщи, всичките, Бойково – 59 къщи, всичките, Дедово – 100 къщи, Елешница – 120 къщи, Царацово – разорено, Узунгерен [Беловица] – 120 къщи, всичките, Кръстово – 70, Синджирлии – 177 – цялото село, Старо Ново село – 300 къщи, всичките, Айваджик – 50 къщи, всичките[102].

Неизгорелите къщи са напълно ограбени. Тези данни показват огромните размери на опустошението, което минава като яростен ураган над цялото Средногорие и над селищата по десния бряг на р. Марица и в

Тракия, Не само въстаналото население, но и селата, които не грабват оръжие, са подложени на нападения, обири и опустошения. Голяма част от селяните бягат в планината, за да спасят живота си. По пазарите дълго след това се разпродават ограбените от българските домове вещи, покъщнина и добитък.

Стотици българки, особено от Батак, Перущица и други села, са завлечени в харемите на влиятелните бейове в Родопите, Неврокоп, Хасково, Одрин и другаде. Нещо повече, редица съвременници и очевидци говорят за продажбата на българки като робини по пазарите на големите градове[103].

Хиляди българи, участници във въстанието, в революционните комитети и техни съмишленици, са арестувани и изпратени в Пловдив, Пазарджик, София и Одрин. В пловдивските затвори много жени и деца са наблъскани като добитък в малки помещения, по ханове, яхъри, дюкяни и складове. Между тях е и смелата панагюрска учителка Райна Попгеоргиева. Константин Величков описва ужасите в турския затвор: „Скоро чухме да се отварят портите и след малко целият хан екна от страшни сърцераздирателни викове, сред които смътно достигаха до ушите тъпи удари с дърво, псувни и ругатни. Бият! Бият! – чуваха се само като да излизаха изпод земята глухи и уплашени гласове. Чувахме стъпките на заптиетата и на арнаутите, които минаваха от една стая в друга и измъкваха оттам нова жертва, на която писъците раздираха изново страшно, горестно нощната тишина... Изтезанията се повтаряха всяка нощ.“[104]

Затворниците са подложени на морални и физически мъчения, на гаври, сред непоносима смрад и воня. Мнозина измират от тифус и други заразни болести.

Особено жестоко официалните власти се отнасят към ръководителите на въстанието и към представителите на българската интелигенция – учители, свещеници и други. Те се стремят да унищожат физически ръководната сила, цвета на българския народ, за да укрепят своето варварско господство.

Създадени са извънредни съдилища в Пловдив, Одрин и София[105]. Въпреки обявената амнистия от 12 август 1876 г. стотици българи от IV революционен окръг са осъдени на смърт, обесени публично по къщите и мостовете в Пловдив и Одрин, а други изпратени на заточение в Мала Азия или по-далечни Егейски острови.

Вълната от насилия, терор и жестокости обхваща и други райони.

В Пиянечко и Малешевско пристига Хасан паша с батальон пехота и планински оръдия. Войски са изпратени и от Скопие, Щип и София. Организират се и башибозуци и черкезки хайки под предводителството на известните разбойници главорези в тези райони като хайдут Сульо от Кюстендил и Хаджи Руфия от Джумая. Цялото пиянечко население е подложено на невиждано гонение. „Майки са захвърляли своите рожби и са бягали с куп нещастни селяни, подплашени като добитък под убийствената жарава на куршумите" – пише К. Попстоянов[106].

Властта задържа всички по-видни граждани от Пиянечко – учители, коджабашии, свещеници и заподозрени селяни от 12 села. Затворите в Пехчево, Струмица и София са напълнени със селяни от този район[107]. Арести са извършени и в други градове и селища, а също и в Кюстендил и някои кюстендилски села. Оттам са откарани 20 души в софийския затвор. Масови арести са извършени и в Разложката котловина, Мелнишко и Петричко[108].

Главната цел на властите навсякъде е да следят и арестуват местната интелигенция, която се счита за потенциален революционен елемент и ръководител на освободителните борби. В Солун е арестуван ръководителят на Манчовата книжарница Константин Евров[109], а също така изтъкнатите учители и дейци на народното просвещение Венеамин Мачуковски, Цвятко Димов, Никола Ковачевски, Георги Зюмбюлев, Хаджи поп Атанас, Дионисий Москов, архимандрит Исая, Иван М. Козарев и още десетки други[110].

Властта забранява учителските организации и събори. По това време прекратява дейността си и учителското дружество „Просвещение". Училищата прекъсват занятията си[111].

Освен арестите на по-видните лица и заподозрените в селищата на областта настъпва пълна анархия. Изплашена за своето съществуване, властта дава право на фанатизираните османски и черкезки шайки самоволно да обявяват едно или друго селище за неблагонадеждно, да обират и убиват всеки гражданин немюсюлманин под претекст, че се е съпротивлявал.

В изложение на кукушани до руския консул се казва: „Като излезе думата башибозук: вси турци от сляп до окат станаха по глобение, те почнаха да искат от едного 5, от другиго 10 лири, а от трети 50 лири и т.н. В Кукуш чаршията и хората цели пет дни затворени и никак не се показваха вън от къщята... Благодарение на голямото ни търпение, в противен случай подобен ужас щеше да стане както и по горните страни на клетата ни татковина."[112]

Репресивни действия, терор и насилие залели и някои райони на Източна Тракия. Най-много пострадали българските селища в близост до въстаническите действия – на юг от Пловдив и в Хасковско. Арести, нападения и обири са извършени и в Одринско, Лозенградско и другаде. Башибозушки шайки кръстосват селищата и извършват всякакви безчинства над беззащитното население[113].

Но огромните жертви и страдания, на които е подложен българският народ по това време, изострят националните противоречия в Османската империя и усилват политическото съзнание и революционната готовност на българския народ за борба.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Априлско* въстание 1876 г. Сборник от документи. Т. 1. С., 1954, с. 97.

[2] *Пак там*, с. 128.

[3] *Гандев, Хр.* Априлското въстание 1876. С., 1974, 132–133.
За това говорят и данните, дадени на английския представител в Цариград Хенри Елиът от бившия пловдивски губернатор: „Той каза – пише Елиът, – че е получил сигурни сведения, че въстанието е било организирано с оглед да избухне 10 дни по-късно, отколкото сега е станало.
Той е съобщил това сведение на Портата и препоръчал вземането на мерки, които лесно биха могли да го осуетят, но Махмуд паша не обърнал никакво внимание на неговото предупреждение.“ *Априлско* въстание... Т. 1, с. 341; вж. също доклад на Хътън Дюпюи от 27 април 1876 г. – *Пак там*, с. 283.

[4] *Стоянов, З.* Съчинения. Т. 1. Записки по българските въстания. С., 1965, 319–320; *Страшимиров, Д. Т.* История на Априлското въстание. Т. 2. Пловдив, 1907, 268–277.

[5] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч., Т. 2. с. 276. Авторът, който по-подробно е изучавал фактите около Ненко Стоянов, отбелязва: „Никой от живите техни връстници (на Ненко и приятеля му Ненчо Минев – *бел. авт.*) не помни да им е било говорено за въстание.“

[6] Д. Страшимиров основателно поставя въпроса, кой и как е дал пълномощно на Ненко Стоянов, когато се знае, че в селото не е имало комитет. Но той не стига до извода, че в случая има пръст османската власт, което, макар че нямаме преки исторически данни, можем да допуснем.
Ненко е бил в услуга на турските войски при потушаване на въстанието, а по-късно получава награда – събирането на десятъка в селата Щърково и Пищигово, Панагюрско. По време на Руско-турската война той избягва със семейството си заедно с отстъпващите турски войски, а по-късно е убит около българо-турската граница от български четници.

[7] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 2, 283–287; *Стоянов, З.* Цит. съч., 320–321. Въпросът за предателството на копривщенските чорбаджии все още е неизяснен. З. Стоянов, Д. Т. Страшимиров и други са категорични – предателство е имало. Неджиб ага е носел списък или поне е бил уведомен за най-изтъкнатите копривщенски революционери. Но кой, как и кога е направил това – все пак е неясно. Черньо Илиев, известен чорбаджия, притежател на чифлик, е обвиняван в предателство още през 1876 г. „Йован ми каза (Иван Джуджев – *бел. авт.*) – пише Н. Бончев до М. Дринов от 5 юни 1876 г., – че го готвили (въстанието – *бел. авт.*) за 1 май, но ги предал во Филибе някой си Черньо, а отчасти косвено и д-р Спас и затова са се дигнали 10 дена по-рано“ (*Априлско* въстание... Т. 1. с. 400). Същото Джуджев заявява и на Симеон Христов: „Единият от тях (става дума за д-р Спас и Черньо) побягнал в Пловдив и издал работата“ (*пак там*, с. 494). Но както посочихме, Черньо не успява

да стигне до Пловдив. След погрома на въстанието той не само не е награден от турското правителство, както Ненко Стоянов, но е изпратен на заточение. Най-вероятно е известни сведения за готвеното въстание да са предадени случайно чрез кехаите на копривщенските чорбаджии Т. Каблешков и П. Кесяков в Златица, за което споменава и Д. Т. Страшимиров. За това косвено хвърля светлина и едно писмо на Кръстю Нешев от София до Спас Вацов в Загреб от 7 май 1876 година. Според същия в Златица е бил заловен един от съзаклятниците, който изказал всичко: „Тогава се известява пловдивския паша с телеграфа, че има такова нещо в Копривщица" (*Априлско* въстание... Т. 1, с. 347).

Само някои нови документи могат да разкрият по-пълно истината по този въпрос.

[8] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 249, 304–305.

[9] *Пак там,* с. 248, 249, 256, 259, 264, 283, 305, 341–342 и сл.

[10] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, 3–12; БИА, НБКМ, II А 9276.

[11] *Пак там.*

[12] *Юбилеен* сборник по миналото на Копривщица (20.IV.1876 – 20.IV.1926). Т. 1. С., 1926, с. 684.

[13] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 345.

[14] Копривщенският революционен комитет изпраща писмо и до апостолите във Враца, в което подчертава: „Съжаляваме, че не можахме да изтраем до 1 май, за да изпълним решението. Но любовта към народа ни даде увереност да избързаме. Нека мислим само за победата!"

Комитетът настоява да се уведомят апостолите в другите окръзи и съобщава, че подобно писмо е изпратено и чрез Клисура, „но за по-голяма сигурност ви изпращаме и това по друг път" (*Априлско* въстание... Т. 3. С., 1956, 16–17).

[15] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, с. 19–20, 29. По въпроса за куриерите на „кървавото писмо" има също редица неясноти. Това се дължи на обстоятелството, че от Копривщица, както вече посочихме, са изпратени подобни писма до много селища и други окръзи. Но писмото, писано от Т. Каблешков и приподписано от Н. Караджов, е занесено в Панагюрище именно от П. Разложков. В пенсионните си документи Разложков твърди, че е занесъл писмото в Панагюрище заедно с Никола Гайтанеков (БИА, НБКМ – п.д. 1036 б.п.). Н. Гайтанеков в своите документи обаче не споменава това, макар че е бил куриер и на няколко пъти е посещавал различни градове. (П.д. I 265). З. Стоянов пише за един куриер: „Мисля че името на тоя дързостен човек беше Никола Салкин" (*Стоянов, З.* Цит. съч., с. 344).

[16] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, с. 20.

[17] *Пак там,* с. 17.

[18] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 344, 345.

[19] *Пак там,* с. 345.

[20] *Пак там,* с. 353.

[21] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, 36–41; *Георгиев, Т.* Бележки за Средногорското въстание в 1876 г. С., 1901, с. 17; *Черновежд.* Кратко описание на Панагюрското въстание. Средец, 1893, с. 32 и сл.

[22] *Априлско* въстание... Т. 3, 15–16. В. Петлешков поставя само по един червен кръст, изписан с кръв от убитите турци, и разпраща предварително написаните писма-възвания до селищата в революционния окръг. От тези писма е притежавал З. Стоянов. Няколко такива преписа на турски език са запазени и се съхраняват понастоящем в БИА при НБКМ.

[23] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 380; *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, 40–53; БИА, НБКМ, кол. А, в. II А 9140; ф. ПХ, II А 8556 и др. Подробно за бойните действия вж. *Военна* подготовка и провеждане на Априлското въстание 1876. С., 1976.

[24] БИА, НБКМ, кол. А, в. – *Свидетелство* на Иван М. Парпулов – Иван Ворчо (Орчо) войвода; ф. П. Щ. II 5818 и II В 6423,5; *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, 53–57.

[25] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, 58–59, 120–127; БИА, НБКМ, кол. А в. II А 915 и ф. С. З. II А 8894; *Беловеждов, З.* Първата пушка. Записки по Копривщенското въстание в 1876 г. С., 1918, с. 93

[26] *Попов, Хр. Ф.* Град Клисура в Априлското въстание. С., 1926, 65–71.

[27] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 360.

[28] *Пак там,* с. 362.

[29] *Пак там,* 359–372.

[30] *Пак там,* с. 369.

[31] Подробно всички тези събития са разказани от З. Стоянов. Цит. съч., 373–379; *Райна княгиня* (Автобиография). С., 1935, с. 13 и сл.; *Георгиев, Т.* Цит. съч., с. 21; *Черновежд.* Цит. съч., 39–41.

[32] *Венедиков, Йор.* Въстанието... – В: *България* 1000 години. С., 1930, с. 901.

[33] БИА, НБКМ, п. д. 44 б. п.; п. д. I 959; ц. П. Ш. II В 6423. В писмо до Нешо Бончев Марин Дринов пише на 11 февруари 1877 г.; „Дядо Бимбаш правил пушки, а племенникът му Никола – дървени топове. От ракиените юзета правили куршуми, токмаците от кантарите събирали за гюллета“ *(Априлско* въстание... Т. 1, с. 585).

[34] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 372.

[35] *Пак там,* 381–394.

[36] *Пак там,* 395–401; *Ефтимов,* свещ. Г. Лични спомени за въстанието в с. Петрич и Смолско през 1876 г. С., 1907, 10–14, 29–30. В Смолско и Каменица заминава само част от „Хвърковататата чета“ под ръководството на З. Стоянов, а основното ѝ ядро начело с Бенковски побързва още на 25 април да се притече на помощ на въстаниците в Еледжик. В този район въстават и селищата Раковица, Белица и Вакарел.

[37] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 399. „Ние бяхме поразени от патриотичната постъпка на тоя старец, който не беше прочитал ни едно патриотическо съчинение, който не знаеше ни защитата на Термопил, ни за поражението на Наполеона в 1812 г...“ – заключава З. Стоянов.

[38] *Венедиков, Й.* Цит. съч., с. 899.

[39] *Гаджанов, Д. Г.* Цит. съч., 66–69.

[40] *Стоянов, З.* Цит. съч., 404–421; *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, 141–146; *Георгиев, Т.* Цит. съч., с. 25; *Ненов, Ю.* Автобиография. М. С. XIII, 1896, 348–388; *Йонков-Владикин, Н.* История на Бельовското въстание 1876 г. С., 1887, 31–48. В доклад от 30 април (12 май – н. с.) Хътън Дюпюи от Одрин донася на Хенри Елиът в Цариград: „Жп гара Бельово е била опожарена от въстаниците и два жп моста между Саранбей и Т. Пазарджик са също изгорени и линията между тези две последни места скъсана“ *(Априлско* въстание... Т. 1, с. 308).

[41] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, с. 147; *Ненов, Ю.* Цит. съч., с. 381 и др.

[42] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 249, 256, 259, 283.

[43] *Пак там,* с. 412.

[44] *Пак там,* с. 524.

[45] *Пак там,* с. 264.

[46] *Пак там,* с. 268, 346, 351, 367. Хътън Дюпюи изрично говори за „голяма военна сила“, съсредоточена в района на въстанието (*пак там,* с. 346).

[47] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 411. „Тогава се отвори небето и даде воля на ония непрестанни порои от дъжд, лапавица и най-после дебел сняг (8 май), които нанесоха последния удар на нашите и така неприготвени въстаници. Това бе ужасно... На 27 април почна тоя дъжд и чак на 10 юни престана..." – пише З. Стоянов.

[48] *Попов, Хр. Ф.* Цит. съч., 71–85; *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, 151–157; *Венедиков, Й.* Цит. съч., с. 897.

[49] *Априлско* въстание Т. 1, с. 524.

[50] *Попов, Хр. Ф.* Цит. съч., 85–89.

[51] *Априлско* въстание Т. 1, с. 550.

[52] *Пак там,* 550–551.

[53] *Ефтимов,* свещ. *Г.* Цит. съч., 29–30.

[54] БИА, НБКМ, ф. П. Х. II А 8556; *Венедиков, Й.* Цит. съч., с. 901.

[55] БИА, НБКМ, ф. О. И, II А 8546, в. б.

[56] *Венедиков, Й.* Цит. съч., 901–903; *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, 167–189.

[57] *Mac Gahan, J. A.* The Turkich Atrocities in Bulgaria. Geneva, MCML XVI, p. 129.

[58] *Юбилеен* сборник по миналото на Копривщица... с. 688. – *Из дневника* на Хр. В. Пулеков.

[59] Действията на П. Волов, Г. Икономов в този район не са напълно изяснени и при това са свързани с ред перипетии. Вж. по-подробно в: *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, 161–167; *Беловеждов, Н.* Цит. съч., с. 82 и сл.

[60] *Беловеждов, Н.* Цит. съч., с. 82.

[61] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. 163–164.

[62] *Пак там,* 97–101; БИА, НБКМ, ф. О. И. II А 8547.

[63] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 412.

[64] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч., Т. 3, 111–117.

[65] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 427.

[66] Найден Геров в доклад от 3 май 1876 г. до ген. Н. П. Игнатиев пише: „Между това от Копривщица изпращат тук на два пъти нарочен пратеник с молба, в която заявяват, че жителите там и не мислили за въстание, и молят да се изпратят там хора да се уверят в това" (*Априлско* въстание... Т. 1, с. 327–328, 431).

[67] *Беловеждов, Н.* Цит. съч., 104–106.

[68] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, 200–208; БИА, НБКМ, Ф. К. р. к., II 9667.

[69] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 536.

[70] *Венедиков, Й.* Цит. съч., 903–905.

[71] *Стоянов, З.* Цит. съч., 422–447.

[72] Всички перипетии около похода на Г. Бенковски и неговите другари от връх Лисец до лобното му място са разказани подробно и увлекателно от З. Стоянов. Цит. съч., 448–529, и затова тук съвсем накратко ги предаваме.

[73] *Априлско* въстание... Т. 3, 21–22.

[74] *Пак там.*

[75] *Пак там,* с. 24, 26–31, 32–38.

Публикуваните в т. 3 на документалния сборник „Априлско въстание" в превод турски документи разкриват мерките на властта за залавянето на апостолите, достойното държане на Т. Каблешков, Найден Попстоянов и други пред следствените власти.

[76] *Унджиев, Ив.* В. Петлешков. Пловдив, 1935, 39–43; *Величков, К.* В тъмница. Спомени от 1876 г. С., 1899, 156–158.

[77] БИА, НБКМ, кол. А, в. II А 9164 – *Биографични* бележки за Гого (Георги) П. Ангелов.

[78] *Петлешков, Н. Хр., Ив. К. Йеремиев.* История на Брациговското въстание. Пловдив, 1905, с. 107.

[79] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 365.

[80] За въстанието и бойните действия около Брацигово вж. по-подробно в: *Петлешков, Н. Хр., Ив. К. Йеремиев.* Цит. съч.; *Юруков, Д.* Спомени из политическия живот на България. С. (1920–1921), 34–37, 39–40; *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, 83 – 87, 250–256; Архив БАН, ф. 1, оп. 2, инв. № 1359 – *Спомени* от Ат. Мишев.

[81] *Венедиков, Й.* Цит. съч., с. 905; *Гълъбов, К.* Въстанието на героична Перущица, април 1876 г. С., 1965, 119–120.

[82] В историческата литература се завърза дълъг спор за участието на Ахмед ага Тъмрашлията и ролята му за потушаването на въстанието в Перущица. Безспорно е, че българите мохамедани – „помаците", са тласнати към тази братоубийствена и варварска разправа от властта. Вярно е, че и турската власт по-късно, и чуждите – главно английски – представители умишлено хвърлят главната вина за жестокостите в Батак и Перущица върху тях. Но не могат да се отминат фактите. Личното участие на Ахмед ага в потушаването е засвидетелствано в редица документи (*Априлско* въстание... Т. 1, с. 518, 524, 536 и др.) и в много спомени, макар че при първите известия за обявяване на въстанието в района той наистина не се е намирал в Тъмраш и башибозушките потери се водят от братята му. Не е доказателство за неучастието му и фактът, че Ахмед ага се отнасял добре с българското население и му направил много „добрини". И за Ненко Балдьовеца съселяните му, които Д. Т. Страшимиров разпитал навремето, говорят, че е спасил много села от разорение (цит. съч., Т. 2, с. 281), но това не го оневинява за предателското му дело. За спора вж: *Вълчев, А.* Тъмраш. С., 1973, 140–178; *Манолова, М., М. Манолов.* Ахмед ага Тъмрашлията и неговата роля в потушаването на Априлското въстание. – Истор. преглед, 1972, № 1, 97–109; *Хайтов, Н.* Още за Ахмед ага Тъмрашлията и за едно тълкуване на неговата роля в потушаването на Априлското въстание. – Истор. преглед, 1972, № 5, 99–110 и др.

[83] *Априлско* въстание... Т. 1, 296–297. За въстанието в Перущица вж. *Натев, Г.* Защитата на Перущица през 1876 г. Пловдив, 1901; *Кепов, Ив.* Въстанието в Перущица. Пловдив, 1930; *Гълъбов, К.* Цит. съч.; *Жечев, Н.* Перущица въстана. С., 1963 и др.

[84] *Венедиков, Й.* Цит. съч., с. 907.

[85] *Пак там,* с. 907; *Бойчо.* Въстанието и клането в Батак. Пловдив, 1892; *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, 92–97, 226–250; *Керелов, Тр.* През кръв и пожари. С., 1961, 59–116.

[86] *Mac Gahan, J. A.* Op. cit., 53–59.

[87] *Априлско* въстание... Т. 1, 540–541; *Димитрова, Ст.* Априлското въстание в с. Бойково, Пловдивски окръг. – Истор. преглед, 1976, № 5, 75–79.

[88] *Асянчин, Ив., П. Панайотов.* Цит. съч., с. 56; подробни списъци на арестуваните от Банско-Разложкия край вж. в Архив БАН, ф. 1, инв. № 1428, л. 455 – 459 – *Записки* на Спас Прокопов.

[89] БИА, НБКМ, п. д. 1362, б. п., л. 5–6; п. д. 1827 б. п.; п. д. 1609 б. п. и др.

[90] Знаме, №7, 26 ян. 1875.

[91] *Български патриарх Кирил.* Принос към българския църковен въпрос (Документи от австрийското консулство в Солун). С., 1961, с. 19, 142–144 и др.

[92] *Дойнов, Д.* Знаме на въстаниците в с. Разловци, Пиянечко. – Музеи и паметници на културата, 1964, № 2, 3–15.

[93] *Стоянов, К. поп.* Тридесет години назад. Исторически записки по първото македонско въстание. Кюстендил, 1903, с. 14.

[94] *Пак там,* 5–12; БИА, НБКМ, п. д. 781 б. п.

[95] Лапе Льубен. Разловечкото востание во 1876 година. – *Годишен* зборник на филозофскиот факултет на универзитетот во Скопје. Ист. фил. оддел. книга + (1950), № 4, Скопје, 1950 (отделен отпечатък, 3–28); *Дойнов, Д.* Националнореволюционните борби в Югозападна България през 60-те години на XIX в. С., 1976, 90–121.

[96] *Кондика* на Рилския манастир, л. 159; *Стоянов, К. поп.* Цит. съч., 46–50.

[97] Застава, № 98, 107, 2(14), 18(30) юли 1876.

[98] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 525.

[99] *Mac Gahan, J. A.* Op. cit, 17–19.

[100] *Априлско* въстание... Т. 1, 534–535.

[101] *Пак там,* 536–538.

[102] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, 378–380. Страшимиров е събрал и дава поименен списък, макар и непълен, на убитите във въстаналите селища на IV революционен окръг (*пак там,* 406–460).

[103] АВПР, гл. А. V A_2, 1876, л. 39–40. Както донася руският консул в Солун, пленнички от Тракия са продавани дори на пазарите в Сяр и Тетово, в Скопско и Кумановско.

[104] *Величков, К.* В тъмница. С., 1938, 44–45.

[105] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 499. Макар и на противобългарски позиции, Хътън Дюпюи е принуден да признае лицемерието на турското „правосъдие“ по това време: „Седем комисии били назначени за разследване на затворниците. Вярно е, че всяка комисия има по един член българин, но като се знае, че тези членове са избрани измежду най-подлите и покварени българи, стойността на тяхното участие може лесно да се схване.“

[106] *Стоянов, К. поп.* Цит. съч., с. 35.

[107] *Априлско* въстание... Т. 1, 564–565.

[108] Архив БАН, ф. 1, инв. № 1428, с. 41, 376, 419–421, 455, 667 и др.

[109] АВПР, гл. А V A_2, 1876, д. 145, л. 53.

[110] *Документи* за Българското възраждане от архива на *Ст. И. Веркович* – 1860–1893. С., 1969, с. 21, 42, 81,289.

[111] *Пак там,* с. 530.

[112] АВПР, П. К. 1876, д. 2274, л. 229–232.

[113] Архив на *Н. Геров.* Ч. 2. С., 1932, 189–190, 201, 203–206; *Априлско* въстание... Т. 1, с. 496, 538; *Митев, Й.* Един френски инженер разказва за Априлското въстание. – Пламък, 1975, №4, с. 144.

VII. НАЧАЛО И РАЗВОЙ НА ВЪСТАНИЕТО В ТЪРНОВСКИ, СЛИВЕНСКИ И ВРАЧАНСКИ ОКРЪГ

1. Търновски революционен окръг

Вестта за избухналото въстание в Средногорието заварва Търновския революционен окръг в неблагоприятен момент. Това известие пристига в окръга по няколко канала[1].

По това време е насрочено и заседанието на Окръжния революционен център в Горна Оряховица с представители на комитетите от различни селища и райони, поради което и ръководителите на окръжния център се намират там.

Според някои съвременници окръжното събрание се открива на 25 април в спиртната работилница на Моско Грънчаров. Според други то се провежда на следния ден – 26 април, в дома на Гр. Тодоракев[2]. На него присъстват малко дейци от окръга, тъй като полицията е почнала арести и много от представителите на отделните комитети не успяват да се доберат до Горна Оряховица.

На съвещанието на революционните дейци се решава да се изпълни предварително начертаният план и на 28 април да се обяви въстание в окръга[3].

Това решение обаче се реализира само в някои райони, тъй като властта залавя голяма част от ръководните дейци и тяхното арестуване нанася жесток удар на освободителното движение в Горна Оряховица и Търново.

Залавянето на сливенския комитетски куриер, обискът в къщата на Марин Станчев в Лясковец, сведенията, получени от турските шпиони в Горна Оряховица, и т.н. насочват властта по сигурна диря. Започва търсенето на Иван Панов, Георги Измирлиев и други комитетски ръководители. Един от първите арестувани е верният на комитетското дело ханджия в Горна Оряховица Маню Тодоров. Потърсен от властта е и членът на комитета Михаил Стоянов, но той успява да се укрие[4].

Поради непрестанните преследвания ръководителите на революционната организация в Горна Оряховица са принудени да сменят на няколко пъти нелегалните си квартири. Когато на 27 април 1876 г. събраната в къщата на баба Пантелеица група от десетина революционери се подготвя да излезе от града с намерение да се присъедини към четата на Поп Харитон, поради предателство къщата е блокирана от полицията.

След кратка престрелка въстаниците се разпръсват на различни страни. Водителите им Г. Измирлиев и Ив. Панов успяват да се отскубнат и да се укрият в къщата на баба Кириячка Мирчева. Но скоро те са открити и заловени – както са във въстаническа униформа[5]. Арестувани са и други заподозрени лица. Наедно с въстаническите водители властите арестуват укривателите им и залавят комитетска кореспонденция, географски карти, оръжие, припаси и други неща, скрити в тавана на къщата на баба Кириячка и представени след това като веществени доказателства в съда. Сред кореспонденцията те откриват и бунтовнически песни, като:

„Огън пламна в Балкана
кръв взе вече да тече,
българинът вече стана
и отчаян от корана,
смърт или свобода ще...“[6]

По такъв начин властта взема инициативата в свои ръце и фактически осуетява участието на търновските, горнооряховските и лясковските революционери във въстанието. Част от местните съзаклятници, които излизат извън града с надежда да се съединят с друга въстаническа чета, не успяват да сторят това и се завръщат в града, като се укриват. Събитията в Горна Оряховица раздухват фанатизма на мюсюлманското население, което почва грабежи и нападения над българите. Изпълнен с въоръжени башибозуци, градът живее под страх от изтребление и насилия[7]. Настъпва голяма тревога, която се увеличава още повече от слуховете, че откъм Шумен идва Фазлъ паша, за да се разправи с бунтовниците. Тогава Елена Грънчарова и други патриоти удрят църковните камбани и призовават цялото население, облечено траурно, да се отправи към Търново. Предизвестените за това власти в Търново се отправят с войска към Горна Оряховица. Там пашата посреща демонстрацията на горнооряховските жители. Смелата Елена Грънчарова му заявява, че те са излезли, за да искат помощ, защото башибозуците ги грабят и безчестят, като същевременно молят да се освободят и арестуваните им съграждани. Тази внушителна демонстрация спомага да се запази градът от погром и дава възможност на местните хора да укрият уликите за участие в подготовката на въстанието (оръжие, боеприпаси и др.)[8].

Терорът над българското население в Горна Оряховица и Търново парализира инициативността на останалите революционни дейци, поради което тези градове и близките им околни селища не успяват да се включат в започващата въоръжена борба[9]. Фактически от този момент, след даване на паролата за въстание, централизираното единно ръководство на Търновския революционен окръг престава да функционира. Съдбата на въстанието и по-нататъшното развитие на събитията зависят вече от решителността и инициативата на местните ръководни кадри и пратениците на окръга, от една страна, и от това, доколко властта още не е успяла да нанесе удар на революционната организация в съответното селище. При новосъздаденото положение проявите на търновските комитетски дейци се изчерпват с опита им да създадат паника и безредици в града чрез предизвикване на пожари. С това се цели да се отвлече вниманието на полицията и да се даде знак за започване на въстанието в окръга[10].

Една от най-значителните прояви на въстанието в Търновски окръг е несъмнено организирането на голямата въстаническа чета от селата в северозападния край на окръга. След указанията, дадени от Окръжния център, и след провеждането на съвещанието в с. Мусина, където е решено да се формира чета и се определя нейното ръководство, на 28 април вечерта в Мусина се събират въстаническите групи от околните села: Бяла черква, Михалци, Дичин, Вишовград и други. Най-многобройна (над сто души) е групата от с. Бяла черква. Внушителният брой на излезлите от това село въстаници е убедително доказателство за плодотворната агитационна и организаторска революционна дейност на местните дейци и преди всичко на бележития народен труженик Бачо Киро Петров. Тръгвайки по страшния път на борбата, верният народен син записва мислите, които го вълнуват: „Сбогом, мило Отечество, сбогом, мили народе... Днес аз отивам за твойта свобода да се боря с неприятеля...“[11]

Значително число въстаници (по тридесетина души) излизат и от селата Михалци и Мусина. Общият брой на събраните в Мусина въстаници, готови да тръгнат към Балкана, е около 190 души[12].

Поради строгите мерки, взети от властта, и липсата на оръжие, разколебаване и уплаха в отделни селища[13] въстанически групи от тях не се явяват в Мусина. Арестите, предприети в Сухиндол например, парират дейността на местните съзаклятници. Не могли да излязат и въстаниците от други селища, където се извършва предварителна подготовка за въстанието – в Осма Калугерово (Асеновци), Ресен, Лесичери, Даа Сливова (Горско Сливово) и други. В с. Върбовка няколко дена преди това става непредвидена експлозия на барут и са арестувани комитетските дейци. По такъв начин е осуетено участието и на това село във въстанието[14]. Властта от Търново нарежда на 10 април да се арестуват подстрекателите към бунт в с. Летница[15].

След тържественото провъзгласяване на въстанието в Мусина и общия възторг от срещата на четниците е сформиран въстанически щаб, в който освен войводата Поп Харитон, военния ръководител Петър Пармаков и знаменосеца Димитър Атанасов–Русчуклийчето влизат най-авторитетните четници и представители на въстаническите групи от различните села като Бачо Киро Петров, Христо Караминков–Бунито, Тодор Лефтеров, Никола Червеноводеца, Аврам Петков, поп Петър Драганов, Димитър Георгиев и други[16].

Въодушевени от идеята за борба, сплотени около своите водители, още същата вечер четниците поемат пътя към Стара планина. Съгласно предварителния план четата трябва да се съедини с други въстаници и да се укрепи в Балкана с оглед там да може да се води по-продължителна въоръжена борба. Но намерението ѝ да достигне до Стара планина незабелязано, като избягва срещи с неприятеля, не се осъществява. Още на следния ден край село Балван четата е забелязана. Веднага потери започват да я преследват, а същевременно се издава заповед за изпращане срещу нея и на редовни турски войски. Бавното придвижване поради разкаляния път, късното тръгване от Мусина и липсата на предохранителни мерки разкриват движението на четата и улесняват преследването ѝ. След като спира в с. Балван махала (Ветренци), откъдето към нея се присъединяват няколко въстаници, четата продължава пътя си покрай малките села Плачка, Пейна, Рикя и Геша и достига до с. Цинга – разположено в долината на Дряновския манастир[17]. Насочвайки се към манастира, четата взема предпазни мерки, като отделя авангард и ариергард от по няколко души. Следобед на 29 април тя влиза в Дряновския манастир с намерение да направи почивка от изморителния път, а после да продължи отново към Стара планина. Но пътят към Балкана е преграден от турците, а многобройни башибозушки потери заемат околните отвесни скали и височини. Врагът се появява и откъм с. Цинга. По такъв начин четата се оказва обсадена в манастира. Дисциплинираните и въодушевени от светлата идея за свободата четници, командвани от своя енергичен войвода, не се поддават на малодушие, а решават да се укрепят и да водят упорита борба. Веднага отделни групи въстаници са разпределени да заемат позиции в различни части на манастира. След това се решава да се пратят хора да потърсят връзка и подкрепа от дряновските съзаклятници.

Няколко дни преди това обаче властта предприема арести в Дряново. Най-напред е заловен с оръжие Генчо Бояджиев, а след това и председателят на комитета учителят Радко Радославов, както и някои от най-активните членове на местната революционна организация. Това обстоятелство, както и дошлото известие за погрома в Горна Оряховица разстройват духовете в Дряново. При това от няколко месеца в града квартирува постоянно турски гарнизон от стотина войници, чието присъствие още повече сковава действията на смутените и разколебани след арестите комитетски дейци. Усилията на смелия патриот Христо Рашенов да увлече народа в борбата не се увенчават с успех[18]. При опита му да пресрещне и се свърже с четата на Поп Харитон Христо Рашенов е убит от военни патрули вероятно поради издайничество. Оставени без енергичен ръководител, разколебани и смутени, дряновските съзаклятници не съумяват да се притекат на помощ на четата и „останали безучастни свидетели на голямата битка, която се водела до самия град“[19].

Така блокираната в манастира чета остава да води само със собствените си сили борбата срещу все повече прииждащите редовни войски и башибозушки потери. Започва епична, славна битка, която продължава девет дена[20].

Още след пристигането се в манастира четата е принудена да отблъсне напора на башибозуците и тази първа битка трае до идването на нощта. На другия ден – 30 април – още от сутринта боят пламва с нова сила. Много пъти през този и следващите дни въстаниците твърди отбиват пристъпите на врага, с хладнокръвие срещат куршумената градушка, която се излива над манастира от насрещните отвесни скали, с ловкост и умение държат в непривикналите си ръце пушките. Настървените опити на турците да се доближат, да проникнат в манастира и да го запалят са отбити от въстаниците. „Турците наваляли на много пъти върху манастира – разказва един от очевидците, – но вниманието и юнашкият дух на нашите момци не преставали; те биели все на месо в турската навалица... Куршумите на неприятелите се сипели като град.“[21]

Смелият и опитен войвода на четата дава пример на момчетата с точната си стрелба, с безстрашието си срещу многобройния неприятел. Неговият помощник П. Пармаков със своята военна подготовка и решителност допринася много за умелото организиране на отбраната в манастира. Голяма морална опора на въстаниците дава с присъствието си и със своя непоколебим дух Бачо Киро Петров. Той е постоянно сред бойците, напътства ги, укрепва мъжеството им с ободрителни думи. Разказвайки за третия ден от битката, оцелелият въстаник П. Франгов си спомня: „В него ден... даскал Киро каза реч на дружината, в която той напомни високите и свещени длъжности на българина и на патриотина. Той напомни на момчетата, че всякой трябва с готовност да даде живота си пред олтара на народната свобода и че децата и внуците на свободното отечество щат благославят падналите на бойното поле за тяхното добро, че вековете ще отгласят имената на всички, които са знаели да се притекат на помощ, когато отечествените длъжности са ги повикали... Речта на Бача Кира беше тъй силно проникната с патриотическо чувство и тъй искрена и от чисто сърце казана, щото всички момчета, които с благоговение го слушаха, просълзиха [се] и се трогнаха. Дерзост и решителност запали дружината... Напред, момчета! – каза Бачо Киро, като свършваше речта си – ... Не умира светата правда... Смърт на тоя тиранин!“[22]

На третия ден от битката – 1 май – защитниците на манастира получават от турските власти чрез дряновските чорбаджии писмо, в което ги приканват да се предадат. Въстаниците гордо отхвърлят това предложение и сочат целта на своята борба. „Ние не сме излезли да убиваме и разбойничестваме... – се казва в отговора им. – Излязохме от домовете си и потеглихме за в Балкана да дирим свободата си и човешкия живот... Колкото за оръжията ни, ще ги сложим, когато умрем, а ще ги носим, додето сме живи.“[23]

Същия ден тежък удар сполетява четата. Причиненият от незагасена цигара взрив на барут в едно от манастирските помещения ранява тежко и ослепява войводата Поп Харитон. Начело на четата сега застава Петър Пармаков, който с вълнуващи думи приканва другарите си да проявят твърдост и готовност да се жертват за свободата на България.

Положението на обградените от всички страни въстаници се влошава рязко, когато след няколко дена пристига нова турска редовна войска с артилерийски оръдия, командвана от кръвожадния Фазлъ паша – „един отчаян пияница, тиранин и кръвник“[24], както го характеризира негов съвременник.

Обръчът на обсадата се затяга. Оръдията са насочили дула към въстаническата крепост, но съпротивата на българските въстаници не е сломена. Фазлъ паша им изпраща нов ултиматум да капитулират, заплашвайки ги с изтребление и с пълно разрушение на манастира. Но и сега смелите четници, въодушевени от великата идея на свободата, отговарят с достойнство на висшия османски военачалник.

„Пашо – пишат те в своя отговор, – ние сме въстанали против вас, да браним народа си, когото измъчват турските власти... И ако мислите, пашо, че като ни избийте, унищожите, ще можете да смирите народа, много се лъжете. Народът иска своите правдини и е решил да ги спечели, ако ще би и със смърт. Ние сме се повдигнали не против мирното население, не, ние искаме от правителството да ни признаят правата като народ и докато не стане това, *живи няма да се предадем* във вашите мъчителски ръце. Ние сме се решили да мрем и ще запазим клетвата си, а вие ще бъдете отговорни пред Европа за вашите тиранства.“[25]

Отговорът на въстаниците е бележит документ от епохата на въстаническата борба. Като разкрива ясно целта на българската национална революция, той е свидетелство и за гордия, непокорен човешки дух, по-силен от оръдията и сатъра, изява е на величието, което носят в себе си скромните четници, обрекли се в жертва за свободата и независимостта на отечеството.

И нападенията на турците започват с още по-яростна сила. Оръдията бомбардират и все повече разрушават сградите на манастира, които се обвиват в пламъци и дим. Положението на въстаниците се влошава с всеки час. Виждайки, че всяко по-нататъшно оставане носи смърт и гибел за борците, Пармаков и щабът на четата решават да направят опит за измъкване от обсадата, като използват прикритието на нощта. „Тъмно било като в рог... Когато момците излизали... дъждът се пресякъл в сняг... Вятърът фучел силно и разнасял снега в облаците. Бурята била силна и ужасна.“[26]

За съжаление посоката, в която се насочва през нощта четата, се оказва заета от неприятелски войски. Пламва ожесточен нощен бой. Водена от безстрашния Пармаков, четата пробива първия кордон, но по-нататък от всички страни върху нея връхлита противникът. Тук със смъртта на храбрите в жестока кръвопролитна схватка загиват Пармаков и много още въстаници. Само малка част от тях, между които били Бачо Киро. поп Балчо и други, успяват да се укрият в тъмнината и да се измъкнат от обсадата. След неуспешния пробив една група от четниците се завръща отново в манастира. На другата заран – 8 май, те са избити до един от нахлулите войски и башибозуци. Там е заловен и Тодор Лефтеров. който след това е зверски умъртвен. Мъченически загива в манастира и ослепелият войвода Поп Харитон. Не е пощадена и престарялата майка на игумена, която също е посечена от башибозуците. Манастирът, който дава убежище на борците, е подложен на пълно ограбване, разруха и оскверняване, а накрая е и опожарен. „Обсадените бунтовници – бърза да докладва веднага Фазлъ паша – се опитаха да избягат, но попаднаха в ръцете на кордоните от редовни войници. На разсъмване... манастирът беше вече напълно опожарен.“[27]

Така завършва една от най-ярките прояви на въстанието в Северна България.

Въстаническото движение намира значителна изява и в Габровско и Севлиевско.

Като обмислят създалото се положение, габровските комитетски дейци решават да образуват незабавно въстаническа чета, която да се отправи към Балкана. За войвода е избран Цанко Дюстабанов, а събирането на въстаниците решават да стане на 1 май в Габровския манастир[28].

Макар че в Габрово не са предприети все още арести и преследване, революционният комитет не се решава да овладее града и той да послужи като база на въстанието в този край. Мнозинството от местните дейци не пожелават да изложат на риск благоденствието и съществуването на Габрово и възприемат избраната преди това тактика – да водят борбата извън града, в Стара планина. Тази тактика, която не съдейства за задълбочаване на въстанието и за увличане на широките слоеве от населението в започналата въоръжена борба, оказва отрицателно въздействие за размаха на въстанието. А революционното настроение в Габрово обхваща значителни среди, в това число и младежите от Априловската гимназия. Пред тях войводата Цанко Дюстабанов изтъква целта на въстанието и ги приканва да вземат участие в него[29].

След като от Габрово излизат тридесетина четници начело с войводата Цанко Дюстабанов, те минават през няколко села и колиби: Етъра, Новата махала, Недялковци, Кръстевци, Петковци и др., където са радушно посрещнати от населението. В Етъра, Новата махала и другаде четата е посрещната с биене на черковна камбана и с викове „Да живее България!“. От тези селища се присъединяват нови въстаници и на сборния пункт при Габровския манастир техният общ брой достига 137 души[30]. Скоро от Габрово идва нова голяма група въстаници и числото на четата надхвърля вече 200 души. Освен главния войвода Дюстабанов в щаба на четата влизат ръководителите на няколкото групи, на които е разделена четата – изтъкнатите революционери Тотю Иванов, Христо Конклиев, Пенчо Постомпиров и други. За писар на четата е определен Георги Бочаров.

Като изпраща авангардната група пред себе си, четата тръгва на 2 май на запад, минава през нови махали и колиби и нейният брой отново нараства доста с новоприсъединили се съмишленици от балканските селища (за съжаление за твърде кратко време). На 3 май четата е застигната от десетина габровски въстаници начело с Гаврил Кръстников. Те носят знамето, ушито от Мария Ряскова, и живи цветя за четниците.

За знаменосец е определен Недялко Хелески. Сега пред четата отново възниква въпросът да се върнат ли и да овладеят Габрово, като принудят и останалите там съзаклятници да се включат в борбата. Но надделява отново мнението да се запази градът, а четата да действа в Балкана, становище, поддържано и от войводата[31]. А в това време, преди още в Габрово да навлязат нови турски войски и башибозуци, някои разпалени патриоти в града правят опит да вдигнат народа на борба[32]. Но липсата на подкрепа и нерешителността на местното комитетско ръководство и на ръководството на четата предопределят съдбата на въстанието в Габрово.

Четата се разделя на две големи групи, за да има възможност да обиколи повече селища и да привлече нови въстаници с крайна цел с. Батошево. Двете групи се събират в селото на 4 май[33].

Местното население посреща с огромна радост четата на Дюстабанов. „Само този, който е прекарвал робски живот и не е виждал въоръжени българи, волни и свободни, във време на робството – разказва един очевидец на това събитие, – може да си представи какъв възторг и каква радост бликна в сърцата на батошевското население! То беше упоено и слисано, та не знаеше какво да мисли и какво да прави.“[34]

С идването на габровската чета въстанието в Батошево е незабавно провъзгласено. И тук, а след това и в другите села четата на Дюстабанов олицетворява новата българска власт и към нейните ръководители се отнасят мнозина селяни за разрешаване на различни въпроси. Още в първия ден на пристигането си в Батошево Бочаров предава по двама дюлгери гъбенци следното съобщение за с. Душево: „Няма какво да се страхуват селяните турци, защото ние не сме станали против мирните жители, които страдат тъй също, както и ние, но против насилията, против тираните.“[35]

Пред жителите на Батошево, събрани на селския площад, войводата Дюстабанов произнася слово, в което казва: „Драги братя батошевци, на мене се падна честта да доведа тези мои другари с български байряк в селото ви. Ние дойдохме да кажем на вас, на всички българи, та че и на целия свят, че сме излезли да освободим България от робството... Ние сме готови да измрем, но не искаме да робуваме повече на турците. Нека разбере целият свет, че ние няма да търпим повече турските зверства, грабежи и убийства... Днес ставате свободни!...“[36]

Същия ден от Кръвеник идва Христо Филев, за да иска подкрепа. Тогава се решава основната част от четата на Дюстабанов да се отправи към Кръвеник и Ново село, където от няколко дена вече налитат башибозушки потери и се водят боеве. Само малка част от четата под командата на Георги Бочаров остава в подкрепа на въстаниците от Батошево.

Разкритията на турската власт засягат и Севлиевския революционен комитет. Потърсен е и председателят на комитета Стефан Пешев, който по това време е в Горна Оряховица и Търново, откъдето потегля към родния си град със задача да вдигне въстанието. По пътя извън града, пресрещнат от комитетски хора, Ст. Пешев е предупреден, че е диреn от властите, и се укрива. На 29 април обаче властта успява да го залови в Севлиево. Арестувани са също Никола Генев и други граждани[37]. Само неколцина от активните севлиевски революционери – Йонко Карагьозов, Георги Куев, Никифор Симеонов и хайдут Ботьо – успяват да се отскубнат от полицейската хайка. Най-напред те стигат в Батошевския манастир, а след това заедно с Дончо Фесчията заминават за Кръвеник[38].

По това време в Кръвеник се завръща от Търново и дядо Филю Радев. Предвид започналите арести в градовете и поради разкритията той дава нареждане да се укрият по-добре набавените боеприпаси и оръжие. И наистина още на 29 април севлиевският каймакамин телеграфически уведомява мютесарифа, че от разпита на заловени лица е узнал, „че в къщата на една жена, вдовица, близо до къщата на чорбаджията Фильо от село Кръвеник... били скрити триста пушки“. Поради това той изпраща веднага около 50 нередовни войници да ги открият[39].

Благодарение на взетите мерки от революционния комитет претърсванията на изпратените от Севлиево заптиета в Кръвеник не дават резултат. Но турските власти не се успокояват. Под най-силно подозрение е Христо Филев – син на Филю Радев и един от най-активните членове на революционното движение в този край.

Предвид напрегнатото положение и необходимостта от пристъпване към действие се решава на 1 май да се проведе общо събрание в гората на връх Бабан край Кръвеник. Там се стичат съзаклятниците от близките селца и махали, както и представители от Ново село и Острец. Събранието на това ново Оборище решава незабавно да се провъзгласи въстание, да се установи взаимодействие с Батошево и Ново село, за да се укрепят проходите, които водят към Севлиево и откъдето само би могло да дойде нападението на турците. С насърчителни думи към събраните селяни се обръщат Дончо Фесчията и дядо Филю. Последният припомня, че въпреки трудностите и жертвите ще се извоюва „българска държава, както сме я имали преди толкова години“, че на въстаниците ще пристигне помощ „и от Влашко, и от Сърбия, и от Дяда Ивана“[40]. Така въстанието в Кръвеник е обявено. То обхваща масово населението от селото и околните махали. Начело на кръвенишките въстаници застава уважаваният от всички селски първенец дядо Филю Радев. Негов помощник е синът му Христо, а за водители на чети са избрани Цочо Митев, Х. Стоянов и други. Първата задача на въстаниците е да се отправят и заемат Боаза – най-важното стратегическо място, на което още от по-рано били набелязани места за позиции.

Географското разположение на трите главни селища в този район – Батошево, Ново село и Кръвеник – определя и невралгичните пунктове на отбраната и на сраженията[41].

Първата схватка на въстаниците от Кръвеник става с идващите към селото йошурджии*.

---

* Събирачи на данъци. *Бел. авт.*

На 1 май, когато в Ново село достигат сведенията за събранието на връх Бабан, най-разпалените комитетски дейци Цано Караманов, свещеник Ради Михов, учителят Никола Дабев и други решават да ликвидират заптиетата и йошурджиите, настанили се в селото от няколко седмици. На другия ден, подушили за въстанието в Кръвеник, турците избягват през Дебневския проход. През деня на 2 май верните на революционната клетва комитетски дейци в Ново село въпреки съпротивата на някои по-заможни селяни провъзгласяват въстанието. Надвечер в Ново село идват от Кръвеник Дончо Фесчията, Христо Филев и Йонко Карагьозов[42]. Пристигането на тези смели революционери е импулс и ценна подкрепа за новоселските въстаници. Така подбалканският район на Севлиевския край е почти изцяло обхванат от пожара на въстанието.

Ето как съвременникът и участникът в събитията Минко Щърбанов описва началото на бунта: „на 2 май 1876 лято Ново село въстана. На 3 май рано сутринта докараха на пазаря готовите черешови топове. Пияни бяхме от радост. Тотьо, братята ми Кольо и Матю крачеха зад тях с пълни торби топузи от кантари. Ковачът Колю Тодоров Матеев беше ги обковал с чембер. Варчо Горненски теглеше колесницата на единия... Започнаха да бият камбаните. Народът се прегръщаше от радост. Поп Петко Барбул и Ради Попмихов ги благославяха и с китка босилек ги ръсеха със светена вода. Дабев поздрави топчиите и обяви Първата република. В ръката си държеше един топуз от голям кантар. Дигна го високо над главата си и каза на всеослушание:

– Братя и сестри, тия черешови топчета ще изстрелят тоя кантарен топуз направо в сърцето на поробителя ни. Да вървим...“[43]

Начело на новоселските въстаници застава енергичният Йонко Карагьозов, под чието ръководство те започват да се укрепяват на Дебневския проход, който заедно с Граднишкия има най-важно значение за отбраната. Там се правят засеки от дървета и камъни, заемат се удобни за отбрана позиция. На Зла река се поставят два черешови топа[44]. Начело на групите, отбраняващи прохода, застават изпитани комитетски дейци като Аврам Драгатов, Нанко Пачника, Драгню Стойчев, Ст. Горненски и други[45].

На 3 май започва нападение на башибозушки групи в Граднишкия боаз. Севлиевският първенец Саадулах ефенди мобилизира нередовни войници от мюсюлманското население. След като опожаряват махала Дългодрен и убиват безмилостно няколко българи, фанатизираните башибозушки орди нападат въстаниците. На различни места в района на Граднишкия боаз пламват ожесточени боеве. Въпреки силния натиск неприятелите не сломяват въстаническата съпротива и пътят към Кръвеник остава засега недостъпен за тях. На следния ден нападателите на Граднишкия боаз се опитват да нахлуят в територията на въстаналите села през Дебневския проход. На 4 май се разгаря ожесточена битка. Тя продължава почти целия ден. Опитите на башибозуците да преминат по скрита пътека и да ударят в гръб въстаниците са осуетени благодарение съобразителността и смелостта на Йонко Карагьозов, който повежда на атака въстаниците и отблъсква нападението.

Пети май преминава в сравнително затишие за въстаниците от Кръвеник и Ново село. Този ден там пристига, идеща от Батошево, основната част от габровската чета начело с войводата Дюстабанов, посрещната с радост. След като прави обиколка на позициите и като разгонва някои малки башибозушки групи, по-голямата част от четата се отправя за Ново село, където пристига вечерта. Около 40 души от четата остават в Кръвеник начело с Тотю Досев и учителя Никола Кавалов. Те трябвало да подсилят въстаническите дружини, защищаващи подстъпа към Кръвеник[46].

Този ден минава без сериозни сблъсъци, но османските власти предприемат бързи мерки да увеличат броя на въоръжените башибозушки поделения, да съберат и от по-далечни места нови групи. С бърз марш към въстаналите балкански села се приближават и редовни турски войски. Тук пристига начело на 600 абази и черкези и плевенският каймакамин Неджиб ага, натоварен, както се казва в телеграмата на търновския мютесариф, „да разбие и изтреби появилите се в Севлиевска каза бунтовници“[47].

Оставеният в Батошево с двадесетина габровски четници Георги Бочаров поема ръководството на всички въстаници в селото, наброяващи няколкостотин души. Повечето от тях обаче нямат подходящо оръжие. Мнозина са въоръжени само с брадви, коси и криваци[48].

След като обикаля позициите и най-застрашените за нападение откъм Севлиево местности, Бочаров дава заповед да се изкопаят „митиризи“ (окопи), разпределя въстаниците по позициите, организира стража, нарежда да се започне отново правене на фишеци и куршуми. Няколко души са изпратени до Троянския манастир да донесат складираните там боеприпаси. Наред с това като въстанически ръководител Бочаров трябва да решава спорове и други възникнали въпроси между местните селяни[49].

На 6 май с нараснали сили под предводителството на Неджиб ага башибозуците – конници и пешаци – предприемат стремително нападение, като обхващат в полукръг защитниците на селото. Отбраната на Батошево е разстроена, много от почти невъоръжените въстаници се разпръскват из близките долове. Голяма паника сред населението предизвиква черкезката конница, която навлиза в селото и започва ужасна сеч. Някои смели въстаници, барикадирани в отделни къщи, оказват сериозна съпротива. Така в къщата на дядо Миньо, където е складът с боеприпасите, се укрепяват оставените там на стража въстаници Иван Тасев и Иван Дянков. Многократно черкези и башибозуци се опитват да овладеят сградата и да сломят съпротивата на четниците, „но малката стража юнашки се пазела и сеела смърт, щом ѝ се предоставел случай“[50]. Най-после двамата смелчаци геройски загиват в пламъците, обхванали къщата.

Съпротивата срещу башибозуците оказват и въстаниците в Чукара, ръководени от Г. Кръстников, К. Буренов и знаменосеца Н. Хелески. Пробивайки си път с бой, те успяват да преминат през селото и да се укрият в местността Града[51]. Нахлулите в Батошево башибозуци се отдават на грабеж. След като оскверняват черквата, те я опожаряват. Същата участ сполетява и училището, и много други къщи. „Ужасна картина представлявало горящото село – разказва съвременник на въстанието. – С високи езици от пламък, големи кълба от дим, пръщене на дървения материал, срутване от време на време на покриви, стени, комини и адската горещина посред зелените плодни дървета през месец май... лаенето на изплашените и изгладнели кучета, опустяването на селото и неизвестността какво ще става по-нататък смразяваха кръвта и смотаваха мислите.“[52]

Тържествуващите победители побързват да разгласят телеграфически до каймакамствата в целия Търновски санджак, че в битката при Батошевския балкан „бунтовниците дали над 200 души убити и четата им била разпръсната“[53].

По това време голяма част от жените, децата, старците и оцелелите въстаници навлизат дълбоко в Балкана и се укриват в гористите местности. Черкезите и башибозуците продължават да преследват населението, да грабят имущество и добитък, да посичат невинни хора. Под тяхната ярост попада и Батошевският манастир, който те ограбват и опожаряват. Пристигналата след това редовна войска започва да издирва подбудителите и участниците във въстанието и много от останалите живи батошевци са заловени и изпратени за Севлиево. Те биват подложени на големи мъчения и изтезания.

Заради участието си във въстанието батошевци дават тежка дан – над 40 души убити и умрели от тежките си рани, десетки ранени и стотици ограбени и измъчени; повече от 130 сгради в селото са унищожени от пожарищата. Заграбеният от селото добитък възлизал на 7000 овце и кози, повече от 800 коня, биволи и говеда, а над 200 свине били убити[54].

На 6 май в Граднишкия боаз се подновяват боевете. Башибозуците успяват да надделеят над въстаниците, да напреднат към махалата Дългодрен и да се придвижат към Кръвеник. По такъв начин и откъм Батошево, и откъм Градница неприятелят постига победи и си осигурява предимство за по-нататъшно настъпление. Оцелелите четници от групата на Бочаров се добират до Кръвеник, отдето заедно с хората на Тотю Досев се придвижват към Ново село. Там пламват нови схватки. Положението на въстаниците се утежнява още повече, когато дъждът се обръща на сняг и необичаен за този сезон студ сковава пролетната премяна на природата. Измокрените от дъжда и снега боеприпаси на въстаниците стават до голяма степен негодни за употреба. В ожесточеното сражение на 7 май в Дебневския проход се отличават Хр. Конклиев, П. Постмопиров, А. Драганов, В. Ночев и др.[55]

Настъпва студен и навъсен денят 8 май. „От вечерта на 7-ий – пише Г. Бочаров – захвана да вали дъжд, размесен със сняг. До сутринта сняг беше навалял около една педя по земята, а и още валеше...“[56] Позициите край Дебневския проход този ден не се огласят от ехтежа на битката, защото и турците прегрупират силите си и се готвят за нападения срещу бунтовнишките гнезда в Кръвеник и Ново село. Положението на въстаниците поради лошото време, дадените жертви, липсата на подкрепа от други места и трагичната участ, постигнала Батошево и близките му махали, завзети вече от противника, се влошава все повече и повече.

На 9 май атаките срещу Кръвеник, чиято отбрана е вече отслабена и разстроена, се подновяват с нова сила. Предвождани от плевенския каймакамин дели Неджиб и севлиевския Саадулах ефенди, стотици башибозуци и многобройна черкезка конница със зурни и тъпани, с неистови викове се хвърлят срещу въстаниците откъм Градница и завзетото Батошево. Юначният дядо Филю окуражава бойците си. „Който се страхува, да си върви – им казва той, – който още е мъж, да върви след мене. Ние не сме излезли да продаваме салтанати, а да мрем за правото и свободата си.“[57]

Въстаниците дават отпор на първите пристъпи, но след това не могат да удържат непрекъснатия натиск на превъзхождащия ги по численост и по въоръжение противник и отстъпват. Пътят към Кръвеник е открит. Пълчищата на дели Неджиб и Саадулах ефенди връхлитат върху селото и махалите и започват повсеместен грабеж, убийства и пожари. Пламват училището и черквата, къщата на въстаническия водител дядо Филю и други. Част от въстаниците се изтеглят към Ново село, а други – около Филю Радев, си пробиват път към Балкана. Населението се укрива из доловете и из горите, но мнозина намират смъртта си, застигнати от настъпващите потери. Още на 6 май търновският мютесариф нарежда на севлиевския каймакам да „бъде заловен жив проклетият Филю от Кръвеник“[58].

След като разгромяват въстаническата съпротива около Кръвеник, турците се насочват към Ново село. Само един изход – на юг към Балкана, остава свободен за населението и въстаниците. Най-напред в селото нахлуват от изток и север башибозуците, идващи от Кръвеник и Батошево. В източната част на Ново село геройска съпротива на башибозушката потеря оказва смелият ковач Колю Тодоров, майстор на саби и ножове за въстаниците, който дълго време сам се отбранява и унищожава много башибозуци. Заловен след това, той загива като легендарния Балканджи Йово – посечен на късове. В северния край на селото барикадиралият се в девическия манастир свещеник Георги Христов стреля и задържа настъпващите башибозуци, като дава възможност на други хора да се изтеглят към планината. След като бива убит, башибозуците нахлуват в манастира и го подлагат на грабеж и опожаряване. Те избиват неуспелите да го напуснат монахини и други лица.

В това време в Дебневския проход все още сраженията не са започнали, но нахлулите в Ново село башибозуци от север и изток заплашват да ударят в гръб бранителите на прохода. Войводата Дюстабанов успява да изведе четниците си от клопката. Водейки престрелка с настъпващите от различни страни вражески сили, въстаниците прикриват оттеглящото се към планината закрилница българско население[59]. Смело се сражават и мнозина местни въстаници като Георги Събчев, юначната Стояна Драгановска, Нанко Пачника и други. Опиянените от победата си башибозушки и черкезки хайки се отдават на грабеж и безчинства. Десетки жители на Ново село и околните махали намират смъртта си под техния ятаган. Кръвта на беззащитни жени и деца напоява мъченическата земя на този юнашки край. Големи зверства и насилия се извършват в девическия манастир и в черквата[60]. Немощни старци, малки деца, бременни жени са изтезавани и посичани пред очите на другите. След няколкодневни оргии башибозуците плъзват по петите на избягалите в планината българи, като продължават да ги избиват и ограбват.

Част от въстаниците и населението успява да се укрие в горите – из долове пещери, оврази. В местността Кривините се събират около 40 души въстаници, които обаче са нападнати от башибозуци, идващи от Тракия за грабеж. Друга по-голяма група въстаници достига под връх Мара Гидик. Там са Цанко Дюстабанов и част от габровските четници. Скоро те отново влизат в бой с черкези и башибозуци. Заели добра позиция, въстаниците дават твърд отпор, но когато са нападнати в гръб, те се пръскат на малки групи, неспособни да оказват повече съпротива. В тази люта битка загиват като храбреци Пенчо Постмпиров, Дончо

Фесчията и други. След няколкодневно скитане из Балкана раненият Дюстабанов е заловен и откаран в Търново. Заловени са също така Йонко Карагьозов, Никола Дабев и редица други активни революционери от този край. А местният летописец, съвременник и свидетел на въстаническата епопея, ще запише в своя псалтир, оставяйки памет за потомството: „Да се знай какво се случи в лято 1876, като се потъпка и изгори Ново село за народност.“[61]

В планината намира гибелта си и предводителят на кръвенишките въстаници дядо Филю Радев. След изтеглянето си от горящото село той успява да се укрие в Балкана, придружаван от младия си и предан помощник Вълю Йонков. Но след няколко дена турци, дошли за грабеж из въстаналите села и махали, попадат на дирите му и след престрелка го залавят и убиват. След това те отрязват главата му, за да я занесат на властта, а трупа му захвърлят на планинските орли[62]. Така сред своя роден Балкан загива за свободата на отечеството един от най-изтъкнатите герои на въстаническата епопея от 1876 година.

След дълго скитане из планината в неравен бой загива и един от ръководителите на габровската чета – Тотю Иванов Хаджидосев. На поканата да се предаде смелият бунтовник извиква: „Аз жив няма да се дам“, и изпълнява въстаническата си клетва, като умира, сражавайки се до последен дъх. Победителите тържествено занасят в Габрово главата на безстрашния бунтовник, набучена на върлина[63]. Народът обезсмъртява подвига на героя в песни, които и до днес се пеят в тоя край:

„Събира Тотю, събира
все млади, мамо, момчета,
женени и неженени,
по много да са ергени,
че нямат булки да плачат,
че нямат дребни дечица.
сираци да не остават.“[64]

Хайката против населението на въстаналите селища продължава още дълго време. Страданията и ужасите, понесени през тези тежки дни от българското население на този героичен край, са неописуеми. Жителите на покорените бунтовни села и махали се пръскат из Балкана. Там на групи и поотделно намират мъченическа смърт или пленничество нови десетки българи. Спомените на оживелите разкриват бедствията и трагизма на тези страшни дни[65]. Когато анкетната комисия посещава тези села през август, тя намира жителите им в „крайно бедно и окаяно състояние“[66].

В своя пространен доклад от 20 ноември 1876 г. за събитията в България Юд. Скайлър дава значително място и на въстаническите прояви в Търновски окръг и на издевателствата и грабежите, извършвани над тамошното българско население. „Дългата поредица от несправедливи действия, унижения и жестокости срещу християните в този район от страна на властите – започва той изложението си за въстанието в Търновския санджак – доведе българите до състояние на гняв, което ги накара да започнат подготовката на въстание. Някои младежи, които не са намирали друг начин да доведат своето бедствие до знанието на централното правителство и на християнските държави, взели оръжието, образували малки чети – една близо до Търново, друга до Трявна и трета до Габрово.“ След това анкетьорът се спира на действията на четата на Поп Харитон при Дряновския манастир и на безчинствата на войската и башибозуците. „Аз заварих – пише той – манастира куп развалини, от които дори желязото и дървеният материал са отвлечени... Фазлъ паша продължил за Трявна, опустошавайки по пътя селата.“

По-нататък в доклада се говори за четата на Цанко Дюстабанов и за събитията в планинските селища на този район, като се дават подробности за насилията, извършени от нередовните части, предвождани от плевенския каймакамин Дели Неджиб и Саадулах ефенди от Севлиево. „На 21 май тези войски изгорили и опустошили Ново село и убили 691 души, от които 350 жени и деца... Около 1000 млади момичета са били изнасилени... В манастира „Св. Троица“ в Ново село, където имаше 31 монахини, башибозуците посекли една на вратата и другите пет и игуменката в църквата... Селата Кръвеник, Батошево и Гъбене били ограбени и частично изгорени. Черквите в Кръвеник и Батошево били разрушени и запалени с газ. Манастирът „Възнесение“ и най-хубавите сгради били опожарени... селата от района на Севлиево се състоят от махали. Почти всички бяха ограбени и в някои от тях най-богатите магазини и къщи бяха опожарени...“

В списъка на разрушените селища от Търновския край, който придружава доклада, е посочено:

„Ново село – 1200 къщи, изгорени 710 къщи, две черкви, две училища и един манастир. Убити 691.

Гъбене – 1200 къщи, изгорени 69, ограбени 336. Убити 20. В околностите убити трима цигани, вероятно от въстаници.

Батошево – 600 къщи. Изгорени 70 къщи, 5 дъскорезници, 1 черква и 1 училище. Манастирът ограбен и частично изгорен. Убити 111.

Купен – 80 къщи, изгорени 12 къщи, всичките ограбени преди това. 12 души убити.

Кръвеник – 270 къщи, изгорени 141, 1 черква и 1 училище. 60 души убити.

Геричево махале – 15 къщи изгорени, 5 души убити.

Ново махале (Йене махале) – 480 къщи, 20 къщи и 1 училище изгорени, черквата и болшинството къщи ограбени, 17 души убити.

Естура (Янтра) – 100 къщи, много от тях плячкосани, включително училището. 4 къщи изгорени, убити 2 души.

Доганово – селото е главно турско, 20 български къщи – всичките изгорени. 3-ма души убити.

Във всяко едно от по-малките села, като Йовчовци, Газурници, Велчовци, Зелено дърво и други, са били изгорени по няколко къщи и убити по 3–4 души. Много овчари в планината са били също убити и техните колиби изгорени... Някои села са били разрушени и много хора убити в други части на Дунавския вилает,... но тъй като не съм правил проверка на място, не мога да дам подробности за тези случаи.“[67]

Когато от Панагюрския революционен окръг в Троян пристига вестта за избухналото въстание, местният революционен комитет в града решава да се извърши последна подготовка, като уведомява за въстанието и околните селища. Но мудността, проявена от ръководителите на комитета, става причина за изпускане благоприятния за обявяване на въстанието момент. Междувременно властта взема мерки за довеждане в града на многобройни башибозушки групи, мобилизирани от мюсюлманското население в Троянско и Ловчанско. „От нахлуването на тия башибозуци – пише М. Ив. Марковски – троянските патриоти не можаха да мръднат никъде... Те отчаяно се умислиха... И убити духом, изгубиха всяко мечтание, всяка надежда за въстание.“[68] А в това време събраните в Троянския манастир съзаклятници от някои околни села напразно очакват знак за въстание. Когато се научават за обстановката в Троян, те също се разпръсват. Тогава старият поборник Христо Иванов–Книговезеца, намиращ се в манастира, решава да потегли към Ново село с няколко свои другари, където се и явява по време на въстаническите действия. А в Троян останалите в бездействие комитетски деятели след няколко дена биват арестувани и обезвредени напълно.

Последните искри на въстанието в Търновски окръг са проявите на четата, съставена от жители на Трявна и някои габровски и тревненски села, начело с войводата Христо Патрев. В този район като ръководители на въстанието Окръжният революционен център изпраща дошлите в началото на април от Влашко революционери емигранти Христо Патрев, Тодор Кирков, Станю Гъдев. Те пристигат твърде късно в района на с. Шипка – към 14 април, и едва след седмица влизат в селото. Срещат се няколко пъти с шипченски съзаклятници – „със стари, млади... без разлика на състоятелни и бедни, учени и неучени и пр.“[69], които подвеждат под клетва.

Пратениците на окръжния комитет установяват връзки и със съзаклятниците от с. Новата махала. След проведеното там събрание на 4 май се решава Хр. Патрев и Т. Кирков с неколцина младежи да отидат в Трявна и Боженци, за да призоват въстаници и ги доведат в Новата махала, където е определен сборният пункт на новата чета. Със същата мисия из околните махали (Баланте, Костадинте, Желтеш, Кряковци и др.) е натоварен Станю Гъдев[70].

В Трявна младите и буйни патриоти узнават за раздвижването към Новата махала, Дряновския манастир и Габрово и посрещат Патрев и Кирков с развято знаме на Ганьова хан, откъдето се отправят за градския площад[71]. Още когато узнават за излизането на четата на Дюстабанов, тревненци изпращат Ц. Захариев и В. Михалев да свържат и съгласуват действията си с четата. Но когато пратениците им идват до с. Боженци, те узнават, че четата се е отправила към Батошево[72].

На следния ден въстаническата група от Трявна минава през Боженци, откъдето към нея се присъединяват още няколко души, и „с две развети с левове на тях знамена, всички въоръжени и стегнати добре, в пълния смисъл въстаници“[73] начело с Патрев и Кирков пристигат в Новата махала, тържествено посрещнати от населението и събраните там въстаници.

От махалите, обходени от Ст. Гъдев, също идват нови въстаници и четата нараства на 60–70 души. Тя се установява в училището. За неин войвода е избран Хр. Н. Патрев, родом от с. Шипка. Кален в боевете революционен деец, участник в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, той успява да избяга от заточение и да се добере до Румъния, където отново се включва в освободителната борба. Негови помощници са Тодор Кирков от Ловеч и Станю Гъдев от Шипка, също горещи патриоти и участници в националноосвободителното движение – емигранти в Румъния.

През следващите дни към четата се присъединяват нови въстаници, както и такива, идващи от четата на Цанко Дюстабанов, разпръсната при Батошево, Кръвеник и Ново село. Интересен епизод в няколкодневното свободно въстаническо царство в Нова махала е искането на десетина бедни селяни – длъжници на чорбаджията Пенчо Бурмов – да се унищожат записите им за дългове и да се задължи чорбаджията да внесе 200 лири в полза на общата въстаническа каса. В противен случай те се заканили да го убият. И наистина под натиска на въстаниците Пенчо Бурмов е принуден да скъса много записи за дългове към него от страна на бедни селяни, внася във въстаническата каса само 20 лири и обещава да се включи в четата. Този случай показва ясно, че народните маси са виждали в новата въстаническа власт не само отхвърляне на чуждото иго, но и освобождаване от социалния гнет и експлоатация на чорбаджиите.

На 9 май идващи от Габрово башибозуци и редовна турска войска преминават през няколко села и колиби, които подлагат на грабеж и насилие. Четата заема позиции на изток от Нова махала, като се разделя на няколко групи: източната – командвана от Хр. Патрев, средната – от Т. Кирков, а западната – от Ст. Гъдев. Въстаниците дават първоначално отпор на башибозуците, които се впущат първи в атака, но когато настъпва редовната войска и се разгръща във верига, започвайки да обхожда въстаниците, те се принуждават да отстъпят на юг, към Балкана, където се разпръскват на различни посоки[74].

Войниците и башибозуците се отдават на грабежи и издевателства. Новата махала и други колибарски селища са опожарени и оплячкосани много домове. Тефик бей и някои от подчинените му „са убивали хора сакати и невинни, безчестили са жени и момичета, грабили са и палили къщя, а и дете в майка е писнало от тях“. А когато някои от габровските първенци се оплакват пред пашата от действията на хората му и му напомнят законите и царските фермани, той им отговорил невъзмутимо: „Чорбаджилар, сега имаме размирства и са мътни времена от мъгли и прахове царските фермани не могат да се прочетат; да сте стоели мирно.“[75]

Христо Патрев с няколко четници се отправя към Сливенския балкан с надежда да се съедини с тамошните чети. Но край с. Ченге (Аспарухово), Провадийско, той е заобиколен от потеря и убит. След няколкодневно скитане из Балкана е заловен и Тодор Кирков. От ръководителите на четата само Ст. Гъдев заедно с Н. Симеонов от Севлиево успява да се укрие из горите между Шипка и Габрово до септември. След това те биват укрити в Габрово, откъдето през февруари 1877 г., преоблечени като търговци, се прехвърлят в Румъния.

С това фактически въстаническите прояви в Търновски окръг заглъхват напълно. Съобщенията в някои вестници за поява на голяма въстаническа чета от 200 души между Шумен и Русе[76] или за смущения в Провадийско и за сблъскване между селяни и заптиета, за изпращането на редовна войска за това място[77] са в известна степен преувеличени.

Независимо че районите на Североизточна България не успяват да вземат участие във въстаническото движение, тези краища „понесоха страшния удар на башибозушката ярост, съпътствана с повсеместни грабежи, терор и изнасилвания“. Няколко писма на митрополит Симеон от май 1876 г. разкриват бедственото положение на българското население в тази част на страната и безсилието на властта да спре издевателствата на фанатизираните башибозушки тълпи[78].

Така или иначе известно раздвижване на духовете в Североизточна България и Добруджа се забелязва след получаването на известията за избухване на въстанието в Средногорието и Търновския край[79]. Това раздвижване дава основание на руския консул във Варна да докладва на 4 май 1876 г., че вестите за въстанието в Южна България „преободрило християните и тукашните българи не на шега се заели да предприемат мерки за самозащита, а в случай – и за участие във въстанието... Според идващите до мене от верни източници сведения между Варна и тукашния Пазарджик [Добрич] вече се организира от местните жители българска чета от 300 здрави и добре обучени юнаци, които се заели да обявят въстание вътре в Добруджа и с това да закрепостят татарите и черкезите от района да не приемат участие в преследването на въстаниците в Балкана.“[80]

В навечерието, по време на самото въстание и след неговото потушаване османската власт арестува десетки ръководители и участници в националноосвободителното движение, както и много заподозрени в симпатия и поддръжка на революционното дело лица. Ударът на властта се насочва главно към най-образованата част на българското общество – учителите и свещениците, които ръководят обществения и духовния живот на народа. Това не убягва от погледа и на чуждите наблюдатели. В записка от 25 май 1876 г. руският дипломат А. Н. Церетелев отбелязва, че османското правителство се възползва от безнаказаността, която му предоставя сегашното политическо положение, „за да се избави съвършено от българския дух: осъществяват се масови и безсмислени арести, залавят се предимно свещеници, преподаватели и учители. Затворите са препълнени с тези нещастници и със стотици селяни... С тях се отнасят с възмутителна жестокост...“[81] Затворите в по-големите селища на окръга – Търново, Габрово, Севлиево, Ловеч, Троян и др., са изпълнени с арестувани българи. В Търново и Русе се създават специални съдилища. Вълната на репресиите залива с необикновена сила както цялата страна, така и районите на Първи (Търновски) революционен окръг. Мнителността на властите достига до комични случаи. Така например габровските учители и по-специално Иван Гюзелев – учител по физика, са обвинени, че с помощта на училищния телеграфен апарат улавят тайните разпореждания на властта, поддържат връзка между Габровския и други комитети, съобщават в други страни за положението в България и прочие[82].

В затворите на Търновския санджак докарват и много арестувани революционери, участници във въстанията в Панагюрския революционен окръг, в Ботевата чета и във въстаническите прояви на други места. Смазани от побоища и изтезания, попадналите в затворите участници във въстанието са отново подложени на морални и физически насилия от страна на заптиетата и затворниците турци – престъпници. Спомените на преживелите тези ужасни дни съвременници на въстанието дават известна представа за положението, в което попадат десетки и стотици българи. „Записките“ на Захари Стоянов, преминал през затворите в Троян, Ловеч, Севлиево, Търново и др., са документално свидетелство за безчовечния режим, на който се подлагат арестуваните въстаници.

В спомените си за севлиевския затвор Захари Стоянов разказва, че при пристигането си там те заварват около 120–150 души, „хора от нашия еснаф, хора въстаници... свещеници, учители, младежи, старци и пр.“[83] За жестокостите, извършвани в този затвор, може да се съди по съдбата на отделни арестанти. Един от тях, младият учител Никола Генев, пише в спомените си: „Държаха ни около два месеца под строг затвор и по-голямата част от затвора ни – във влажна и тъмна хумба зандан. Изследваха, изтезаваха ма и обискираха мене и къщата ми. Изтезанията се извършваха от заптии (джандарми) в мазето на затвора и се състояха: в жесток побой с тояга-камшик и с отрязани български глави, завързване краката в тавана и обесване надолу с главата и обратно – обесване за шията с едва допиране на пръстите на краката до земята; забиване игли под ноктите, извиване месата с клещи и пр.“[84]

Учителят Нестор Марков, арестуван и докаран пеш от Габрово до Търново, заедно с други заловени граждани припомня за пристигането им в Търново: „Стигнахме конака, в двора на който ни наредиха на колело. Тук бяха се събрали много турци, в ръцете на които имаше къси дебели тояги и камъни. Подир малко ни поведоха в едно тъмно здание – яхъра на конашките коне, – дето ни натикаха. Докато да влезем в яхъра, мнозина от нас опитаха на гърбовете и главите си късите тояги, камъните и юмручните удари. Аз и поп Васил паднахме в един гириз, от който едвам се измъкнахме. Тая нощ беше страшно пъшкане на голата земя в този яхър: на едни краката се бяха подбили, на други главите подули. Цял ден не бяхме яли, а нощта прекарахме в охкане и вайкане.“[85] Само от Габрово и околията – твърди Ю. П. Теодоров – Фазлъ паша арестувал около 600 души[86].

Голяма част от заловените въстаници отвеждат в Търново, за да бъдат разпитани от специалния извънреден съд, председателстван от дошлия от Цариград комисар Али Шефик бей.

Към средата на месец май в търновския затвор имало вече около 1000 българи, „запрени по политически причини“[87]. Между тях е и укривателката на горнооряховските революционери баба Пантелеица.

Сформираният съд се състоял от 7 души турци и 7 българи, но фактическата власт се намирала у председателя Али Шефик бей. „Той беше разпоредител на всичко – пише Ю. П. Теодоров, – а в работата на съда почти всичките процесуални и юридически формалности, приети от правните науки за общите съдилища, на практика там бяха съвършено изменени.“[88]

В ръцете на властта попадат мнозина от ръководителите на националноосвободителното движение в Търновския революционен окръг: Г. Измирлиев, Ст. Пешев, Бачо Киро Петров, Ив. Панов, Ц. Дюстабанов, Е. Цанков, Хр. Филев и други. Те защитават достойно честта на българските въстаници, разкриват целите на своята борба, показват мъжество и самопожертвувателност. Паметно остава държането пред съда на младия патриот, помощник-апостола на Търновския революционен окръг, „благородния и доблестен момък“ Георги Измирлиев. „Той не разкриваше нищо пред комисията – пише членът на съда Ю. П. Теодоров. – Подир много питания той казваше само това: „Аз съм въстанал с цел да освободя отечеството си; това е дълг на всеки българин, това е желанието и на целия български народ. Свободата е свято нещо... Целият български народ е с нас.“[89]

Когато по-късно застава пред бесилката и вижда пред себе си бледия свещеник, дошъл за последната изповед, Измирлиев го успокоява и казва: „Виж как се мре за България.“ А пред смълчаното множество, събрано на градския площад в Горна Оряховица, пламенният патриот извиква със силен глас: „Колко сладко е да умре човек за отечеството си!“ – и без страх слага примката на врата си. „И угасва завинаги внушителният му поглед, който така открито посрещал незавидната съдба, отлетява духът, които като буйна жерава е разгарял надеждата за свобода“[90] – пише историкът на горнооряховското въстаническо движение.

Младият и безкористен родолюбец Георги Измирлиев завещава на поколенията един от най-възвишените примери на кристално чисто родолюбие и саможертва в името на родината и на свободата.

Незабравимо остава и поведението на Бачо Киро Петров пред съда. „Този храбър поборник и велик труженик на народното дело“, както го характеризира един от съвременниците му, отхвърля опитите да бъде изкаран за невменяем, за да избегне смъртното наказание, и в ярки импровизирани стихове, издекламирани пред учудените съдии, изтъква смисъла на революционната борба и саможертвата, която прави. Като прекъсва защитника си, той изговаря в стихотворна форма на турски език думите:

„Аз един Бачо Киро съм,
без страх от турчин комита съм.
Пушка на рамо турих,
Дряновския манастир намерих.
Правдата си да диря излезох,
въжето на врата си сам метнах.“[91]

Така непоколебим той застава под бесилото и сам мята примката на врата си.

Извънредната комисия осъжда на смърт Цанко Дюстабанов, Иван Панов Семерджиев, Еким Цанков, Йонко Карагьозов и други. Те са обесени в Търново и Севлиево. Когато изправят пред съда ръководителя на Габровския комитет Е. Цанков – „момък твърде симпатичен, сладкодумен, просветен и красив“[92] – и го запитват защо се е вдигнал против турската държава, въпреки че е бил чиновник и облагодетелстван, той отговаря: „Защото няма оправия в турското царство, защото турците тъпчат правата на българите и ги угнетяват... защото се убедих... че само с бунт ще се спечели за България автономия, като на Сърбия и Влашко, и само тогава народът ще може да благоденства и да напредва!“

Захари Стоянов описва последната нощ на осъдените на смърт Тодор Кирков от Ловеч и Стефан Пешев и Йонко Карагьозов от Севлиево. „Най-после отвориха нашето отделение и вкараха вътре тримата знаменити гости. Освен че не им отвързаха ръцете, както направиха на нас, но ги вързаха още със синджир от прозореца... Единът от тях беше Тодор Кирков из Ловеч, момък като планина, на 30 години... Останалите двама бяха севлиевски младежи, патриоти и бунтовници... Те бяха Стефан Пешев, председател на Севлиевския революционен комитет, човек интелигентен, също млад и извънредно симпатичен... Третият беше Йонко Карагьозов, сбутано и грозно момче, но с идеална душа и с благородно сърце, пак агитатор за въстание, за право и за свобода... По едно време зачуха се женски гласове вън до прозорците, които изреваха в един глас и се прилепиха на прозореца. Те бяха майки, сестри, жени или други роднини на Пешева и Карагьозова... Плачеха и нареждаха сиромашките, сърцето да се разкъса на човека...

– Подайте си ръчичките да ги похванем, рожбо, синко, пиле! – викаха нещастните жени и пъхаха своите ръце през тясното прозорче, което не беше прозорец на човешко жилище, но мазгали.

И двете жертви насочиха вързани ръце, по които се налепиха изведнъж по няколко разтреперани пръсти! Тая сцена никога няма да се изглади от моето впечатление, помня я и гледам я като днес... Никой не смееше да вземе думата, да наруши тишината... Тодор Кирков след глухо изпъшкване вдигна горда глава, подпре се на коляното и запя: „Сбогом, мила майко, сбогом, драги приятели.“ Придружи го и Ст. Пешев. Кое сърце можеше да остане чуждо на тая предсмъртна песен?...“[93]

В Севлиево са обесени също и учителят от Ново село Никола Дабев, свещеник Ради Попмихов, Ив. Преснаков, Христо Филев и други водачи на въстанието в този край. Въстаническите ръководители показват висока нравствена сила и в затворите, и пред съда, и в последните мигове пред бесилките. Укрилият се в планината Хр. Филев, син на водителя на кръвенишките въстаници дядо Филю, решава сам да се предаде, за да не бъдат измъчвани негови близки и други невинни хора, насилвани от властта да кажат къде е укрит. На настояванията на майка си и жена си да се укрие той отговаря: „Защо да гинат сиромасите, когато аз съм виновен?“[94]

В съзнанието на съвременниците се е съхранил завинаги жизнерадостният образ на Тодор Кирков. След смъртната присъда той е изпратен да бъде обесен в Ловеч и по пътя за родния град учудва конвоиращите го заптии с безстрашието си.

Високият дух и нравствената сила на героите поразяват и другарите, и враговете им. „Няма свобода – има смърт“, с тази мисъл борците крачат към бесилките, с нея срещат смъртта в неравни боеве. Тези хора по думите на Захари Стоянов „бяха честни, имаха воля желязна, характер несъкрушим, обичаха горещо своето отечество – свята длъжност за всекиго едного“[95].

Проявеният от българските въстаници силен дух и съзнателна дисциплина в тежките дни на неравната борба, високият морал и хуманни чувства, които те показват (особено към мирното мюсюлманско население), демократичният дух и чувството им за справедливост, които владеят умовете им по време на борбата, се дължат несъмнено и на продължителната и настойчива идейно-политическа работа, която националноосвободителното движение върши години наред в духа на прогресивните революционно-демократични идеи и възгледи на най-видните идеолози и ръководители на българската национална революция – Г. С. Раковски, Л. Каравелов, В. Левски, Хр. Ботев... И тъкмо „политический заряд на българската националнореволюционна идеология се оказва фактически основно оръжие на априлци, много по-силно от техните черешови топчета и кремъклийки пушки.“[96]

2. Въстанически прояви в Сливенски революционен окръг

Създадената напрегната обстановка в Сливенския революционен окръг в навечерието на въстанието затруднява твърде много дейността на апостолите, ограничава мащаба на революционната подготовка и на самите въстанически действия.

Разкриването на куриера на Сливенския революционен комитет от турските власти и заповедта за арестуването на неговия председател Нено Господинов почти съвпадат с пристигането на известието за избухналото въстание в Панагюрския край. Налага се да се вземат мерки за незабавни действия.

Революционният комитет решава да изпрати известие до полските села с указание тамошните въстаници да се отправят към определените места в Балкана. Пратеници с такава мисия заминават и за селищата от Балканския район, и за Ямбол.

По това време сливенските комитетски дейци провеждат тайно събрание в околността на града. На него обсъждат състоянието на подготовката, броя на очакваните да излязат с оръжие в ръка въстаници и набелязват план за извеждането им в Балкана[97]. Датата на въстанието се отлага с няколко дена.

Това забавяне обаче изиграва твърде отрицателна роля за хода на въстанието в Сливенския край. Междувременно през тези няколко дена председателят на комитета е арестуван, в града пристигат нови войскови и полицейски сили, осторожността на властите се засилва много поради дошлите съобщения за въстания в другите окръзи. Всичко това оказва демобилизиращо въздействие върху голяма част от колебливо настроените съмишленици на революционното дело. На мюсюлманското население от града и селата е раздадено оръжие. Забранена е продажбата на барут и други военни потреби за българското население[98].

Особено вредно влияние върху духа на сливенските поборници оказва настойчивата агитация на един местен революционен деец – Димитър Топалов, току-що пристигнал в града от Влашко. Той убеждава сливенските революционери да не въстават, а да изчакат идващите многобройни чети от Румъния начело с генерал Кишелски. Като се представя пред съгражданите си, че е личен пратеник на Българския централен комитет във Влашко, той настоява да се изпълнят предадените чрез него указания[99].

Тази агитация осуетява до голяма степен изпълнението на набелязания план. Мнозина от записалите се да излязат в Балкана въстаници се отказват и се укриват. Ил. Драгостинов и Г. Обретенов преценяват, че всяко забавяне и изчакване при създалата се обстановка се отразява пагубно на делото, и затова нареждат всички, верни на дадената си дума родолюбци, да се съберат незабавно в местността Куш бунар[100].

На 3 май вечерта в дома на братя Кутеви се събира малка група от посветените в революционното дело сливенци – най-решителните и най-безкористните. Между тях са Андон Кутев, Петър Банов, Ставри Ненчов, Георги Колев, Петър Гиндев и други[101].

След като целуват знамето, развяно от Драгостинов, въстаниците се отправят за Клуцохор, където от градината на Нено Господинов изравят скритото оръжие на апостолите. След това по обиколни пътища, като се срещат със Стоил войвода при къшленските лозя, достигат до Куш бунар. На новите четници войводата дава напътствие как трябва да се държат като въстаници хайдути: да не пушат, да вървят раздалеч един от други, да са готови винаги с оръжието си и т.н. „Сега сте други – казал той, – очите на хайдутина биват [на] четири отворени, той и нощя вижда... Пушката му е майка, бранище и храна и най-верен другар и помагач."[102]

Тук групата престоява няколко дена в очакване на други въстаници. Само петима революционери от Ямбол начело с енергичния Георги Дражев и водени от изпратения от Сливен Стефан Серткостов успяват да достигнат до сборния пункт. В Ямбол властта също успява предварително да попадне в дирите на въстаническата подготовка и започва арести на най-активните революционери. Изпратеният в Одрин за оръжие Георги Добрев е заловен от полицията и при изтезанията прави разкрития. Телеграфически е заповядано да се заловят веднага Георги Дражев, Киро Икономов и П. Гайдарски, но те успяват да се укрият[103]. Въпреки създадения смут и неблагоприятната обстановка в града укрилият се председател на революционния комитет Г. Дражев успява да събере неколцина предани другари – Жеко Андреев, Захарий Величков и други, които повежда към Сливенския балкан, гдето се вливат в общата въстаническа чета. На следния ден друга група от десетина ямболци се опитва да тръгне към Балкана, но без опитен водач се разколебава и разпръсква, без да достигне набелязаната цел[104].

На Куш бунар събралите се четници от Сливен и Ямбол остават няколко дена с надежда, че ще дойдат при тях още въстаници от градовете и полските села. Но такива не се явяват въпреки изпратеното от Драгостинов писмо. В Сливен властта предприема строги предохранителни мерки. „На всяка улица – разказва Д. Кукумявков, – откъдето излизаха работни пътища и пътеки, полицията постави чадъри и караул да пази. Още отрано въоръжени башибозуци заобикаляха града, сновяха из улиците, [по] пазара и се взираха при най-малкото подозрение.“[105] Уплахата парализира волята на останалите в града съмишленици на революционното дело и те не успяват да направят следващата решителна крачка – да излязат на открита въоръжена борба с поробителите. И опитите на П. Черковски да изведе хора от Карнобат в Балкана не дават резултати[106].

Бездействието на революционерите в големите градове Сливен и Ямбол, строгите мерки на властта и готовността на нейните въоръжени сили (войска и башибозуци) да потушат бунтовните прояви на българите сковават инициативата на патриотите в полските села, които остават пасивни при настъпилите събития.

Ръководителите на въстаническата група, събрана на Куш бунар – Иларион Драгостинов, Стоил войвода, Георги Обретенов и Георги Дражев, решават въпреки малкия брой въстаници да осъществят набелязания план за обиколка и вдигане въстание в балканските села из Котленския край.

На 7 май четата, строена пред развятото знаме от зелен копринен плат, с изправен златошит лъв и надпис „Свобода или смърт!“, връчено на новоизбрания знаменосец – смелия и левент момък Стефан Серткостов, изслушва пламенните думи на Драгостинов, който им припомня свещения дълг да отдадат живота си за свободата на отечеството. „Вярна дружина – отекват думите на апостола сред смълчаните балкански дебри, – ние се заклеваме в името на отечеството си и в името на вярата си, че всинца ще пролеем кръвта си за свободата на милото си отечество, за да отървеме братята си, на които очите гледат към нас и от нас очакват да умием поруганото име и чест на народа си. Земята да не приеме оногова, който стане предател. Майчиното му мляко да е харам*, който стане изменник на тази клетва. Ний не сме вече за нас си и не отиваме за печалба, но да мрем. Пазете това знаме да не падне в ръцете на неверника, защото ще стане за хула и поругание. От днес нататък ставаме волна жертва за народа си.“[107]

Пред кръстосаната сабя на Драгостинов и пушката на Стоил войвода четниците минават един по един с клетвени думи, целуват развятото знаме и запяват песента „Не щеме ний богатство, не щеме ний пари“, изпълнени с решимост да удържат думата си.

---

* Харам, тур. – прокълнато, незаслужено. *Бел. авт.*

След това Стоил войвода дава някои полезни съвети на четниците, повечето от които нямат никакъв боен опит. Той им говори как да се държат по време на сраженията и да се пазят от неприятелските куршуми, как да използват местността в боя, какви команди ще им дават т.н. „Пушка напразно да не хвъргате – учи ги той, – ако някой падне или се рани, да не се уплашвате, нито окото ви да мигне... Колкото ви боли, по-люто се хвърляйте... Глас да не се чува да викате на другарите си, ами като вълци да душите дирята и не се разделяйте и не се загубвайте. Се като рой подир знамето да пристъпвате.“[108]

В своя път най-напред четата се отправя към с. Нейково. Тя заема селото, настъпвайки в две колони и пеейки бунтовни песни. Тук тя е посрещната радушно от населението и към нея се присъединяват около 30 момци, а между тях и 60-годишният патриот Ради Мухтаров – Дели Ради. На селския площад местният свещеник освещава въстаническото знаме.

Оттам четата се отправя към Жеравна, където прогонва заптиетата и турци търговци, дошли в селото. От Жеравна се изпращат известия до околните села – тамошните въстаници да се отправят към новия сборен пункт връх Разбойна.

Нарасналата докъм 70 души въстаническа чета се насочва към върха, откъдето уголемените сили на въстаниците трябвало да нападнат Котел. Но започналият дъжд, който се превръща в сняг, попречва на четниците и те не достигат определеното място. Крайно лошото време разколебава мнозина. Войводата изпраща Иван Жеков за Градец, Петър Гендов за Катуница и Васил Желчев за Медвен с известие тамошните въстаници да се съберат на Разбойна[109].

Междувременно турската власт, уведомена вече за действията на четата, изпраща по дирите ѝ башибозушки потери и редовни войски. Военните и административните власти в околните райони вземат мерки за бързото мобилизиране на башибозуци и заедно с наличните войскови части ги изпращат към местата, в които се намира четата. На 7 и 8 май каймакаминът от Осман пазар (Омуртаг) известява телеграфически мютесарифите в Сливен и Търново и каймакама в Ески Джумая (Търговище) за появата на въстаниците в Нейково и Жеравна, „които забили дори и знаме“, и моли съдействието им за бързото изпращане на войски и башибозуци за унищожаване на въстаниците. „Досега – съобщава на 8 май същият турски чиновник – изпратихме в Котел 150 души, събрани съвсем набързо измежду населението на казата, за да разбият и прогонят появилите се в Жеравна бунтовници и да не им дадат възможност да вдигнат въстание. Утре рано ще бъдат отправени за там още 100 души.“[110]

Ехото от въстаническите прояви в Сливенския балкан намира преувеличен отзвук и в българския възрожденски печат. Няколко вестника, излизащи в Цариград, информират, че чета от двеста души се е появила в Сливенския балкан[111].

Опитвайки се да се върне към Нейково за храна, при местността Кадънкория четата е пресрещната и започва първият голям сблъсък с башибозуци, редовна войска и черкезка конница. Като се оттегля, четата води бой с преследващите я турски части и се отправя към с. Кипилово. Над с. Раково тя отново води лют и неравен бой, в който загива безстрашният революционер, военният инструктор на Сливенския революционен окръг Георги Обретенов. С точната си стрелба той задържа напора на врага и прикрива другарите си, чието старо и негодно оръжие не може да им служи в боя[112]. Гибелта на Обретенов е тежък удар за четата, която се лишава от смел и опитен във военното дело ръководител.

Силите на въстаниците бързо намаляват, мнозина от тях са ранени, пушките им стават негодни за водене на стрелба при неблагоприятните атмосферни условия. Скоро след това край местността Соукбунар падат убити Кръстю Кючуков, Дели Ради и други четници[113].

Отскубвайки се от потерите и засадите, останалите малцина въстаници се добират до местността Кална усоя и изворите на р. Луда Камчия. Тук четата дава нови жертви и фактически се разпръсва на няколко по-малки групи. Иларион Драгостинов, Стоил войвода и десетина четници се насочват към прохода Демиркапия (Вратник), където влизат в престрелка с преследващата ги потеря на Осман Бюлюкбаши. В тази схватка четата дава нова скъпа жертва – загива главният апостол на Сливенския революционен окръг, възторженият и смел революционер патриот Иларион Драгостинов. Падат убити още няколко четници, между които и знаменосецът Ст. Серткостов. Останалите живи четници, водени от Стоил войвода, си проправят път през Балкана и се отправят към полето, където се опитват да влязат във връзка с комитетски хора от Терзобас (Голямо Шивачево). Изпратеният за там Андон Кутев е заловен от турците, а неколцина четници заедно със Стоил войвода се опитват да преминат р. Тунджа и да навлязат в Средна гора. Но на 13 май край с. Икисча (Близнец) те са обградени и заловени от потеря[114]. Плененият войвода е подложен на мъчения и гавра от башибозуците. „Това – пише Д. Т. Страшимиров – поразило окончателно стария юнак: след толкова несполуки обидите сега привършвали всичко... Стоил, вързан, измъчен, унижен, легнал на земята, лицето му посиняло от разлютване и горчивина, и той казал, че няма да мръдне. Това и чакали палачите: всички се нахвърлили върху него, удряли, тъпкали и след една минута трупът на нещастния войвода бил захвърлен и главата набучена на върлина и като трофей понесена към Сливен.“[115]

Озверелите и тържествуващи от победата си башибозушки потери мародерстват над труповете на загиналите въстаници и разнасят набучени на колове главата на апостола Драгостинов и главите на избитите четници, за да всяват страх и покорност у населението[116]. В разказа си „Юнашки глави“ големият български писател Йордан Йовков е пресъздал тези трагични събития в родния си Котленски край. „Неочаквано откъм края на селото се зачу шум, надигна се, порасна и като буря нахлу в селото. Тъпани, провиквания, песни, зурли. Напред конници, след тях талази пешаци. И дълги върлини стърчат над тях и на върлините набучени човешки глави... Като черна река ордата потече из селото, стърчаха и се поклащаха страшните върлини... Зави на телалин глас – задавен от страх и болка. Всеки да върви и да види главите и да каже не познава ли някого.“[117]

С това бунтовните огнища в Сливенския революционен окръг биват задушени.

Погромите и насилията засягат с пълна сила и населението в Сливенски окръг. Голям брой от комитетските дейци и съмишленици в Сливен, Ямбол и други селища на окръга са арестувани и измъчвани в затворите. Много села, през които минават башибозушките потери и турските войски, са ограбени, а населението тероризирано. Документите от тази епоха разкриват тежката участ, в която изпадат редица села, особено в Котленския край.

В писмо от 13 май 1876 г. членовете на нахийския съвет в Котел съобщават на митрополит Симеон във Варна: „Днес... пристигнаха селяните от Медвен – жени и деца, съблечени и обрани съвършено от черкези и от околното турско население. Страхът, който е обзел населението ни, е неописуем...“[118]

Злодействата и обирите продължават с месеци. На 13 септември 1876 г. Христо Николчев, член на църковно-училищното настоятелство в с. Градец, пише до котленския търговец Н. Т. Папазов, че турски войници „опустошиха градините ни, лозята ни, биха трима бакали, също биха и кабзамалина ни Захария сред село, че не дал пет хора с пет мрежи да им лувят ката ден риба... Исплаквахми са на сотника им, никак не ни зе във внимание оплакванията... Също свещеника ни нападнаха, че не си дал всичкото гроздие, като му казали най-гнусни думи...“[119]

От своя страна Н. Т. Папазов изпраща до митрополит Симеон тези и получените от други места съобщения за извършените насилия и грабежи. Някои сведения се предават и на английския вицеконсул в Бургас, Ч. Брофи, които през август посещава Котел и поръчва да му се изпращат известия от този род[120].

Същият Хр. Николчев в друго писмо, като описва събитията през май, припомня, че местните първенци са поискали от турската власт и от мюсюлманите в съседните села подкрепа, за да вардят селото си от пожара на въстанието. Но какво било разочарованието им? „Вместо помощ да приемим – разказва той, – що да видиш, Боже! Кюр Христемаа от Карнобат с 5–600 души черкези и турци право в Градец. Вечи бей от Градец с 5–600 души от Камчията събрал най-върлите хайдути. Христемаа от Мокрен с 5–600 души и други разни банди, които надминуваха сички 3000 души, заобиколиха селото ни. Бой, когото срещнат, страх и трепят. Хранихме ги три дена от всичкото село и из къща в къща ходяха с чували за хляба... Върлувания, черкези, войска, турци, цигани, гайди и тъпани, ножове, силях че победили. Кого??... Българската душа всичко трепери и си чака часа да са покоси от фанатиците.“[121]

Ограбените храни, добитък и вещи от Градец възлизат на около 70 хиляди гроша, а от Медвен – над 143 хиляди гроша[122]. Големи средства изразходват и жителите на Жеравна за издръжка на изпратеното там турско поделение[123].

Но обирите и насилията далеч не се изчерпват с казаното дотук. Немалко хора са убити, макар да не са взели пряко участие във въстанието. Мнозина са ранени, в много села и градове са изнасилени жени и момичета, правят се опити за потурчване на българчета и т.н.[124]

На продължителен морален тормоз, на грабежи и насилие са подложени и жителите на Сливен, независимо от присъствието там на по-висши административни власти. Тези тревожни дни, преживени от сливенци, намират отражение в записките на местния летописец хаджи Киро Табака. За 10 май 1876 г. той е отбелязал: „По пладне донесоха знамето, наедно с една глава. В този ден турците бяха много възбудени и зарадвани, като тичаха да гледат знамето; раздаваха се слухове, че водели една кола с глави. Турци и цигани тичаха като бесни нагоре-надолу. Раздадоха се слухове, че управителят рекъл: „Секи на оръжие!“ Взеха да бягат турци и българи по къщята си, като затвориха дюгените си. Екна цял град. Децата писнаха, майки и бащи заплакаха. Турците излязоха по улиците с оръжие в ръце и кого стигнаха от българите, бияха.“[125]

Голяма част от комитетските дейци в Сливен, Карнобат, Ямбол и другаде са арестувани и затворени в Сливен, Одрин, Пловдив. Десет души от сливенци получават смъртни присъди. На 13 юли в центъра на Сливен на старата круша са обесени патриотите Андон Кутев, Васил Желчев и Ставри Ненчев[126]. Михаил Гаджалов е обесен в Мустафа паша (Свиленград), а Кондю Кавръков – в Нова Загора. Останалите осъдени на смърт патриоти спасяват живота си благодарение на дадената под давлението на европейската общественост амнистия. Нено Господинов, Петър Гендов, Симеон Заеков, Димитър Кукумявков, Георги Бошнаков и други са изпратени на заточение: едни в Акия Калеси (Сен Жан д'Акр), други в Диарбекир, трети на остров Родос, четвърти на остров Кипър[127]. Някои от арестуваните след дълги разкарвания по затворите са освободени. Заловеният ръководител на ямболските революционери Георги Дражев също увисва на бесилката в родния си град в края на юни.

Изстъпленията над българското население в Сливенски окръг достигат своя връх с погрома, извършен над богатото българско село Бояджик, Ямболско. Според някои проучвания в това село има създаден революционен комитет още от времето на Васил Левски, а по-късно то също е включено в мрежата на въстаническата подготовка. Местните дейци поддържат връзка с ямболски и сливенски революционери, а някои от тях през пролетта на 1876 г. се отправят към Сливенския балкан, за да се включат в четата на Стоян войвода. На 11 май, когато се чества празникът на св. св. Кирил и Методий и на хорището се извива буйно хоро, селото е нападнато от шайка черкези и калфакьойския султан Едем ага. След като убиват няколко мъже, изнасилват жени и девойки, грабят добитък и накити, разбойниците си заминават, като заплашват селяните да не се оплакват никъде, защото селото им „ще мине през огън и меч"[128].

Жителите на Бояджик основателно предполагат, че това нападение няма да е единствено. За да се запазят от нови злочестия и нямайки вяра на защита от официалната власт, селяните решават да се въоръжат и да отблъскват нападателите. На следния ден Бояджик отново е нападнат, но селяните пропъждат с оръжие разбойниците. Тогава последните уведомяват ямболския каймакамин, че „бояджичанци събират селяните от другите села, за да въстанат против османското царство", че те са „до един комити, имат укрепления за бой, знамена, топове"[129]. Каймакаминът събира многобройни башибозушки групи от града и околните села и пристига в Бояджик, но селяните не допускат да влезе в селото, докато не разпръсне башибозуците. Разярен от непокорството и твърдостта им, каймакаминът повиква телеграфически Шевкет паша от Сливен. На 17 май свирепият османски военачалник, който се сговаря с местните башибозушки, татарски и черкезки главатари „за обезкръвяването на българите и унищожаването на най-будните селища в този район"[130], обгражда с войска и артилерия Бояджик. Чрез свои пратеници селяните поискват да обяснят на пашата защо са взели оръжие и да се предадат на редовната войска, но Шевкет паша отхвърля молбата им. Тогава започва неравна битка. „...Топовете загърмели, гранатите съборили църквата, населението писнало, молило за милост, но войската и башибозуците нападнали селото като бесни зверове, секли, трепали, обирали, запалили всичкото село и когато не останала в него нито една жива душа, спрели да си починат...“[131]

Докладвайки за извършеното престъпление в с. Бояджик, английският вицеконсул в Бургас Ч. Брофи посочва, че когато Шевкет паша пристига в Бояджик, дава заповед „за нападение с пристъп и започнало общо клане... От около две хиляди мъже, жени и деца само около 50 избягали: стада, черда и цялото друго имущество на селяните било отвлечено от убийците... Християнски деца били отвлечени от черкези и сега са роби в черкезките села.“[132]

Трагичната съдба на Бояджик отеква дълбоко в душите на българите от всички краища на родината. Създават се много песни, разказващи за горчивата участ на селото, в което башибозуците

„Де кого срещнат – убиват,
де където видят и палят,
....
Доде слънцето залезе,
петстотин млади ергени
всички на въже висеха,
моми, невести побиха,
деца, хамбари горяха!“[133]

След погрома над Бояджик българинът Иван Ханджиев успява да отиде до селото заедно с наети от него хора да заровят убитите. По-късно той разказва на анкетната комисия за видяното от него. Поради това той е принуден да избяга в Цариград и благодарение само на застъпничеството на свой приятел арменец успява да се изтръгне от ръцете на полицията[134].

Участта на Бояджик намира отзвук и в чуждестранния печат. На 9 юли 1876 г. швейцарският ежедневник „Журнал дьо Женев“ помества кореспонденция, която описва „безмерните страдания“ на българското население, „надигнало се, за да се отърси от едно иго, станало вече непоносимо“. В нея е включен и подробен разказ за трагедията на с. Бояджик, в което „за кратко време всички къщи били разрушени и... нито един от жителите му не се изплъзнал от клането“[135].

Изстъпленията, извършени под ръководството на Шевкет паша, не свършват с погрома на Бояджик. Кръвожадният военачалник имал намерение да разсипе и плячкоса българските махали в Сливен, да погуби много негови жители, защото „тук всички били комити“[136]. Още преди завръщането му в града по негова заповед са обесени няколко души, а намеренията му са техният брой да бъде много по-голям. Благодарение благоразумието на сливенския мютесариф Хайдар бей, на настоятелните молби и застъпничество на българския владика Серафим този страшен план не е изпълнен.

Гражданите на Ямбол също изпитват върху себе си нашествието на войските на Шевкет паша. Под предлог, че те не му предали всичкото намиращо се у тях оръжие, той позволява на войската си да продължи търсенето из къщите им. „И вместо оръжие – разказва съвременникът П. Димитров – тя почнала да обира всичко ценно, каквото намирала в тях, и да напада на честта на жените им. Тий били избавени от съвършено съсипление само чрез застъпничеството на влиятелния им съгражданин Хафъз ефенди.“[137]

Случаят в Ямбол намира отражение в дипломатическата преписка от онова време. Руският консул в Одрин Ив. Иванов още на 14 май 1876 г. съобщава до посолството в Цариград: „Казват, че в града настанал истински грабеж, тъй като войниците вземат всичко, каквото им попаднело на ръка. За страха, изживян от българите, разбира се, няма какво да се говори. Уверяват, че трима българи били убити на място...“ По-нататък Иванов отбелязва, че българите от с. Лефка, на четири часа от Одрин, намислили да се съпротивляват. Веднага били изпратени войски и били арестувани 60 души. „Аз не мога да не кажа още веднъж – заключава консулът, – че бедственото положение на българите е достигнало до краен размер. Грабеж и арести – ето системата, която следва сега турското правителство.“[138]

Терорът и насилията над българското население в този край продължават дълго време. „Завчера – съобщава една дописка от Сливен от края на месец май – донесоха в града ни десетина глави на въстаници и един байрак, който войските били взели от тия последните. Всякой ден – продължава дописникът – тука докарват по десетина души вързани селяни; въоръжените черкези, цигани и башибозуци правят големи пакости на населението... В Ямбол черкезите и башибозуците ограбили и опленили много български къщя. Мнозина българи от тоя град са докараха вързани тук и са запряха в тъмница.“[139]

За золумите, извършени в Ямболско, съобщава в писмата си до екзарх Антим I и сливенският митрополит Серафим. Уведомявайки ръководителя на българската църква, че башибозуците в този край „големи пакости правили на бедните хорица“, че им ограбили добитъка и имуществото и ги подлагали на „каквото поискат“, българският митрополит отбелязва с горчивина: „Тия са за неописване.“[140]

Българското население в Лозенградско също изплаква в изложение от 15 юни 1876 г. до екзарх Антим I „жалостните и пагубни приключения, които више от месец“ търпи от башибозушки чети и черкези. Турските власти и редовната турска войска, вместо да защитят населението от мародерствата на башибозуците, предприемат арести на много учители и първенци, които затварят в Лозенград и Одрин[141]. Сведенията за тежкото положение на българското население в Лозенградско постъпват и в руското консулство в Пловдив. Вместо да обезоръжи башибозуците и черкезите, „от които проплака малко и голямо“, дошлата в този край редовна войска започва да арестува „мирните хора, първенците, свещениците и учителите както от града, така и от околните села“. Особено пострадват от обирите и грабежите селата Къзълджа клисе, Каваклѝ, Терзидере и други. Арестуваните българи се подлагат на страшни изтезания. „Връзваха им краката с въжа и после ги обесваха с главите надолу. Палеха под главите им сено и ги биеха с тоеги...“ Такива са теглилата на клетите българи „в днешните времена на правдата и защитата на слабите, времена на преобразованията и реформите“ – заключава с ирония дописникът[142].

С цената на такива безогледни действия „тишината“ в Сливенския санджак отново е възстановена.

3. Четата на Христо Ботев и опити за въстание във Врачански революционен окръг

В края на месец април и в началото на май, когато в другите революционни окръзи вече пламти пожарът на въстанието и се водят боеве с турски войски и башибозуци, Врачанският революционен окръг все още бездейства. Като получава съобщенията за избухналото въстание, апостолът Стоян Заимов свиква местния комитет. Но обсъждайки положението – при още недоставеното оръжие в окръга, отчитайки наличието на мюсюлманско население в града, големите военни сили в Берковица и Охрание, – у комитета надделява схващането, че обстановката не позволява вдигането на въстание в този момент. „Това решение... ясно говори за нерешителността и колебанието на либерално-буржоазните елементи, които ръководили революционното дело в града.“[143]

Няколко дена след това във Враца пристига редовна войска от 200 души, която се настанява в градските ханове. Това обстоятелство още повече сковава инициативата на местните комитетски дейци.

Когато се получава съобщение от Влашко, че чета начело с Христо Ботев ще мине Дунава и ще се отправи към Враца, комитетът решава да изпрати Стефанаки Савов и Саво Петров в Гюргево с искане да се отложи минаването на четата за 1 юни, когато врачани смятали да бъдат готови за въстание. На 15 май пратениците на Врачанския комитет пристигат в Оряхово, но намиращият се от по-рано в Бекет врачански комитетски деец Мито Цветков ги уведомява, че след два дена четата ще слезе на българския бряг при Козлодуй. По куриера на Оряховския комитет това съобщение е изпратено във Враца, като Ст. Савов и С. Петров известяват комитета, че те ще се присъединят към четата, и предлагат на врачани да повдигнат въстание на 17 май[144].

А въстаническата чета, водена от Христо Ботев, наистина следва предначертания си план и потегля в определената дата за България. Последните дни на април и първата половина на май са за Христо Ботев изпълнени с колосално напрежение. Той е всецяло погълнат от грижи за организиране на четата и около създаването на нов революционен вестник. „През цялата първа половина на май – пише Иван Вазов – Ботев бе зает с четата си. От много напрягания, трудове, вълнения по това велико дело беше се измахнал и изменил в лицето... Той не сядаше, не лягаше, не дояждаше в тия дни. Той тичаше от кафене в кафене, от кръчма в кръчма, от хан в хан, от къща на къща – да навижда, да разговаря, да подсеща, да разпаля бъдещите си другари в трудното предприятие. Той се беше преобърнал в мисъл. Смелата, заветната идея, която отдавна мъчеше духа му като таен демон, сега беше се въплътила в него.“[145]

Верен на убеждението си, че едно от първите средства на революцията е журналистиката, Ботев успява с невероятни усилия преди потеглянето на четата да издаде първия брой на своя нов революционен вестник „Нова България“, който излиза на 5 май 1876 г. в Букурещ. Неговият съратник при подготовката на вестника Никола Живков ще пише години по-късно по този повод: „Основателят на предстоящий вестник е безценний Христо Ботев... Под негова редакция се издаде тоя първи брой и с негови средства, които бяха последната му аспра; а един ден след пораждането на вестника беше определен денят за кръщението на единственото му дете, за кръщението на което взема заем четири минца, понеже беше дал капитала си за кръщението на „Нова България“. Колко обич към България!“[146]

В своя нов вестник великият български революционер и поет приветства пламенно въстанието в България и разобличава коварните ходове на европейската дипломация, насочени към запазване на статуквото на Балканите... „Захваща се вече драмата на Балканския полуостров! – пише Ботев. – Българският бунт е влязъл вече в своите права и борбата се е захванала с всичката своя отчаяност. Касапницата ще да бъде страшна и отвратителна, жертвите ще да бъдат безбройни и от двете страни. Но трепeрете, тирани! Полудейте, дипломати! Късайте си косата, велики царе юдейски на капиталът! Босфорският идол ще да падне, „болният човек“ ще да ѝмре и вашите безбройни капитали ще да потънат в помията на турския разврат и в свещената кръв на нашата свобода... Тука – продължава Ботев – е гласният, отчаяният и мъжественият седеммилионен български народ, който в продължението на цели пет столетия е носил на плещите си най-безчовечното робство в Европа и който днес въстава и иска от света едно от тия две неща: или свобода, или смърт! Тука е неумолимата логика на историята, на която сентенцията е унищожението на старото, на гнилото и на несъвременното и живот на новото на здравото и на човеческото.“[147]

Към средата на май подготовката за организиране на четата привършва. Съобразно с набелязания план четниците се съсредоточават в румънските дунавски пристанища от Гюргево до Бекет. Планът за минаването предвижда да се завладее един от пътническите параходи, които извършват редовни рейсове по Дунав, и да се застави той да акостира на посоченото от въстаниците място[148].

Макар турската власт чрез свои шпиони да узнава за съсредоточаването на български четници в румънските пристанища и да очаква евентуално преминаване на чета, планът за завладяването на „Радецки“ остава в тайна и е изпълнен по блестящ начин. Но във връзка с очакваното прехвърляне на въстаници турската власт изпраща в застрашените райони на Оряхово и други места оръжие, бойни припаси и войници. На 13 май от Видин отново напомнят на вилаетското управление да изпратят необходимите 6000 малокалибрени английски пушки и други материали[149].

На 13 май, като се прощава с жена си Венета, на която не открива целта на отпътуването си, с едномесечната си дъщеря Иванка и доведения си син Димитър, както и с майка си, която живее по това време в къщата на сродника си Евлоги Георгиев в Букурещ, Христо Ботев потегля за Гюргево. На букурещката гара Филарет той е изпратен от група приятели, между които са и руските революционери емигранти Н. П. Судзиловски и К. Доброджану-Геря[150]. Той – разказва по-късно в спомените си Д. Геря – „ни направи впечатление на човек, който дълбоко вярва в успеха на своето начинание“[151].

На 16 май следобед Христо Ботев и група четници се качват от Гюргево на австрийския пътнически кораб „Радецки“[152]. Своевременно са изпратени условни телеграми, с които се нарежда на четническите групи, намиращи се в различните румънски пристанища, да се качват на същия кораб. Такива групи има в Зимнич, Турну Мъгуреле (където се качват военният ръководител на четата Никола Войновски и братът на войводата – Кирил Ботев), Карабия и Бекет. В последния град е съсредоточена голяма група начело с Н. Обретенов и Г. Апостолов[153].

Четниците дават вид, че са работници градинари, които уж се отправят към Кладово и Турну Северин за работа, и че отделните групи не се познават помежду си. Оръжието и униформите си те вместват в големи сандъци под формата на градинарски инструменти и сечива. Общо четата наброява към 205 души, предимно млади хора – професионални революционери, градинарски работници, ратаи, дребни занаятчии и търговци, учители, служители в търговски къщи, работници по ханове, пристанища, тухларници, зидари и други[154]. Те произхождат от всички краища на отечеството – от Добруджа, Мизия, Тракия и Македония, от редиците на многохилядната българска емиграция. По такъв начин четата на Хр. Ботев става ярък символ на единството на националноосвободителната борба на българския народ, убедително въплъщение на общността на освободителните стремежи на народа и на неговата емиграция.

По време на пътуването си Христо Ботев написва на кораба няколко писма-завети към семейството и към другарите си. В този съдбовен момент безсмъртният родолюбец прави искрена, свята изповед, че неговата най-голяма обич е любовта му към отечеството. „Ако умра – пише той до жена си Венета от палубата на „Радецки“ в паметния 17 май, – то знай, че после отечеството си съм обичал най-много тебе.“[155] В писмото към приятелите си Ботев изтъква, че чувствата, които изпълват душата му пред подвига, който им предстои, го правят като лъв. „Скоро – пише той до Ив. Грудов, Ив. Кавалджиев и Г. Странски – ще да извикат 200 гърла: „да живее България!“ Чувствата, които напълнят сега душата ми, ме правят като лев... Нашата девиза е: „юначество и великодушие“[156].

Като безсмъртен завет към съвременниците и към бъдните поколения звучат думите на поета от същото писмо: „Работете, братя, работете! Сега е времето да покажеме своите способности и своят патриотизъм. Бързайте да запишеме имената си в историята на нашето освобождение. Аз съм весел и радостта ми няма граница, като си наумя, че „Моята молитва“ се сбъдва.“

Високи патриотични чувства вълнуват и четниците в миговете, преди да стъпят на свидния роден бряг. В запазените и до днес техни прощални писма до близките им „особено ярко се разкрива безграничната обич към родината и дълбоката привързаност към свободата, които са ръководили тия мъже в тежкия път на неравната борба“[157]. Така на 11 май 1876 г. Сава Младенов пише до приятелите си: „Братя, ние отиваме в милото ни и драгоценно отечество, дето ни зове гласът на народната ни тръба да помогнеме на отчаяните ни мили братя, които се борят юнашки днес с нашия тиранин... Дерзост, братя! Българското сърце няма да се уплаши от неприятелския нож. Смъртта пред юнашките очи е нищо.“[158] Няколко дена по-късно друг участник в Ботевата чета – Петър Банков – пише до близките си: „Не трябва да ме съжалявате, дето ще ида да пролея кръвта си за отечеството ни, защото мисля, че с това ще направя една свещена длъжност... Ако с волята на всевишния аз остана жив, то желая добро виждане, което ще бъде не в поробена България, но в *освободенната...*“[159]

По Димитър Горов – един от близките съратници на Ботев и многозаслужил деец по подготовката на Априлското въстание, който придружава четата до румънското пристанище Бекет – войводата изпраща текст на телеграмата до вестниците „Journal de Genève“ и „La Republique Française“. Чрез нея Ботев известява световната общественост, че „двеста души български юнаци“ са завладели парахода „Радецки“, развели са знаме „Свобода или смърт!“ и отиват на помощ на своите въстанали братя българи, „които отдавна се борят със своите петвековни тирани за своята човешка свобода и народни права. Те вярват – се казва в заключението на телеграмата, – че европейските образовани народи и правителства ще да им подадат братска ръка.“[160]

Съобразно с начертания от по-рано план, след като от Бекет се качва последната група четници, когато „Радецки“ наближава Козлодуй, войводата дава знак и извиква гръмогласно: „На оръжие, момчета!“ В миг четниците разковават сандъците, въоръжават се и обличат униформите си. Настъпва вълнуващ, незабравим момент. „Това беше небесен блясък – спомня си един от Ботевите четници. – Още думата „оръжие“ неизказана, като молния блеснаха във въздуха десет ятагана, които изсипваха най-немилостиво своите удари върху ковчезите с оръжие. Смаяните пасажери останаха като гръмнати. Само една минута и момчетата бяха въоръжени от главите до петите.“[161]

Междувременно предварително определените четници заемат машинното отделение и други командни пунктове в кораба и пленяват капитана Драгоберт Енглендер и неговия помощник К. Дойми. Войводата връчва на капитана на „Радецки“ писмен ултиматум, изготвен на френски език, в който се обясняват причините за завладяването на парахода и целта, която си поставят въстаниците. „С цената на всичко, що е най-скъпо на тоя свят – се казва в това писмо, – ние си доставихме това, което ни беше необходимо, за да се притечем на помощ на нашите въстанали братя, които се сражават тъй храбро под българския лъв за свободата и независимостта на нашето скъпо отечество – България.“[162]

На няколко километра западно от Козлодуй четата слиза в боен ред с развято знаме и коленичи на родната земя. „Много от тях – спомня си капитанът на „Радецки“ – целуваха земята, която беше тяхното свято отечество и която твърде скоро щеше да ги приеме в себе си“[163].

След като Ботев произнася кратка пламенна реч, изпратена с радостни възгласи „Да живее България! Ура! Ура!“, четата се разделя на взводове, начело на които застават Спас Соколов, Димитър Икономов, Георги Матев и Петър Йорданов[164], и под командата на Войновски потегля на път. За знаменосец на четата е определен смелият и строен четник Никола Симов – Куруто, комуто още в парахода Ботев връчва въстаническото знаме. Щабът на четата включва още Давид Тодоров, Георги Апостолов, поп Сава Катрафилов, Никола Обретенов, Петър Банков и П. Симеонов[165].

Като влиза в Козлодуй, четата разгонва група черкези и взема няколко коли и коне за багажа. Тук към нея се присъединяват младият учител Младен Павлов и намиращият се там оряховчанин Георги Кантарджийски. Без да се бави дълго, четата потегля към Врачанския балкан, като прекъсва и телеграфните жици. Нейният маршрут минава през Матеев геран, след което привечер тя стига в голямото българско село Бутан. Тук четата почива известно време, радушно приета от населението, взема коли, храна и с подкрепата на селяните построява мост от коли, по който преминава придошлата река Огоста. От Бутан с четата тръгват няколко доброволци, между които Тончо Кунчев, Марко Василев, Иван Тонев, Дичо Кътовски и други, както и голям брой колари, чиито коли са взети за обоз и за направа на мост при преминаването на р. Огоста. По-късно тези коли послужват като прикритие срещу черкезките набези[166].

Христо Ботев и щабът на четата бързат да преминат откритата равнина и да се доберат до Балкана. В своя поход те минават край селата Сърбеница (Софрониево) и Добролево и след полунощ навлизат в голямото българско село Борован с надеждата, че тук ще бъдат посрещнати от много съмишленици и че към тях ще се присъединят нови въстаници. Но „за жалост тук четниците трябвало да преживеят нов нравствен удар“[167].

Войводата и четниците навлизат в страната с вярата, че тяхното идване ще даде силен тласък на освободителната борба, че четата ще стане притегателна сила и ще разгори въстаническото движение в този край. За съжаление действителността е друга. Въстанието в цялата страна е вече смазано по най-жесток и кървав начин, населението е подложено на терор и насилие и живее под непрекъснат страх от изтребление. Става очевидна слабата революционна пропаганда и организационната подготвителна дейност, поради което и революционният дух сред населението не е укрепнал. Освен това в този район има настанени преселници черкези, които подлагат на насилие и терор българското население, сковават неговото желание за борба. Уверенията, които Ботев и другарите му получават от Враца за масово присъединяване към четата, се оказват фиктивни и това не може да не се отрази върху духа и настроението на четниците. Те трябва сами да водят борба срещу потерите, които ги преследват неотстъпно, и срещу редовната войска, която не закъснява да се яви.

Впрочем слизането на четата на козлодуйския бряг, който Ботев нарича „Новата станция за България“, става веднага известно на турските власти, които незабавно вземат мерки за нейното преследване и унищожаване. Още същия ден властите във Видин и другите места в този край са уведомени телеграфически за дебаркирането на четата и започват съсредоточаване на потери от башибозуци и редовни войски по нейния път. Няколко дена наред телеграфните връзки между мютесарифа във Видин и каймакамствата от този район на страната са особено интензивни и те дават представа за тревогата на властта и за нейните усилия да ликвидира възможно по-бързо новото въстаническо огнище[168].

Преследвайки четата, башибозуците използват случая да извършват грабежи над местното българско население. Тези действия констатират и някои от турските офицери, които отбелязват, че черкезите и запасните войници, под предлог че населението поддържа въстаниците, го оплячкосват и не остава злина, „която същите да не са сторили по селата“[169]. Самото вилаетско управление се вижда принудено да напомни на местните власти да не допускат използване на раздаденото оръжие срещу мирното население и да се вземат мерки срещу грабежите на имущество и добитък от българските села[170].

Преди обяд на 18 май четата, умело командвана от Войновски, заема височината Милин камък край с. Баница, отстоящо на двадесетина километра от Враца. Господстващото положение на Милин камък над околността дава добри възможности на четниците за отбрана. По нареждане на Войновски те се укрепяват добре, заемат удобни позиции, а от камъните, с които е осеяна местността, четниците си построяват „гърдобрани“[171].

Скоро пламва ожесточен бой с връхлитащите многобройни потери от черкези и татари, чието число непрекъснато се увеличава. Откъм Враца пристигат и няколко роти редовна войска и атаките на неприятеля се подновяват с още по-голямо настървение. През целия ден четниците, които показват висок боен дух и себеотрицание, устояват на ожесточения вражески натиск. В този тежък и изморителен бой четата дава близо 30 души убити и ранени. Тук загива и юначният знаменосец Н. Симов – Куруто. След стихването на боя, под прикритието на нощта, с ловка маневра четата успява да се отскубне от вражеските засади и се насочва към планинския рид Веслец, на североизток от Враца. Там крайно изморените въстаници се разполагат на почивка, като прекарват на същото място целия ден 19 май. От Веслец войводата прави опит да се свърже с врачанските революционери и да получи подкрепа от тях[172].

По това време обаче събитията в града вземат такъв обрат, при който местните дейци не успяват да направят необходимото и по този начин осуетяват по-нататъшното участие на Враца в освободителната борба. Когато узнава за преминаването на четата при Козлодуй, Врачанският революционен комитет изпраща куриери до някои съседни селища да съберат въстаници и набелязва план за действие на двете градски чети, които след обединяването си трябвало да се отправят в помощ на Ботевата чета.

На 18 май 1876 г. вечерта врачанските съзаклятници се въоръжават и се отправят към двата сборни пункта: църквата „Св. Възнесение“ – за четата на Мито Анков, и къщата на Ив. В. Рагьов – за четата с предводител Цено Ангелов[173]. След полунощ с развято знаме и придружен от щаба, главният апостол на Врачанския революционен окръг Ст. Заимов напуска къщата на баба Йота, в която се укрива дотогава, и се отправя за църквата „Св. Възнесение“, давайки няколко изстрела – знак, че въстанието е обявено. По пътя са запалени и няколко сгради, като с това се цели да се отклони вниманието на турците. Но макар че мюсюлманското население, „силно наплашено, се изпокрило“ и малкото турска войска и заптиетата, намиращи се в града, остават пасивни и не предприемат нищо през тази нощ, двете въстанически чети, разположени в различни части на града, проявяват учудващо бездействие, колебание и нерешителност и не успяват да се съединят. Няколко часа се оказват недостатъчни, за да се преодолее разстоянието от едната до другата част на града, да се направят няколко решителни крачки в буквалния смисъл на думата. „Много време било изгубено в безплодна размяна на записки между двете чети.“[174] Ръководителите на четите спорят кой по-напред да излезе, умуват и притеглят едно и друго съображение и по такъв начин умъртвяват всъщност опита на врачанските патриоти да дадат своя достоен принос в освободителната борба. Турските първенци и офицери, които узнават за раздвижването на българите, но поради недостатъчните си сили не предприемат през нощта никакво нападение[175], пускат слух, че към Враца се приближават многобройни редовни войскови части. Чрез свои доносчици те уведомяват за това въстаническите ръководители в града, които от своя страна правят още една фатална за развоя на въстанието стъпка – решават да отложат излизането на четите за следната вечер, като деня 19 май въоръжените съзаклятници прекарват укрити на сборните си пунктове.

Но на 19 май във Враца нахлуват въоръжени башибозушки шайки, които се отдават на грабеж и убийства. Комитетът продължава безкрайните си обсъждания, в които наново проличават колебанията, несъгласията, взаимното недоверие. Липсата на единно и твърдо ръководство, безсилието и малодушието на въстаническите ръководители във Враца, както и слуховете за башибозушките нападения и за настъпващите към града турски войски демобилизират напълно духа на събраните въстаници и те захвърлят оръжието си и се разпръскват из града. Така нерешителността на врачанските ръководители, които, вместо да предприемат незабавни действия, се отдават на безплодни умувания, обрича на пълен провал опита за започване на въстание в града, проиграва изцяло съществуващите възможности за съединяване с намиращата се съвсем близо до града Ботева чета и за по-нататъшни въстанически действия[176].

Това поведение на комитета струва твърде скъпо на врачани. Демобилизацията на въстаниците и тяхното разпръсване дават свобода за действие на башибозушките главорези. На 19 май през деня във Враца са убити 33 българи. Първа жертва на башибозушката ярост става свещеник Коста Буюклийски, член на комитета, съсечен зверски пред черквата. През следните дни с пристигането на редовни турски военни части започват масови арести[177]. Така безславно и с трагични последици завършва опитът на врачанци да вземат по-дейно участие във въстанието през 1876 година.

В края на деня на 19 май за Ботев и другарите му, очакващи на Веслец вест и подкрепа от врачани, става ясно, че въстание в града няма да избухне. Към четата не успяват да се присъединят и въстаниците от селата в Искърския край, които се събират на 19 май следобед край с. Долна Кремена и потеглят за Враца. Но на няколко километра източно от града въстаниците са предупредени, че Враца е във властта на турци и черкези и че въстанието там е осуетено. „Отчаяние и страх обзели бунтовниците. Слабо въоръжени и смутени от вестите за станалото в града, всички се разотишли по селата си и въстанието пропаднало.“[178]

По такъв начин четата на Ботев остава без всякаква подкрепа от местното население и нейното ръководство решава да се отправи незабавно към Балкана. Призори на 20 май четниците достигат Врачанския балкан, но преследвани от башибозуци и редовна войска, не успяват даже да се нахранят и да отпочинат от продължителния нощен преход. Водейки престрелка с настъпващия авангард на неприятеля, четата заема позиции по върховете Камарата, Купена и Околчица. Започва тежък продължителен бой с превъзхождащ по численост и въоръжение неприятел, които разполага и с две оръдия[179].

Изтощени, гладни и без вода в задушния зноен ден четниците самоотвержено отблъскват непрекъснатите атаки на противника. „Редовният аскер не се шегуваше със своите мартинки, които пращяха като царевици – описва сражението в спомените си Спас Соколов, – но и момчетата не отстъпяха... Не стигаше и редовната войска, но и проклетите черкези, пеши и на коне, ни заобикаляха от вси страни. Гората беше потънала от турски орди, на всяка чука се развяваше полумесецът... Из всяка долина и скала се протакаха турски команди: „Аллах! Аллах!“... Но откъм нас не беше шега работа... „Бой! Бой! Удряйте! На месо! Да живее България!“ – се носеха гласове от всички наши отделения, между които се развяваше знамето с възправения и зинал лъв, заедно с черкезкото знаме, което бяхме взели на Милин камък.“[180]

Едва привечер боят стихва. Тогава четниците се спускат към падината Йолковица и към Крушовския извор, за да утолят жаждата си. Ботев и част от щаба му се спират на югоизточния склон на Камарата до един голям камък, за да обсъдят положението и по-нататъшния път на четата[181]. Около войводата се намират Георги Апостолов, Никола Обретенов и Петър (Перо) Симеонов – Херцеговинеца, а на няколко разкрача още няколко четници. По време на разговора Ботев се изправя, за да види къде е четата. В същия миг неприятелски куршум пронизва сърцето му. Паднал на гърба си, той само изхърква, без да може да продума нищо. Смъртта настъпва моментално. Куршумът, прострелял смъртоносно Ботев, идва от северна посока, откъдето през деня нападали турците[182].

Неочакваната трагична гибел на войводата е потресаваща за другарите му. Те прибират отличителните му войводски знаци (картата изпод мундира му, бинокъла, компаса, шашката, мундира и др.), за да не се гаври с него врагът, и се отдалечават покрусени. „Останахме поразени като от гръм – разказва Н. Обретенов, – всички плачехме. Наведохме се и го целунахме по челото... Оставихме скъпите му останки на произвола на съдбата...“[183]

Изпълва се заветната мечта на поета революционер: „В редовете на борбата да си найда и аз гробът!“ На този ден – 20 май 1876 г., България загубва един от най-великите си синове, за да остане той завинаги безсмъртен в съзнанието на поколенията.

След смъртта на Ботев, сломена духом, четата продължава своя път на югоизток под войводството на Никола Войновски. На следния ден край с. Лютиброд четниците отново водят кървав бой с башибозушки потери и редовни войскови части. След това фактически четата се разпръсва на няколко групи, които нямат общо ръководство и се движат самостоятелно[184]. Една от тях начело с Г. Апостолов потърсва убежище в дълбокия Рашов дол, където загива в неравна борба. Потерята на башибозушкия главатар Мехмед Селимоглу набучва на колове главите на убитите герои и ги понася към Орхание. В с. Скравена местните първенци – членове на революционния комитет, измолват главите на избитите четници и те са погребани в двора на селската черква[185].

Най-продължително време се скита из Балкана групата, водена от Н. Войновски, която успява да премине р. Искър и да продължи на изток, разделяйки се на все по-малки групички. В средата на юни Н. Войновски попада с няколко свои другари на засада в Троянския балкан. Там, в гората Гребенец, в местността Кашкара, пада убит талантливият военен ръководител на Ботевата чета Никола Дончев Войновски[186].

Няколко дена по-късно в Бальовото ханче край с. Шипково, Троянско, са предадени и обградени от потеря Никола Обретенов, Сава Пенев, Димитър Тодоров–Димитрото и Стоян Ловчалийчето. След като запустелият хан е подложен на обстрел и запален, четниците са принудени да се предадат, за да не изгорят живи в него. Само Стоян Ловчалийчето, въстаник с горд дух, предпочитащ смъртта пред пленничеството, казва на другарите си: „Аз клетва съм дал, че жив няма да се предам“ – и захапва дулото на револвера си[187]. „Нека се помни това име!“ – с основание бележи историкът на Априлското въстание Д. Т. Страшимиров.

С гибелта на Войновски и неговите другари утихва една от последните вълни на „оня разбунен и величав и поетичен океан, който в нашата история се нарича Априлско въстание и който на вечни времена ще остане една от най-лъчезарните страници на нашата епопея“[188].

Постепенно повечето от Ботевите четници, разпръснати из Балкана, преследвани от башибозушки потери и измъчвани от глад и от раните си, попадат в ръцете на властта. Само една малка част от тях – към десетина души, успява да се добере до Влашко и Сърбия. Тъй завършва своя славен боен път четата на Христо Ботев – един от най-важните епизоди и върхов епилог във въстаническата освободителна борба на българския народ през 1876 година. Необикновеното „пленяване" на „Радецки", себеотрицанието и мъжеството на четниците вълнуват дълго време сънародниците им и особено българската емиграция. Ехото от славния подвиг на четата надхвърля далеч пределите на българските земи и дни наред участта ѝ занимава печата в близки и далечни страни[189]. „Така шепа храбри синове на българския народ – пише Ботевият биограф – издигнали неговия авторитет между останалите народи и спечелили симпатиите на прогресивните хора към българската свобода."[190] Месеци след трагичната гибел на Ботев и разгрома на четата българският емигрантски печат публикува съобщения за бойните ѝ успехи, за разрастване на въстанието, за присъединяване към четата на стотици въстаници от Западна България и другаде.

Десетилетия по-късно славният подвиг на Ботевата чета ще стане образец за други борци от далечни страни, водещи борба срещу тиранията и мракобесието[191].

Едновременно с Ботевата чета друга малка въстаническа чета, водена от Таньо Стоянов Куртев, родом от Сливен, активен участник в националноосвободителното движение и бивш заточеник в Диарбекир, преминава р. Дунав близо до Тутракан и се насочва към Стара планина с цел да се свърже със сливенските въстаници[192].

Подготовката на тази чета се извършва главно в Турну Мъгуреле, след което около 20 четници се събират в крайдунавския румънски град Олтеница, посрещнати тук от членовете на революционния комитет начело с енергичния Атанас Чернев. Още през април той установява връзка с верни съзаклятници от Тутракан с цел да подпомогнат минаването на четата в този район[193].

На 16 срещу 17 май с рибарска лодка четата преминава Дунав и слиза на българския бряг между селата Спанчов (Дунавец) и Български косуй (Пожарево), няколко километра източно от Тутракан. Маршрутът им минава през Разградско, Поповско и Търговищко. Но скоро четата е открита от потери и започва нейното преследване от башибозуците. Непознаващи местностите, в които попадат, четниците се отклоняват от най-прекия път към Балкана. Край с. Аязлар (Светлен) четата отблъсква нападение на потеря, която се стреми да я обкръжи и унищожи. Твърдият отпор на четниците, които унищожават много от преследвачите си, им дава възможност да се измъкнат през нощта и да продължат пътя си. Скоро обаче четата е открита и обградена от няколко башибозушки потери и стотина редовни войници конници. В започналия ожесточен бой силите са твърде неравни.

Войводата Таньо Стоянов загива в кървав ръкопашен бой, съсичайки няколко души от обградилите го неприятели. Това става на 27 май 1876 г. в околностите на с. Араплар (Априлово), Поповско. Така малката чета е разпръсната. Останалите след смъртта на войводата четници са убити или заловени на различни места[194]. Със своята решителност и жертвоготовност малкият отряд начело с Таньо Стоянов вдига в тревога турските власти в голям район на Североизточна България и чрез самоотвержената си борба внася своята дан за освобождението на българския народ[195].

Активността на българската емиграция не се изчерпва с посочените дотук акции. Нейното раздвижване в Румъния прави впечатление на дипломатическите представители. Руският консул И. А. Зиновиев донася в края на май, че „движението между тукашните българи продължава да расте“. Няколко дена по-късно – на 1 юни 1876 г., той уведомява, че и след случая с „Радецки“ активността на българската емиграция не само не отслабва, но се засилва; че в Букурещ са групирани около двеста души българи, всички принадлежащи „на безимотния клас на населението“[196].

Един от най-активните в тази насока е видният деец Тома Кърджиев – активист на Русенския революционен комитет, който се озовава във Влашко поради опасност от арест в началото на април. Установявайки се в Гюргево и в други градове, Кърджиев засилва още повече дейността си за препращане на оръжие и подготовка на въстание[197]. В писмото си от 11 май той ясно говори за намерението си да прехвърли въстаническа чета в Русенско, която да донесе и оръжие за русенските революционери[198].

Още по-категорично Кърджиев изявява своето намерение в писмото си от 12 май. „От нашия град – пише Кърджиев – не е благоразумно да бягат хъшовете отсам, тогази защо си пръскам главата... за да накарам да прескочи една чета по нашите места... Приготовлявайте се там, братко, както можете и колкото можете, а ний скоро ще се намерим между вас.“[199]

Фактите показват, че Кърджиев е всецяло зает от мисълта да организира въстаническа чета, с която да се върне в Русе. Отивайки в Букурещ, той вероятно е преговарял и с предполагаемия войвода на подготвяната чета – Филип Тотю, за когото Н. Обретенов пише: „Пармаков трябваше да доведе и Филип Тотя за войвода на русенската чета, която да мине през русенските села Червена вода и други и се съедини с горнооряховската чета.“[200]

Филип Тотю обаче няма намерение да минава Дунав при Русе, а се стреми да организира чета на сръбска територия, закъдето и заминава.

За това, че в Русе се очаква да премине чета, говори ясно и писмото на Георги Петкович до Нико Андреев и други дейци в Гюргево от 17 май, в което той съобщава, че възпира местните революционни дейци да не се прехвърлят в Гюргево, тъй като четата щяла да мине през Русенско и „тогава ще се съединят с нея и ще вървят за работата“[201].

Запазените документи свидетелстват, че през втората половина на май Т. Кърджиев и гюргевските дейци влизат във връзка с комитетските деятели от Олтеница начело с учителя А. Чернев, с които преговарят за общо организиране на въстаническа чета. Към 16–18 май няколко гюргевски представители начело с Кърджиев заминават за Олтеница, за да се уговорят на място за общи действия. Писмото на Кърджиев до Я. Ангелов от 18 май, в което разказва за резултатите от мисията си в Олтеница, има бодър, оптимистичен тон[202]. В него Кърджиев съобщава, че в Олтеница се намират около 30 души, готови да участват в четата, която ще се прехвърли в България. При това много от тях били „юнаци и много са хайдутували“. Липсват само средства, но на устроеното за целта събрание гражданите решили да съберат помежду си пари, за да купят револвери и друго снаряжение.

Работата по подготовката на общата чета върви с усилен темп, като емигрантите са уверени, че в България въстанието все още продължава. На 25 май А. Чернев пише на гюргевци, че след заминаването на Кърджиев и другарите му те намерили място за оръжието, но не намерили каици (лодки), с които да стане преминаването на р. Дунав. Затова трябвало да се погрижат в Гюргево. Чернев желае да бъдат уведомени избраните вече войводи за мястото, за да кажат и те своето мнение, и предупреждава да се вземат предохранителни мерки при подготовката.

Междувременно Кърджиев поддържа връзки с дейците от Зимнич. Там е изпратен да ръководи и наблюдава работата Антон Гудов. На 23 май той съобщава на Кърджиев, че за два дена в Зимнич са направени 4740 „хапа“ (патрона), а очаквали още 30–35 оки „восък“ (барут), за да направят „на всеки един доктор (въстаник) по 200 хапа (патрона), за очистване на болестта“. В послеслова на писмото Гудов съобщава на Кърджиев, че в Зимнич се намират много селяни от Врачанско, Троян и Ловеч, „които са юначни хора и искат да дойдат с нази оттатък... Виж, разговорете се – добавя той, – за да ги взема под ръка.“[203]

Липсват сведения, които да осветлят по-нататъшния ход на предприетите от Кърджиев акции. Какво става с подготвената чета и кои са причините, осуетили нейното прехвърляне в България, не е твърде ясно. Несъмнено липсата на средства, на опитни ръководители, взетите предохранителни мерки на румънското правителство, появилите се разногласия между някои емигранти, както и бързото потушаване на въстанието в България са си казали и тук думата.

В емиграция Кърджиев отдава много сили и време за набавяне на оръжие и средства, а след това и за препращането в Сърбия на много български патриоти, заминаващи като доброволци в предстоящата Сръбско-турска война. Избухването на тази война и опитите на българските чети, намиращи се в Сърбия, да навлязат в България, карат Кърджиев да вижда отново удобен момент за повдигане на въстание в Русенско. Този въпрос той разисква в своето писмо от 17 юни 1876 г., изпратено до Г. Петкович в Русе. След като запитва с тревога какво е станало с неговите другари, с Ботев и четата му, със Стамболов и въстанието в Търновско, за които в Гюргево не се знаело почти нищо положително, Кърджиев излага своя проект и надеждите си за повдигане на бунт в Русенско. „Ех, братко – пише Кърджиев, – да знаеш каква важност би имало сега – в тези обстоятелства – едно какво да е въстание по нашите места. Можем ли да направим нещо в Русе или по селата, бе Георге? Пиши ми, ако мислиш, че може ослун едно бунтче да произведем. Пиши ми, казвам ти, по-скоро как мислиш, и – аз съм готов да се прехвърля оттатък с 3–4 мои добри и решителни другари... Сега румънското правителство гледа слабо на нашите работи, мисли, че оттука няма вече никой да минува, и има границата си за осигурена... Хъшове ще намерим ний, когато поискаме, и пушките една част тука, а малко в Зимнич стоят. Фишеци има що-годе и други дреболии се намират. Тъй щото, за да организувам една четица, трябват ми стотина лирки. 100 лири накарай някого да открадне или ти намери отнейде и вярвай аз като се заловя за работа, след 10 дена най-много ще мина с една чета, където искаш – между Русчук и Тутракан ли, между Русчук и Свищов ли. Това е възможно и твърде лесно, само пари как да намерим.“[204]

Една от последните прояви на въстаническата въоръжена борба, свързани с Априлското въстание, са действията на четата на Сидер Грънчаров от Горна Оряховица. Както посочихме, голям брой емигранти се отправят за Сърбия, където се надяват да бъдат въоръжени и да имат възможност да действат за освобождението на своето отечество. Слуховете, че е предстоящо обявяване на война между Сърбия и Турция, привличат там хиляди българи, готови да се бият с оръжие в ръка срещу вековните си поробители. Тези български емигранти формират доброволчески въоръжени чети, които вземат дейно участие във военните действия срещу Турция след обявяването на войната през юни[205]. Сръбското правителство обаче иска тяхното използване да става съобразно с неговите политически замисли и военни планове.

Между участниците в тия доброволчески чети е и Сидер Грънчаров, пратеник на Търновския комитет във Влашко по снабдяването с оръжие. На 12 юли 1876 г. петдесетина въстаници начело със Сидер Грънчаров се отделят от четата на Филип Тотю и потеглят към вътрешността на България с намерение да се съединят с четата на Христо Ботев, за която се носят слухове между емигрантите, че още действа в Северозападна България. „Ний вярвахме – пише в спомените си участникът в тази група И. С. Докторов, – че Ботевата чета още съществува във Врачанския балкан, затова се отправихме към същото място.“[206]

В своя път през балканските дебри четата многократно се сблъсква с турски потери. Когато достига до Врачанския балкан и узнава за гибелта на Ботев и за разпръсването на четата му, групата на С. Грънчаров продължава пътя си към Средногорието с надежда, че пламъците на въстанието в този район все още не са напълно загаснали. Изнурени от тежкия преход, от постоянните преследвания, от загубите на много свои другари, сломени от неуспеха на въстанието, оцелелите четници решават да се разделят на по-малки групи и тръгват в различни посоки. Като достига района на Мургаш, групата на С. Грънчаров е открита и унищожена[207]. В манастира „Св. Богородица“ край с. Чурек, в неравен бой, проявявайки изключителна храброст, загива и войводата[208]. Действията на четата на юначния патриот Сидер Грънчаров са заключителните акорди на националноосвободителното въстаническо движение в България през 1876 г.

С действията на българските доброволчески отряди в Сърбия са свързани и въстаническите брожения на българското население в найсеверозападния район на Видинския край. В селата Брегово, Ново село, Гъмзово, Флорентин и други са създадени комитети за подготовка на въстание. През пролетта на 1876 г. родолюбците от Брегово правят опити да се свържат с емиграцията и да се осведомят за подготовката на въстание[209].

На 15 май в черквата в Брегово турците откриват оръжие и предприемат арести. След разгрома на Ботевата чета и засилената бдителност на властите бунтовното настроение в този край се поддържа от близостта на емиграцията и от струпването на голям брой български доброволци в Сърбия, както и от очакванията да избухне война между Сърбия и Турция.

В края на юни българска доброволческа чета начело с войводата Тодор Велков достига до Ново село, където е обявено въстание. Четата предприема действия в околните села. Но след настъплението на османските войски въстаниците са разбити, а селата Брегово, Гъмзово и Балей – опожарени. Много въстаници загиват в сраженията, а други са обесени или арестувани[210]. Изобщо военните акции на българските доброволчески чети, формирани в Сърбия, насочени към Берковица, Чипровци, Белоградчик, Кула и Видин, претърпяват неуспех и до въстание не се стига[211].

Най-значителното, което българската емиграция прави по време на Априлското въстание, е безспорно организирането и изпращането на четата на Христо Ботев, с чиито смели действия се изчерпват фактически въстаническите прояви във Врачанския революционен окръг. В следващите дни и месеци емиграцията разгръща широка дейност за събиране на помощи за пострадалото българско население, съставя комитети, дружества и други благотворителни организации. В тази акция участват българите от Букурещ, Болград, Браила, Галац, Крайова, Гюргево, Измаил, Олтеница, Турну Северин и другаде[212] . Наред с това емиграцията продължава своята политическа дейност при новата обстановка след Априлското въстание[213], като някои среди от нея не изоставят идеята за организиране на ново въстание[214].

Редица документи говорят, че турските власти във Видин вземат мерки за арестуването на голям брой селяни, обвинени, че подбуждат населението към бунт в този край. Такива мерки се вземат срещу селяни от Ясен, Ракитница, Държаница, Видинско; Дреновец, Ломско и т.н.[215] Турските власти се добират и до сведения, че струпаните в Турну Северин българи под командата на войводите П. Хитов и Ф. Тотю имат намерение да се прехвърлят в България, поради което се нарежда на съответните органи да попречат на плановете на бунтовниците[216]. Малко по-късно подобно нареждане се дава и за събраните в Каракал около сто души бунтовници, които имали намерение да дебаркират при Козлодуй[217]. Тези опасения на властта не са съвсем неоснователни, защото сред българските революционери съществува намерение отново да прехвърлят въстаници в района на Оряхово[218].

Хайката срещу заподозрени българи се засилва все повече, мнителността на турските власти става все по-голяма и те започват да си представят въстаническия заговор в огромни мащаби. „От следствието на заловените бунтовници се е установило – телеграфира видинският мютесериф на 26 май до вилаетското управление в Русе, – че във всяка каза на Видинския санджак твърде много лица членуват в революционните организации. Броят на задържаните от тях досега в казите и тук достигнал 50.“[219] Тъй като задържаните са много на брой, видинските власти се опасяват, че с наличния служебен персонал не ще могат да извършват следствието, поради което те молят, както това е сторено и в другите места, да им се изпратят „едно специално натоварено лице и потребният брой следователи“.

Наистина броят на задържаните във Видинския санджак нараства твърде много. Само от Враца са задържани над сто души, които на две групи, оковани във вериги, са изпратени на съд във Видин. Няколко души от тях умират в затвора[220].

Тежък удар е нанесен и на комитетското движение в Берковско, където наред с хаджи Петър Илиев са арестувани и други видни граждани от Берковица, от Вършец, от Горно Оризово и другаде. Властите узнават, че в този край е идвал пратеникът на Врачанския комитет Ст. Савов, който „е събрал от българите в Берковица и от общинския съвет 75 османски лири за покупка на оръжие“[221], поради което бързат да поискат да им бъде изпратен от София в Берковица, за да могат чрез него „да бъдат разкрити въстаниците“. Арестувани са също мнозина комитетски съмишленици от селата Долна и Горна Кремена, Струпец и другаде[222]. Шестдесет души от Видинско и Кулско също са арестувани по обвинение, че са били във връзка с бунтовническите главатари в Сърбия и са действали за вдигането на въстание[223]. Седем души са заловени в Белоградчик. Като се имат предвид разкритията, които турската власт прави за комитетското движение и в други селища, особено в Оряховско, и предприетите във връзка с това полицейски мерки, става ясно, че на освободителното дело във Врачанския революционен окръг е нанесен много тежък удар.

Революционна подготовка през 1875–1876 г. се извършва също в Трънско и Пиротско. С тези райони е тясно свързан известният революционен деец Симо Соколов, който поддържа връзка и с българската емиграция в Румъния. От тези краища през пролетта на 1876 г. като майстори строители към Сърбия се отправят стотици млади българи, които след това се включват в редовете на българските доброволчески отряди по време на сръбско-турската война от 1876 година[224].

Репресиите над българите не подминават и населението от Софийския край, където, както пише съвременничката на събитията Йорданка Филаретова, всичките села „страдаха задълго, като търпяха всякакви притеснения от башибозуците и черкезите, които обикаляха от село на село... Накъсо, положението ни е станало вече крайно несносно, дотамо несносно, щото смъртта е за предпочитане.“[225]

Във вилаетския център в гр. Русе е формиран специален съд главно за заловените четници от Ботевата чета (една част от тях са съдени в София) и други дейци от Враца, както и заловените четници от групата на Т. Стоянов. Няколко души от тях са осъдени на смърт, а останалите – на затвор и заточение. През юни първата група е закарана в цариградската тъмница, изпратена от много русенски граждани до гарата. След това осъдените са пратени на заточение в Мала Азия[226].

Така въстаническото движение и в трите революционни окръга е разгромено. Това се дължи преди всичко на грамадното военно превъзходство, което има Турция.

За смазване на въстаналите райони султанското правителство и местните власти мобилизират хиляди нередовни части (башибозуци) и пращат многобройна редовна армия[227]. Турските части използват модерно огнестрелно оръжие, в това число и артилерия. С достатъчно въоръжение и боеприпаси разполагат и нередовните части. Един официален документ от онова време посочва, че за няколко дена през май 1876 г. нередовните войници под командата на Дели Неджиб, действащи в Севлиевско, получават следните боеприпаси: 2200 пакета патрони, над 25 хиляди капсули, 82 оки олово, 78 оки чист барут във варели, 21 тестета хартия и други[228]. Подобно е положението и в другите части на страната, където мюсюлманското население също разполага с оръжие. Изобщо превъзходството и по численост на бойните части, и по въоръжение и военна опитност е категорично на страната на османската власт.

Освен неравностойното съотношение на военните сили за сравнително бързото военно поражение на въстанието оказват влияние и редица други фактори и обстоятелства.

Трябва да се има предвид преди всичко недостатъчната организационна и материално-техническа подготовка за въстанието, която изостава, общо взето, от морално-политическата подготовка и не съответства на революционното настроение и на готовността на населението за борба. Въпреки енергичната дейност на апостолите и положените усилия на революционната организация времето, с което те разполагат, е недостатъчно, за да може да се извърши всичко необходимо за случая: системно и дейно организиране и мобилизиране на най-широки слоеве от населението, набавяне на подходящо и в достатъчно количество въоръжение и боеприпаси, подготвяне на нужните във военно отношение ръководни кадри и т.н.

Липсата на съгласуваност и координация в действията на различните окръзи и отделните селища в един окръг, на здраво, единно и централизирано ръководство не само при подготовката, но и по време на обявяването и провеждането на въстанието; отсъствията на ясни и конкретни планове за въстаническите действия улесняват властта за бързото потушаване на въстанието. Отрицателно влияние оказват също така пасивността на повечето от въоръжените отряди след обявяване на въстанието, а тази тактика осъжда борбата на безперспективност, не дава възможност да се използват по-ефективно всички сили, за да се осигурят условия за по-продължителна и упорита въоръжена борба на освободените територии.

Колебливостта, малодушието и нерешителността, проявени от някои дейци в хода на въстанието, също допринасят за разстройване силите на борещия се за освобождение народ. Близостта на въстаналите райони и селища до важни административни и военни центрове, където има съсредоточени войски и полицейски сили, както и до райони със значително мюсюлманско население, снабдено с оръжие и веднага хвърлено срещу въстаниците, на свой ред също допринася за по-бързото ликвидиране на въстаническите огнища.

Негативно въздействие оказва и обстоятелството, че властта успява да влезе в дирите на революционната организация още преди обявяване на въстанието и да нанесе предварителен удар, като залавя някои от най-активните ръководни дейци на националноосвободителното движение. Не трябва да се забравя също така и обстоятелството, че българите не получават подкрепа от други страни, че нямат опора в някоя съседна държава, чиято евентуална военна намеса би могла да създаде здрав тил и предпоставка за продължителна и активна въоръжена борба.

Между отрицателните фактори следва да се имат също предвид преждевременното избухване и неедновременното започване на въстанието в различните окръзи, неуспехът да се повдигне повсеместно въстание и да се овладеят някои големи центрове и т.н.

Важно е и обстоятелството, че в процеса на подготовката и провеждането на въстанието няма изграден широк и здрав общонационален патриотичен фронт, който да е в състояние да мобилизира и насочи към решаване на най-важната историческа задача на момента – освобождаването на отечеството, всички потенциални сили на българската нация както в страната, така и в емиграция.

Всичко това допринася Априлското въстание от 1876 г. да не получи желания от инициаторите му размах и продължителност[229].

БЕЛЕЖКИ

[1] *Марковски, М. Ив.* Спомени от Априлското въстание през 1876 г. – Българска сбирка, 1902, № 4, с. 24 и сл. Според Христо Иванов–Големия съобщението за избухването на въстанието в Копривщица дошло още на 20 април, но това е малко вероятно. Според Хр. Семерджиев в Горна Оряховица пристига пратеник направо от Панагюрище. Вж. преглед на този въпрос у *Маждракова, О. П.* Четата на поп Харитон. С., 1963, 28–32.

[2] Вж. *Маждракова, О. П.* Цит. съч., с. 31.

[3] Някои съвременници считат, че събранието е определило въстанието да се провъзгласи на 30 април, но по-правдоподобно е да се смята, че при създадената обстанов-

ка е избрана датата 28 април, която се потвърждава и от последвалите събития. – *Маждракова, О. П.* Цит. съч., с. 32.

[4] *Стратев, Ив.* Подготовката на въстанието в Горнооряховска революционна околия. Г. Оряховица, 1926, 42–43.

[5] *Страшимиров, Д. Т.* История на Априлското въстание. Т. 3. Пловдив, 1907, 295–295; *Стратев, Ив.* Цит. съч., 45–51.

[6] *Теодоров, Ю. П.* Възпоминания на въстанията в Търновски санджак през 1876-а година и по съдението на българските въстаници в Търново. Русе, 1897, с. 77.

[7] *Пак там,* 7–8.

[8] *Стратев, Ив.* Цит. съч., 51–54.

[9] За събитията в Окръжния център с тревога научават и в Русе. На 1 май Г. Петкович пише до Гюргево: „Сутре или аз, или друг от нас ще дойде. Да задържат стоката, за която бях писал... работата в Ряховица май [е] опръскана. Оръжието хванали в колата, хора хванали с тях в града, и по селата. Защо седят не знам, та не въстанат?“ – *Априлско* въстание 1876 г. Сборник от документи. Т. 1. С., 1954, с. 321.

[10] *Блъсков, Вл. Р.* Лични спомени от Търновското въстание и Сръбско-турската война в 1876 г. Шумен, 1897, 14–15.

[11] *Цветков, А.* Отбраната на Дряновския манастир. С., 1960, с. 25.

[12] *Маждракова, О. П.* Цит. съч., с. 78, 146.

[13] Колебливостта на учителя Начо Георгиев от с. Михалци става причина да не излязат повече въстаниците от селото. – вж. *Марков, Хр.* История на 9-те дни в Дряновския манастир. С., 1912, 100–101.

[14] *Йосифов, Й.* Историческото село Върбовка. С., 1967, с. 42.

[15] *Априлско* въстание 1876. Сборник от турски документи. Т. 3. С., 1956, 40–41.

[16] Според *Д. Т. Страшимиров* (цит. съч. т. 3, с. 298) Хр. Караминков и Бачо Киро Петров са избрани за подвойводи на четата.

[17] *Марков, Хр.* Цит. съч., с. 129.

[18] *Пак там,* с. 150.

[19] *Чолов, П.* История на град Дряново. С., 1969, с. 166. Според някои твърдения Хр. Рашенов е отровен от свои близки, противници на въстанието. Вж. *Йорданов, К. Н.* Революционният комитет в Дряново. – В: Априлското въстание в Първи търновски революционен окръг 1876. С., 1978, 89–90.

[20] Подробности за развоя на борбата в Дряновския манастир читателят ще намери в посочените книги на *Хр. Марков, А. Цветков, О. Маждракова* и др.

[21] Нова България, № 34, 23 септ. 1876.

[22] *Франгов, П.* Белочерковската чета в Дряновския манастир през 1876 г. Търново, 1896, с. 22.

[23] Нова България, № 35, 26 септ. 1876.

[24] *Теодоров, Ю. П.* Цит. съч., с. 59.

[25] *Маждракова, О. П.* Цит. съч., с. 113.

[26] Нова България, № 43. 4 ноем. 1876.

[27] *Априлско* въстание... Т. 3, с. 57.

[28] *Гъбенски, Хр.* и *П.* Историята на града Габрово и на габровските въстания. Габрово, 1903, с. 138.

[29] *Благоев, Д.* Съчинения. Т. 19. С., 1963, с. 359.

[30] *Гъбенски, Хр.* и *П.* Цит. съч., с. 140. Като се спира на участието на жителите на с. Нова махала във въстанието, *Д. Тодоров* пише: „Въодушевени ножарите ги посрещат с биене на църковното клепало. Сутринта на 1 май с четата на Ц. Дюстабанов тръг-

ват 55 въстаници от селото и съседните колиби... И след изпращането на Дюстабановата чета революционният кипеж в района не пресеква...“ (Вж. За ролята на Новата махала, Габровско в Априлското въстание. – Истор. преглед, № 8–9, 1992, с. 140).

[31] *Гъбенски, Хр.* и *П.* Цит. съч., 143–145.

[32] *Чардафон, П. Т.* Принос към историята на Габровското въстание в 1876 г. Габрово, 1905, 38–39; *Гъбенски, Хр.* и *П.* Цит. съч., с. 203.

[33] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, с. 318.

[34] *Бакалов, Й. Г.* Спомени и разкази за въстанието в с. Батошево и дейността на габровската чета там в 1876 г. С., 1926, с. 51.

[35] *Дневник* на габровските въстаници... записан от писаря на габровската западна въстаническа чета Георгя Бочарова. АИИ – БАН, арх. сб. № 2425/54.

[36] *Бакалов, Й. Г.* Цит. съч., с. 52.

[37] *Ганев, Н.* Страници от историята на града Севлиево. Ч. 1. В. Търново, 1925, 82–90; *Спомени* на Никола Генев, НБКМ – БИА.

[38] *Ковачев, Н. П.* Из миналото на героичен Кръвеник. В. Търново, 1966, с. 24 и сл.; Миналото на героичен Кръвеник. С., 1972, с. 88 и сл.

[39] *Априлско* въстание... Т. 3, с. 45. На другия ден същият иска да се доставят 1000 или поне 500 броя пушки „шишанета“, за да бъдат раздадени на нередовните войници. – *Пак там,* с. 46.

[40] *Ковачев, Н. П.* Миналото на... 92–93.

[41] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, с. 324.

[42] *Марангозов, Ив. Н.* Новоселското въстание. Осемдневната борба под Мара гидия. С., 1937, 79–80.

[43] *Лазаров, М.* Девет глътки свобода. Варна, 1982, с. 136.

[44] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, с. 323.

[45] *Марангозов, Ив. Н.* Цит. съч., с. 82.

[46] *Гъбенски, Хр.* и *П.* Цит. съч., с. 158.

[47] *Априлско* въстание... Т. 3, с. 54.

[48] *Бакалов, Й. Г.* Цит. съч., с. 60.

[49] *Дневник* на габровските въстаници...

[50] *Бакалов, Й. Г.* Цит. съч., с. 73.

[51] *Пак там,* с. 74.

[52] *Пак там,* с. 78.

[53] *Априлско* въстание... Т. 3, с. 55.

[54] *Бакалов, Й. Г.* Цит. съч., 99–100.

[55] *Гъбенски, Хр.* и *П.* Цит. съч., 116–117; *Марангозов, Ив. Н.* Цит. съч., с. 88.

[56] *Дневник* на габровските въстаници...

[57] *Ковачев, Н. П.* Из миналото... с. 29.

[58] *Априлско* въстание... Т. 3, с. 55.

[59] *Марангозов, Ив. Н.* Цит. съч., 91–92. Въстаническите действия в Търновския революционен окръг, взети от военна гледна точка, „дали образци на бой в обкръжение, на организиране отбраната на проходи, на провеждане на контраатаки и др.“ – Вж. *Военна* подготовка и провеждане на Априлското въстание. С., 1976, с. 291.

[60] *Марангозов, Ив. Н.* Цит. съч., с. 93. Боевете в този край намират отзвук и в турския печат в Цариград. Така в бр. 83 от 19.V.1876 г. на в. „Сабах“ [„Утро“] се предава телеграмата на плевенския каймакамин Неджиб ага за тежки боеве „в две села, в които разбойниците бяха притиснати и разбити. За залавянето им в с. Акдере [ве-

роятно Зла река], където разбойниците се събраха, днес ще пристигне с войските си, останали на позиция в село Градница, Азами бей." – *Йорданов, Й.* Априлското въстание на страниците на турския вестник „Сабах" – Векове, 1976, № 4, с. 55.

[61] *Лазаров, М.* Цит. съч., с. 11. „Като избягахме от село, с много премеждия стигнахме Балкана – разказва по-късно Тота Попмихова. – Скрихме се в местността Осенака. Близо четири дена престояхме на Балкана. Денем както и да е, но нощем без храна и завивки, без огън и постеля, струпани като добитък под скалите и в малките пещери, нямаше място за всички ни. Балканът никак не беше гостоприемен. Първия ден ни посрещна със сняг и виелици. Зъл и студен беше като тия, дето ни подгониха към него с извадени ятагани..." (*Пак там,* 124–125.)

[62] *Ковачев, Н. П.* Миналото на... 114–115.

[63] *Гъбенски, Хр.* и *П.* Цит. съч., с. 132.

[64] *Ангелова-Георгиева, Р.* За народна свобода. Априлското въстание в българската народна поезия. С., 1961, с. 132.

[65] По-подробно за това вж. използваните трудове на братя *Гъбенски, И. Г. Бакалов, Ив. Н. Марангозов, Н. Ковачев* и др.

[66] *Димитров, П.* Сломени по изследванията на турските свирепства при потушаването на българското въстание през 1876 и по резултата от тия изследвания. С., 1901, с. 35.

[67] *Трайков, В., П. Шопов, М. Петрович.* Юджийн Скайлър и българите. Изследвания и документи. С., 1987, 157–164.

[68] *Марковски, М. Ив.* Цит. съч., 252–253.

[69] ЦДИА, ф. 1001, оп. 1, а.е. 133, л. 1–3.

[70] *Пак там; Гъбенски, Хр.* и *П.* Цит. съч., с. 196.

[71] *Гъбенски, Хр.* и *П.* Цит. съч., с. 196; вж. и *Записки* на Цаню Захариев. Трявна, 1932, 26–30.

[72] *Пенчев, К.* Въстанието през април 1876 г. в Трявна. – В: *Априлското* въстание 1876 в Габровския край. Габрово, 1966, с. 48.

[73] ЦДИА, х. 1001, оп. 1, а.е. 133, л. 1–3.

[74] *Гъбенски, Хр.* и *П.* Цит. съч., 198–199.

[75] *Теодоров, Ю. П.* Цит. съч., с. 35.

[76] Юнак, № 66, 16 май 1876; Български глас, № 5, 18 май 1876.

[77] Източно време, № 51, 16 май 1876.

[78] Вж. *Тонев, В.* Документи за революционното брожение в Шуменския край през 1875 и 1876 г. – Изв. на Народния музей в Шумен, 4, 1967, 167–178. В писмото си от 12 май митрополит Симеон пише: „Положението на християнското народонаселение в селата и града от три дни насам става много опасно. Башибозуците и черкезите, които въоружиха, правят различни пакости и безчиния. От мнозина грабнаха, каквото намериха – пари и дрехи... Хората не могат да идат на работата си... в митрополията ми не дохождат освен хора озлобени, бити, обрани и смазани." – *Пак там,* с. 174.

[79] *Априлско* въстание... Т. 3, с. 340. Че сред емигрантските дейци наистина е съществувал проект за нахлуване на български въстаници в Северна Добруджа, свидетелства и писмото на П. Фитов от Болград до К. Цанков в Букурещ от 24 юни 1876 г. В него той изрично говори, че „планът за Добруджа съществува". – НБКМ, БИА, ф. 5, а.е. 6, л. 201.

[80] *Тонев, В.* Април 1876 г. и Варненският край. – Народно дело, Варна, № 103, 1 май 1966.

[81] *Освобождение* Болгарии от турецкого ига. Т. 1, М., 1969, с. 234. Учителите и нисшето духовенство наистина вземат дейно и масово участие както в подготовката, така и в провеждането на въстанието. Например според някои изследвания само в Първи и Трети (Търновски и Врачански) революционен окръг в подготовката и провеждането на Априлското въстание участват 101 духовни лица от 40 селища и 7 манастира. Само в Първи окръг от 39-те участвали свещеници 13 са председатели на местни революционни комитети, 3–4 – войводи на въстанически чети и пр. В двата окръга във въстанието загиват 9 свещеници, 11 монаси, 8 монахини и 2 послушници. – Вж. *Йонков, Хр.* Участието на български духовници от I Великотърновски и III Врачански революционни окръзи в Априлското въстание. – *Априлското* въстание и българската православна църква. С., 1977, 358–359.

[82] *Марков, И.* Спомен от Габрово. – В: *Юбилеен* сборник по случай 25-годишнината от първия випуск на Габровската Априловска гимназия. Пловдив, 1900, с. 147.

[83] *Стоянов, З.* Съчинения. Т. 1. Записки по българските въстания. С., 1965, с. 674.

[84] НБКМ, БИА, ф. 316, а.е. 1. На два пъти властите провеждат обиск в къщата на Н. Генев, но не откриват оръжието му, заровено под куп дърва, и въстаническото знаме, което майка му и сестра му запасвали и носели на кръста си. Опасявайки се от трето претърсване, родителите му изгарят знамето.

[85] *Марков, Н.* Цит. съч., с. 153.

[86] *Теодоров, Ю. П.* Цит. съч., с. 35.

[87] *Пак там,* с. 45, 48.

[88] *Пак там,* с. 52.

[89] *Пак там,* с. 79.

[90] *Стратев, Ив.* Цит. съч., с. 63.

[91] *Начов, Н.* Бачо Киро Петров. С., 1910, с. 93. Затова един от учениците и следовниците му ще запише скоро след гибелта му: „Нека бъде знайно помежду народа и секий българин... защото изгубихме, братя, такъв един чист истинний българин, горещо залюбен в отечеството си...“ (*Радев, И.* Цит. съч., с. 70).

[92] *Теодоров, Ю. П.* Цит. съч., с. 112.

[93] *Стоянов, З.* Цит. съч., 676–679.

[94] *Ковачев, Н. П.* Миналото на... с. 119.

[95] *Стоянов, З.* Цит. съч., 39–40.

[96] *Маждракова-Чавдарова, О.* Априлското въстание и постиженията на българското националнореволюционно движение. – Военно-исторически сборник, 1976, № 2, с. 77.

[97] *Кукумявков, Д. С.* Спомен от Сливенското въстание в 1876. Сливен. 1885, 96–97.

[98] *Пак там,* с. 94.

[99] *Пак там,* с. 98. *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, с. 285. Всъщност полк. Ив. Кишелски наистина се готви да възглави отряд от „български волентири“ и поддържа връзка с емигрантските дейци в Букурещ (Д. Ценович, Ив. Драсов) и др. Поради това Д. Топалов отнася съобщение в Сливен да се отложи въстанието до дебаркирането на предполагаемия отряд, който трябвало да се състои от 1000 души, с планински оръдия, и да пристигне по море от Южна Русия. – Вж. *Митев, Й.* По някои аспекти на Априлското въстание. – Изв. на военноистор. друж., 25, 1975, 99–101.

[100] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч., Т. 3, с. 101.

[101] *Табаков, С.* Опит за история на град Сливен. Т. 2. С., 1924, с. 275.

[102] *Кукумявков, Д. С.* Цит. съч., с. 103.

[103] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, с. 286.

[104] *Дечев, В.* Априлското въстание във Втори революционен сливенски окръг. – В: *Втори* сливенски революционен окръг – април 1876. С., 1966, с. 15.

[105] *Кукумявков, Д. С.* Цит. съч., с. 110.

[106] *Пак там.*

[107] *Пак там,* 126–127.

[108] *Пак там,* с. 128.

[109] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, с. 288; *Дечев, В.* Цит. съч., с. 12.

[110] *Априлско* въстание... Т. 3, с. 157.

[111] Източно време, № 49, 1 май 1876; XIX век, № 18, 1 май 1876.

[112] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, с. 291.

[113] *Дечев, В.* Цит. съч., с. 19.

[114] *Пак там,* с. 20.

[115] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, 392–393.

[116] По-късно според някои сведения главата на Иларион Драгостинов е занесена от башибозуците в Елена. – Вж. *Костов, Д.* Иларион Драгостинов, апостол на свободата – 1876 г. – Изв. на Инст. „Христо Ботев“, 1954, с. 211.

[117] *Йовков, Й.* Събрани съчинения в шест тома. Т. 2. С., 1970, с. 231.

[118] *Тонев, В.* Нови документи за Сливенския революционен окръг след поражението на Априлското въстание през 1876 г. – Изв. на Варн. арх. дружество, 15, 1964, с. 121.

[119] *Пак там,* с. 122.

[120] *Пак там,* 122–123. По-късно учителят в Карнобат П. Черковски ще изрази благодарността си към Ч. Брофи за „добрините и старанията, които... е положил за християните в казата“. – *Априлско* въстание... Т. 2, с. 61.

[121] *Тонев, В.* Цит. съч., с. 124.

[122] *Пак там,* 126–127. В Медвен безчинствали башибозуци с главатари Дели Мустафа и Али Пехливан от Кадър факлии (Везенково) и Якубаа от Кърджилари (поляк), Ахмед Гере и Ахпазаа Каябашлъ.

[123] *Априлско* въстание... Т. 1, 360–362.

[124] *Тонев, В.* Цит. съч., с. 123 и др.

[125] *Табаков, С.* Цит. съч., с. 283.

[126] *Дечев, В.* Цит. съч., с. 22.

[127] *Табаков, С.* Цит. съч., с. 281.

[128] *Миланов, Ал.* Бояджишкият бунт. Варна, 1977, с. 91, 102–103.

[129] *Пак там,* с. 108.

[130] *Пак там,* с. 124.

[131] *Димитров, Г.* Княжество България. Ч. 2. Пловдив, 1896, с. 509. За събитията в Бояджик през 1876 г. вж. и Сто и десет години от Априлското въстание в Ямболския край. Ямбол, 1986, 120 с.

[132] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 479.

[133] *Ангелова-Георгиева. Р.* Цит. съч., с. 162.

[134] ЦДИА, ф. 173, оп. 2, а.е. 2238, л. 93–94.

[135] *Христова, Д.* „Подробностите карат човек да изтръпне...“ – Пламък, 1976, № 2, 111–112.

[136] *Табаков, С.* Цит. съч., с. 286.

[137] *Димитров, Г.* Цит. съч., с. 32.

[138] *Положението* на българския народ под турско робство. Документи и материали. С., 1953, с. 295.

[139] Ден, № 27, 29 май 1876.

[140] *Колев, К.* Нови документи за Априлското въстание в Сливенския революционен окръг. – ИДА, кн. 33, 1977, с. 173.

[141] *Априлско* въстание... Т. 2, 33–34.

[142] *Документи* за българска история. Т. 2. С., 1932, с. 189. В Лозенградско развива активна обществена дейност през 1873–1875 г. революционерът Продан Сербезов, родом от Чирпан (вж. *Горов, Г.* Продан Сербезов. 130 години от рождението му. – Векове, 1984, № 2, 81–84), а в навечерието и по време на Априлското въстание и Йордан Петров Керемедчиев, родом от гр. Пловдив (вж. *Горов, Г.* Кой е бил комитетският деец от Лозенградско през време на Априлското въстание. – Векове, 1976, № 3, 45–47). „В Априлското въстание българите от Южна Тракия не вземат участие – пише Ил. Тодев, – но и те понасят преследванията на турските власти, при което най-често прилаганите мерки трябва да са били задържания, заточения, ограбвания, издевателства." (Вж. Българското национално движение в Тракия 1800–1878. С., 1994, с. 326.)

Въстаническата подготовка и обстановката в навечерието и по време на Априлското въстание в Бургаско, Странджанския край и Лозенградско са разгледани по-подробно у *Керемедчиев, Я.* Априлското въстание през 1876 г. и Бургаският край. – Изв. на музеите от Югоизточна България, XIII, Пловдив, 1990, 103–126.

[143] *Ангелов, Ив.* Враца и врачани в борбата за освобождение от турско иго. Враца, 1957, с. 64.

[144] *Пак там,* 65–66; *Ангелов, Ив.* От Козлодуй до Камарата. С., 1962, с. 61.

[145] *Бурмов, Ал.* Христо Ботев през погледа на съвременниците си. С., 1945, 55–56.

[146] Вж. препечатките на първия брой на в. „Нова България", правени след Освобождението на България.

[147] Нова България, № 1, 5 май 1876.

[148] По въпроса за завладяването на парахода от въстаниците вж. *Димитров, Мих.* Христо Ботев. Биография. С., 1948, 173–177.

[149] *Априлско* въстание... Т. 3 184–192.

[150] *Димитров, Мих.* Цит. съч., 179–180.

[151] *Бурмов, Ал.* Христо Ботев през погледа... с. 121.

[152] Наречен е на името на австрийския генерал от славянски произход Йосиф Венцел Радецки (1766–1858). Според спомените на Д. Енглендер, капитан на „Радецки", Хр. Ботев му заявил: „Знаете ли, господин капитан, защо ние избрахме вашия параход? Ние знаем и другите и изучихме техните капитани; предпочетохме вашия параход, защото носи името на един славянски генерал, Радецки, което е за нас добро предзнаменование." *Бурмов, Ал.* Христо Ботев през погледа... с. 212.

[153] *Ангелов, Ив.* От Козлодуй до Камарата... 20–26.

[154] *Стоянова, Р.* Социален произход и брой на Ботевите четници. – В: *Априлско* въстание... 1876–1966. Доклади и изказвания на юбилейната научна сесия в София. С., 1966, с. 68 и сл.

[155] *Ботев, Хр.* Събрани съчинения. Т. 3. С., 1976, с. 238. „И в това последно писмо – отбелязва Захари Стоянов – той [р. Ботев] е ударил печата на своята горещо любяща душа." – Христо Ботйов. Опит за биография. С., 1966, с. 263.

[156] *Ботев, Хр.* Цит. съч. Т. 3, с. 238.

[157] *Стоянова, Р.* Цит. съч., с. 67.

[158] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 368.

[159] *Пак там,* с. 389.

[160] *Ботев, Хр.* Цит. съч. Т. 3, с. 242.

[161] *Записки* на Никола Ив. Кючуков (другар на Хр. Ботев) 1875–1876. Сливен, 1900, с. 77.

[162] *Ботев, Хр.* Цит. съч. Т. 3, с. 241.

[163] *Бурмов, Ал.* Христо Ботев през погледа... с. 214.

[164] *Ангелов, Ив.* От Козлодуй до Камарата... с. 28.

[165] *Стоянова, Р.* Цит. съч., с. 81.

[166] *Стефанов, Хр.* Към въпроса за прехода на Ботевата чета и установяване на революционна власт в с. Бутан. – Воен. истор. сборник, 1968, № 2 31–32.

[167] *Делирадев, П.* По стъпките на Ботевата чета. – В: *Христо Ботев.* Сборник по случай сто години от рождението му. С., 1949, с. 601.

[168] *Априлско* въстание... Т. 3, с. 195.

[169] *Делирадев, П.* По стъпките на Ботевата чета, с. 707.

[170] *Митев, Й.* Сведения за Ботевата чета в преписката на турските власти в Северна България през 1876 г. – В: *В памет* на академик Михаил Димитров. С., 1974, с. 652.

[171] *Венедиков, Й.* Въстанието. – В: *България* 1000 години. С., 1930, с. 916.

[172] Христо Ботев изпраща писмо до касиера на Врачанския революционен комитет Ангел Д. Йоцов. – Вж. *Ботев, Хр.* Цит. съч. Т. 3, с. 242.

[173] *Ангелов, Ив.* Враца и врачани... 72–73; *Ангелов, Ив.* От Козлодуй до Камарата... 62–63.

[174] *Пак там.*

[175] Сам Заимов пише по-късно, че турската рота, оставена във Враца тази нощ, „бе се уплашила и смръзнала в хана на Стефанаки Савов“ и че турски офицер, командващ войската, преграждаща пътя на Ботевата чета към Враца, допущал, че тази рота е обезоръжена и унищожена в града от врачанските въстаници. – *Заимов, Ст.* Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов. С., 1895, с. 189.

[176] „В решителния момент – пише Иван Ангелов – комитетът прояви колебание. Мнозинството от неговите членове нямали вяра в успеха на революционното дело.“ – Враца и врачани... с. 74. Като разглежда причините, които попречват да се вдигне въстание във Врачанския революционен окръг, В. Харизанов сочи недостатъчното време за подготовка, липсата на оръжие, принизената бдителност, нестабилността на част от революционните ръководители на града, „произхождаща или свързана с крупната търговска буржоазия в града“, на това, че „част от врачанската крупна буржоазия се отнесла примиренчески, а в момента на обявяване на въстанието дори капитулантски... Това внася пасивност и липса на революционна решимост от страна на главния апостол и някои от ръководителите на окръга в най-подходящия момент за развихряне пламъка на започналото въстание...“ и т.н. (*Харизанов, В.* Към изясняване на въпроса за подготовката и провеждането на въстанието през май 1876 г. във Врачански революционен окръг. – Изв. на музеите в Северозапад. България, 1, 1977, с. 27).

На множеството фактори, довели фактически до неучастието на Враца във въстанието, същият автор се спира и в статията си – Мястото на Врачанския революционен окръг в подготовката и провеждането на Априлското въстание. – Военно-истор. сборник, № 1, 1986, 62–73.

[177] *Ангелов, Ив.* Враца и врачани... с. 76.

[178] *Ангелов, Ив.* От Козлодуй до Камарата... с. 67. Между тях са и 80–90 души от Влашко село начело с поп Мичо Цолов. По-късно мнозина от съзаклятниците в тези села са арестувани и изтезавани в затворите във Враца, Видин и др. – *Минев, М.* Въстаническата чета от Влашко село през 1876 година. – Векове, 1976, № 2, 20–22.

[179] *Унджиев, Ив.* Четата на Христо Ботев. – В: *Априлско* въстание... 1876–1966. С, 1966, с. 61.

[180] *Лобното* място на Христо Ботев. С., 1954, с. 12.

[181] „Какво щеше да предприеме Ботев, ако не бе убит? – пише Йордан Венедиков. - Той щеше да заведе четата в Сърбия. Това беше едничкото умно решение, което можеше да се вземе в тоя случай... Веднъж въстанието в Южна България потушено, а Врачанско не въстана, на Ботйова след победите при Милин камък и Вола не оставаше друго, освен да избегне поражението, с други думи – да спаси четата. Това щеше да бъде истинско тържество над бездушния враг и зародиш на бъдни надежди.“ Цит. съч., с. 920.

[182] Вж. *Протокол* на нарочната комисия на Института „Христо Ботев“ при Българската академия на науките за окончателно установяване лобното място на Христо Ботев. – В: *Лобното* място на Христо Ботев... с. 15.

[183] *Обретенов, Н.* Спомени за българските въстания. С., 1983, с. 249.

[184] Пътят и съдбата на Ботевата чета след 20 май са подробно изследвани от *Ал. Бурмов.* Съдбата на Ботевата чета след смъртта на войводата ѝ. – В: *Христо Ботев.* Сборник по случай... с. 611 и сл.; Вж. и проучването на Хр. Конов, Т. Бучински и други автори, поместена в: *Четата* на Христо Ботев. Сборник с изследвания. Съст. и ред. Н. Жечев. С., 1985.

[185] *Попгеоргиев, Д.* Данни за Ботевата чета. Вт. изд. Ботевград, [1936], 16 с; *Ботевата* чета след смъртта на войводата. Паметникът-костница в Скравена. С., 1984, с. 36 и сл. Слизането на Ботевата чета на Козлодуйския бряг и нейния героичен поход до Врачанския балкан оставя дълбоки следи в съзнанието на местното население, намира широк отзвук в поетическата му душа, в създаването на множество народни песни, възпяващи подвига и саможертвата на четниците. Вж. *Манкова, Й.* Христо Ботев и четата му в песенния фолклор от Врачанско. – Изв. на музеите от Северозап. България, 1, 1977, 65–83.

[186] За това допринася с телеграма ловчанският каймакамин от 15 юни 1876 г. – *Априлско* въстание... Т. 3, с. 289.

[187] *Обретенов, И.* Цит. съч., 269–270.

[188] *Страшимиров, Д. Т.* Цит. съч. Т. 3, с. 351.

[189] По-подробно както за четата на Христо Ботев, така и за Априлското въстание изобщо вж. библиографиите и материалите, поместени в сборниците „*Ботевите* четници разказват“ (съставител Н. Ферменджиев). С., 1975; „*Възпоменателен* сборник по случай стогодишнината на Априлското въстание и Ботевата чета 1876“, кн. Първа – Подбрани документи от архивите и материали от българския възрожденски печат 1875–1877 (съставители К. Възвъзова-Каратеодорова и др.) и кн. Втора – Библиографски указател на литературата на български език за периода 1879–1975 (съставители А. Вълчева и др.).

[190] *Димитров, Мих.* Цит. съч., с. 191. Затова основателно е твърдението, че действията на Ботев „имат своя логика и дълбок смисъл. Те са мотивирани от сериозни политически съображения, произтичащи от конкретната историческа обстановка по онова време и сложните проблеми, пред които е изправена българската национална революция“, че „четническата акция на Ботев и нейния широк обществен резонанс дават първоначалния тласък на последвалата популяризация на българската освободителна кауза по света“ (*Косев, К.* Политически прозрения на Христо Ботев. – В: Христо Ботев – исторически изследвания и родове на негови сподвижници. С., 1993, с. 11, 14).

[191] 85 години по-късно (през 1961 г.) португалски патриоти, ръководени от капитан Енрико Галвао, завземат по подобие на Ботев и другарите му презокеанския кораб „Санта Мария", който преименуват на „Санта Либертад" („Свещена свобода"). Във връзка с това австрийският вестник „Курир" от 22 април 1961 г. публикува статия под заглавие „Един случай „Санта Мария" преди 85 години. Корабът тогава плуваше по Дунав и се наричаше „Радецки". – В: *И „Радецки"* гордо плува. С., 1965, 78–79; *Лозанова, Л.* Радецки. С., 1973, 94–95.

[192] Някои автори смятат, че едновременното преминаване на тази чета с Ботевата имало диверсионна цел – да отвлече вниманието на турските власти от Ботевата чета, да разедини силите на противника. Но действията на четата на Таньо Стоянов и стремежът ѝ да се придвижи скрито до Балкана не дават основание за такова заключение.

[193] *Априлско* въстание... Т. 1, 241–242.

[194] Най-пълно е изследвал историята и бойния път на тази чета *Стойчев, И. К.* Таньо Стоянов Куртев и неговата чета – Истор. преглед, 1958, № 3, 71–101; Вж. и *Илиев, Б.* Действия и боен път на четата на Таньо Стоянов през 1876 г. – Истор. преглед, 1986, № 2, 52–68.

[195] В Търговище например появата на двама участници в четата на Таньо Стоянов предизвиква паника и безредици. – *Априлско* въстание... Т. 3, 345–346.

[196] *Конобеев, В. Д.* Материалы о национально-освободительном движении в Болгарии накануне Русско-турецкой войны. – В: *Освобождение* Болгарии от турецкого ига. Сб. статей. М., 1953, с. 316.

[197] Вж. по-подробно за него *Жечев, Н.* Обществено-революционната дейност на Тома А. Кърджиев до Освобождението. – Изв. на Инст. Ботев–Левски, 2, 1956, с. 211 и сл.

[198] *Априлско* въстание... Т. 1, 367–368.

[199] *Пак там,* 374–375.

[200] *Обретенов, И.* Цит. съч., с. 227.

[201] *Априлско* въстание... Т. 1, 397–398.

[202] *Пак там,* 420–421.

[203] *Пак там,* 459–460.

[204] *Пак там,* с. 500.

[205] *История* на България. Т. 1. С., 1961, с. 473; *Димитров, Г.* Цит. съч., с. 521 и сл.

[206] *Докторов, Ив. С.* Записки по движенията на първоначалните доброволчески чети в Сръбско-турската война... София–Пловдив, 1891, 15–16.

[207] *Стратев, Ив.* Цит. съч., 76–77.

[208] По-подробно за живота на С. Грънчаров и за историята на неговата чета вж. *Митев, Й.* Революционната дейност на Сидер Грънчаров. – Воен.-истор. сборник, 1976, № 2, 86–96; *Кънчев, К.* Бойният път и съдбата на четата на Сидер Грънчаров през 1876 г. – Истор. преглед, 1984, № 2, 69–81.

[209] *Генов, Ц.* Въстанието във Видинския край. – Вечерни новини, № 4548, 27 апр. 1966.

[210] *Пак там.*

[211] *Генов, Ц.* Българската емиграция и националноосвободителното движение в навечерието на Руско-турската война от 1877–1878 г. – Истор. преглед, 1968, № 1, 82–83.

[212] *Райков, Б.* Априлското въстание в българския възрожденски периодичен печат. С., 1973, 161–174.

[213] *Тодоров, Г. Д.* Българската общественост и Руско-турската война през 1877–1878 г. – В: *Освобождение* на България 1878–1958. Сборник статии. С., 1958, с. 236 и сл. *Христов, Хр.* Освобождението на България и политиката на западните държави 1876–1878 г. С., 1968, с. 40 и сл.

[214] *Генов, Ц.* Българската емиграция и... с. 82 и сл.

[215] *Априлско* въстание... Т. 3, 230–232, 243 и сл.

[216] *Пак там,* с. 237.

[217] *Пак там,* с. 278.

[218] *Бурмов, Ал.* Към историята на руско-българските връзки през 1876 г... с. 91.

[219] *Априлско* въстание... Т. 3, 241–242.

[220] *Ангелов, Ив.* Враца и врачани... 78–79.

[221] *Априлско* въстание... Т. 3, 281–282. В друг документ от 24 юли 1876 г. се посочва, че в Берковица са арестувани 24 души, от които 16 били временно освободени. – *Пак там,* 320–321.

[222] *Пак там,* 311–312.

[223] *Пак там,* с. 320.

[224] *Петричев, Л. Т.* Трънските доброволци в Сръбско-турската война 1876 година. – *Сборник* Трънски край. С., 1940, с. 149.

[225] *Априлско* въстание... Т. 1, 563–565.

[226] *Бурмов, Ал.* Съдбата на Ботевата чета... 655–656

[227] „И така войските, съсредоточени от 21 до 29 април срещу въстаналите райони, само в Южна България се броят в хиляди. Според вестник „Зорница“ тяхното число стига до 18 000 души действащи войници и офицери и хиляди редифи и башибозук.“ – *Вълчев, А.* Турските въоръжени сили по време на Априлското въстание и ролята им за неговото потушаване. – Истор. преглед, 1976, № 1, с. 54. А в телеграма на габровския каймакамин до търновския мютесариф от 5 май 1876 г. се съобщава, че „бинбашията на Болийския табур, пребиваващ в Казанлък, снощи с 6 бьолюка нощува в Габрово. Тази заран той тръгна оттук, за да търси бунтовници в околността на Габровския манастир...“ – *Априлско* въстание... Т. 3, с. 53.

[228] *Априлско* въстание... Т. 3, с. 118.

[229] Въпросът за причините, довели до поражението на Априлското въстание, е разгледан и от *Чорний, В. П.* Героическая эпопея болгарского народа. Львов, 1976, 119–121, и от *Дойчев, Л.* Уточнявания по някои въпроси на Априлското въстание, б.м.г. 90–94, но някои твърдения и оценки на авторите не са убедителни.

VIII. МЕЖДУНАРОДЕН ОТЗВУК

Самоотвержената и справедлива борба на българския народ за национално освобождение и независимост, неговата жертвоготовност, изявена така категорично в дните на въстанието, неимоверните страдания, които понася, за да отхвърли вековното чуждо иго, намират силен отзвук и най-живо съчувствие в много страни и народи.

Опожарените и разграбените десетки български селища, стотиците и хиляди избити по най-безмилостен и жесток начин жени и деца, страшните изтезания и насилия, на които са подложени българите, пораждат протестно движение в редица близки и далечни страни, стават причина българският въпрос да бъде поставен отново с голяма настойчивост на международната политическа сцена и в крайна сметка да доведе до обявяването на Руско-турската освободителна война през 1877 година. Така намерението на ръководителите на въстанието – да направят достояние на световната общественост целите на освободителната борба на българския народ и да принудят правителствата на Великите сили да поставят на разглеждане българския въпрос, всъщност е постигнато.

Скоро след обявяване на въстанието събитията в България започват да привличат погледа на европейската общественост, а след това във връзка с безмилостното изтребление на българите в редица случаи този въпрос застава в центъра на политическия живот в отделните страни и в Европа като цяло[1]. Направените проучвания показват, че „близо двеста европейски вестници и списания в различни страни, и то най-авторитетните, най-четените, най-търсените, са публикували към пет хиляди статии, дописки, информации, телеграми, писма, съобщения и други материали, свързани с причините, подготовката, обявяването, развоя, потушаването и последиците от въстанието, с подвига на Ботевата чета."[2]

Чрез кореспондентите на големите европейски вестници в Цариград, чрез докладите на чуждите консули в българските земи по онова време и сведенията, получени по различни начини от българи[3], международната общественост успява да се запознае със събитията в България и особено с репресиите и издевателствата, извършени над българското население през април–юни 1876 година. Нейното отношение към събитията в Османската империя се изостря особено много и във връзка с убийствата на френския и германския консул в Солун, извършени от фанатизирани мюсюлмански тълпи поради опита им да защитят от насилствено помохамеданчване едно християнско момиче.

1. Отражение на Априлското въстание в Централна и Западна Европа

Англия е една от страните, в които българското въстание и изстъпленията на башибозуците и турските власти намират широк и продължителен отзвук[4].

Още в началото на май английските вестници и преди всичко тези от опозиционната и неутралната преса публикуват кратки съобщения за избухналите безредици в Пазарджишко. През юни се появяват вече попълни сведения за въстанието и свързаните с него ексцесии. Особено впечатление оставят дописките на цариградския кореспондент на вестник „Дейли нюз“ Е. Пиърс. Данните, изнесени от него, събрани чрез посредничеството на директора на Роберт колеж в Цариград д-р Уошбърн и на професора при същия колеж д-р Лонг, предизвикват дебати и в английския парламент[5], засилват активността на непредубедените общественици и журналисти да хвърлят още повече светлина върху събитията в България[6].

Недоволството от политиката на английското консервативно правителство, явяващо се в защита на турското правителство и на целостта на Османската империя, взема все по-големи размери. В страната започват събрания и митинги, организирани от различни обществени организации и дружества, които се изказват против поддържането на Турция. Делегации на обществеността посещават правителството и поднасят петиции от името на своите съмишленици. Депутацията, водена от изтъкнатия общественик Джон Брайт, посочва в своя мемоар, подписан от стотици граждани, че английският народ с отвращение посреща поддръжката, давана от английското правителство на Турция. Видният историк Е. А. Фримън пише по това време в „Дейли Нюз“, че в страната има много честни хора, които „не са свикнали да наричат черното бяло и бялото черно“ и които не желаят Англия да бъде съучастница на един „скверен и кървав режим“[7].

В защита на поруганото християнско население в Турция се изказват също епископ Фрейзър, бившият турски генерален консул в Англия Луис Фарлей, писателят Оскар Уайлд и други.

Водено от своите користолюбиви интереси, английското правителство продължава защитата на Портата, въпреки че от официалните доклади на своите консули то е подробно запознато със събитията в Турция. Още през първата половина на май английският вицеконсул в Одрин Х. Дюпои започва да изпраща донесения за въстанието в Тракия и за действията на турските войски и башибозуци. Подобни съобщения изпращат и вицеконсулите в Русе Р. Рийд, в Бургас – Ч. Брофи, в Солун – Дж. Блънт, и други[8].

Техните доклади съдържат изобилен материал за положението на българския народ по време и след потушаването на въстанието. „До мен – докладва Брофи – пристигат постоянно сведения за жестокости, извършени от башибозуците.“[9] На свой ред Х. Дюпои изтъква в донесение от юни 1876 г.: „Що се отнася до снабдяването на турските хареми с български момичета, това е също факт, който, мисля, подлежи на малко съмнение.“[10] На 14 май 1876 г. русенският вицеконсул Рийд изтъква опасенията си от въоръжаването на черкезите и подстрекаването им за разправа с българите. „Беззаконният нрав на тези черкези – пише английският дипломат – е всеизвестен. На тях не може да се доверите никога, затова да се използват по гореуказания начин, значи, по мое мнение, да се подтикват към въстание мнозина, които са останали спокойни досега.“ Същите опасения Рийд изказва и няколко дена по-късно[11]. Сведения за действията на турските войски в Пазарджишко, Софийско и др., за ограбване на добитък, за продаване на християнски момчета и момичета в Драма съдържат и докладите на консула Блънт от Солун[12].

Но английският посланик в Цариград Х. Елиът – един „отчаян туркофил“ – сторонник на запазване целостта на Османската империя с оглед гарантиране на британските интереси, полага усилия да омаловажи тези донесения, да ги прецени като крайно преувеличени и произлизащи от руски и български източници, поради което незаслужаващи такова внимание. „Интересите на Англия налагат – пише той с нескрит цинизъм – да бъдат предотвратени ония промени [в Турция], които биха били вредни за нас, независимо дали 10 000 или 20 000 души (българи) загинат при потушаването на въстанието.“[13] Всъщност той става проводник на оная политика на английските управляващи среди начело с лидера на Консервативната партия Дизраели-Биконсфилд, която цели да се противопостави на руското влияние и проникване на Балканите и тласка Високата порта към безпощадно потушаване на въстанието, към безкомпромисна разправа с разбунтувалото се българско население, ставайки по такъв начин морален съучастник в престъпленията на султанска Турция.

Атаките срещу английското правителство за крайно туркофилските му позиции, съобщенията в печата за турските жестокости и вълненията на обществеността принуждават външния министър лорд Дерби да нареди на британския вицеконсул в Одрин Х. Дюпои да направи лична анкета из пострадалите места[14]. От своя страна посланикът Елиът изпраща със същата цел в България своя втори секретар У. Беринг и неговия тъст Гарачино – открит туркофил. Наблюдателите основателно виждат в това опит на Х. Елиът да прикрие извършените насилия. По настояване на д-р Уошбърн и на други лица американският пълномощен министър в Цариград е убеден да изпрати като контролен анкетьор новопристигналия секретар на легацията и генерален консул Юджин Скайлър[15].

Руското правителство от своя страна натоварва със същата мисия младия дипломат княз А. Н. Церетелев, който замества руския вицеконсул в Пловдив, българина Найден Геров. По такъв начин всъщност се извършва многостранна международна анкета, в която участват официални представители на руското, английското и американското правителство.

Вицеконсулът Дюпюи обхожда редица селища в Южна България и дава подробни сведения за зверствата, извършени в Перущица, Клисура, Панагюрище и др., и списък на селищата, изцяло или отчасти разрушени[16]. Въпреки изявените си протурски настроения другият анкетьор на британското правителство Беринг също е принуден да изнесе редица факти[17].

На 11 юли 1876 г. Скайлър, придружен от специалния кореспондент на вестник „Дейли Нюз“ – Макгахан, потегля, като взема за свой преводач българина П. Димитров, преподавател в Роберт колеж[18]. Най-напред той посещава Одрин и Пловдив, среща се с официални турски представители и посещава затворите, натъпкани с арестувани българи. Освен това Скайлър и Макгахан посещават няколко заседания на специалния съд в Пловдив, натоварен да разглежда делата на обвинените в участие във въстанието българи. Там те се убеждават в несъстоятелността на много от обвиненията и на произнесените присъди. В резултат на наблюденията си Скайлър изпраща телеграма до своя посланик, в която настоява да се спре бесенето на невинни хора и да се освободят от затворите ония, чиито обвинения не почиват на законна основа[19]. Той апелира също към консулите на другите държави да настояват от своя страна за същото пред своите правителства. Тази акция дава положителни резултати и облекчава положението на стотици българи.

От Пловдив анкетьорите посещават някои от центровете на въстанието: Перущица, Батак, Панагюрище, Копривщица, Клисура и други селища из Пловдивско и Пазарджишко, след което Скайлър изпраща своя предварителен доклад, в който изтъква, че в тези райони има избити до 15 000 българи, а 65 български селища са изгорени и разграбени [20]. Междувременно започва да изпраща своите дописки до вестник „Дейли Нюз" и Макгахан.

Към края на юли заедно с руския вицеконсул княз Церетелев Скайлър и Макгахан се отправят за Сливенския санджак, където посещават Ямбол, с. Бояджик и Сливен. По-късно анкетьорите заминават през Елена за Търново. В този край те посещават Дряновския манастир, гдето намират „пред изгорената му сграда костите и черепите на изкланите въстаници, разпръснати по земята"[21], а така също и районите на селата Ново село, Кръвеник, Батошево, Габрово и други. Комисията минава и през Казанлък, Стара Загора и Чирпан.

Резултатите от анкетата на Скайлър, Церетелев и Макгахан се оказват особено разобличителни за Портата и нейните защитници. В резултат на посещенията в много селища в Южна и Северна България анкетьорите установяват по безспорен начин чудовищните зверства на башибозуците и турските войски, дават списък на изгорените, разорени и ограбени български селища при потушаване на въстанието, опровергават обвиненията, отправени срещу българите. Изводите на анкетьорите са страшен обвинителен документ срещу Портата[22].

В доклада си Скайлър защитава правото на българите да въстанат против тираничния режим и разобличава политиката на Портата, която дава награди и повишения на водачите на башибозука и на войските, извършили най-големите престъпления[23]. Доблестният анкетьор не се поколебава да прецени и доклада на официалния турски пратеник Едиб ефенди като „изтъкан" от лъжи[24].

Своите впечатления от наблюденията си в България Скайлър изразява и в редица частни писма, изпратени до различни общественици. Неговият официален доклад се посреща с интерес и внимание, „защото бил резултат на една щателна анкета, направена от един непредубеден чужденец... Той се интересува преди всичко от самата истина и я описал такава, каквато я е видял"[25].

Вълнението сред английската общественост се засилва особено много през август, когато вестник „Дейли Нюз" започва да публикува дописките на Макгахан. Потресаващите му разкрития предизвикват буря от възмущение и протести сред широките слоеве на английския народ, вълнуват представители на различните политически, социални, културни и религиозни течения и организации. Невероятните факти, до които се добира честният журналист, разтърсват до дъно душата му. „Боя се – пише Макгахан, – че престанах да бъда безпристрастен и положително вече не съм хладнокръвен. Има известни неща, които не могат да бъдат разследвани хладнокръвно. Има факти, при вида на които кръвта гневно закипява в жилите и кара мускулите да се свиват от внезапно негодуване. Има неща твърде ужасни, за да позволят каквото и да е спокойно разследване; неща толкова позорни, че окото отказва да ги гледа, умът – да ги обсъжда. Има факти, които будят отвращение и те карат да се бунтуваш... Такива именно са фактите, които дойдох да разследвам.“[26]

Покъртителна е картината, която Макгахан разкрива пред изумените погледи на европейските читатели за разорението на Батак и други центрове на българското въстание. „Нито един покрив, нито една стена не бяха останали цели – разказва той за посещението в Батак. – Всичко представляваше куп развалини... Онова, което видяхме там, беше така ужасно, че човек не можеше да спре погледа си повече от един миг. Огромен куп тела бяха наполовина изгорени там и овъглените и почернели останки изпълваха черквата... Никога не бих могъл да си представя нещо по-потресаващо... Чухме, че 3000 души лежат само в този малък черковен двор, и това можеше да се повярва. Гледката беше страхотна – гледка, която остава да преследва човека за цял живот. В тази гниеща маса се виждаха малки къдрави главички, притиснати с камъни... Малки детски ръчици се протягаха, като че ли молеха за помощ... Деца, умрели с плач и ридания и молещи за милост; майки, умрели, като се опитали с телата си да запазят своите рожби – всички лежаха там заедно и гниеха в тази потресающа грамада... Жътвата гние по полето, а жътварите гният тук, в църковното гробище... Обходихме мястото и видяхме същата гледка да се повтаря сто пъти. Човешки скелети, по които още висеше облекло и месо, гниеха на купища; женски черепи, чиито коси се влачеха из пепелището, детски кости разпилени... Навред ужаси, ужаси и само ужаси!“[27]

Смелият и доблестен журналист не се поколебава да обвини публично позицията и държането на английския посланик в Цариград, както и на всички ония европейски политици. „Хилядите безпомощни жени и деца – пише той, – чиито кости и меса торят българската земя, крещят против празната подигравка и я изобличават! А вие, европейски държавници, поддържате, че status quo-то трябва да се запази, че това състояние на нещата трябва да продължи така! Казвам ви, че то няма да продължи. Или вие трябва да намерите друго разрешение за Източния въпрос, или разрешението ще намери вас.“[28]

Възмущението против Портата в Англия нараства. Поддръжката, която ѝ оказва английското правителство, е остро осъдена. Спонтанната реакция на работници, студенти, учени и други граждани намира отдушник в провеждането на десетки митинги и събрания, в приемането на много резолюции. През август и септември 1876 г. вълната на тези протести обхваща много селища и най-широки слоеве на населението. Вестниците поместват голям брой писма на граждани, изразяващи негодувание срещу насилията над християните в Турция и съдържащи апели да се подкрепи освобождението на поробените от Турция народи. Многолюдни митинги се провеждат в големите промишлени и културни центрове на страната като Манчестър, Бристол, Плимут, Оксфорд, Глазгоу и другаде. Според израза на един вестник страната е обхваната от епидемия от митинги[29]. За един от тях разказва Марко Балабанов, който заедно с Драган Цанков обикаля европейските столици, за да запознае правителствата и обществеността с положението и исканията на българския народ. „Нас ни заведоха – разказва той – в Хайд парк... Когато доближихме близо до устроената за ораторите естрада, аз не мога описа френетическите викове и ръкопляскания, с които този многохиляден народ посрещна и поздрави българските делегати. То не беше посрещане, то беше цяла овация...“[30]

Към протестното движение присъединяват своя глас на възмущение голям брой видни общественици, писатели, учени. Между тях са и дъщерята на Карл Маркс – Елеонора, и нейният съпруг Едуард Евелинг, писателят утопист, член на Първия интернационал Уилям Морис и други. В издадения до работниците манифест Морис изтъква: „Срам и двоен срам, ако ние вървим... против един народ, който не е наш неприятел, против Европа, против природата, против упованията на света.“[31]

Историкът А. Фримън отново остро критикува „низостите“ на Дизраели и „негодността и моралната недъгавост“ на Дерби[32]. Както отбелязва българският вестник „Възраждане“, „агитацията в полза на българите шуми сега в Англия, навред със страшна сила“[33]. Сведенията за положението в България, изнесени в „Дейли Нюз“, са използвани от английския вестник „Морнинг пост“, който пише по този повод: „Английското влияние не трябва вече да се употребява за в полза на най-жестокия деспот, когото светът досега е видял... Когато английските бащи ходят по планините на разход[ка], когато техните жени и деца се веселят и къпят, тогаз българските бащи гледат как убиват жените им, как безчестят дъщерите им и как носят децата им на байонети. При всичко туй хората, които вършат тези неща, могат да посочат на английския пряпорец като на техен защитник против всяка сила, която би се намесила.“ Позовавайки се на тези думи, в. „Стара планина“ изтъква користната английска официална политика[34].

В редица градове в Англия се съставят работнически, студентски, женски и други комитети в полза на българите и се събират материални помощи. Манчестър, Ливърпул, Лондон и др. събират до края на октомври над 20 000 английски лири помощ. Дори в Нова Зеландия, в областта Отаго, са събрани 4500 лири помощи за пострадалите българи[35]. Тези жестове на съчувствие и подкрепа намират дълбок отзив в българския печат. Като изказва благодарността на сънародниците си от тази позиция, вестник „Нова България“ заявява: „Нека бъдат благословени идеите на онези работнически светски спасители да защищават свободата на света от тиранизма. Неописани са дълбоките чувствания, с които посрещаме това заявление на работниците. Бог да ги подкрепи в юнашките им подвизи.“[36]

Енергичната дейност по събиране на помощи за пострадалото население в българските земи извършва леди Странгфорд – съпруга на бивш английски дипломат в Цариград. През септември 1876 г. тя сама пристига в България, посещава Батак, където устройва болница и подпомага да се построят жилища на оцелялото население[37]. Нейната благородна постъпка намира жив отклик и признателност в сърцата на измъченото българско население.

Позицията на демократичните обществени дейци и публицисти в Англия, издигнали глас в защита на българския народ, отекват сред българската емиграция и нейния печат. На мнозина от тези дейци, като лорд Ръсел, лорд Котон, Уилям Гладстон, Е. Пиърс, леди Странгфорд, Макгахан и др., се изпращат благодарствени адреси за проявеното им съчувствие[38]. През август живеещите във Виена българки изпращат благодарствено писмо до дамския митинг в Манчестър „за неговото съчувствие към злочестите български жени и деца, които стенат в жестокото робство“[39].

Съществен момент в движението за разобличаване на зверствата представлява включването в тази акция на изтъкнатия политически деец и един от видните лидери на либералната партия Уилям Гладстон. Ловък политик, Гладстон схваща, че моментът е подходящ за атака срещу негови главен политически противник Дизраели-Биконсфилд, чийто авторитет е силно подкопан и от неговата реакционна позиция спрямо освободителните борби на българския народ. Използвайки общественото движение в Англия, Гладстон се присъединява към него и благодарение на големия си опит и обществен авторитет фактически от август–септември го оглавява, като дава тон и насока на борбата срещу консервативното правителство на Дизраели. Брошурите, които той написва и издава под заглавията „Българските ужаси и Източният въпрос“, а след това „Уроци по клане“, имат огромен отзвук не само в Англия, но и в цяла Европа. Заедно с другите прояви на Гладстон (участие в митинги, в парламентарни дебати и пр.), независимо от подбудите, които го ръководят, тази му дейност обективно изиграва положителна роля в подкрепа на справедливата кауза на българския народ, в спечелване на световното обществено мнение на негова страна[40].

Една от забележителните манифестации на английската общественост в защита на българския народ е проведената на 8 декември 1876 г. в Лондон конференция митинг на представители от цялата страна на създадения Комитет по Източния въпрос[41]. В конференцията участват видни общественици, учени, журналисти и др., изобщо в нея бил представен „елитът на английския културен и интелектуален свят“[42]. Приветствие до конференцията изпращат поетът Браунинг, бележитите учени Ч. Дарвин, Х. Спенсер, Т. Карлайл и др., а речи произнасят историкът Фримън и Гладстон. Те обвиняват английското правителство и призовават конференцията да настои пред кабинета да упражни натиск върху Турция, за да се приложат реформите за облекчаване положението на поробените народи.

Забележителен е фактът, подчертаван от различни автори за масовото и активно участие на работническата класа и интелектуалците в разгърналото се протестно движение в Англия. Според сведенията на вестник „Дейли Нюз“ до края на септември 1876 г. в Англия се провеждат над 260 митинга, а до края на годината са гласувани и изпратени в Министерството на външните работи повече от 500 резолюции[43]. В тези митинги участват различни професионални съюзи и работнически организации като Работнически либерален клуб, Британското работническо сдружение за мир, Национален съюз на земеделските работници, Съединени дружества на работниците по водоснабдяването и осветлението, Работническа конституционна асоциация и т.н.[44] Народните маси в страната се обявяват срещу политиката на конфликти и войни и упражняват силен натиск върху правителството да не се обявява категорично в защита на Османската империя и да не се противопоставя на действията на Русия[45].

Работническата класа в Англия остава най-последователна в своята позиция в защита на поробените народи на Балканите и в противодействието си на правителството при опитите му да вмъкне страната във война за защита целостта на Османската империя. Когато мнозина от представителите на буржоазията постепенно се отдръпват от протестното движение поради наближаващата Руско-турска война, преценена като „заплаха за английските интереси“, работничеството продължава борбата и заявява, че е срамно английският народ да бъде въвлечен от консервативното правителство в една несправедлива война против свободата, природата и надеждите на света[46].

Историческата заслуга на мощното протестно обществено движение в Англия, в което най-значителна роля играят интелигенцията и работническата класа, се състои в това, че то успява да попречи на консервативното правителство „да се обяви напълно и докрай в защита на султанска Турция". То улеснява чрез това свикването на Цариградската конференция, а по-късно и избухването на Руско-турската война, в резултат на която дойде освобождението на България[47].

Именно мощното обществено движение в Англия блокира опита на английския консервативен кабинет да се противопостави твърдо на руската политика, то прави непопулярни туркофилските му мероприятия, утежнява международното му положение и го принуждава да маневрира[48]. По такъв начин се създава благоприятна политическа обстановка за успешното водене на войната за освобождаване на българския народ. Така народните маси в Англия „ързали ръцете на правителството" и го поставили в невъзможност да помага открито на Турция или да започне война срещу Русия, която все по-активно се заема с разрешаване на българския въпрос[49].

Масовото обществено движение в Англия в подкрепа на българския народ, породено от събитията около Априлското въстание и разискванията върху българския въпрос – „най-голямо по мащаби и значение в света, без да смятаме Русия", дава тласък на тенденциите за постепенна преоценка на английската политика спрямо Османската империя; така Източната криза от 1875–1877 г. става и „повратен пункт в британската стратегия в балканския и близкоизточния район"[50].

Отзвукът от Априлското въстание не отминава и Франция, макар и да не придобива онези размери, до които стига в Англия и Италия. Френските управляващи среди, изразители на интересите на френските компании, се обявяват за запазване целостта на Османската империя, в защита на своите привилегии в Изтока. Други външни и вътрешни обстоятелства също дават своето отражение за силата и размаха на протестното движение[51].

Макар известени за започване на броженията в България, първоначално френските консули и правителството проявяват безразличие и равнодушие. Тяхната позиция се променя съществено от няколко случая, засягащи пряко и Франция. В края на април при опита им да защитят от насилствено помохамеданчване една девойка френският консул Мулен и германският консул Абот са убити от фанатизирана мюсюлманска тълпа в Солун. Освен това при потушаване на въстанието в Перущица е убит и френският търговец Гузон[52]. Тези случаи ускоряват еволюцията на френските официални среди по българския въпрос и съдействат за засилване на общественото движение в подкрепа на въстаналите българи и за осъждане на турските издевателства и кръвопролития. Коментирайки наглото убийство в Солун, Христо Ботев находчиво пише във вестник „Нова България" на 5 май 1876 г.: „Турция наистина прилича на келява глава, покрита с обшита от сърма шапка. Убийството на консулите свали тази шапка и келът светна! Ето главата! Болна и гнуснава! Нека я гледа втеляющата се Европа."[53]

Френските консули в София и Пловдив Льо Ге и Д'Истрия активизират своята дейност по събиране на данни, разобличаващи безогледната политика на Портата към въстаниците и безчинствата на башибозуците. Френският консул в София определено обвинява софийския мютесариф Мазхар паша като съучастник в грабежите и кланетата над българското население[54].

Данните, събрани от Льо Ге, дават основание на посланика Бургоен да констатира, че турското правителство съзнателно цели да „обезглави нацията и да я лиши от ръководители", като изтребва преди всичко ония, които се отличават „със своята култура сред народа и биха могли да събудят у него дремещото чувство на патриотизъм". Той изтъква по-нататък, че „чрез кланета и пожари" някои мохамедански националисти се стремят да спрат естествения и законен процес на икономическо и културно развитие на християнските народи, които чрез своите трудови и морални качества показват превъзходството си над мюсюлманите[55].

С хуманни прояви се изявява след потушаването на въстанието и френският консул в Пловдив Д'Истрия. Той предоставя богата информация на френските вестници за положението в България и за организирания в Пловдив от европейските консули комитет за подпомагане на българите"[56].

Френският периодичен печат открива страниците си за въстаническите събития в България седмица след тяхното започване и по-късно помества редовно многобройни информации в тази насока. По-голямата част от парижкия печат се обявява решително в защита на българите, само няколко от вестниците се очертават като туркофилски или заемат неутрална позиция[57].

Особено категорично в подкрепа на българската кауза се изказва известният публицист Емил Жирарден, редактор на вестник „Ла Франс". „Трябва да се свърши с целостта на Османската империя; колкото по-скоро стане това, толкова по-добре ще бъде" – заявява той[58].

Важна роля за осведомяване на френската общественост по истината за събитията в България имат дописките на Иван дьо Вестин, кореспондент на авторитетния вестник „Фигаро"[59]. Пропити с дълбоко възмущение, дописките на Дьо Вестин оказват силно въздействие във Франция. Той изтъква, че човешкото въображение е неспособно да си представи извършените жестокости: десетки разрушени села, 30 000 души избити, разпилени човешки кости, над които прелитат ята гарвани, неожъната реколта, която изгаря в обезлюдената страна, бесилки в Одрин и Пловдив, заробване на деца и момичета[60].

Вестникът на левите републиканци „Льо Раппел“ заема категорична антитурска позиция и остро критикува равнодушието на европейските правителства. „Истински позор за съвременна Европа – се казва в една от статиите на вестника – е съществуването на принадлежащи ѝ по раса и религия народности, които са още ограбвани, потискани, затъпявани от завоевателите мохамедани...“[61]

В същото време част от френската преса се опитва да омаловажи изнесените факти за извършените престъпления в България. Особено старание проявява католическият печат[62].

Възбуждението на френското обществено мнение срещу Портата нараства, когато османското правителство забранява внасянето на вестниците „Ла Франс“ и „Фигаро“ в Турция поради разобличенията, които те правят във връзка с потушаването на Априлското въстание. Кулминационният момент на протестното движение във Франция представлява намесата в тази акция на великия френски писател Виктор Юго. Неговият знаменит призив от 29 август 1876 г. е посрещнат с изключително внимание и оказва огромно въздействие на световната общественост. Публикуван изцяло във вестник „Льо Раппел“ и отбелязан от цялата преса, призивът на Юго става достояние на демократичната общественост и ѝ дава могъщ подтик да продължи борбата срещу кървавите престъпления, извършени над един малък народ, вдигнал се на борба за национално освобождение.

„Ние ще учудим европейските правителства – заявява Юго, – като им кажем, че... в тази минута съвсем близо до нас, пред самите ни очи, убиват, палят, грабят, изтребват, колят бащите и майките, продават момиченцата, момченцата, че децата, които са твърде малки още, за да бъдат продавани, се разсичат с един удар на сабята, че изгарят цели семейства в домовете им, че се разпарят бременните жени, за да убият децата в техните утроби...“

„Кога ще свърши мъченичеството на този малък героичен народ? – с основание пита Юго. – Време е цивилизацията да издаде своята величествена забрана да се продължава така. Ние, народите, заповядваме на правителствата да издадат тази заповед,..“[63]

Гласът на Виктор Юго прозвучава високо, прониква навред, оказва неоценима морална подкрепа на освободителната борба на българския народ. Неслучайно един от френските вестници отбелязва: „За Франция е истинско щастие да има един гений като изразител на справедливостта.“[64]

В защита на българския народ се обявяват също така изтъкнатите френски журналисти Едуард Локроа, Огюст Вакери, Камил Пельотан и други[65]. Голяма популярност добива и публикуваната през септември 1876 г. брошура на Емил Жирарден „Позорът на Европа“ (съдържаща статиите му по българските събития), която за една година претърпява три издания[66]. През 1876 г. във Франция излиза и книгата „Разобличаване на Източния въпрос или истината за Турция“ от Ф. Бианкони, бивш главен инженер-архитект по изучаване на жп линии в Европейска Турция. В нея се посочват гнилостта на турската администрация, безправието, на което са подложени поробените християнски народи, и се настоява Франция да не поддържа антируската политика на Англия[67].

Под натиска на общественото мнение и поради настойчивостта на руската дипломация френското правителство е принудено да изясни публично своята позиция по станалите събития в България. На 1 септември 1876 г. френският външен министър прави декларация, че правителството е склонно „към известни изменения на статуквото в Европейска Турция в полза на автономията на бунтуващите се балкански провинции“[68]. А това означава пробив в позициите на официална Европа, защитаваща интегритета на Османската империя.

В подкрепа на поробените балкански народи се изказва и годишното събрание на основаната през 1876 г. в Женева под почетното председателство на Дж. Гарибалди Международна лига за мир и свобода. В гласуваната резолюция на събранието на 10 септември 1876 г. се иска незабавното прекратяване на кръвопролитията над балканските народи, създаване на международен съд за обуздаване на турското правителство и прочие. Макар тези искания да не са изпълнени, отношението на Лигата за мир и свобода се явява морална подкрепа за борещите се балкански народи. Нейният печатен орган „Летазюни Льороп“ последователно отстоява законното право на българския народ да получи национална свобода и независимост. Тази международна организация изпраща официално писмо послание до Цариградската конференция, в което на българския въпрос се отделя най-голямо внимание. Повдигнат с Априлското въстание, той се превръща в център, в най-съществен и изразителен акцент в дейността на Международната лига в защита на поробените славянски народи[69].

Белгийският периодичен печат също подробно отразява събитията в България. Повече от 25 издания, като „Ла Белжик“, „Газет дьо Лиеж“, „Журнал д’Анвер“ и други, публикуват различни съобщения, свързани с българското въстание[70]. Отзвукът от Априлското въстание прониква и в Швейцария[71], достига и до Швеция[72].

В родината на Гарибалди, воювала дълги години срещу чуждо господство и за национално обединение, борбата на българския народ предизвиква масово движение и съчувствие сред широката общественост.

Според някои автори само клерикалите и папската курия заемат враждебно отношение към освободителните борби на българския народ. Италианското правителство, изхождащо от левобуржоазни среди, има благосклонно становище по българския въпрос след потушаване на Априлското въстание[73]. Това становище се обуславя в случая и от целта да се ограничат австрийското проникване и влияние над Балканите[74].

По време и след Априлското въстание италианските дипломатически представители в българските земи дават обстойни сведения за събитията, като се обявяват в защита на българския народ. Тази позиция изразява пред турското правителство посланикът в Цариград граф Корти[75]. Показателна в това отношение е дейността на консула Вито Позитано в София. Решително осъжда турските действия и италианският консул в Русе Де Губернатис[76].

В подкрепа на арестуваните българи се обявява и италианецът Такела в Пловдив[77]. Той участва най-активно в създадения комитет (като става и негов председател) от чужди дипломати и граждани. Комитетът организира събирането на помощи за пострадалите българи, издържа вдовици и сираци. От едно изложение от 1 септември 1876 г. на комитета, подписано от Д'Истрия и Такела, се вижда, че комитетът поддържа приюти в Пазарджик и Пловдив, изпраща месечни помощи на 240 вдовици от Панагюрище и на 100 от Пловдив и продължава събирането на средства за същата цел. Общо това благотворително дружество осигурява издръжка на около 1300 вдовици и сираци за срок от 9 месеца, а заедно с раздадените еднократни помощи то е подпомогнало около 2500 души[78].

Най-съчувствено отношение към българския народ проявяват широките слоеве на италианския народ и неговите напредничави представители. Създаденият Комитет за съдействие на славянската кауза провежда на 3 септември 1876 г. в римския театър „Аполо" многолюден протестен митинг срещу варварствата, извършени върху „народите, които се борят за независимост". Римският кореспондент на вестник „Дейли Нюз" разказва как е протекло това вълнуващо събрание на будната човешка съвест, на солидарността между народите. „Целият просторен театър бил претъпкан. Мястото на оркестъра било определено за кореспондентите, партерът – изпълнен от римски работници от всички професии, повечето в работническите си дрехи, а шестте реда ложи били препълнени с представители на средните и висши класи, повечето с жените си. Публиката правела вълнуващо впечатление и зрителят би бил тъп или бездушен, за да се отнесе безсъчувствено към това събрание за човечност, сплотено съчувствено към страданията на един народ, който и сега се гърчи под „по-лошо от египетското робство“ и е подчинен на господари, под каквито Италия не е изпадала и през най-черните си години. Присъствали представители на всички по-големи градове: Торино, Милано, Венеция, Болоня, Флоренция, Анкона, Неапол, Месина, Катания, Палермо. Сред пълна тишина, подобна на тази при богослужение, синьор Плачиди определил повода, по който присъстващите са поканени. Той дал думата на секретаря да прочете получените писма и телеграми, изпратени от всички части на полуострова: от Торино на крайния север до Дживдженти на крайния юг, произхождащи от дружества на академици, учени или преподаватели, търговски камари, политически или социални клубове, депутати, включително Кайроли, Русполи, Мисели и други – представители на всички партии. И републиката Сан Марино била представена... Всички се приобщавали към задачите на митинга. Със забележителни аплодисменти била поздравена телеграмата на ген. Гарибалди, изпратена от остров Капрера.“[79]

Пред митинга произнасят речи проф. Чиеричи, Арман Леви (френски общественик), представителят на римските работници Сио Фава и други[80]. Ораторите заклеймяват зверствата на тираните и бездушието на официална Европа. Пламенният сицилианец Греко Ардизоне заявява пред развълнуваното множество, че тапите от шампанското по банкетите, устройвани от министри и дипломати, не ще заглушат вика на закланите невинни жертви.

В приетата резолюция на митинга се заявява, че това събрание на италианската общественост е „вик на възмущение против нечуваните варварства на турците... против един народ, който се бори за автономия“, че то настоява най-енергично пред правителството „да осъди зверствата и да осигури по-добро бъдеще на въстаналите области“[81].

Бурни митинги се провеждат и в други италиански градове – Милано, Торино, Генуа, Ливорно и другаде. В Неапол прочувствена реч произнася девойката Матилда Казели, а в приетата резолюция се изразява единодушното искане „да се сложи край на едно владичество, чието закореняло варварство, противно на закона и несъвместимо със свободата, е една непрекъсната несправедливост по отношение на неговите поданици и е несъвместимо с цивилизацията.“[82]

Особено важна за националноосвободителната кауза на българския народ е защитата и моралната подкрепа, която той получава от легендарния революционер и национален герой на Италия Джузепе Гарибалди. Старият ветеран, прикован от болестта, следи внимателно събитията на Балканския полуостров и изразява горещите си симпатии към борбите на поробените народи, заклеймявайки правителствата, които покровителстват деспотизма и кръвопролитията. Изявленията на Гарибалди, че трябва да се тури край на тия „завоевания на ятагана“, на „безчестието от всякакъв вид“, че той не намира „никакво друго разрешение на Източния въпрос освен оттеглянето на Турция зад Босфора“[83], имат огромно въздействие върху европейската общественост, дават могъщ тласък на протестното движение в Италия и други страни, където името на Гарибалди е извънредно популярно. Френски работници заявяват, че „ние желаем това, което желае Гарибалди“[84].

Голяма морална подкрепа на българския народ оказват също работническият печат и работническите организации в Италия. Неаполският работнически вестник „Либерта“ гневно осъжда палачите на българския народ и иска от европейските правителства да не останат глухи към исканията на своите поданици в тази насока. Изобщо печатът в Италия провежда широка кампания в подкрепа на българите, съдейства за събиране помощи и т. н.[85]

Топлото съчувствие и горещата морална подкрепа, която италианският народ и неговите видни обществени и културни дейци оказват на българския народ в един от най-трудните моменти на неговата история, отекват дълбоко в душите на българите. Изразител на искрената благодарност на своите сънародници става Българското централно благотворително общество в Букурещ, което в специално благодарствено писмо от 30 септември 1876 г. до великия италиански революционер Гарибалди изтъква:

„Славний генерале,

Доблестният глас, когото не един път издигнахте в полза на Восток, засили още повече уважението и удивлението ни... Вашите бляскави подвизи за италианското освобождение, а днес горещите Ви симпатии за страдущите народи осигуряват на Вашето име безсмъртието във всемирната история.

БЦБО... моли великия гражданин на Италия да бъде тълкувател на нашите чувства от най-дълбока наша благодарност и уважение към благородния италиански народ, който зема едно такова деятелно участие за нашето освобождение от най-омразното иго на света.“

В своя отговор бележитият син на Италия остава верен на революционната си съвест, на своята справедлива позиция. „Драги мои приятели – пише той. – Италианският народ има към вашия народ симпатии, заслужени поради неговите злочастия и неговия героизъм.

Аз скърбя, че не мога лично да участвам във вашите боеве. Пожелавам ви постоянство в светата ваша мисия и съм ваш Дж. Гарибалди.“[86]

Тези думи вдъхват упование и кураж на българските патриоти. Те са ценна страница в историята на нашата националноосвободителна борба, в историята на отношенията между двата народа.

Събитията, разтърсили сърцето на Балканския полуостров, имат отзвук и в германската държава, която през този период се намира в стопански, политически и военен подем и все повече започва да обръща поглед и към онова, което става в югоизточната част на континента.

По време и след Априлското въстание в германския печат и други издания се поместват голям брой материали за положението на българския народ, дават се сведения за въстаническите прояви в различните селища и райони, за действията на Ботевата чета и други. В статия, публикувана в списание „Европа“, се казва: „Българите са най-потиснати в днешна Турция... Реформите останаха само на книга... Чашата на търпението преля.“ Лайпцигското списание „Дахайм“ изтъква по повод на Априлското въстание, че „доскоро забравени, днес българите заемат своето място в Източния въпрос“. На българското въстание отделят внимание редица авторитетни германски вестници, като „Национал Цайтунг“, „Кьолнише Цайтунг“, „Зюддойче Пост“ и други. Потушаването на въстанието и издевателството над българското население намират отражение сред немската общественост. В статията на списание „Дахайм“ се изтъква, че черкезите и башибозуците са извършили „позорни дела в България“, а списание „Европа“ категорично отсъжда, че „историята не помни такива редки жестокости и ужаси, на които е подложен понастоящем българският народ“[87].

Именно Априлското въстание променя коренно интересът на германския печат към българите и техните проблеми. „Оттук нататък темата за България и българите неотменно присъства в немските издания и нараства лавинообразно до Берлинския конгрес. Публикациите, в които българският въпрос пряко или косвено се вплита в коментариите по Източния въпрос, са десетки и дори стотици... От есента на 1876 г. българската тема неотменно присъства като сърцевина на всички политически коментарии, свързани с новия развой на събитията в Ориента... въстанието се коментира и интерпретира преди всичко в политически план. Отношението към него предизвиква поляризация на мненията, разгорещени дебати, сблъсък на становищата... този резонанс в немската публика е своеобразен измерител на силата на политическия ефект от Априлското въстание, а от друга – той се превръща сам по себе си в усилвател, който допринася за нарастването на относителния дял на българския въпрос в общия комплекс на Източния въпрос на международната арена.“[88]

Прочувствено възвание, подписано от неизвестен германски гражданин, отпечатва вестник „Национал Цайтунг“. То осъжда равнодушието, проявено при потушаването на Априлското въстание, и апелира „да се сложи край на турското зверство“[89]. Специалният кореспондент на вестник „Кьолнише Цайтунг“ – д-р Шнайдер, придружава Скайлър при посещението му в Пловдив, като информира вестника за размерите на опустошенията и престъпленията и за положението на българските затворници[90].

В статията, поместена във вестник „Пройсише Ярбух“, изразяваща мнението на управляващите среди, определено се изтъква, че „реформи [в Турция] повече са невъзможни“, че противоречията между българския народ и неговите угнетители „са непримирими“. Така Априлското въстание предизвиква твърде голям резонанс в Германия, популяризира освободителната борба на българския народ и дава основание да бъдат остро осъдени турските насилия. Спецификата на отзвука от Априлското въстание в Германия е тази, че то намира позитивно отношение в официалните среди. Това се обяснява с факта, че по това време Германия е съюзник на Русия и, общо взето, подкрепя нейната балканска политика. Напротив – опозиционните сили в Германия, в това число и социалистите, поради липса на правилна информация смятат, че въстаническото движение в българските земи е дело на Русия, и заемат резервирано отношение към него, смятайки, че то цели да укрепи позициите на царска Русия, считана по онова време от международното революционно движение като опора на реакцията в Европа[91].

Априлското въстание и освободителната борба на българския народ намират твърде широк отклик и в Австро-Унгария, независимо че там са налице и антиславянски, и антируски прояви. Раздирана от остри национални и класови противоречия, Австро-унгарската империя се бои от засилването на освободителното движение на южните славяни, виждайки в това заплаха за своите класови и държавни интереси[92].

Традиционната политика на Австрия (а след това Австро-Унгария) на приятелство с Турция, на потискане на националноосвободителните движения на славянското население, на противопоставяне на Русия и т.н. определят и нейната позиция по отново възникналата източна криза през средата на седемдесетте години на XIX век. Много виенски вестници („Ди Пресе“, „Винер Тагблат“, „Нойе фрайе Пресе“ и др.) публикуват материали за въстанието в България, но „строго информативно“, без каквото и да е положително отношение към събитията...“[93] За отрицателното отношение на някои австрийски вестници към въпроса за „еманципирането на българския народ“ определена се говори в писмото на братя Паница до М. Балабанов от 1 септември 1876 година[94]. Австро-унгарският посланик в Цариград граф Зичи хладнокръвно отбелязва извършените жестокости, без да издигне глас в защита на българския народ. Той само предупреждава турското правителство, че опустошенията, предизвикани от башибозуците в плодородните области, ще затруднят събирането на данъците и ще се отразят отрицателно върху финансовото положение на Турция[95].

В унгарския печат още преди въстанието проникват известни съобщения за тежкото положение на българския народ[96]. Това състояние са принудени да признаят и печатни органи, приятелски настроени към Портата. А за интереса към България и българите през този период извънредно много допринасят трудовете на видния пътешественик и учен Феликс Каниц. Той неколкократно посещава нашите земи и се проявява като голям приятел на българския народ. Същият се поставя в услуга и на българските делегати Др. Цанков и М. Балабанов при посещението им във Виена през есента на 1876 година[97]. Каниц излиза и със статия във вестник „Аугсбургер Цайтунг“ в защита на българския народ, против методите на „умиротворяване“, използвани от турските власти[98]. Българският възрожденски печат нееднократно популяризира гледищата на Каниц, който дава положителна оценка на българското въстание, характеризирайки го като народен подвиг[99].

Националноосвободителната борба на българския народ през пролетта на 1876 г. става широко известна сред маджарската общественост най-напред чрез поместените в редица вестници български революционни прокламации[100].

Друг фактор, който изиграва голяма роля за привличане на вниманието на унгарската общественост, е пленяването на парахода „Радецки“ от Ботевата чета. Това е повод за много информации в печата и за оживени коментарии сред обществеността[101].

Във вестниците се появяват и редица съобщения, в които числеността на българските въстаници и техните действия са доста преувеличени. Що се касае до целта на бунтовниците, в една от информациите, поместена във вестник „Хон“, се казва, че те се стремят „да извоюват такива позиции на България, подобно на тези на Румъния или Сърбия. Дотогава не искат да сложат оръжие“[102]. Общо над 30 столични и провинциални издания отразяват в една или друга степен събитията в България[103]. Твърде подробно унгарският печат разглежда насилията и жестокостите, проявени над българското население при потушаването на въстанието[104]. На 4 юни 1876 г. революционният работнически вестник „Мункашхети кроника“ в ярка декларация, написана в интернационалистически дух, осъжда категорично турските издевателства, пасивността на официална Европа, както и бездействието на граф Андраши, ръководител на външната политика на Австро-унгарската империя[105].

Събитията в България имат значителен отзвук и сред чешкия народ. Благодарение на дейността на такива видни чешки учени през XIX в. като Йосиф Добровски и Павел Шафарик и на младия тогава Константин Иречек, на засиленото културно сближение и общуване, осъществявано главно чрез многобройните млади българи, отиващи да продължат образованието си в чешки учебни заведения, както и чрез намиращите се в българските земи чешки учители и други дейци, положението, съдбата и националноосвободителните стремежи на българския народ са сравнително добре познати на чешката общественост[106].

Обстоятелството, че Чехия по това време е още под властта на Хабсбургската династия, дава на изразените симпатии към борбите на българския народ и на южните славяни изобщо определен характер на политическа демонстрация срещу господството на Австро-Унгарската империя, която защитава и покровителства деспотичния режим на султанска Турция. По такъв начин борбата на българския народ за освобождение е в съзвучие с настроенията и стремежите на чешкия народ за отхвърляне на чуждото господство в собствената му страна. Чешката буржоазия вижда в широкия отклик на събитията от Балканите възможност за подкрепа на своите политически стремежи и цели, като оглави и канализира това движение в приемливи за себе си рамки[107]. Най-силен отзвук събитията в България обаче намират в широките народни слоеве в Чехия. У тях той възниква спонтанно и симпатиите към поробения български народ са „дълбоки и съвършено искрени... Те извирали от симпатиите на народните маси на един потиснат народ към друг славянски народ, борещ се за свободата си.“[108]

Когато вестите за въстанието в България достигат в Чехия, печатът отделя голямо внимание на тези събития. Публикуваните материали открито изразяват симпатии към българските въстаници. „Може да си представим – пише вестник „Народни листи“ – как се е потресла мюсюлманската тирания, когато като гръм от ясно небе от самия център на България до Цариград стигна известие: „Българите въстанаха!“[109] Поради неточните информации печатните съобщения съдържат много преувеличени данни за развоя на въстанието, за победата на въстаниците и т. н. Дълго време чешкият печат поддържа оптимизма за въстаническата борба и преценява въстанието като събитие с извънредно голямо историческо значение за съдбата на България и за ликвидирането на османското владичество в Европа[110]. Характерно за чешкия печат е, че той помества само такива сведения, „които са благоприятни за въстаниците“[111]. В същото време той полемизира с туркофилските виенски вестници за характера и причините на въстанието, отхвърля твърдението, че то е породено от външни подбудители и е подготвено с чужди средства. В дописка от Русе до вестник „Народни листи“ от 19 май 1876 г. се казва: „Колко неща надрънкаха немските вестници за руски, сръбски и бог знае още какви пари. Всичкото е лъжа! Както вие у вас, в Чехия, събирате средства за построяване на Народния театър, така в България се събираше стотинка по стотинка, за да се закупят пушки и муниции. И всичкото това трябваше да се върши тайно! Къртова работа, но работа велика.“[112] Необикновено силен отглас в Чехия има подвигът на Ботевата чета. Вестниците „Посел з Прахи“, „Народни листи“, „Покрок“, „Славянски листи“ и други поместват обширни информации за събитието, спомени на очевидци и т.н.[113] Дълго време след смъртта на Ботев вестниците продължават да разпространяват съобщения за победоносни сражения на неговата чета[114]. Подвигът на въстаниците начело с Ботев намира отзвук и в словашкото списание „Народни хластник“, в хумористичния вестник „Чернокняжник“ и други[115].

Вероятен дописник на част от материалите в чешкия печат във връзка с Априлското въстание е работещият по това време в България чешки инженер Иржи Прошек[116]. Друга част от материалите са свързани с дейността на К. Иречек, който е най-вероятният автор на поместваните дописки във вестник „Политика“, използвайки за целта сведенията, получавани от кореспонденцията му с многобройните негови български приятели и познати[117]. Събитията в България вълнуват младия учен. Той се стреми да разкрие в публикуваните материали народния и освободителен характер на въстанието. „Турските събития – отбелязва Иречек в дневника си – не ми дават мира ден и нощ. Аз дори не мисля вече за нищо друго.“[118]

Въстанието в България намира силно отражение и в средите на чешкото работническо и социалистическо движение, в неговия орган – списание „Будоуцност“. То се стреми да разясни причините на борбата на българите, да осветли социалната същност на въстанието, пише с любов и симпатии за въстаническата борба на поробените южнославянски народи. „Това са герои – се казва в една от статиите, поместени в „Будоуцност“, – които със свещен пламък в сърцата си, но с гол юмрук и почти гладни се борят за златната свобода. Те искат и несъмнено ще унищожат и последните останки от империята на варварския деспот и ще строшат стогодишните вериги, които са оковали тяхното угнетено тяло и дух.“[119]

В подкрепа и защита на борещия се „славянски юг“ се издават хвърчащи листове, картички, създават се и се разпространяват популярни народни песни, организират се акции за събиране на материални помощи.

Провеждат се и популярните сред народа политически събирания и митинги, наричани по традиция „народни табори". Тези прояви на чешкия народ срещат враждебността на австрийските власти и в повечето случаи са преследвани от полицейските органи.

За българската кауза е спечелен и професорът по славистика в Загребския университет Леополд Гайтлер, който, отивайки в Прага, обещава да работи за събиране на помощи за пострадалите българи, към които имал „твърде горещи чувства."[120]

Националноосвободителната борба на южните славяни оказва въздействие и върху творците на чешката литература. Между тях трябва да се споменат авторите Сватоплук Чех и особено Елишка Краснохорска, която в стихосбирката си „Към славянския юг" изразява възхищението и съчувствието си към борбата на южните славяни. В творчеството си от това време тя въплъщава думите на чешката писателка Каролина Светла, че „героичната южнославянска борба, където се пролива славянска кръв не само за собствено освобождение от варварската тирания, но и в защита на европейската култура... трябва да бъде за нашите поети подтик за песни, в които да има съчувствие, симпатия, възхищение и благодарност за геройството на славянските побратими"[121].

Тази тема намира отражение в творчеството и на цял ред по-малко известни литературни творци, чиито произведения се публикуват в различни периодични издания. Значително място на материали с такава тематика дава списание „Светозор", в чиято редакция през 1876–1877 г. участва и К. Иречек. Млади творци, групирани около списание „Коледа" в гр. Оломоуц, като Франтишек Таборски, Ян Хербен и други, преживяват дълбоко събитията на Балканите и разобличават равнодушието на европейските правителства. В цикъла „Балкански песни" на Сватоплук Воймир (Ян Хербен) се казва:

„Европо, нямаш ли ти срам! Човека гледаш поруган.

И не навеждаш своя взор? Проклинам те за тоз позор!"[122]

Там се поместват и илюстрации от художници като Йозеф Мухаржовски, Ярослав Ирасек и други със сюжет освободителната борба на българския народ: „Екзекутиране на български въстаници", „Пленени българи", „Български въстаници се кълнат да отмъстят на турците" и т.н.[123] Отзвукът на Априлското въстание вълнува така живо чешкото общество, че се потвърждават думите на писателя Прокоп Хохолоушек:

„Кой ли вече не е слушал за българите и кой, слушал за тях, не е ронил сълзи на съчувствие."[124]

Априлското въстание не остава чуждо и на полската общественост. Общото славянско родство, установените контакти между българи и поляци през предходните десетилетия и трудната им историческа съдба обуславят интереса у поляците към националноосвободителната борба на българския народ и по-специално към въстанието от 1876 година.

Още в края на април 1876 г. за българското въстание публикуват съобщения „Полски вестник" и „Варшавски куриер"[125]. По-късно съобщенията от България зачестяват, като засягат действията на въстаниците, контрамерките на турските власти, безогледните действия на башибозуците и др. Полският печат популяризира „Манифест към българския народ", т.е. възванието, издадено от революционната българска емиграция, като цитира от него пасажите, че към мюсюлманското население няма да бъдат извършени никакви неправди. Броят на българските въстаници според някои полски вестници достига до 16 000, като непрекъснато нараства[126].

В печата се появяват съобщения и за Ботевата чета, като се изтъква, че Христо Ботев – „един от най-способните славянски вестникари" – възглавява 2000 въстаници в Западна България. Срещат се също информации за четата на Цанко Дюстабанов, за битката при Дряновския манастир и т.н.[127]

Полският печат дава информация за протестното движение, разгърнало се из много страни на Европа, като посочва и всеобщото искане „могъщите държави да вземат най-после в свои ръце сърцата на християните, пъшкащи под мюсюлманския ярем"[128]. За симпатиите, които полският народ изразява към освободителните борби на южните славяни, свидетелства и фактът, че участникът в полското въстание от 1863 г. М. И. Вишемирски, бивш студент в Медико-хирургическата академия, отправя през август 1876 г. до И. С. Аксаков молба да бъде зачислен „в името на общата славянска идея" като доброволец в медицинските части, изпращани на Балканите[129].

Твърде силен е отзвукът от българските събития и в Испания. Сведения за тях достигат както по дипломатически път, така и чрез печата. На 10 май испанският посланик в Цариград А. Конте съобщава в Мадрид: „В България избухна ново въстание. Като факт то е нов симптом за недъзите на империята." Печатът отразява пространно Априлското въстание в България и неговите последици, като осъжда остро „чудовищната политика на зле разбрано европейско равновесие" (в. „Ла Епока"). В броя си от 1 юни 1876 г. в. „Ел Сигло футуро" пише: „Българите няма да се задоволят с реформи, те искат пълна независимост". А популярният илюстрован седмичник „Илустрасион еспаньола и американа" публикува десетки гравюри за България и източната криза. В защита на българския народ се обявяват видни общественици, дипломати и публицисти. Между тях изпъква бележитият испански историк, публицист и държавник Емилио Кастелар, който в редица статии и в дадената си за печат през август 1876 г. книга „Източният въпрос" подкрепя справедливата борба на българите, които са се вдигнали „с оръжие в ръка да защитят на скъпа цена своята чест и свобода", и който прави извода, че българският въпрос „се издигна като един от основните в Източния проблем"[130].

Отзвукът от Априлското въстание достига и до САЩ, където печатът изразява възмущението на обществеността от извършените жестокости при потушаване на въстанието. Наред с това се обнародват материали за мисията на Скайлър и се отправят апели да се подпомогне пострадалото население и южните славяни да бъдат оставени свободно да решават съдбата си[131].

2. Отгласът в балканските страни

Южнославянските народи също с внимание следят събитията в България още преди избухването на въстанието[132]. В специални рубрики вестниците дават съобщения за въстанието и прокарват мисълта, че революционната борба на българския народ се разраства все повече, че той е пред прага на своето освобождение[133].

Материали за въстанието в България намират място във вестниците „Српске новине", „Исток", „Застава", „Граничар" и други[134]. Особено многобройни и подробни са информациите за подвига на Ботевата чета. И след нейния разгром в сръбския печат се поместват материали за действия на четата край София, за посрещането ѝ от софийски младежи и т.н.[135]

Сръбските вестници привличат за свои дописници български емигранти. В писмо от 3 май 1876 г. от Земун А. Личич моли Д. Ценович в Букурещ да изпраща дописки за всичко, което се е случило в България и което светът трябва да знае. Тези дописки щели да се поместят в местния вестник „Граничар"[136]. Сътрудник на хърватски вестници е и Димо Стателов от Гюргево, който апелира към чуждата общественост за подкрепа на българското движение[137]. Към вестник „Застава" по-късно се обръща и българското благодетелно женско дружество в Букурещ във връзка с акцията за събиране на помощи за пострадалото българско население[138]. В тази акция участват широки слоеве на сръбския народ, организират се подписки и др.

В защита на българския народ се обявява и изтъкнатият хърватски деец през XIX в., привърженик на идеята за културно и политическо единство на южните славяни, епископ Йосип Щросмайер. Неговото становище по актуалния през 1876 г. български въпрос е изразено твърде ясно в писмото му до У. Гладстон от 1 октомври 1876 година. Като благодари на бележития политик, загдето се е застъпил „пред целия образован свят за човешките права и свободи“, за които нещастните южни славяни страдат толкова много и проливат своята кръв в неравна борба, Щросмайер пише: „Българите са много мирен, разумен и трудолюбив народ, надарен с различни качества. А един морален и трудов народ вече само поради това е способен сам да се управлява. Ако се даде самостоятелно управление на този благороден славянски народ, биха се освободили много сили, които скоро ще допринесат за материалната и духовната цивилизация.“[139]

Българската емиграция в Румъния с внимание и интерес следи отзвука от българските събития в Хърватско[140].

Априлското въстание намира отзвук и в приятелска Черна гора. Вестник „Глас Црногорца“ съобщава на 8 май 1876 г. за избухналото въстание в Средногорието, за неговото разпространение в отделни райони на страната и т.н. В информациите на вестника се чувстват топлите симпатии към българския народ и се изразява надеждата, че въстанията на поробените балкански народи ще доведат до тяхното освобождение[141].

Съдбата на българския народ и борбата му за свобода намират отражение и в художествени произведения на южнославянската литература. Словенският поет Антон Ашкерц написва цикъл поеми под общото заглавие „Рапсодии на българския гуслар“, в които има творби за събранието в Оборище, за Батак, за Хр. Ботев и пленяването на „Радецки“ и т.н. Рапсодиите на Ашкерц „образуват цяла една малка епопея на освободителните борби на българския народ“[142]. Свободолюбивият син на Словения се бори и за онеправданите в другите страни. Неговата поезия, посветена на българската действителност, е „проникната от високи нравствени ценности“[143].

Събитията в България през 1876 г. имат силно отражение и в съседна Румъния. Общността на интересите в борбата срещу османското господство, многовековното дружеско съжителстване и многобройността на българската емиграция в тази страна обясняват живата симпатия и съчувствието, които борбите на българския народ намират у румънците[144].

Макар румънските правителства – както това, което е на власт по време на Априлското въстание, така и предходните – да провъзгласяват за основен принцип на външната си политика неутралитета[145], фактически по места тази официална позиция не е провеждана стриктно. Благодарение на това българските революционери емигранти в Румъния продължават своята дейност за подготвяне на въстанически чети на румънска територия, за прехвърляне на оръжие и на нелегални революционни кадри в България. Както преди избухването, така и по време на въстанието румънското правителство дава указания да се вземат мерки, щото „въоръжени българи да не минават Дунава“[146], да се проявява строга бдителност, „така че никой да не може да се промъкне отвъд Дунава“[147]. То забранява на въоръжени пътници да се качват във влака по линията Букурещ –Гюргево, нарежда да се проверяват съмнителните българи и изобщо да се преследват със строгостта на закона лицата, които нарушават неутралитета на страната, и по-специално тия, които подпомагат българското движение[148].

Информиран от многобройните си агенти за действията на българската емиграция в Румъния, управителят на Дунавския вилает Асим паша многократно обръща внимание на румънското правителство върху тези факти и настоява за твърди мерки срещу българските революционери[149].

Но ако формално румънското правителство държи строго за спазване на неутралитета, фактическото положение на нещата показва, че румънските власти по същество дават възможност на българската емиграция да се включи активно във въстаническата борба на своя народ. Показателен факт в това отношение е излизането на 5 май 1876 г. в Букурещ на вестник „Нова България“, редактиран от Христо Ботев – вестник, изпълнен с пламенни призиви за подкрепа на българското въстание. Появата на този вестник предизвиква острата реакция на османските власти[150].

Но румънските власти не предприемат мерки срещу Христо Ботев и той продължава подготовката за четата си. Българските дейци срещат подкрепа и съчувствие у широките слоеве на румънския народ. Длъжностни лица в редица дунавски пристанища (в много случаи българи по произход), като в Турну Мъгуреле, Бекет и другаде, където се групират Ботеви четници, улесняват прехвърлянето им в България. За това изрично говорят в спомените си братът на Хр. Ботев – Кирил, и други дейци[151]. Н. Обретенов разказва за подкрепата и съчувствието, което българските революционери срещат навсякъде: „Кметът на Бекет, който беше българин – пише Обретенов, – ни даде няколко пушки и саби. Те бяха складирани в една барака, на която пробихме дупка отзад, за да се оправдае, че са откраднати. Съчувстваха ни и митнишкият управител, и полицаят, така че ние работехме съвсем свободно.“[152] За подобни случаи разказват и съвременниците, присъствали при качването на Ботевите четници на„Радецки“ в Гюргевското пристанище[153]. Както иронично отбелязва един от видните дейци на българската емиграция – К. Цанков, румънският министър на външните работи М. Когълничану отправя окръжно до пристанищните власти да бдят зорко над чужденците, които пътуват за и из Турция през румънските крайдунавски градове, но в резултат на тази заповед „юнаците от Ботевата чета преминават безпречно тихия бял Дунав avec armes et bagages. Когато делото бе вече свършено, Когълничану с друго окръжно прави мъмрене на пристанищните капитани и пише няколко патетични отношения по същото събитие до своите колеги... и с това се свършва целият въпрос.“[154]

Сам княз Карол отбелязва в дневника си на 3 юни 1876 г. за обвиненията, отправени от турското правителство, „че Румъния затваряла едното си око по отношение на българските революционни комитети“[155]. Изобщо, както посочва и К. Велики, румънските власти вземат някои формални мерки, арестуват за по няколко дни отделни български дейци, без обаче да ги съдят или експулсират, т.е. мерки, които дават вид пред света, че властите преследват българските революционери, но които мерки по същество не попречват на дейността им[156].

Веднага след избухването на Априлското въстание в България румънският печат помества много информации за хода и обхвата на въстанието. В повечето случаи в тях се преувеличава мащабът на въстаническите действия, като се изразява симпатия към борещия се български народ. Разбира се, отношението на румънската преса към въстанието не е еднакво[157].

Първите сведения за Априлското въстание се появяват във вестник „Ромънул“ – един от най-изтъкнатите и авторитетни румънски вестници, редактиран от видния обществен деец К. А. Росети. В броя си от 29 април 1876 г. вестникът уведомява, че в България бушува въстание, че Балканът е под оръжие, че въстаниците, добре въоръжени и начело с опитни командири, са заели най-важните стратегически пунктове[158].

Кореспонденциите, помествани във вестник „Телеграфул“ през май, съобщават за сражения в Дряновския манастир, за излезли чети между Русе и Шумен, за боеве около Трявна, за заемане на Троянското дефиле, за въстанически действия около Видин, Свищов, Търновско и другаде[159]. Тези данни вестникът черпи не само от сведенията на чужди агенции, но и от собствени дописници из България[160]. Сведения за въстаническите действия в България, в повечето случаи неточни, поместват и други румънски вестници като „Алегаторул либер“, „Тимпул“, „Албина“, „Газета Трансилванией“, „Воче праховей“ и други. Консервативният вестник „Тимпул“ публикува едно от въстаническите възвания, в което се апелира към румънския народ да се притече на помощ на българите в тяхната борба за свобода. „С вас винаги ни свързват най-живи симпатии и никога тези симпатии не са били смущавани от недоразумения. От вас като от добри съседи очакваме положителна и братска помощ“ – се казва в това възвание[161]. Същият вестник отправя призив към румънците „от всеки клас и възраст“ да дадат лептата си „за утешение на страдущите, които не могат вече да търпят насилията на варварите...“, и ги приканва да образуват за тази цел помощни комитети, да организират лотария и т.н.[162]

Румънският народ осъжда кървавата разправа на поробителите. Голям брой материали в тази насока отпечатва вестник „Ромънул“, чиято антитурска насоченост добива още по-силна изява. Вестникът информира за масовите избивания на населението, за погромите, извършени над черкви и училища, за пожарите и разрушенията на български селища (Перущица, Батак, Панагюрище и др.), за осъждането на въстаниците[163].

Вестник „Телеграфул“, списван от група публицисти с републикански възгледи, изразява определено симпатиите си към българските патриоти и възмущението от невижданите жестокости при потушаването на въстанието. В дописка от Пловдив се казва: „Престъпленията, извършени върху беззащитни хора от башибозуците и черкезите по тези места, надминават всичко, каквото може да се види досега в историята. Ръката ми трепери и очите ми се пълнят със сълзи, виждайки безкрайните нещастия, които ни притискат и заплашват в бъдеще.“[164] В броя си от 23 май 1876 г. „Телеграфул“ изразява увереността си, че „цивилизованите народи от Европа не ще оставят, щото в XIX в., век на светлината, както го наричат те, един народ толкова трудолюбив, като българския народ, да бъде оставен плячка на тези, които не уважават нищо и престъпленията на които преминаха всякакви граници“[165].

Под натиска на прогресивните обществени среди и поради провала на политиката на неутралитет румънското правителство започва да се преориентира. На 20 юли 1876 г. министърът на външните работи М. Когълничану изпраща циркулярна нота до правителствата на европейските държави и на Високата порта, в която се протестира срещу зверствата и насилията, извършени в България, и се посочва, че румънският народ не може да остане безучастен към съдбата на своите съседи. „Вълнението сред нашия народ нараства с всеки изминал ден – се казва в нотата. – Румънците се ръководят от хуманни принципи и трябва да помогнат на българите.“[166] За постепенно преориентиране на политиката на Румъния свидетелства и фактът, че при новото правителство начело с Й. Братиану – един от лидерите на радикалните либерали, румънският парламент по настояване на К. Росети гласува на 30 юли 1876 г. 20 000 леи кредит за подпомагане на бежанците от Сърбия и България, пострадали след въстанието и войната[167].

Поетът Николае Скуртеску написва, а вестник „Телеграфул" публикува през август 1876 г. поемата му „Въздишките на България". Това е гореща, искрена защита на страдащия български народ и неговото справедливо дело, ярък протест срещу тираните и политическата реакция в Европа, поддържаща деспотичния режим в султанска Турция[168].

„Просветена Европа! Европа, пробуди се!" – казва поетът и я призовава да бъде по-справедлива „с тез, които вериги носят".

В ония тежки дни стиховете на Н. Скуртеску означават за българите „една прегръдка, една топла ласка в тревожните часове на робската неволя"[169].

На събитията в България откликва с творчеството си и бележитият румънски художник Теодор Аман, който създава вълнуваща картина със сюжет зверствата на башибозуците в България.

Както основателно бележи П. Константинеску-Яш, отзвукът от българските революционни събития през 1876 г. в Румъния „изразява едно определено отношение на симпатия от страна на широките румънски обществени слоеве"[170].

Сред гръцките вестници най-живо откликва на събитията в България вестник „Неологос Атинон". Вестникът се стреми да обоснове необходимостта от една промяна в отношението на гръцката политика към българите в положителна насока, като припомня и приноса на българите в освободителните борби на гърците през 1821 година. „Колко българи – подчертава вестникът – паднаха заедно с бащите ни за нашата свобода!"[171]

И други вестници поместват сведения за въстаническите действия в България, за отношението на чуждите страни към тези събития, както и за раздвижването на българите, намиращи се в Гърция, макар официалната линия на гръцките правителства през този период е „да се задържи Гърция по възможност по далеч от назряващия конфликт на Балканите."[172]

Към средата на 1876 г. в страната възникват течения и групировки, които целят да подготвят гръцка акция на Балканите и остров Крит, като се използва обстановката, създадена в резултат на борбата на южните славяни. Начело на демократично настроените и революционни среди сред гръцката общественост и на българската емиграция, пребиваваща там, застава енергичният политически деец Леонид Булгарис – активен участник в редица политически и революционни акции срещу Турция в предходните десетилетия.

През 1876 г. той подготвя чета, която да премине границите и да започне борба против Турция, но тя е разкрита и разгромена от гръцкото правителство. Въпреки това Булгарис предприема нов опит за набавяне на оръжие и събиране на доброволци за борба срещу Турция. Неговата дейност в тази насока продължава и по време на руско-турската война от 1877–1878 година[173].

Общо взето, както изтъква Х. Батовски, Априлското въстание в България се развива и бива потушено при безразличието и даже „при известна недоброжелателност към него от страна на съседните балкански правителства“[174].

3. Движение за защита на българите в Русия

Най-дълбок отзвук Априлското въстание има в Русия. Там движението в защита на българския народ добива необикновен размах и сила. В онези крайно трудни и съдбоносни дни българите намират най-горещо съчувствие и реална подкрепа от руския народ.

Още събитията в Босна и Херцеговина през 1875 година пораждат силно обществено движение в Русия[175]. Въстанието в България през пролетта на 1876 г. и неговото кърваво потушаване предизвикват огромна вълна на възмущение във великата славянска страна. Всички слоеве на населението изразяват симпатиите си към българите, настояват за решителна намеса, за да се подобри тяхната участ, проявяват готовност да се включат в борбата за спасяване на изпадналия в беда по-малък славянски брат. Така през 1876 г. в Русия се формира могъщо народно движение, което по думите на Марин Дринов „беше едно чудно движение, едно от ония движения, които са обхващали целия руски народ само в най-великите моменти от неговия исторически живот“[176].

Още след избухването на въстанието руският печат започва да публикува многобройни информации за положението в България и за развоя на въстанието. Вестници от различни направление: „Санкт-Петербургские ведомости“, „Московские ведомости“, „Русский мир“, „Одесский вестник“, „Голос“, „Новое время“ и други, поместват статии и съобщения, засягащи въпросите за причините и подготовката на въстанието, за неговия развой и мащаби, за дейността и съдбата на неговите ръководни дейци, за броя и тактиката на въстаниците, за безмилостното потушаване на въстанието, за отражението му в чуждите страни и т.н.[177]

Своите кореспонденции руските вестници получават по различни пътища[178]. Руският печат подема инициативата за събиране на помощи за българите, популяризира информации за България и обсъжда проблемите на балканската политика[179].

Значителна роля за запознаване на руските правителствени кръгове и на руската общественост с действителното положение в българските земи, със стремежите на българския народ за освобождение, с огромните жертви, дадени от негова страна, както и за отхвърляне на клеветите и дезинформациите по истината в България играят руските дипломатически представители в българските земи.

Още на 21 април руският вицеконсул в Пловдив Найден Геров уведомява Н. П. Игнатиев, че в Татарпазарджишки окръг „е забелязано известно вълнение на духовете сред българското население“, поради което затам са изпратени войски[180]. През следващите дни Геров съобщава за почналите безчинства на башибозуците[181]. За избухване на въстание в България докладва на 24 април и консулът в Одрин И. А. Иванов. „Положението на християнското население в България – пише той – всеки ден става по-тежко. Под предлог че всичките християни се готвят да се присъединят към въстанието... местните власти са довели преследванията до крайност.“[182]

В доклада си от 3 май Н. Геров говори за заговор на турците, които под предлог за борба срещу въстанието си поставят за цел „да унищожат по-видните села и градчета и да изтребят жителите им... а прогресивните граждани да обвинят като инициатори на въстанието, за да се отърват от тях и по такъв начин да отстранят задълго опасността от страна на българите.“[183] Подобни доклади, съдържащи данни за хода на въстанието и за извършените разорения, изпраща и консулът в град Русе – И. П. Крилов[184].

Запознат с обстановката в България от консулските донесения и от сведения, получени по други пътища, руският посланик Игнатиев уведомява с писмо от 7 май император Александър II[185]. В доклад от 13 май до помощник-министъра на външните работи Н. К. Гирс Н. П. Игнатиев изтъква, че последните известия из България са гибелни за християните, че безчинствата, извършени от турците, предизвикват всеобща паника и опустошението на страната е ужасно. Посланикът посочва, че разпръснатите сили на българските въстаници не са в състояние да се сражават в равнините и неминуемо ще бъдат разбити, ако встъпването в борбата на Сърбия или на каквото и да е друго външно усложнение не отвлече силите на Турция[186].

Особени заслуги за разкриване на жестокостите при потушаване на въстанието и за защита на българите има младият и енергичен руски дипломат княз А. Н. Церетелев. През май 1876 г. той е натоварен да управлява консулството в Одрин, а след това – да замества Найден Геров като руски вицеконсул в Пловдив[187].

Докладите на Церетелев, изпратени от Одрин на 17–22 май 1876 г., разкриват бедственото положение на българското население във въстаналите райони. Симпатиите на руския дипломат са изцяло на страната на поробения народ. „Положението на християнското население в България – докладва Церетелев – е непоносимо; турските власти очевидно са си поставили за цел да му нанесат такъв удар, от който то никога не ще се оправи... На башибозуците и черкезите е дадена пълна свобода да грабят, да колят, да опустошават цели местности, под предлог за въдворяване на реда в тях. Арестуваните са толкова много, че не знаят как и къде да ги настанят, отнасянето с тях е жестоко...“[188] Донесенията на Церетелев не са просто официални документи, а ярък разказ на очевидец, проникнат от искрен съчувствие към България[189].

Обходил редица селища, запознал се на място със станалите събития, с недопустимите методи за умиротворяване, прилагани от турските власти, руският дипломат вижда опасностите за българския народ, разкрива целта на поробителите да обезглавят българското национално движение[190].

Разкривайки трагичната действителност, в която се намира българският народ, Церетелев нееднократно изтъква, че съдбата на българите заслужава вниманието на Великите сили. Той последователно отстоява гледището, че Русия трябва да защити българите, да се намеси, за да освободи България[191]. В докладна записка от 26 юли – след обиколка по редица места, виждайки скръбта и отчаянието, обхванали изтерзаното население – Церетелев недвусмислено заявява, че българите възлагат всички свои надежди на Русия[192].

С участието си в анкетата заедно със Скайлър и Макгахан, с посещението си в много селища на Южна и Северна България, с подробните си доклади и съобщения Церетелев извършва огромна работа в полза на справедливата кауза на българския народ. С основание техният придружител в обиколките им П. Димитров отбелязва, че посещението на Церетелев и Скайлър „ободри духовете на българите... които бяха паднали в униние и отчаяние след печалните събития... и ги направи да се надяват за по-добро бъдеще“[193].

При изпълнението на своята благородна и хуманна мисия Церетелев е „неустрашим и неуморим“[194]. Той е инициатор за създаването в Пловдив на международен комитет от чужди дипломати и граждани за подпомагане бедстващото българско население, пострадало при потушаването на въстанието[195]. В апела, издаден от комитета, се изтъква, че

„дълбоко засегната от това страшно положение на нещата, европейската колония в този град назначи комитет, на който е поръчано да събира и предава пособия... Ние ще се погрижим преди всичко за вдовиците и сираците.“[196]

В края на август 1876 г. Церетелев заминава в Русия, където лично докладва на императора и канцлера А. М. Горчаков за положението в България и за резултатите от своята дейност[197].

Руската общественост узнава за трагичното състояние на българския народ и от многобройните писма, изложения, дописки, изпращани от отделни българи, от български обществени организации и общини. Подобна дейност развиват както българите в Цариград, така и тези в Румъния. А в самата Русия голям брой изтъкнати представители на българската емиграция, като Марин Дринов, Райко Жинзифов, Константин Станишев и др., запознават руската общественост с положението в България[198].

В писмо от Цариград (от 15 май 1876 г.) Тодор Бурмов съобщава на видния деец на Московския славянски комитет Нил Попов за „кървавата оргия“ над българското население, за това, че се вършат избивания „по предварително обмислен план на султанското правителство“, че по цяла България текат потоци невинна кръв и че в този момент подкрепата на Русия е „крайно необходима“. Два дена по-късно д-р В. Каракановски заявява в писмо до Нил Попов: „Всичката надежда е на Русия.“[199]

Населението от различни краища на България и особено от селищата, пострадали най-много от погромите на башибозуците, отправя молби и прошения за помощ и закрила от Русия и руските представители. Трогателен израз на тези надежди е прошението на българското население от Пловдивско, изпратено на 4 юни 1876 г. до руския император Александър II. „Четири века и половина нас не са броили за люде – се казва в прошението. – Няма място в България, което да не е окървавено с невинна наша кръв... Нашата молба се излива от дълбочината на сърцата ни. Селянина вземат от ралото на нивата, завеждат го в града и го посичат, а главата му забождат на кол и я носят по града. Деца бозайничета се зимат от майките, хвърлят се нагоре и се ловят с байонетите или с ханджарите... Не оставяй ни, честитий царю, да загинем, не оставяй да ни изтурчат и да ни погубят, но освободи ни; наший народ ще ти бъде неизказано благодарен...“[200]

Изложения и молби до руските и други консули започват да изпращат и българите от Северна, Южна и Югозападна България. В тези изложения се изразяват „народната непримиримост спрямо османското владичество и стремежът за извоюване на национална свобода“[201].

Значителна активност проявяват и българските емигранти в Румъния и по-специално двете обществени организации – БЦБО и Българското човеколюбиво настоятелство, които пращат изложения, писма и сведения до Русия и съдействат за събиране на помощи[202].

В това направление действа и създаденото Българско благодетелно женско дружество в Букурещ[203]. Характерна е и молбата на българските жени от Северна България до „милите руски сестри", в която те изразяват предаността си към руския народ, на който гледат като „наш освободител и избавител"[204].

Тази надежда в освободителната мисия на Русия намира израз в редица народни песни, създадени по това време. В една от тях се казва:

„Русия у нас ще дойде,
от робство да ни отърве...
Българската земя хубава –
българска да си остане!"[205]

Твърде характерни са в това отношение и думите на руския генерален консул в Русе В. Ф. Кожевников, който в донесението си от 27.VII.1876 г. отбелязва, че дълбоката вяра и упования на българите в Русия не са могли да поколебаят „ни заточенията в Диарбекир, ни арестите, ни смъртните наказания!"[206]

В руската преса наред със сведенията за хода на въстанието и за неговия кървав разгром се засилват гласовете, настояващи за по-енергична намеса на Русия, отправят се призиви за активна подкрепа на южните славяни и по-специално на българите. Характерни за настроенията на широките слоеве на руския народ по това време са статиите, поместени в прогресивните обществено-литературни списания „Дело" и „Отечественные записки". В един от политико-обществените прегледи, поместени в списание „Дело" (в което сътрудничат Д. И. Писарев, Н. В. Шелгунов, П. Н. Ткачов и др.), се казва: „Единственият крайъгълен камък, на който може да бъде основан трайният мир, това е независимостта на славяните, възвръщането им на тези човешки права, за които те толкова отдавна се борят със своите изконни врагове."[207]

Показателно за състоянието на духовете е становището на списание „Отечественные записки": „Никой у нас, в Русия, не мисли за друго, не иска да слуша, не може да говори, не желае да чете нищо друго освеи известията за това, което става отвъд Дунава. В книгите на русите, в руските списания, в руските вестници, на улиците, в кафенетата, на концертите, в театъра, във влака, на пазара, в кръчмите – само това искат, само това четат, т.е. сведенията за българите, за техния живот, за страданията им под турското иго.“ Разкривайки съдбата на България, списанието изтъква: „Българският народ през всичкото време се е стремил да стане из гроба, сега той отново се надига. Нима ще допуснем да го положат отново в този страшен гроб завинаги.“[208] И списанието прави категоричен извод, че Русия е длъжна да обяви война на Турция, защото всякакъв род дипломатически отношения и преговори не ще облекчат положението на българите.

Въпросът за подпомагане на българите се разисква във всички среди на руското общество, макар причините, които го карат да участва в това движение, да са различни за отделните социални категории. Различни са и оценките, които те дават на характера, причините и подготовката на въстанието[209]. Управляващите дворянско-буржоазни кръгове преследват свои класово-политически цели, но техният стремеж да се окаже помощ на българите съвпада с искреното и безкористно настроение на широките обществени слоеве на руския народ[210]. Масовото народно движение в Русия не споделя платформата на панславистите. Заслуга на руските революционери и писатели демократи е разработването на демократична програма за решение на българския въпрос. Важна роля в това отношение играят последователите на Н. Г. Чернишевски, групирани около Н. А. Некрасов в списание „Отечественные записки“. Един от най-дейните негови сътрудници по това време е бележитият писател сатирик М. Е. Салтиков-Шчедрин, който допринася много за изработването на програмата на списанието по славянския въпрос[211].

Многобройни са фактите, свидетелстващи за съчувственото отношение на руския народ към българите. Характерно е например донесението на началника на жандармското управление в С.-Петербургската губерния, в което се изтъква, че съчувствието към южните славяни е пълно и то се проявява особено у необразованите класи. В донесението се подчертава готовността на селяните да подпомогнат своите братя. Слуховете за насилията на турците ги настройвали така силно, че те „са готови на всякакви жертви само за да накажат неверниците и да освободят единоверците.“[212] И в донесение на началника на жандармското управление в Шуйски уезд, Владимировска губерния, се посочва, че съчувствието на работниците и селяните към войната за освобождение на българите „е всеобщо“. Работниците и служителите от памукотекстилната фабрика при с. Раменско, в която работят над 3000 души, решават освен събраните от по-рано и предадени на славянския комитет средства до завършване на войната с Турция да дават в полза на славяните от Балканския полуостров по 1 и 2 процента от заплатите си[213]. Хиляда и петстотин рубли „в полза на славяните“ събират работниците и служителите в горноамурските златоносни райони[214]. Интересна в това отношение е една записка, изхождаща от официални органи, с дата 9 август 1876 г., в която се изтъква, че съчувствието към участта на борещите се славяни с всеки ден става все по-решително и определено. Всички слоеве на обществото са убедени, че правителството е длъжно да се ръководи в своите политически действия от така ясно изразеното обществено мнение, което прониква особено в средите на работниците и учащите се, и изобщо в тази част от обществото, която в последно време „показва най-голяма склонност към революционна пропаганда и се отнася към миролюбието на правителството с явно злорадство“[215].

Особено е участието на помощната акция на обикновените хора, които „внасят две трети от пожертвованията“[216]. Трогателен е например случаят, който разказва А. Теохаров, събиращ помощи в Ряжкия уезд. В писмо до И. С. Аксаков той описва желанието на селяните да помогнат на българите (жените носели в дар платно и конци, мъжете – косите си). „Мен много ме трогна – пише Теохаров – десетгодишно селско момче, което, идвайки при мен, ме запита свенливо няма ли да се обидя, ако то ми предложи в полза на българите своите две последни копейки, които баба му е подарила.“[217]

По това време А. Теохаров написва и издава на руски език малка брошура под надслов „Сегашното положение на българите и кратки бележки из тяхната минала история“, в която се апелира за подкрепа на страдащия български народ.

На 13 юли вестник „Български глас“ съобщава, че „народът в Русия, който се намира в бедно положение, изважда от джеба си и последната копейка и я принася в полза на страдающите си братя славяни“[218]. Малко по-късно вестник „Нова България“ съобщава, че „по всичките градове и села великият руски народ показва своето дълбоко съчувствие с огромните жертви, които сипе днес в разни дружествени каси“[219].

Значителна дейност в акцията по събиране на помощи за българския народ разгръщат славянските благотворителни комитети[220]. Само комисията при Биржевския комитет в Москва събира в началото над 130 хил. рубли помощи. За сметка на дамския комитет при Московския славянски комитет в московските манастири, пансиони и на други места се издържат и възпитават от есента на 1876 г. 27 български девойки[221]. Славянските комитети си поставят за цел да поддържат борбата на южните славяни с оръжие, парични средства, военни ръководители и доброволци. Те се стремят да въздействат на правителството да се откаже от мирните опити и да го тласнат към радикални средства за решаване на Източния въпрос[222].

Събитията в България получават огромен по сила и мащаби отглас и в средите на руската интелигенция – студенти, учени, хора на изкуството, писатели. Настроенията, обхванали студентството, намират прекрасен израз в думите на Всеволод Гаршин, участник по-късно в Освободителната война. „За съобщаването на новости от професорския свят – пише той – съм много благодарен, макар, казано искрено, електрофорната машина на Теплов и съединяването на химическото и физическото дружество ме интересува много по-малко, отколкото това, че турците изклали 30 000 безоръжни старци, жени и деца. Ще ми се да плюя на всички ваши дружества, ако те и всякакви научни теории не намалят вероятността от извършването на подобни неща.“[223]

Трагичната участ на българския народ вълнува дълбоко и един от най-големите руски писатели – Ф. М. Достоевски. Изпод неговото перо излизат гневни и силни думи срещу жестокостите. „Пред очите на умиращите братя – пише Достоевски – безчестят техните сестри, пред очите на майките хвърлят нагоре техните деца младенци и ги подхващат на щик; селищата се унищожават, църквите се разбиват на трески, всичко се заличава масово... Това е систематическо унищожение; това не е шайка от разбойници, появили се случайно във време на смута и безпорядъка на войната. Не, тука има система, това е в метода на войната на огромната империя. Разбойниците действат по заповедта, по разпореждането на министрите, на управниците, на държавата, на самия султан.“[224] В защита на българския народ и на неговата освободителна борба застават и други бележити представители на руския народ като гениалния писател Лев Толстой, великия учен химик Д. И. Менделеев, който изнася публична лекция в полза на фонда за подпомагане на южните славяни, видния историк С. М. Соловьов, художниците П. П. Соколов, В. Е. Маковски, В. В. Верешчагин и други. Нарисуваната от П. Соколов картина със сюжет от страданията на българския народ по време на Априлското въстание, поместена в популярното списание „Всемирная иллюстрация“ с надпис: „Кръвта на невинните българи крещи до небето и не ще остане без справедливо възмездие“, става много популярна[225]. В списание „Нива“ се поместват много картини и илюстрации из живота на българите.

В подкрепа на българите присъединяват своя глас и учените И. М. Сеченов, Н. В. Склифасовски и други, художникът В. Д. Поленов, скулпторът М. М. Антоколски, големият критик В. В. Стасов. Идейният вожд на прогресивните художници „передвижники“ И. И. Крамской пише, че от вестите за събитията в България „загубил хладнокръвие“ и че Русия е длъжна да освободи България, като действията ѝ трябва да бъдат „освободени от всякакви двусмислени отсенки, от корист, придобивки и прочее!“[226]

Българската тема, която става актуална след Априлското въстание, намира отзвук и в творчеството на писатели, публицисти и учени като Г. З. Елисеев, Д. Л. Мордовцев, бележития народнически литературен критик и социолог Н. К. Михайловски, Гл. Успенски, Н. Р. Овсяный и др. По това време Л. Н. Трефолев и А. В. Скулски написват брошурата „Към добрите руски хора – ярославците“, апелираща да се подпомагат пострадалите българи. Тя претърпява в кратък срок три издания. „Трябва да помогнем, братя! Трябва да спасим своите другари и братя от смъртна беда!“, се казва в обръщението на авторите към руските хора[227].

Много материали, свидетелстващи за съчувствието и подкрепящи борбата на южните славяни за свобода, са обнародвани в редица украински вестници като „Киевски телеграф“, „Киевлянин“, „Одеский вестник“, „Новороссийский телеграф“, „Киевские епархиальные ведомости“ и др. В редица градове и села се разгръща акция за събиране на помощи за българите. Така например на 27 юли 1876 г. в Симферопол е устроено народно увеселение в полза на южните славяни. Получените от него 974 рубли заедно със събраните от гражданите в същия ден още 551 рубли са изпратени в Московския славянски благотворителен комитет. А за няколко дни монасите от Киевско-Печорската лавра събират за същата цел от енориашите повече от 2160 рубли[228].

Чувствителна подкрепа в движението оказват и преподавателите от Новороссийския университет в Одеса, между които видните учени И. И. Мечников, В. И. Григорович, А. М. Богдановски и други. Те изнасят лекции и подаряват суми в помощ на южнославянските народи. Професорите и служителите събират около 1100 рубли за тази цел. Изразявайки братските чувства към поробения български народ, „Одеский вестник“ пише, че доскоро разказът на Инсаров за злощастната съдба на България ни се струваше работа на далечното минало, а може би и прекрасна поетическа измислица. „Но ето че Инсаров като страшен призрак, с разкрити рани става из гроба. Нима този Инсаров – пише „Одеский вестник“, – сраснал се с душата на всеки руски човек, трябва отново да бъде положен в гроба и руската Елена само да лее сълзи по злощастния българин...“[229]

И в Белорусия кампанията за солидарност с българите имала „общонароден характер“, като в тяхна подкрепа освен доброволните пожертвования се организирали благотворителни концерти, спектакли, увеселения в парковете и пр.[230]

Мисълта да се отиде в балканските страни и да се води борба срещу техните поробители обхваща голям кръг от руската младеж. За тези настроения свидетелства и революционерът П. А. Кропоткин, който разказва в спомените си, че неговите най-добри приятели С. М. Степняк - Кравчински, Д. А. Клеменц и други отишли на Балканите, за да се присъединят към въстаниците. Неговите приятели му пишат: „Ние четем кореспонденциите на „Дейли Нюз“ за турските зверства в България. Ние плачем при четенето им и отиваме да се записваме във въстаническите отряди като доброволци или като милосердни сестри.“[231] През 1876 г. студентът Павел Дзюбински, свързан преди това с организатора на първия пролетарски съюз в Русия Е. О. Заславски, обикаля Херсонска и Киевска губерния, за да събира средства за освободителното движение на южните славяни[232]. Известният народнически деец Д. А. Лизогуб е по мнението на някои съвременници също „увлечен в тоя момент от българското движение за освобождение от турско иго и цялото си време прекарвал с българите, живеещи в Одеса.“[233]

Наред с огромния материал (статии, информации в печата) важно място в движението на руския народ в защита на българите заемат художествените произведения на бележити руски писатели.

Авторът на „В навечерието“ – великият руски писател И. С. Тургенев, през 1876 г. създава една от най-вълнуващите творби със сюжет от Априлското въстание и страданията на българския народ. Неговото знаменито стихотворение „Крокет в Уиндзор“ е злъчен памфлет срещу туркофилската политика на английското правителство и на английската кралица Виктория[234].

Това страстно, вълнуващо стихотворение става извънредно популярно (скоро то е преведено и на редица чужди езици) и произвежда огромно впечатление върху руското общество, „засилвайки състрадателното отношение на русите към българите“[235]. Засвидетелстваното по такъв ярък начин участие на Тургенев – ползващ се с неизмерима любов в руското общество и огромен авторитет сред европейската културна общественост – в движението за защита на българите има грамадно значение.

Страданията на българите зазвучават особено дълбоко в творчеството на Я. П. Полонски, чиято „нежна и задушевна муза... неведнъж оплаква робската участ на българския народ“[236]. В много от своите произведения, като „Българка“, „Келиот“ и други, той разказва за страданията на нашия народ под османско иго.

Творчеството на Тургенев и Полонски, ползващи се с голяма любов и авторитет в Русия, допринася още повече за разрастване на движението в защита на българите, призовава към активни действия в тяхна полза[237].

Така руската литература е могъща трибуна в подкрепа на българския народ. А писатели от величината на Тургенев и Достоевски стават „кръстници“ на освободителната война, нейни морални вдъхновители. Те внушават на обществеността, „че тя е свято, справедливо дело... заклеймяват позицията на пасивните наблюдатели...“ Пред лицето на такъв продължителен и брутален акт на безчовечие и политически произвол като турското робство на Балканите въпросът вече не се поставя за „правото да се воюва“, а за „престъплението да не се воюва“[238].

Историческата аргументация за необходимостта да се води война срещу Турция за освобождаването на българите се съдържа в статиите на изтъкнати учени – историци и слависти, като А. П. Пипин, С. М. Соловьов, К. Бестужев-Рюмин, В. Смирнов и други. Техният извод е, че Русия не може да остави без внимание това, което турците правят с българите, но е длъжна да ги освободи, обявявайки война на Турция[239].

Съвсем определено въпросът за необходимостта от намесата на Русия в защита на южните славяни се третира и от списание „Отечественные записки“. Според него Русия „е длъжна направо и твърдо да заяви на другите държави, че ако дипломацията не устрои автономията на балканските славяни, тя ще бъде задължена да изпълни своя дълг по отношение на славяните, а да го отклони от себе си под предлог на едни или други възможни последици тя даже няма право“[240]. Такова мнение е изразено в много писма и дописки от онова време[241].

Борбата на българския народ за национално освобождение предизвиква голям интерес и съчувствие и сред широките кръгове на арменската и грузинската общественост в Русия, намира положителен отзвук в техния периодичен печат[242].

От казаното дотук се вижда, че Априлското въстание от 1876 г. предизвиква най-силен и разностранен отзвук в Русия. Отношение към него взимат всички обществени слоеве. Въстанието популяризира сред руската общественост българския въпрос, дава тласък за формиране на общественото движение, което изиграва голяма роля за поставянето на този въпрос на международната политическа сцена. Общественото движение въздейства върху руските официални кръгове, върху правителството за преодоляване на колебанията и за пристъпване към решителни политически и военни действия, в резултат на които се идва до освобождението на България[243].

Масовото обществено движение в Русия в защита и подкрепа на южните славяни създава „дълбока убеденост у руския войник в справедливия характер на започнатото дело и служила като източник и опора на неговата храброст и издръжливост“[244] в обявената през 1877 г. война за освобождението на българския народ.

4. Роля и значение на международната подкрепа за българската кауза

От краткия преглед, който далеч не изчерпва всички известни факти за отражението на Априлското въстание в чужбина, се вижда, че целта на ръководителите на българското въстание от 1876 г. – да запознаят световната общественост с освободителните стремежи и борби на българския народ, с неговото непоносимо положение и да я спечелят за справедливата кауза на въстаниците – е всъщност постигната.

Жестокостите, насилията и издевателствата, извършени над българското население, демаскират по категоричен начин варварската система на султанската власт, разкриват непреодолимата пропаст между българския народ и неговите поробители, показват невъзможността да се запази съществуващото положение. Както основателно отбелязва К. Иречек в писмо от 31 август 1876 г. до Марин Дринов, кланетата над българите „предизвикват ужасен шум из цяла Европа; те подкопаха повече авторитета на Турция и вярата във възможността на нейното понататъшно съществуване, отколкото [държавен крах] и пораженията на бойното поле...“[245]

И обществеността в тези страни произнася своята тежка морална присъда срещу безчовечното иго, на което е подложен българският народ, осъжда безапелационно кървавата разправа с въстаниците. Прогнилият режим в Турция предизвиква вълна от възмущение. Той е морално осъден и напълно дискредитиран в очите на милиони хора от различни страни.

Така Априлското въстание дава възможност да получат широка гласност националноосвободителните стремления на поробения български народ. Неговата освободителна борба, водена в името на най-възвишени и справедливи идеали, спечелва пълна морална победа. „Подвигът на априлци показа на целия цивилизован свят, че българската нация е узряла за независимост и е решена да я извоюва с цената на всякакви жертви.“[246]

Със своята мъжествена борба и невероятни страдания, в които „и камъкът би се стопил“ (Христо Ботев), българският народ развълнува съзнанието и съвестта на широката общественост в различни страни, спечели на своя страна могъщи приятели и поддръжници в лицето на именити общественици, писатели, учени, хора на изкуството като В.

Юго и Достоевски, Дарвин и Менделеев, Гарибалди, Макгахан и редица още бележити дейци, гордост и слава на човечеството. Априлското въстание свърза завинаги техните имена с българската история. Въстанието спомага световната общественост да се запознае по-отблизо с българския народ, с неговата многовековна история, бит и култура, с непоносимото му положение под властта на Османската империя, показвайки по красноречив начин, че стремлението към свободата „живее като пламък неугасим в сърцето на всеки истински българин", както заявява по онова време основаният от Хр. Ботев в. „Нова България"[247]. Именно въстанието пробуди такъв широк интерес към българите не само в европейските, но и в редица други далечни страни, то „направи въпроса за съдбата на българския народ популярен и политически актуален в демократичните и либерални кръгове на световната общественост и... накара правителствата на западноевропейските държави да престанат да пренебрегват неговото значение и необходимостта от разрешаването му."[248]

Кървавото потушаване на Априлското въстание злепостави напълно в очите на световната общественост поддръжниците на Портата, защитниците на целостта на Османската империя, правителствата на големите европейски държави и преди всичко консервативното английско правителство на Дизраели-Биконсфилд, които, водени от своите егоистични държавно-класови интереси, искаха да увековечат „статуквото" на Балканите, т.е. робската участ на поробените балкански народи. Благодарение на масовото протестно движение, разгърнало се в различни страни, позицията на защитниците на Портата през 1876 г. става крайно непопулярна. Тези общественици и политици се оказват изолирани и в невъзможност да прокарат успешно своята политическа линия. По такъв начин масовото международно обществено движение става ярък израз на общността на интересите, на братството и единодействието на народите в името на велики и хуманни цели.

Общественото движение в големите европейски държави и преди всичко в Англия „връзва ръцете на европейската реакция начело с британското правителство на Дизраели и не позволи да се образува една антируска коалиция"[249]. В Русия, обратно – движението имаше за цел да преодолее колебанията на правителството и да го тласне към решителни действия в подкрепа на освобождението на българския народ.

Априлското въстание от 1876 г. и неговият отзвук в другите страни постави българския въпрос в центъра на международния политически живот през 1876 г., изискваше настойчиво неговото радикално решение, допринесе за осъществяването на редица международни политически инициативи и в крайна сметка доведе до Руско-турската освободителна война.

Така политическата далновидност на ръководителите и дейците на Априлското въстание от 1876 г. – да направят чрез въоръжено въстание най-широко международно достояние своята справедлива националноосвободителна борба и да наложат отхвърлянето на чуждото иго – в значителна степен се потвърждава от хода на историческото развитие. „Историята оправда прозрението на Гюргевския революционен комитет – нужна беше национална революция, за да се стигне до национална свобода."[250]

БЕЛЕЖКИ

[1] Темата за отзвука на Априлското въстание от 1876 г. в другите страни е била предмет на редица конкретни изследвания, на много обзорни статии, прегледи, очерци и т.н., които разглеждат проблема както в общ план, така и в някои негови отделни аспекти. Този въпрос е засегнат в почти всички трудове, посветени на въстанието, поради което тук не ще правим пълен библиографически преглед. По-цялостен обзор на този проблем е направен от *Митев, Й.* Отражение на Априлското въстание в чужбина. С., 1976.

[2] *Възвъзова-Каратеодорова, К.* Априлското въстание, отразено в българския и чуждия периодичен печат от 1876 г. (Историко-библиографско проучване). – В: Световната съвест говори. Избрана публицистика за Априлското въстание. С., 1978, с. 16.

[3] Българските дейци допринасят много за събирането и изпращането на сведения до български и чужди вестници и обществени организации за Априлското въстание и за положението на българския народ след кървавото му потушаване. Особено активни през този период са българските патриоти в Букурещ, Цариград, Пловдив и др. В Букурещ най-голяма активност проявяват дейците на БЦБО (К. Цанков, П. Висковски, П. Енчев, Д. Иванов и др.), които изпращат дописки до румънски, руски и други чужди вестници. В Цариград дейци, групирани около Екзархията (М. Кусев, Ст. Панаретов, Ив. Славейков, А. Шопов и др.), също вършат значителна дейност в това отношение. В Южна България по събиране и изпращане на сведения (главно в руското консулство) работят Ст. Доспевски, Ив. Е. Гешев, Й. Филаретова, Н. Чалики, Г. Тилев и др. – Вж. *Дочев, С.* Българи–сътрудници на руския периодичен печат от Априлското въстание 1876 г. до края на Освободителната Руско-турска война 1877–1878 г. – Воен. истор. сборник, 1984, № 3, с. 150. Наред с това емигрантските дейци основават множество благотворителни организации, дружества и комитети, които си поставят за цел да събират средства за подпомагане на пострадалите българи, отправят апели към международната общественост, за морална и материална подкрепа и т.н. Такива комитети се създават в Букурещ, Галац, Браила, Гюргево, Виена, Белград и др. – *Драголова, Л., Д. Томова.* Благотворителни комитети и помощни акции след потушаване на Априлското въстание. – Изв. на Народната библиотека „Кирил и Методий", XVI (XXII), 1981, 480–491.

[4] Най-пълно този въпрос е разгледан в студията на *Панайотов, Ив.* – Отзвук от Априлското въстание в Англия (историко-библиографско проучване). – Изв. на Народната библиотека „Васил Коларов“. 1 (7), 1961, 159–210.

[5] *Гешев, Ив. Ев.* Записки на един осъден. – Периодично списание на Българското книжовно дружество в Средец, кн. XXXVI. С., 1981, с. 942 и сл.

[6] *Панайотов, Ив.* Цит. съч., с. 165. „В началото – пише в спомените си Дж. Уошбърн – единствено ние от целия външен свят притежавахме подробности за жестокостите в България... Получената информация най-напред направихме достояние на сър Хенри Елиът... Надявахме се, че той ще може да накара турците да разберат погрешността на действията си. Същевременно изпратихме писма на наши влиятелни привърженици в Англия и лично предадохме данни на г. Пиърс, тукашен кореспондент на „Дейли нюз“, и на г. Галенга, журналист от в. „Таймз“. – *Уошбърн, Дж.* Петдесет години в Цариград. С., 1980, с. 65.

[7] *Панайотов, Ив.* Цит. съч., с. 167.

[8] *Пак там,* 168–170.

[9] *Положението* на българския народ под турско робство. Документи и материали. С., 1953, с. 310.

[10] *Пак там,* с. 317.

[11] *Априлско* въстание 1876 г. Сборник от документи. Т. 1., 1954, с. 370, 386.

[12] *Панайотов, Ив.* Цит. съч., с. 170.

[13] *Пак там,* с. 172.

[14] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 509.

[15] *Панайотов, Ив.* Цит. съч., с. 179. По-подробно за проведените анкети (английска, руска, турска, екзархийска и пр.) във връзка с извършените жестокости при потушаване на Априлското въстание вж. *Томова, Д., Л. Драголова.* Анкетни комисии за разследване на изстъпленията при потушаване на Априлското въстание през 1876 г. – Изв. на Народната библиотека „Кирил и Методий“, XIV (XX), 1976, 643–666.

[16] *Априлско* въстание... Т. 1, 523–527; *Панайотов, Ив.* Цит. съч., с. 179.

[17] *Пак там,* 180–181.

[18] Обиколката на Скайлър, към която се присъединява след това и княз Церетелев, е описана в книгата на *Димитров, П.* Спомени от изследванията на турските свирепства при потушението на българското въстание през 1876 и по резултата от тия изследвания. С., 1901.

[19] *Димитров, П,* Цит. съч., с. 14.

[20] *Пак там,* с. 29.

[21] *Пак там,* с. 34.

[22] *Пак там,* с. 37.

[23] *Панайотов, Ив.* Цит. съч., с. 182.

[24] *Положението* на българския народ... с. 408. Вж. и пълния му доклад от 20 ноември 1876 г. в *Траков, В., П. Шопов, М. Петрович.* Юджин Скайлър и българите. Изследвания и документи. С., 1987, 127–167.

[25] *Панайотов, Ив.* Цит. съч., с. 182.

[26] *Положението* на българския народ... 364–365.

[27] *Пак там,* 369–374.

[28] *Пак там,* с. 380. Статиите на Макгахан са издадени в отделно издание на английски и български в Женева. Вж. *Макгахан.* Турските зверства в България. Превод на български и уводна бележка Теодор Делчев Димитров. Женева, 1966.

[29] *Панайотов, Ив.* Цит. съч., с. 188.

[30] *Балабанов, М. Д.* Страница от политическото ни възраждане. С., 1904, 195–196. По-подробно за историята, хода и значението на тази дипломатическа мисия вж. *Шарова, К.* Българската национална акция в Европа след Априлското въстание. – В: *Летопис* на дружбата. Т. 6. С., 1977, 197–261; *Ковачева, М.* Драган Цанков. Общественик, политик, дипломат до 1878. С., 1982, 166–192.

[31] *Монеджикова, А.* Отражение на Априлското въстание в Англия, Франция и Италия. – Изв. на науч. институт Христо Ботев, 1, 1954, с. 298.

[32] *Панайотов, Ив.* Цит. съч., с. 186.

[33] Възраждане, Браила, № 16, 9/21 септ. 1876.

[34] Стара планина, Букурещ, № 7, 1 септ. 1876.

[35] Нова България, Гюргево, № 69, 6 март 1877.

[36] *Пак там,* № 50, 30 ноем. 1876.

[37] *Керелов, Тр.* Батак глава не складня. С., 1985, 224–225.

[38] *Райков, В.* Априлското въстание в българския възрожденски периодичен печат. Библиография. С., 1973, 188–198.

[39] *Априлско* въстание... Т., 2, с. 62.

[40] Вж. по-подробно *Паскалева, В.* Демократичната общественост в Западна Европа и освобождението на България. – В: *Освобождението* на България от турско иго 1878–1958 г. С., 1958, 50–53. Психологически ефект от излязлата на 6.IX.1876 г. брошура „Българските ужаси и Източният въпрос" на Гладстон бил огромен. Двеста хиляди броя били разграбени и откъси от нея се четели на публични митинги. Тя прозвучала като призив към общественото мнение... да се противопостави на политиката на правителството... С основание английският историк Р. Ситън Уотсън писал: „Брошурата бе пламък, който запали пожара, обхванал английското общество." – *Иконописова, М.* Английската общественост и Априлското въстание. – Истор. преглед, 1976, № 1, с. 82.

[41] *Панайотов, Ив.* Цит. съч., с. 82.

[42] *Пак там,* с. 207.

[43] *Пак там,* с. 190.

[44] *Монеджикова, А.* Цит. съч., с. 299.

[45] *Пак там,* с. 300.

[46] *Христов, Хр.* Освобождението на България и политиката на западните държави 1876–1878 г. С., 1968, с. 32.

[47] *Пак там.*

[48] *Гандев, Хр.* Априлското въстание 1876. С., 1974, с. 172.

[49] *Митев, И.* Априлското въстание и европейската общественост. – Изв. на Воен. истор. научно дружество. Т. 14, № 2, 1972, 18–19.

[50] *Пантев, А.* Българският въпрос във Великобритания 1876–1878. С., 1981, с. 167; същият: Англия и Източната криза (1875–1877 г.). – Балкани, № 4. С., 1977, с. 133.

[51] *Паскалева, В.* Цит. съч., с. 68 и сл. На отзвука на Априлското въстание във Франция посвещава докторската си теза, защитена в Сорбоната през 1948 г., *Райна Паликарова-Вердей.* Вж. с. 70.

[52] *Дамянов, С.* Отношението на френската дипломация и общественост към Априлското въстание през 1876 г. – Истор. преглед, 1966, № 2, с. 41.

[53] Нова България, Букурещ, № 1, 5 май 1876.

[54] *Дамянов, С.* Отношението на френската дипломация... с. 43.

[55] *Пак там,* с. 44.

[56] *Пак там,* с. 47.

[57] *Пак там,* с. 48.

[58] *Пак там,* с. 51.

[59] *Паскалева, В.* Цит. съч., с. 71.

[60] *Дамянов, С.* Отношението на френската дипломация... с. 51.

[61] *Дамянов, С.* Франция и българската национална революция. С., 1968, с. 154.

[62] *Пак там,* 155–156.

[63] *Положението* на българския народ... 412–413; вж. също Възвъзова-Каратеодорова, К., Л. Йорданов. Народът помни тези слова. – Антени, 15 май 1985.

[64] *Дамянов, С.* Франция и българската... с. 160.

[65] *Пак там,* 154–161.

[66] *Паскалева, В.* Цит. съч., 74–75.

[67] *Монеджикова, А.* Цит. съч., с. 305. Бианкони пише, че само в Софийско, Пазарджишко и Самоковско са опожарени 150 български села, че много семейства са забягнали в Балкана и „умират от глад и болести". В писмо до него от София инж. Синю го осведомява за големи грабежи и жестокости, извършени в София пред очите на чуждите поданици и дипломатически представители, за бягството на селското население към Витоша, за да търси убежище в нейните гори. – вж. *Митев, Й.* Сведенията на един френски инженер за събитията в Турция и в българските земи през 1876 г. – *В чест* на академик Христо Христов. С., 1976, с. 179, 182.

[68] *Дамянов, С.* Франция и българската... с. 163. А бившият френски вицеконсул в Пловдив, по-късно консул в Галац – Шампоазо, в свой доклад от 18 септември 1876 г., отличаващ се с „обективността си... и ясните формулировки за характера на османското господство в България", пише между другото: „Казват, че мюсюлманите са действали може би жестоко, но политически ловко, смазвайки едва роденото въстание с ужасни удари, потапяйки го в кръв, защото това ужасно потушаване ще наложи на българите един спасителен страх и ще осигури тяхната покорност за дълго време. Това е едно дълбоко заблуждение... Пролятата кръв и убитите ще запалят една ненавист, чиито резултати не ще позволят на мюсюлманите повече дори една свободна от грижи минута на мирно господство в тази страна". – Глушков, Х. Доклад на фрески дипломат за жестокото потушаване на Априлското въстание. – Военно-ист. сборник, № 1, 1986, 171–175.

[69] *Паскалева, В.* Цит. съч., 73–74; *Христова, Д.* Международната лига за мир и свобода на българското националноосвободително движение. – Истор. преглед, 1982, № 6, 38–55.

[70] *Възвъзова-Каратеодорова, К.* Българският и чуждият периодичен печат от 1876 г. и Априлското въстание. – В: Априлското въстание 1876–1996. С., 1996, с. 196. За отзвука на Априлското въстание и на политическата криза в Турция през 1876 г. в големите белгийски вестници „Independance belge", „Journal de Bruxelles" и „Bien public" вж. Assenova, P. L'Insurrection bulgare d'Avril 1876, presentee par la presse belge. – Bulgarian Historical Review, 1976, 2, 80–86.

[71] *Възвъзова-Каратеодорова, К.* Цит. съч., с. 200.

[72] *Паскалева, В.* Цит. съч., 78–79. Например само авторитетният женевски вестник „Журнал дьо Женев" обнародвал през 1876 г. над 90 кореспонденции, свързани с Априлското въстание и популяризиране на освободителната борба на българския народ, като чрез това „будел съчувствие и симпатия към младата, устремена към свобода и независимост българска нация." – *Христова, Д.* Априлското въстание

през погледа на швейцарския вестник „Журнал дьо Женев“. – Истор. преглед, 1976, № 84–97. Вж. от същата авторка публикацията „1876, хроника за априлци в един женевски вестник“. – Пламък, 1976, № 4, 54–69.

[73] *Митев, Й.* Отражението на Априлското въстание в Италия. – В: Априлското въстание 1876–1966 г. ... 166–167.

[74] *Монеджикова, А.* Цит. съч., с. 306,

[75] *Митев, Й.* Отражението на... с. 168.

[76] *Пак там,* 169–170.

[77] *Ненов, Ю.* Автобиография. – Сб. НУ, кн. 13. С., 1896, 387–388.

[78] *Априлско* въстание... Т. 2, с. 59, 108; *Маркова, З.* Една проява на международна солидарност в защита на пострадалите през 1876 г. българи. – Воен. истор. сборник, 1983, № 3, с. 104 и сл.

[79] *Монеджикова, А.* Цит. съч., 308–309.

[80] *Митев, Й.* Отражението на... с. 171.

[81] *Монеджикова, А.* Цит. съч., с. 311.

[82] *Пак там,* с. 313.

[83] *Митев, Й.* Отражението на... 176–177.

[84] Дело, С.-Петербург, № 9, септ. 1876, с. 144,

[85] *Митев, Й.* Отражението на... с. 176. Свой принос за правилното информиране на италианската общественост за събитията в България дава вестникът, издаван в гр. Перуджа. – *Първев, Г.* Отзвукът на Априлското въстание върху страниците на италианския вестник „Корриере дел Умбрия“. – Векове, 1977, № 5, 18–25.

[86] *Пак там,* 177–178. (По Възраждане, № 20, 25 окт. 1876.) по-подробно за връзките на българите с Гарибалди вж. *Нешев, Г.* Българи-гарибалдийци. С., 1965.

[87] *Косев, К.* Отзвукът в Германия. – Април 1876–1966 г. Юбилеен лист 24 апр. 1966, с. 10.

[88] *Косев, К.* Германската общественост и Източният въпрос 1871–1878. С., 1991, 104, 113, 140. В този си труд авторът прави обстоен преглед как Априлското въстание е отразено в немската преса. Вж. с. 103–141.

[89] *Паскалева, В.* Цит. съч., с. 77.

[90] *Митев, Й.* Априлското въстание и европейската общественост... с. 27.

[91] Вж. *Nagel, H.* Die Steblung der Sozialdemokratie zu Bizmark auswartiger Politik in der zeit von 1871–1890. Berlin–Spandau, 1930. S. 24: *Wolter, A.* Alternative zu Bizmark, Die deutsche Sozialdemokratie und die Aussenpolitik des Preussisch-Deutschen Reiches 1878 bis 1890. Berlin, 1970, S. 45–48; *Силин, А. С.* Экспансия Германии на Ближнем востоке в конце XIX в. М., 1971, 24–26.

[92] *Христов, Хр.* Освобождението на България... с. 32. Трябва да се изтъкне, че някои австрийски дипломати в Турция дават обективна и задълбочена характеристика на въстанието в България и свързаните с него събития. Така австрийският генерален консул в Русе Монтлонг в доклада си от 24 май 1876 г. отбелязва: „Струва ми се обаче, че след всичко станало въстанието в България е било великолепно и в големи размери подготвено... Но не е спазен денят на обявяването му, започнато е твърде рано, което се отразява върху крайния му резултат... Позволявам си да изтъкна една съвсем нова характерна черта на тазгодишните събития в сравнения с всички досегашни български опити за въстание: въстанието бе замислено в по-големи размери, по-всеобхватно, стратегически по-добре обмислено... Успехът на правителството не без основание може да бъде отдаден до голяма степен както на грешките на въстаниците, така и на използването от страна на властта на башибозуците и черкези-

те..." – *Радев, Ст.* Априлското въстание от 1876 г. и Австро-Унгария. – Военно-ист. сборник, № 2, 1976, с. 73.

[93] *Възвъзова-Каратеодорова, К.* Цит. съч., с. 195. Наред със сведенията за причините на въстанието, за организацията и числото на бунтовниците, за обхвата и развоя на въстаническите действия, за жестокостите при потушаването му и т.н. Априлското въстание дава повод на австрийския печат да обнародва и редица информативни материали, чрез които запознава читателите си с историята и бита на българите, които в някои материали се характеризират като „необикновено волеви и скромни", като „надеждни и сръчни работници" и др. А това спомага за утвърждаване на схващането, че българите са достойни да заемат място сред свободните народи, за създаване на обществено мнение в тяхна полза. – *Шиваров, Н.* Априлското въстание и австрийската преса. – В: *Априлското* въстание и българската православна църква. С., 1977, 548–549.

[94] *Априлско* въстание... Т. 2, с. 76.

[95] *Паскалева, В.* Политиката на Австрия (Австро-Унгария) и българското националноосвободително движение от Кримската война до Освобождението. – Изв. на Института Ботев–Левски, 3. 1959, с. 129.

[96] *Радев, Ст.* Отражение на Априлското въстание през 1876 г. в унгарския печат. – Истор. преглед, 1966, № 3, с. 59. По-обстойно авторът проследява отражението на Априлското въстание и на събитията в България в навечерието и през паметната 1876 г. в книгата си „Докато Дунав тече...". С., 1975, 188–264. Като разказва за десанта на Ботевата чета при Козлодуй, будапещенският в. „Келет нейпе" пише: „Като епизод в роман звучи произшествието с качилите се на парахода „Радецки" в Гюргево и намиращите се под Оршова станции 200–240 българи мъже..." – Вж. Епопея славна. Антология Април 1876. С., 1976, с. 32.

[97] *Балабанов, М. Д.* Цит. съч., 342–343.

[98] Стара планина, № 26, 6 ноем. 1876.

[99] Източно време, № 3,19 юни 1876.

[100] *Радев, Ст.* Отражение на... 60–62.

[101] *Пак там,* с. 62.

[102] *Пак там,* с. 63.

[103] *Възвъзова-Каратеодорова, К.* Цит. съч., с. 198.

[104] *Радев, Ст,* Цит. съч., с. 64.

[105] *Пак там,* с. 66.

[106] *Хавранкова, Р.* Откликът на Априлското въстание през 1876 г. сред чешкото общество. – Истор. преглед, 1959, № 6, 26–29. Това проучване е засега най-пълното изследване за отзвука на въстанието в Чехия.

[107] *Пак там,* с. 30.

[108] *Пак там,* с. 31.

[109] *Митев, Й.* Чешкият вестник „Народни листи" за Априлското въстание. – Воен. истор. сборник, 1959, № 2, с. 96.

[110] *Цанев, Г.* Чехски вестник за Ботевата чета. – Изв. на науч. институт Христо Ботев, 1, 1954, с. 222.

[111] *Хавранкова, Р.* Цит. съч., с. 39.

[112] *Пак там,* с. 40.

[113] *Урбан, Зд.* Дейността и творчеството на Христо Ботев и Чехия през седемдесетте и осемдесетте години на XIX в. – Изв. на Института Ботев–Левски, 3, 1959, 165–169.

[114] *Пак там,* 171–174.

[115] *Пак там,* с. 170.

[116] *Хавранкова, Р.* Цит. съч., с. 41; вж. и *Дойчев, Л.* Иржи Прошек и българите от Хасковско преди Освобождението. – Векове, 1974, № 1, 52–63.

[117] *Хавранкова, Р.* Цит. съч., 41–42. Отношението на К. Иречек е разгледано по-специално в съобщението на *Възвъзова-Каратеодорова, К.,* публикувано в Etudes Historiques. Т. 3. С., 1966, 247–252.

[118] *Хавранкова, Р.* Цит. съч., с. 43. А един от живеещите в Русия чехи – управител на княжеско имение, пожелава по това време да стане член на Славянския комитет в Москва и да събира помощи в полза на „мъчениците славяни, кръвни наши братя". (Вж. ЦГАОР. Москва, ф. 1750, оп. 1, ед.хр. 56, л. 130.)

[119] *Хавранкова, Р.* Цит. съч., 47–48.

[120] *Априлско* въстание... Т. 2, с. 63.

[121] *Хавранкова, Р.* Цит. съч., 33–35; *Урбан, Зд.* Из историята на чешко-българските културни връзки. С., 1961, с. 29.

[122] *Хавранкова, Р.* Цит. съч., с. 52.

[123] *Пак там,* 51–52. За отзвука в Словашко и Чехия вж. още *Вълчев, Г.* Ехото на българската епопея от 1876 г. в Словашко. – Лит. мисъл, 1976, № 2, 138–140; *Sbornik Praco filozof.* Fakulty brnenske University. С. 23/24, 1976/1977.

[124] *Георгиев, Е.* Априлското въстание в художествената литература. В: *Априлското* въстание 1876–1966. С., 1966, с. 208.

[125] *Първев, Г.* Полската общественост за българите и Априлското въстание. – Истор. преглед, 1970, № 3, с. 68.

[126] *Пак там,* с. 70, 126

[127] *Пак там,* с. 71.

[128] *Пак там.*

[129] *Освобождение* Болгарии от турецкого ига. Т. 1, М., 1961, с. 368.

[130] *Николов, В.* Испания и освободителната ни борба. – Лит. фронт, № 23, 4 юни 1981 г.

[131] *Shashko, Ph.* „Let the people settle the Eastern question This and it Will Be setled". – Southeastern Europe, Arizona, 1977, N 2, 297–314.

[132] *Шарова, К.* Априлското въстание и борбата за освобождение на другите южнославянски народи. – В: *Априлското* въстание 1876–1966... с. 131 и сл.

[133] *Конев, Ил.* (Отзвукът в) Сърбия, Хърватско, Черна гора. – Април, 1866–1966 г. Юбилеен лист, 24 апр. 1966, 6–7.

[134] *Възвъзова-Каратеодорова, К.* Цит. съч., с. 193; Вж. *Дойнов, Д.* Националноосвободителните борби в Югозападна България... – В: *Кресненско-Разложкото* въстание. С., 1970, с. 37; Василева, В. Сведения на някои сръбски вестници за Априлското въстание 1876 г. (Историко-библиографски обзор). – Изв. на НБКИ, XVIII (XXIV), 1978, 419–435. Органът на омладинците „Застава" апелира да се подкрепи въстанието. В дописка, поместена на 16 юни във вестника, се казва: „Нека чуе и Сърбия със своите дипломати. Ако и сега изневери на своите братя, ще може ли в бъдеще да продължи да ги нарича такива". А в броя си от 4 август вестникът пише: „Ние вярваме и очакваме, че в Лондон, Виена, Рим, Берлин и Париж няма да останат неми свидетели. Това, което става в България, то не спада към войната и нейните последици, това е клане, и то огромно клане" (пак там, с. 428).

[135] *Игнятович, Д.* Сръбски източници за овладяването на „Радецки". – Лит. фронт, № 22, 26 май 1966.

[136] *Априлско* въстание... Т. 2, с. 14.

[137] *Пак там*, с. 16.

[138] *Пак там*, с. 17.

[139] *Кадич, А.* Щросмайер и българите. – Лит. мисъл, 1970, № 6, с. 97.

[140] *Априлско* въстание... Т. 2, 36–37.

[141] *Јововић, В.* Прве вијести у „Гласу црногорца" о Априлском устанку 1876 г. у Бугарској. – Изв. на НБКМ, т. 12 (18), 1972, 269–273.

[142] *Георгиев, Е.* Цит. съч., 213–214.

[143] *Горинов, Н.* Отражения на Априлското въстание в чуждата поезия. С., 1937, с. 24.

[144] *Constantinescu-Iaşi, P.* Răcoala din aprille 1876 şi ecoul ei în Rominia. – Studii istorice-romino-bulgare, Bucareşti, 1954, p. 137.

[145] *Барболов, Г.* Отказът на Румъния от неутрална политика (юли 1876 – май 1877 г.) – Годишник на СУ, ФИФ, № 3, 1971, с. 466.

[146] *Капитанов, Хр.* Румънски официални документи за революционните събития в България през 1876 г. – Изв. на държавните архиви, 16, 1968, с. 139.

[147] *Пак там*, с. 143.

[148] *Пак там*, с. 146, 150.

[149] *Цанков, К. А.* Официални румъно-турски документи по минаването на Хр. Ботевата чета през Дунав в 1876 г. – Сб. НУ, кн. 18. С., 1901, с. 213 исл.; Velichi, Constantin N. Atitudinea lui Mihail Kogalniceanu, a unor autorităti, romînesti din porturile dunaarene şi a populare în timpul trecerii cetei lui Hristo Botev (27 aprille – 15 junie 1876). Romanoslavica, v. IV, Bucureşti, 1960, 253–254.

[150] *Недков, Б.* Турски документи за Ботевата чета. – В: *Христо Ботев*. Сборник по случай сто години от рождението му. С., 1949, с. 684.

[151] Вж. *Бурмов, Ал.* Христо Ботев през погледа на съвременниците си. С., 1945, с. 113.

[152] *Обретенов, Н.* Спомени за българските въстания. С., 1983, с. 232.

[153] „Като носели момчетата едно друго от станцията до скелята и отханищата, от някои чували случайно се подавали ту краят на пушка, ту капията на някое студено желязо. Комисарите от полицията обръщали вниманието на някои българи, но туряли пръст на устните си, т.е. – искали да кажат, че всичко виждат, но са готови да спомогнат." – Вж. *Стоянов, З.* Христо Ботйов. Опит за биография. С., 1966, с. 207.

[154] *Цанков, К. А.* Цит. съч., 207–208. Същият автор посочва, че арестуваните от румънските власти Л. Каравелов и К. Цанков след няколко дена са освободени „без никакви други последствия за тях".

[155] *Капитанов, Хр.* Цит. съч., с. 154.

[156] *Velichi, Constantin N.* Atitudinea lui... p. 263.

[157] *Constantinescu-Iaşi, P.* Цит. съч., 139–140.

[158] *Пак там*, 140–141.

[159] *Пак там*, 144–147.

[160] *Възвъзова-Каратеодорова, К.* Цит. съч., с. 198. Силният отглас на Априлското въстание, намерил място в страниците на някои румънски периодични издания в Трансилвания (тогава включена в пределите на Австро-унгарската империя) – „Албина" „Газета Трансилванией", „Трансилвания" и „Телеграфул ромън" – е разгледан от К. Велики в статията му „Ecoul răscoalei din aprilie 1876 din Bulgaria în ziarele romănilor din Transilvania". – В: Сборник в чест на акад. Хр. Христов. С., 1988, 120–124.

[161] *Михова, Хр. Ив.* Приносът на румънския народ за освобождението на България от турско иго. – В: *Освобождението* на България от турско иго. С., 1958, 192–193.

[162] Нова България, № 9, 26 юни 1876.

[163] *Constantinescu-Iași, P.* Цит. съч., 149–151.

[164] *Пак там,* с. 151. Много материали от румънския печат, отразяващи отзвука на Априлското въстание в България, са поместени в сборника „Ек отвъд Дунава", съст. Ел. Сюпюр и М. Младенова (С., 1976, 102 с.) с встъпителна статия „Румънската преса в подкрепа на българското въстание от 1876 г." от Ел. Сюпюр, в която се разглеждат основните въпроси, повдигнати в румънския печат във връзка с въстанието. Един от главните информатори на румънските вестници за събитията в България бил К. А. Цанков. За него вж. и Двуезичното издание на Кирияк Цанков. Вст. студия, подбор, превод и бележки Г. Атанасов. С., 1994.

[165] *Constantinescu-Iași, P.* Цит. съч., с. 151.

[166] *Михова, Хр. Ив.* Цит. съч., 193–194.

[167] *Барболов, Г.* Цит. съч., с. 474.

[168] *Конев, Ил.* Ние сред другите и те сред нас. С., 1972, 126–132.

[169] *Пак там,* с. 132. И други румънски поети като Ал. Пелимон и Дж. Баронзи пишат стихотворения, свързани с темата за Априлското въстание. – *Завера, Д.* Априлското въстание отразено в румънския печат и румънската литература. – Лит. мисъл, 1976, № 3, 159–160.

[170] *Constantinescu-Iași, P.* Цит. съч., с. 139.

[171] *Тодоров, Н.* Априлското въстание и гръцката общественост. – В: *Априлското* въстание 1876–1966... с. 151.

[172] *Пак там,* с. 152. Априлското въстание и безчинствата на османските поробители стават за известно време една от главните теми на гръцкия печат. – Вж. *Жечев, М.* Вълненията в България (Гръцкият печат за Априлското въстание). – Лит. мисъл, 1976, № 3, с. 146.

[173] *Тодоров, И.* Цит. съч., 155–158.

[174] *Батовски, Х.* Балканските държави и българският въпрос по време на Априлското въстание през 1876 г. – Изв. Инст. за история. 16–17, 1966, 329–330.

[175] *Козьменко, И.* Русское общество и Апрельское восстание 1876 года. – Вопросы истории, 1947, № 5, с. 95 и сл.

[176] *Христов, Хр.* Руската общественост и българското национално освободително движение в навечерието на Руско-турската война от 1877–1878 г. – В: *Освобождение* на България от турско иго... с. 18.

[177] *Възвъзова-Каратеодорова, К.* Цит. съч., с. 191. Спирайки се на този въпрос, Ев. Бужашки отбелязва: „България и българите се превърнаха в тема, към която се обръщаха публицисти, военни, писатели и художници, всеки от позициите на своите професионални и политически предпочитания. Към нея обръщаха поглед и либерални, и консервативни автори, капризни и доброжелателни, възторжено предани на славянската взаимност и на идеята за освобождение на поробения народ, и консервативно реакционни, в главите на които мъждееха трайни имперски интереси..." – Вж. Освобождението на България. Кореспонденции и материали на руския печат. 1876–1879. Т. 1. Отзвукът от Априлското въстание в Русия 1876. С., 1988, с. 5.

[178] *Козьменко, И.* Русское общество и... с. 99.

[179] *Козьменко, И.* Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и его отражение в русской печати. – Изв. на НБКМ, 12 (XVIII), 1972, с. 284.

[180] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 244.

[181] *Пак там,* 248–249, 256–259.

[182] *Пак там,* 264, 268.

[183] *Пак там,* 327.

[184] *Митев, Й.* Защитата на българите от руските дипломатически представители в България и Цариград след Априлското въстание. – В: *Исторически* студии. С., 1963, с. 9, 10, 15–18 и др.

[185] *Освобождение* Болгарии... Т. 1, с. 218.

[186] *Пак там,* с. 221.

[187] *Пак там,* с. 698; *Митев, И.* Защитата на българите... с. 21.

[188] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 405.

[189] *Козьменко, И.* Русский дипломат А. Н. Церетелев – защитник интересов болгарского народа. – Балканский истор. сборник. Кишинев, 1973, № 3, с. 326.

[190] *Освобождение* Болгарии... Т. 1, с. 234.

[191] *Митев, Й.* Защитата на българите... с. 13.

[192] *Априлско* въстание... Т. 1, с. 529.

[193] *Димитров, П.* Цит. съч., с. 37.

[194] *Христов, Хр.* Руската общественост... с. 23.

[195] *Априлско* въстание... Т. 2, с. 59, 63.

[196] *Димитров, Г. В.* „Московские ведомости" за събитията в България по време на Априлското въстание. – Истор. преглед, 1968, № 1, с. 122.

[197] *Христов, Хр.* Руската общественост... с. 23.

[198] *Тодоров, Г.* Социалнополитическата обусловеност на Априлското въстание. Отзвукът на Априлското въстание в Русия. – В: *Априлското* въстание 1876–1966... 126–127. По този въпрос вж. и *Унджиева, Ц.* Дописки за Априлското въстание и събитията през 1876 г. в някои руски вестници. – В: Българското възраждане и Русия. С., 1981, 93–116; *Бужашки, Е.* Кореспонденции и кореспонденти. – В: *Освобождението* на България... Т. 1, Отзвукът на Априлското въстание в Русия... 17–36.

[199] *Освобождение* Болгарии... Т. 1, 222–223, 224.

[200] *Документи* за българската история. Т. 2, 1932, 240–241.

[201] *Христов, Хр.* Българските общини през Възраждането. С., 1973, 187–188.

[202] *Христов, Хр.* Руската общественост... с. 26.

[203] *Освобождение* Болгарии... Т. 1, с. 291.

[204] *Конобеев, В. Д.* Материалы о национально-освободительном движении в Болгарии накануне русско-турецкой войны. – В: Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сб. статей. М., 1953, с. 320.

[205] *Ангелова, Р.* Руско-турската война през 1877–1878 г. и българската народна песен. – В: *Освобождението* на България от турско иго... с. 479.

[206] *Улунян, А. А.* Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и Россия. М., 1978, с. 90.

[207] Дело. С.-Петербург, № 9, септ. 1876, с. 127.

[208] *Попруженко, М.* Общественные настроения в России накануне Освободительной войны. – В: *Прослава* на освободителната война 1877–1878 г. С., 1929, 294–295. На тези въпроси посвещава своята кандидатска дисертация А. П. Подлесный „Апрельское восстание 1876 г. в Болгарии и общественное мнение России". Автореферат (Харьков, 1963 г.).

[209] *Козьменко, И.* Русское общество и... 100–102; *Христов, Хр.* Руската общественост... с. 27.

[210] *Тодоров, Г. Д.* Цит. съч., с. 127.

[211] *Конобеев, В. Д.* Русия и Априлското въстание. – Лит. фронт, № 21, 19 май 1966.

[212] *Освобождение* Болгарии... Т. 1, с. 464, 573.

[213] *Пак там*, с. 377.

[214] *Христов, Хр.* Руската общественост... с. 41.

[215] *Освобождение* Болгарии... Т. 1, 333–334.

[216] *Никитин, С. А.* Русское общество и национально-освободительная борьба южных славян в 1875–1876 г. – В. *Общественно-политические* и культурные связи народов СССР и Югославии. Сб. статей. М, 1957, с. 55; *Снытко, Т. Г.* Из истории народного движения в России в поддержку борьбы южных славян за свою независимость в 1875–1876 г. – Там же, с. 98.

[217] *ЦГАОР, ф.* 1750, оп. 1, ед.хр. 56, л. 63–64.

[218] Български глас, Болград, № 13, 13 юли 1876.

[219] Нова България, Гюргево, № 27, 29 август 1876.

[220] Така например още в първите дни на месец май 1876 г. Московският славянски комитет издава възвание за събиране на помощи за българите, вестниците обнародват сведения за постъпили средства за тази цел и т.н. – Вж. Россия и национальноосвободительная борьба на Балканах 1875–1878. М., 1978, с. 106, 107, 145.

[221] *Козьменко, И.* Русское общество и... 106–107.

[222] *Никитин, С. А.* Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах. М., 1960, с. 349.

[223] *Христов, Хр.* Руската общественост... с. 32.

[224] *Достоевски, Ф. М.* Дневникът на писателя. Русе, 1927, 14–15.

[225] *Попруженко, М.* Цит. съч., с. 305; *Тодоров, Г. Д.* Цит. съч., с. 128.

[226] *Конобеев, В. Д.* Русия и Априлското въстание... В навечерието на освободителната война Крамской пише: „Войната за делото, повдигнато от славяните... мисля ще намери огромна поддръжка и в обществото, и в народа.“ – Вж. *Львова, Е. П.* Русско-турецкая война 1877–1878 г. в творчестве русских художников. – В: *Межславянские* культурные связи. М., 1971, с. 160,

[227] *Германов, Г.* Окървавено навечерие (България и българите в руската литература). Варна, 1976, с. 146; Априлското въстание в руската литература. – Пламък, 1976, № 1, 160–167.

[228] *Сохан, П. С., В. Н. Жук.* Национално освободителната борба на българския народ от средата на 70-те години на XIX в. и украинската общественост. – *В чест* на академик Христо Христов. С., 1976, 200–206. „По наши приблизителни пресмятания, направени въз основа на документалните източници и сведенията от периодичния печат – пише Ю. Фомин, – общата сума само на паричните средства, събрани в Украйна в полза на южните славяни от юли 1876 г. до април 1877 г. ... възлиза на около 600 хиляди рубли, без да се смятат подарените облекло, обувки, бельо и други вещи“ (Обществеността на Украйна и българското националноосвободително движение през 1876–1878 г. – В: Българското възраждане и Русия. С., 1981, 67–68).

[229] *Бачинский, А. Д., М. Д. Дихан.* Помощь ученных новороссийского университета освободительному движению на Балканах (1875–1877 гг.). – Славянский архив. Сборник статей и материаллов. М., 1962, 249–251.

[230] *Мелцер, Д.* Априлското въстание 1876 г. и белоруската общественост. – В: Българското възраждане и Русия... с. 89.

[231] *Козьменко, И.* Русское общество и... 107–108.

[232] *Бачинский, А. Д., М. Д. Дихан.* Пос. съч., с. 248.

[233] *Никитин, С. А.* Руската общественост и освобождението на България. – Истор. преглед, 1958, № 2, с. 16. Само емигрантите лавристи имали резервирано отношение към този въпрос.

[234] *Положението* на българския народ... с. 409.

[235] *Попруженко, М.* Пос. съч., с. 299.

[236] *Пенев, Б.* Отношението на Полонски и Тургенев към българското робство и освобождение. – В: *Сборник* в чест на проф. Л. Милетич. С., 1912, с. 325.

[237] *Попруженко, М.* Пос. съч., с. 300; Стихотворения от други автори, посветени на страданията на българите, помества и Русский вестник, № 7, юли 1876, 438–442.

[238] *Цветков, Л.* Освободителната война в руската литература. – В: *Освобождението* на България 1878–1968. С., 1970, 156–158.

[239] *Попруженко, М.* Пос. съч., 296–297.

[240] *Христов, Хр.* Руската общественост... с. 31.

[241] Така например Н. Корсаков от Димитровка (Московска губерния) в писмо до губернския предводител на дворянството – граф. А. В. Бобрински, като изтъква, че руските хора умеят да дават защита против злото, пише: „... а сега, когато воплите на жертвите на мюсюлманския фанатизъм проникват по цялата наша земя, и ние, изтръпнали, слушайки как се лее кръвта на страдалците, трябва ли да гледаме, мълчим и бездействаме?!... Ние не можем да се мирим с правилата на някаква си европейска дипломация... Зверовете и те пазят своите близки, ние сме хора и при това кръвно близки, трябва да турим край на тази всеобща скръб.“ (ЦГАОР, ф. 109, оп. 4, ед.хр. 442, л. 3.).

В писмо до Ив. Аксаков от 13 август 1876 г. Г. М. Ситников от Иваново-Вознесенск изразява силните си чувства на състрадание към българи, бошнаци, херцеговинци, сърби и черногорци, страдащи от османските поробители. „Всичко това – пише той – не ми дава ни ден, ни нощ покой.“ Като посочва, че само състрадание и парични помощи не са достатъчни, същият продължава: „това е твърде малко, нужни са физическа сила, войска, оръдия, оръжие и пр. и пр.“ (*Пак там,* ф. 1750, оп. 1, ед.хр. 56, л. 127–128.).

В едно писмо, изпратено от С.-Петербург на 28 октомври 1876 г. до Мих. Драгоманов в Женева, се казва: „На всички ваши въпроси имам един отговор: каквото и да е правителството, аз съм готов да му отдам душата си, ако то тръгне да освобождава славяните и да изгони турците от Европа. Какво ще бъде по-нататък – не зная; но че ще бъде по-добре – аз вярвам в това.“ (*Пак там,* ф. 109, оп. 4, ед.хр. 469, л. 1.)

[242] *Улунян А. А.* Отзвуци на Априлското въстание в арменския печат и в арменското националноосвободително движение. – Истор. преглед, 1976, № 1, 56–66; *Мегерелидзе, Ш. В., Ш. А. Бадридзе.* Балканските събития 1876 г. и грузинската общественост. – Истор. преглед, 1976, № 1, 66–72.

[243] *Козьменко, И,* Русское общество и... с. 97, 108.

[244] *Христов, Хр. Освобождението* на България и политиката на западните държави... с. 29.

[245] *Априлско* въстание... Т. 2, с. 74.

[246] *Косев, Д.* Априлското въстание – връхна точка на българската националнодемократична революция. – В: *Априлското* въстание 1876–1966... с. 17.

[247] Нова България, № 21, 7 авг. 1876.

[248] *Шарова, К.* 100-годишнината от Априлското въстание и някои проблеми на българската национална революция. – Векове, 1976, № 6, с. 55.

[249] *Митев, И.* Отражение на Априлското въстание в Италия... с. 162.

[250] *Гандев, Хр.* Априлското въстание 1876. С., 1974, с. 181.

IX. РЕЗУЛТАТИ И ЗНАЧЕНИЕ – ВОЕННО ПОРАЖЕНИЕ С ЕФЕКТ НА ПОЛИТИЧЕСКИ УСПЕХ

Първият непосредствен резултат от Априлското въстание е настъпилата всеобща радикализация на българското общество. Въстанието се превръща в мощен стимулатор на политическа активност, която обхваща всички обществени слоеве, независимо от политическата ориентация на отделните групировки, като ги насочва в руслото на радикалните действия. От този момент делото на националната революция мобилизира, ангажира и обединява почти всички българи, които стават в една или друга степен съпричастни. Екстремната ситуация, създадена в резултат на Априлското въстание, увлича всички патриотични сили, включително и конформистките групировки, които се оказват във водовъртежа на революционния порой. В обявената тотална война на Османската империя се включват и активно участват Българската екзархия, Добродетелната дружина и други патриотични организации.

Още през лятото на 1876 г., непосредствено след въстанието, в Букурещ възкръсва БРЦК, този път под името Българско централно благотворително общество (БЦБО). В него участват дейци с най-различни политически убеждения. Между тях фигурират имената на Киряк Цанков, Петър Енчев, Иван Вазов, Иван Грудов, Георги Золотов, Олимпий Панов, Стефан Стамболов и др. Комитетът оповестява, че целта му е да събира помощи за пострадалите от репресиите в България след въстанието. Всъщност обаче неговата задача е друга – да организира български доброволчески отряд за участие в състава на сръбската армия в започналата междувременно Сръбско-турска война.

Ярък израз на възпламенената от Априлското въстание политическа активност е организираната дипломатическа акция през есента на 1876 година, чиято цел е да изложи пред Великите сили българските искания. С тази отговорна политическа мисия са натоварени двамата видни общественици Драган Цанков и Марко Балабанов. Мисията им е подготвена и осъществена със съдействието на българския екзарх Антим I и лидера на Добродетелна дружина Евлоги Георгиев. Въпросната дипломатическа акция популяризира българската освободителна кауза и поставя българския въпрос като първостепенен и неотложен проблем за решаване в започналите интензивни дипломатически преговори по Източния въпрос. В такъв смисъл може да се каже, че мисията на Др. Цанков и М. Балабанов през есента на 1876 година е пряко свързана с Априлското въстание, сякаш е негово продължение като предварително планиран епилог с оглед на стратегическата цел за политическо решение на българския въпрос.

Априлското въстание продължава около един месец с относително голяма интензивност. То обхваща много райони на страната, а в него участват близо 10 хил. въоръжени бойци. В някои области почти цялото население се включва във въстаническата стихия, особено в началната му фаза. В такъв смисъл въстанието наистина има масов и всенароден характер като най-крупна въоръжена изява на българската национална революция.

Въпреки всички усилия обаче то завършва с поражение. И това е съвсем обяснимо. Дори и най-фриволната фантазия едва ли би могла да допусне, че е възможно с примитивни пушки-кремъклийки, със саморъчно направени патрони-фишеци, с черешови топчета, с голи ръце и юнашки ентусиазъм да се срази Османската империя. Срещу зле въоръжените български въстаници султанската власт противопоставя над 80-хилядна нередовна армия от башибозуци и черкези и около 10-хилядна редовна кадрова войска. Вражеските армейски части са снабдени с модерно стрелково оръжие – с пушки система „Шаспо“, „Шнайдер“ и „Хенри Мартини“, с артилерия от „Круп“, с кавалерия и т. н. Изобщо превъзходството на противника е абсолютно и по численост, и по въоръжение, и по бойно-техническо умение.

Естествено, това явно превъзходство се проявява в хода на бойните действия. По всички фронтове на въстанието боевете са неравностойни, а въстаниците – предварително обречени. Затова неслучайно от военна гледна точка въстанието изглежда доста печално като някаква безмислена и нелепа авантюра. Ала, както е известно, военното безсилие не означава непременно безпомощност, а още по-малко безнадеждност. Понякога и отчаяната дързост може да има добри резултати. За щастие точно такъв е случаят с Априлското въстание.

Като екстремално проявление на българското националноосвободително движение Априлското въстание е събитие, което има многобройни аналози в историята на човечеството. Всички подобни национални движения протичат, общо взето, по един и същ начин, имат еднакви цели – създаването на независими национални държави. Макар да са с отличителна специфика съобразно конкретните условия, те във всички случаи имат сходни типични проявления. Така че адекватната преценка на Априлското въстание налага то да се разглежда на фона на всички други аналогични събития като универсално явление.

Всяко въоръжено въстание е своеобразна война. В такъв смисъл въстанието неминуемо съвместява едновременно две неща – въоръжените действия на бойното поле, от една страна, с желания политически ефект, от друга. Световният исторически опит показва, че с оглед на преследваните цели националноосвободителните въстания разчитат не толкова на военен успех, а главно на политическия си ефект. Това е съвсем естествено. От букварите по военно изкуство се знае, че страната, която се готви за нападение, трябва да разполага с най-малко три пъти по-големи въоръжени сили от противника, за да гарантира своя успех. По чисто обективни причини обаче подобно нещо е абсолютно невъзможно при подготовката на едно въстание в условията на конспирация под зоркия контрол на репресивните органи на държавата потисник. Затова неслучайно новата история на човечеството не познава случай някое националноосвободително въстание да се е добрало до успешен край, разчитайки само на собствените си въоръжени сили. С такова нещо не могат да се похвалят нито нашите съседи: сърби, гърци и румънци, нито поляците и унгарците, нито италианците, холандците и белгийците, нито даже САЩ. Във всички случаи решаващо значение за успеха на едно или друго национално въстание има в края на краищата политическата подкрепа от страна на съответната заинтересована и достатъчно мощна външна сила. Това съответно означава, че макар и смазано на бойното поле, въстанието има шанс да реализира политическите си цели, ако попадне на благоприятна политическа конюнктура на международната арена, ако се впише по някакъв начин в сметките и намеренията на някоя достатъчно влиятелна велика сила. Разбира се, подобен политически ефект е възможен само при положение, че въстанието е в състояние да предизвика необходимия обществен резонанс.

Такава е универсалната схема, по която протичат всички националноосвободителни въстания през последните два века, за да се доберат до успешен финал. Нашето Априлско въстание също не прави изключение в това отношение.

Инициаторите и осъществителите на въстанието не се заблуждават с илюзията, че е възможно само със собствени сили да бъде разгромена Османската империя. Дори и на лаиците в политиката по онова време е било ясно, че съотношението на силите е някъде около 1 на 100 в полза на противника. Затова неслучайно усилията им се насочват към търсене на политически изход за решението на българския въпрос. Радикалният вариант на действие се основава на презумпцията, че не може да се разчита на военна победа срещу далеч превъзхождащите сили на султанската власт, но същевременно, че само и единствено със силата на оръжието в неравната битка, макар и с цената на поражение, ще може да се изведе делото на освобождението до благоприятна политическа развръзка. Утвърждаването на тази идея като политическа стратегия става под влияние на опита на сърбите и гърците, които постигат освобождението си точно по този сценарий.

Въпросната печеливша стратегия обаче се оказва неприложима за българите след злополучната Кримска война. Разгромът на Русия я принуждава да се откаже от традиционната си настъпателна политика срещу Османската империя. Дори нещо повече. Русия се присъединява към т. нар. „европейски концерт“ на силите, чиято грижа е да гарантира прословутото статукво на Балканския полуостров. Така в Източния въпрос през 60-те и 70-те години на XIX век настъпва пълна стагнация.

Българската национална революция попада в изключително утежнена международна обстановка, при която всякакво въоръжено въстание, освен че е обречено на погром, но няма абсолютно и никакъв шанс да изведе освободителната кауза до благоприятна политическа развръзка[1]. При това положение е съвсем обяснимо защо лидерите на нашата революция срещат през тези години толкова големи затруднения в усилията си да масовизират движението чрез революционна пропаганда. Мъчно е да се накарат българите да грабнат оръжието и да рискуват живота си в името на една безнадеждна кауза. В случая даже не става дума за риск, нужна е готовност за пълна саможертва. А както отбелязва Захари Стоянов: не може да се очаква от всички обикновени хора да бъдат герои като братя Жекови.

Като осъзнават трезво конкретната политическа обстановка, ръководителите на националната революция се въздържат от авантюристични действия, а системно и старателно подготвят българския народ за широкомащабно общонационално въстание, без да определят неговата дата. Те предвидливо предоставят на политическите обстоятелства да решат кога да започне. Г. Раковски например поставя в края на 1866 година задачата за изграждане на единна въоръжена четническа армия под общо командване. По този начин според него българите ще могат да се изявят като самостоятелна политическа сила, когато настъпи решителният момент. От същите съображения са мотивирани и действията на В. Левски, когато пристъпва към изграждането на Вътрешната революционна организация. Целта му е: чрез нея българите да се подготвят „барем толкова“, колкото е потребно, за да се осигури „една добра сетнина на предприятието ни“, сиреч политическата сполука на освободителната кауза. Именно в духа на тази цел Левски създава цяла многочислена плеяда от професионални революционери, които се наемат със свещената мисия да осъществят всенародно въстание, готови самопожертвувателно да изгорят в пламъците на неравните битки, но с ясното съзнание и непоколебимата увереност, че в съдбовния момент пролятата кръв и жертвите ще постигнат съкровената цел. През пролетта на 1876 година, когато този сюблимен момент най-после настъпва, българският народ се оказва добре подготвен за суровите изпитания. Априлското въстание се замисля, организира и осъществява точно в духа на същата стратегическа цел, завещана от Раковски и Левски. Че именно такава е целта му, най-красноречиво сочат неговите ръководители. Още през 1875 г. Христо Ботев, един от главните дейци на новоизбрания БРЦК в Букурещ, преценявайки политическата обстановка, възникнала в резултат от въстанието в Босна и Херцеговина, отправя апел към сънародниците си: „...За революция народна, незабавна, отчаяна... Нашето съществуване като народ – пише той – е съмнително, ако ние не вземем участие в съсипването на Турция... сега е най-сгодно време да покажем на света, че и ний сме достойни за свобода... ако не искаме да бъдем последни, а може би и забравени при решаването на Восточния въпрос.“ По-нататък Ботев добавя: „Захваща се вече драмата на Балканския полуостров! Многославният Восточни въпрос, който довчера се мислеше за непроменим на политическата сцена на Европа, стъпи вече в своя трети акт и няма съмнение, че той ще да се изкара до края... Европа и политическите обстоятелства дават политическа свобода... Тук се изисква протест, бунт, въстание, революция... Остава само едно: да драснем кибрита и под светлината на огъня да нагазим в кървавата революция, която е единственият път към нашето спасение... Освен това Русия, която се е приготвила да нанесе и последният удар на Парижкия трактат, не ще да допусне, щото нито Англия, нито Франция, нито която и да е държава да се умеси във вътрешните дела на Турция. Нейният съюз с Австрия и Прусия е следствие на нейните намерения да играе първа роля на Восток и да има пълно влияние на Балканския полуостров. От тая точка на зрението Русия не ще никога да компрометира себе си пред своите съвременни братя...“[2]

Същите убеждения споделя и Стоян Заимов, участник в Гюргевския комитет и един от инициаторите на Априлското въстание. В едно свое писмо до Захари Стоянов от по-късно време Заимов отбелязва: „...Въстанието от 1876 година беше чисто българска работа, самостоятелен труд – инициатива чисто българска, поддържана с български средства. Това прави чест на нашия народ... Но че това движение не беше по народните налични сили и че то се нуждаеше от Дяда Ивана, чини ми се, че всекой признава.“[3]

Друг участник в Априлското въстание – Цанко Дюстабанов, един от най-видните дейци в Търновския революционен окръг, се обръща към въстаниците със следните думи: „Момчета... ние трябва... да гледаме да повдигнем повече села и по-дълго да задържим положението. Само в това е нашето спасение, само по такъв начин ще обърнем вниманието на Европа, а без Европа нищо не можем направи. Ние навярно ще измрем, но дано поне нашите братя получат желаната свобода... *С въстанието ние не ще освободим България. В това съм твърдо убеден. Но ще научим поне българина да знае как се мре.* Ще обърнем вниманието на Европа и ще дадем възможност на Русия да дигне гюрултията.“[4] Същият Цанко Дюстабанов, заловен от турската власт след разгрома на Априлското въстание, заявил пред следствените органи: „Аз зная много добре, че царството ви е голямо, че *силата, войската и оръжието са във ваши ръце, че със сила не ще ви надвием;* но зная още, че вие сте варвари и тирани, че заради въстанието ще се нахвърлите върху невинни и мирни жители и ще извършите зверства. *Нашата цел не е била да ви надвием със сила,* а само да ви предизвикаме да направите зверства, които вече премного направихте и благодарение на които се компрометирахте пред целия образован свят. *И тая наша цел е достигната вече. И тъй, ние ви победихме.*“[5]

Най-образно и точно изразява смисъла на Априлското въстание неговият водач и герой – Георги Бенковски. Наблюдавайки пожарите, обхванали българските селища след разгрома на въстанието, Бенковски възкликва: „Моята цел е постигната вече! В сърцето на тирана аз отворих такава люта рана, която никога не ще оздравее. А Русия – нека тя заповяда!“[6]

Приведените примери от изказани мисли на най-видни български обществени дейци, инициатори и участници в Априлското въстание, съвсем определено и красноречиво илюстрират техните стратегически замисли в неравната битка с превъзхождащия противник. От думите им става съвсем ясно, че целта на въстанието е да се възпламени още повече Източният въпрос и по такъв начин да се търси възможното найблагоприятно политическо решение на българския въпрос. Тази основна цел на въстанието личи и от тактическия замисъл на неговите организатори. Нека си припомним, че Гюргевският комитет, очертавайки в най-общи линии тактиката на замисленото въстание, предвижда да се изградят няколко опорни бази на въстаническите сили в планинските райони, където трябвало да се изнесе цялото население с необходимото продоволствие за организиране на продължителна отбрана дотогава, докато се намесят великите сили. Естествено, ръководителите на въстанието разчитат най-много на руска военна помощ или на въоръжена подкрепа от Сърбия. Тактиката им е подчинена следователно на основния стратегически замисъл за решаването на българския въпрос в общия комплекс на Източния въпрос. С въстанието се преследва преди всичко една съвсем реална, рационална и перспективна политическа цел без илюзорни надежди, че непременно ще се постигне военен успех на бойното поле срещу многократно по-силния противник.

Въпросът обаче се свежда до това, доколко водачите на българската революция са имали основания да се надяват на подобна развръзка. Защото резултатите, които те очакват от въстаническата акция, зависят от цяла редица обстоятелства извън сферата на техните възможности, зависят преди всичко от съотношението на силите на международната арена и главно – от политическите интереси, цели и възможности на руската близкоизточна политика по това време.

Що се отнася до международната обстановка, известно е, че към края на 60-те и началото на 70-те години настъпват някои изменения в политическото съотношение на силите, благоприятни за Русия с оглед на Източния въпрос. В резултат на австро-пруската (1866) и френско-пруската (1870–1871) война Османската империя се лишава от двама свои активни покровители в лицето на Австрия и Франция, а Русия се избавя от противодействието на традиционните си съперници. Антируската, т. нар. Кримска коалиция фактически престава да съществува. Това дава възможност на царското правителство едностранно да денонсира ограничителните клаузи на Парижкия мирен договор от 1856 г. и да възстанови своя политически престиж в Ориента.

Естествено, тези промени в международните отношения вдъхват значителна доза оптимизъм в България. Тези именно изменения в международната обстановка са едно от най-сериозните основания на българските революционери да се надяват, че техните въстанически намерения ще имат благоприятен политически ефект в духа на голямата им стратегическа цел. Основанията им в това направление още повече се увеличават след въстанието в Босна и Херцеговина през лятото на 1875 г., което възвестява началото на политическа криза в Османската империя. Това въстание поставя на преден план Източния въпрос в международните отношения.

Що се отнася до целите и интересите на Русия във връзка с близкоизточната ѝ политика, също се открояват някои обнадеждаващи тенденции, които вдъхват оптимизъм. За българските ръководители не остава скрито, че руското правителство в духа на своята традиционна политическа насоченост продължава да отдава голямо значение на Източния въпрос и проявява явна заинтересованост да запази, укрепи и разшири своето политическо влияние и престиж на Балканския полуостров[7]. В Петербург искат на всяка цена да запазят предишната си репутация като покровител и защитник на местните народи. Ръководейки се от тези съображения, руската дипломация полага системни грижи за увеличаване на консулската си мрежа в Турция, а правителството изисква от своите дипломатически представители да изпращат редовна и подробна информация за тамошното състояние на нещата. Целта на информацията е, както се отбелязва в една циркулярна инструкция, „да даде възможност на нашето императорско правителство да разпространи в тези краища, където живеят наши едноверци, своето благотворно влияние и да облекчи борбата им против мюсюлманския фанатизъм и против домогванията на римокатолическата пропаганда“[8].

Поради същите съображения руското правителство започва да отделя специално внимание на обществените организации като канали за усилване на руското влияние в балканските провинции на Турция. Със съгласието и поощрението на правителството е създаден Московският славянофилски благотворителен комитет през 1858 г., който си поставя за цел да снабдява с книги славянските училища и библиотеки в Османската империя, да прави дарения на църкви, манастири и читалища, да обучава безплатно младежи в руски учебни заведения и прочие. Царското правителство се надява, че Славянският комитет ще се превърне в удобно оръдие за провеждане на неговата политика на Балканите, и с оглед на това разрешава този комитет да се ползва от услугите и да действа чрез Азиатския департамент при Министерството на външните работи[9]. Под контрола на Славянския комитет и респективно на Азиатския департамент се оказват такива български емигрантски организации като Одеското българско настоятелство, „Добродетелната дружина“ и други[10].

Всички подобни прояви на руското правителство естествено засилват впечатлението у южнославянските народи, включително и у българите, че Русия продължава да бъде техен най-голям защитник и съюзник, на когото могат да разчитат в борбата си срещу игото на полумесеца. Това именно дава сериозно основание на ръководните дейци от българското националноосвободително движение да бъдат убедени, че ще успеят чрез едно масово и по-продължително въстание да предизвикат така желаната руска решаваща военна помощ. Надеждите им в това отношение още повече са подсилени от дейната агитация на руските панславистки кръгове в подкрепа на освободителното дело на южните славяни и от симпатиите на цялата руска общественост към справедливата борба срещу османското национално потисничество[11].

Относно евентуалните благоприятни политически последици от едно незабавно въстание българските революционни дейци получават внушения дори от някои руски дипломати и политически лица. Такъв е случаят например с Владимир С. Йонин, известен като един от хората на славянофилските кръгове, а същевременно поради българския си произход – горещ и искрен симпатизант на нашето освободително дело. Същият през пролетта на 1876 г., в самото навечерие на Априлското въстание, се обръща към някои дейци на българската революционна емиграция, аргументирайки тезата за необходимостта от незабавно въстание. Неговите разсъждения и доводи по този въпрос заслужават специално внимание. Ето какво пише Йонин до Тодор Пеев: „...Като изявявам моето желание да се бия в редовете на моите сънародници в името на свободата, аз считам за дълг да ви съобщя също, че благодарение на моето пребиваване в Босна и Херцеговина в 1861 г., където според направеното от мен предложение беше учреден тогава революционен комитет, аз мога и в настоящия момент, още през зимата, да съветвам както в Херцеговина, така и в Босна да не приемат реформите, да бъдат в бойна готовност и напролет да очакват въстание в България.

Няма съмнение, че сега съдбата на Балканския полуостров и спокойствието на Европа зависят от българите. *Сигналът за въстание във вашето отечество, в каквито и нищожни размери да бъде, неминуемо ще повлече след себе си не само всеобщо движение на угнетените, но даже ще послужи като повод за открито стълкновение на Сърбия и Черна гора с Турция и може би за общоевропейска война.* А славяните... трябва да употребят всичките си усилия, за да убедят с въоръжено въстание Европа, че е невъзможно да ги задоволяват повече с реформи и че само изгонването на турците в Азия... може да служи като най-добра гаранция за нейното спокойствие. При обща революция, какъвто и обрат да вземат работите, не може да се предвижда лош изход за славяните. А да се боим да не се наруши мирът само за угода на егоистичните намерения на Европа, би било най-малко необмислено.

Що се отнася до желанието на Европа да потуши пожара, това за нея е повече от естествено. Повсеместното вълнение в Турция я заплашва да загуби солидарността на Великите сили... и в хаоса, който може да настъпи, *някои от тях ще бъдат принудени да вземат открито вашата страна за запазването на интересите си на Балканския полуостров въпреки мрачното бъдеще, а това е всичко, до което трябва да се домогваме.*"[12]

Естествено, че внушения от подобен род, при това не от случайни хора, а от руски официални политически дейци, преки участници в дипломатическите преговори по Източния въпрос, упражняват огромно влияние и въздействие върху политическите настроения на българските революционери по онова време, съдействайки в най-голяма степен за определянето на тяхната политическа ориентация и стратегия. Неслучайно много от изказаните мисли и съображения на Йонин са сходни или буквално идентични с това, което говорят Хр. Ботев, Ц. Дюстабанов и други български дейци.

Но в писмото на Йонин забелязваме и друго нещо. Той се дистанцира от официалната руска политическа линия. Йонин говори като частно лице. Той причислява Русия към Европа, към европейските сили, стремящи се към умиротворяване на политическия конфликт и революционното движение в Турция. В същото време Йонин много внимателно намеква, без да сочи конкретно коя сила има предвид, но очевидно визира Русия, която според него трябва да бъде принудена да действа „за запазване интересите си на Балканския полуостров, въпреки мрачното бъдеще“. На какво собствено се дължи тази предпазливост у руския дипломат? Отговорът на този въпрос ни изправя пред следните твърде съществени обстоятелства.

По пътя към осъществяването на своята политическа стратегия водачите на българското националноосвободително движение се натъкват на някои обективни, трудно преодолими препятствия. Трудностите произтичат от това, че руското правителство с оглед на свои държавни съображения и интереси стриктно се придържа към политиката за предотвратяване на едностранен военен двубой с Турция. А фактически за успеха на българската революция е необходимо тъкмо и най-вече руското пряко военно участие. Замислената въстаническа акция обаче е в разрез с руските политически интереси в момента. Следователно Априлското въстание трябва да предизвика и наложи промяна в политическия курс на руското правителство, да упражни натиск върху политическата доктрина на княз Горчаков и волята на руския император.

След Кримската война в руските управляващи среди се очертават главно три концепции по въпросите на външната политика във връзка с Източния въпрос. Едната принадлежи на дворянско-буржоазните кръгове – на т.нар. славянофили, които се обявяват за активни действия срещу Османската империя в духа на старата политическа традиция и в името на панславистката идея за обединяването на всички славяни начело с Русия. Друга концепция застъпва реакционното дворянство, което се обявява против руската подкрепа на националноосвободителните движения в Османската империя, опасявайки се, че подобна подкрепа може да доведе до опасни революционни сътресения в самата Русия. Третата концепция принадлежи на представителите на умереното либерално течение, което изразява интересите на засилващата се по това време руска търговско-промишлена буржоазия[13]. Застъпниците на третата концепция се обявяват за умерена, предпазлива, изчаквателна политика по Източния въпрос, без усложнения и остри стълкновения със западните държави съперници. Те считат, че трябва да се действа изключително с мирни средства в кръга на дипломатическите възможности.

И трите споменати концепции в руската политика имат влиятелни привърженици в императорския двор. Общо взето обаче, в руската външнополитическа ориентация доминират схващанията на умереното либерално течение. Най-видни осъществители на тази политическа линия са княз А. М. Горчаков и оглавяваното от него правителство. В своята външна политика Горчаков се ползва с доверието и подкрепата на императора.

Веднага след назначаването му за министър на външните работи през 1856 г. Горчаков заявява: „Сега Русия трябва изцяло да бъде заета със себе си. Що се отнася до европейските въпроси, ние само ще гледаме и ще изчакваме... външната политика за нас сега има второстепенно значение, тъй като цялото наше внимание ще бъде насочено към вътрешните проблеми, свързани с вътрешните реформи.“[14] Същото Горчаков неколкократно отбелязва в своите доклади до царя, в които излага програмната линия на своето правителство в областта на външната политика. В един от тези доклади например той изтъква, че интересите на Русия поставят на дневен ред две основни задачи: „Да бъде отстранено всичко онова, което би могло да попречи на нашата дейност, свързана с вътрешните реформи и преобразования. Това е главната задача. И, второ: доколкото зависи от нас и доколкото не бихме попречили на нашата главна задача, да не допускаме нарушаване на политическото равновесие в Европа, което би било в ущърб на нас.“[15]

В цялостната външнополитическа концепция на възглавяваното от Горчаков правителство Източният въпрос остава, общо взето, на по-заден план. Вниманието на руските управници се насочва предимно към Средна Азия[16]. Подобна ориентация изискват интересите на руската търговско-промишлена буржоазия, която възнамерява да осигури в този район пазар за своята продукция и да използва тамошните природни богатства като суровинна база. При това Средна Азия е сравнително по-достоен обект за политическо и икономическо проникване в сравнение с Балканския полуостров и Близкия изток[17].

Най-изявен застъпник на тази идея в правителствените среди става военният министър Д. А. Милютин. Той настойчиво изтъква, че е недопустимо за Русия да рискува с военни усложнения в Близкия изток, и предупреждава правителството да се предпазва от прибързани и недомислени стъпки по отношение на Източния въпрос[18].

В общия контекст на руската външна политика следователно Източният въпрос през 60-те и 70-те години на XIX в. заема второстепенно място. Освен това към него се подхожда не като към самостоятелен проблем, а изключително в рамките на комплекса от европейски проблеми. В един отчетен доклад до царя от 1866 г. Горчаков формулира задачите на руската политика към Източния въпрос по следния начин: „По пътя на комбинациите в нашата обща политика да постигнем изменение в системата от съюзи и равновесието на европейските сили, които са насочени срещу нас според договора от 1856 година.“[19] На практика това означава: да се разруши Кримската коалиция на западните държави, да се преодолее политическата изолация на Русия и в последна сметка да се анулират ограничителните клаузи на Парижкия мирен договор. Изобщо програмата на Горчаков се ограничава с това, да възвърне престижа на Русия като велика сила, без да се предявяват териториални претенции[20]. По отношение на Балканите Русия е заинтересувана главно от въпроса за нормалния режим върху Проливите[21].

Имайки предвид икономическата, финансовата и военната слабост на Русия и особено отсъствието на военен флот в Черно море, Горчаков изключва изобщо като алтернатива в своята политика военно вмешателство по Източния въпрос.

Като не е в състояние сама да воюва, Русия се бои същевременно и от възникването на кризисни ситуации на Балканите. Защото евентуално стълкновение между Турция и подвластните ѝ народи би увлякло и Русия във водовъртежа на събитията. За да избегне именно подобна развръзка на нещата, руското правителство предприема най-активни дипломатически действия, оказва максимално съдействие за подобряване положението на християните в Турция, но едновременно с това се старае да контролира местните революционни тенденции съобразно с интересите си в строго определени рамки, не допускайки остри политически сътресения. Като очертава в този смисъл руската политика, Горчаков изтъква, че „Русия няма никакво намерение да предизвиква бунтове в Турция. Но този *нов курс на руската политика срещу Турция* е твърде трудно да се осъществява. Защото е в разрез с нашата вековна, традиционна политика. Нашето кръвно родство и обща религия със славяните в Турция ни задължават да ги подкрепяме. Затова ние въпреки всичко *и в бъдеще ще им помагаме, но само за облекчаване на тяхното положение,* за реформи и автономия в рамките на Турция.“[22]

Изобщо в своята политика по отношение на Османската империя петербургският кабинет се придържа неотклонно към няколко основни принципа: 1. да изчака развоя на събитията, полагайки всички усилия за предотвратяването на остри катаклизми; 2. при възникването на конфликтни ситуации в Турция да действа винаги съвместно със силите, гарантки на Парижкия мирен договор от 1856 г., или чрез т. нар. „европейски концерт“, както се изразява Горчаков; 3. руската политика по

Източния въпрос да се осъществява в общоевропейски план, като се лавира между силите с оглед да се печелят съюзници; 4. в случай на революционно брожение в Османската империя Русия да поддържа статуквото и да действа за мирното решаване на конфликта по дипломатически път и 5. в случай че се наложи промяна на статуквото на Балканите с военна сила, Русия да участва при всички случаи само заедно с останалите сили от „европейския концерт“ или със съюзните държави от Съюза на тримата императори[23].

Политическата концепция на канцлера Горчаков триумфира безметежно до лятото на 1875 г., когато избухва въстанието в Босна и Херцеговина. Това въстание, както е известно, поставя началото на нова политическа криза в Османската империя. Източният въпрос отново изниква на международната арена като първостепенен проблем в европейската политика. При създалата се критична обстановка на Балканите руското правителство се изправя пред сериозни затруднения, създаващи заплаха за провал на външнополитическата доктрина на Горчаков и неговото правителство.

Известието за въстанието в Босна и Херцеговина предизвиква истинска тревога в Петербург. Руското правителство незабавно се обръща към своите съюзници от Съюза на тримата императори с предложение да се създаде център на съглашението във Виена с представителите на трите сили – Русия, Германия и Австро-Унгария. Целта на това съглашение е: да се потърси начин за ограничаване и прекратяване на броженията в Турция и за възстановяване на мира[24].

В духа на своята политическа линия по Източния въпрос руската дипломация предприема поредица от енергични инициативи, опитвайки се да организира съвместен колективен демарш на Великите сили пред Високата порта, за да я подтикне към отстъпчивост и реформи с оглед умиротворяването на империята. Отделните постъпки и усилия в това отношение се замислят в разни варианти: или с участието на всички велики европейски страни, или в рамките на Съюза на тримата императори. Нотата на Андраши от края на декември 1875 г., Берлинският меморандум от май 1876 г., Райхщадското съглашение от юли 1876 г., Цариградската посланическа конференция през декември 1876 г. и ред други дипломатически прояви се осъществяват по инициатива на Петербург. Те са съпроводени от драматични дипломатически борби и сложни комбинации, в които освен Русия активно участват още Англия, Австро-Унгария, Германия, Франция и отчасти Италия[25].

Опитите за упражняване на натиск от страна на силите върху Високата порта са съпроводени и от постъпки пред въстаниците в Босна и Херцеговина с цел да се подтикнат към по-голяма отстъпчивост в исканията си. Тези внушения се осъществяват чрез руския консул в Рагуза В. С. Йонин и австро-унгарския управител на Далмация барон Родич[26].

И точно когато руското правителство полага най-големи усилия за мирно уреждане на политическата криза на Балканите, в Петербург стават известни приготовленията за въстание и в България[27]. Давайки си ясна сметка, че това въстание още повече ще усложни обстановката, руското правителство предприема някои стъпки, за да го осуети. С такава цел именно руският военен министър Милютин разговаря с българина, полковник от руската армия, Ив. Кишелски, съветвайки го да внуши на своите хора да не вдигат преждевременно въстание, което е „нежелателно за Русия в момента“[28].

Събитията обаче се развиват в нежелана от руското правителство насока. Въстанието в Босна и Херцеговина продължава с неотслабваща сила, а през 1876 г. избухва Априлското въстание в България. Кризата в Османската империя достига своята кулминация. През юни същата година Сърбия и Черна гора обявяват война на Турция. Руското правителство прави своевременен опит да възпре управниците в Белград и Цетина, предупреждавайки ги, че Русия не ще може да им окаже военна помощ[29]. Въпреки това Сърбия и Черна гора не се вслушват в съветите на Петербург и убедени, че Русия ще ги подкрепи, започват военни действия срещу Турция. Тази самонадеяна стъпка и на двете балкански държави, предприета без съгласието и одобрението на Русия, разбира се, има своите основания.

Още в самото начало на политическата криза в Османската империя и особено след нейното задълбочаване в Русия се разгръща голяма кампания в полза на южните славяни от славянофилските групировки, които са за активни настъпателни действия по Източния въпрос. Те се възползват от благоприятния момент, когато във всички сфери на руското общество се изразяват спонтанно искрени чувства на симпатии към освободителното дело на южните славяни, за да оказват силен натиск върху правителството, подтиквайки го към пряка военна намеса[30]. При това славянофилите имат влиятелни симпатизанти и съмишленици в двореца, които проявяват дори амбиция да оглавят движението в подкрепа на южните славяни. Особено усърдие в тази насока проявяват царицата Мария Александровна, братът на императора – великият княз Николай Николаевич, и престолонаследникът. С тяхна благословия и застъпничество се организира събиране и изпращане на помощи: оръжия, боеприпаси, медикаменти, и много доброволци. Всичко това се върши против волята на правителството, но с негово знание и пасивно съдействие[31].

Естествено, тези обстоятелства създават превратно впечатление пред външния свят в смисъл, че руските официални правителствени декларации за мир и за мирно решаване на конфликта са само параван за прикритие на истинските намерения, т. е. за руска военна интервенция[32]. Точно в такъв смисъл са изтълкувани и предупрежденията на руското правителство към Сърбия и Черна гора. Окуражени от моралната и особено от материалната поддръжка на руската славянофилска публика начело с представители на императорската фамилия, Сърбия и Черна гора започват война против Турция, вярвайки, че Русия ще ги последва.

Що се отнася до факта, че правителството не попречва, а дори негласно съдейства за изпращане на помощи и доброволци, това се обяснява именно с желанието и стремежа му да се избегне евентуална руско-турска война. Канцлерът Горчаков и неговите приближени се надяват, че подпомагайки по неофициален път Сърбия и Черна гора с доброволци и оръжие, тези държави ще успеят сами да се справят с Турция и тогава би станало излишно Русия да се намесва[33]. Само по този начин можем да си обясним противоречивите на пръв поглед действия от страна на царското правителство. Фактически противоречие в целите и насоките на руската официална политика по този въпрос няма. Напротив, създавайки възможност за оказване помощ на Сърбия, Черна гора и въстаниците, руското правителство действа точно в духа на своята политика за предпазване на Русия от въвличането ѝ в нежелателна война.

Но и тази превантивна мярка не помага. В хода на сръбско-турската война (юни–октомври 1876 г.) скоро става ясно, че силите на Турция са чувствително по-големи. През октомври 1876 г. сръбската армия претърпява катастрофално поражение при Крушевац и Сърбия се оказва в критично положение. Източният въпрос достига най-голямо напрежение. За да спаси Сърбия, руският цар произнася реч, в която заявява, че Русия иска мир, но ако Турция не се съгласи да осъществи необходимите реформи, „аз имам намерение да действам самостоятелно“[34]. Същия ден руският посланик в Цариград връчва на Високата порта ултиматум с искане за незабавно сключване на примирие със Сърбия, заплашвайки, че в противен случай Русия ще се намеси със сила. За да подкрепи думите си с дела, още на следния ден царят подписва указ за частична мобилизация[35]. Тези мерки на руското правителство обаче също не са израз на действителни военни намерения. Те имат по-скоро характер на политически шантаж за сплашване на Високата порта с оглед да я принудят към отстъпки. Тъкмо затова тези мерки дават само частичен ефект. Уплашено в началото от категоричния тон на руския ултиматум, турското правителство наистина прекратява военните действия срещу

Сърбия, но същевременно продължава по-нататък своите военни приготовления.

Всички усилия на руската дипломация да постигне по мирен път уреждането на Източния въпрос се осуетяват в резултат на английското противодействие[37]. Окриляна от Англия, Турция упорито отказва да се подчини на външния натиск за реформи и по най-безцеремонен начин потъпква освободителните движения. Особено важен политически ефект в това отношение добива кървавото потушаване на Априлското въстание в България. Големите репресии и жестокости, извършени след въстанието, намират, както видяхме, широк политически резонанс в цяла Европа, предизвиквайки буря от негодувание срещу деспотичния режим в Османската империя. Отзвукът от кървавите злодеяния в България се превръща фактически в главен политически компонент при цялостната развръзка на Източния въпрос[38]. Естествено, най-силна реакция кръвопролитията имат сред руската общественост. Славянофилите преднамерено раздухват истинска психоза, създавайки обществено мнение в духа на намеренията си: да принудят руското правителство към военни действия. От есента на 1876 г. Източният въпрос се превръща в „български въпрос“, който става централна тема на деня и главна грижа на руското правителство. Славянофилите не пропускат случай да изтъкнат, че ако Русия не помогне незабавно и решително на славяните в Турция, рискува да загуби завинаги своя престиж и влияние на Балканите. Тъкмо този аргумент се оказва най-ефикасен в славянофилската агитация[39].

Руското правителство започва също да разбира, че ако продължи да се придържа към политиката на ненамеса, рискува да се компрометира пред народите в Османската империя като техен защитник и покровител, да ги загуби като съюзници и по този начин да увреди фатално на влиянието и интересите си в този район. От друга страна, отчитайки вътрешното и международното положение на Русия, правителството си дава сметка за риска от една подобна война. Изправено пред сложната дилема, руското правителство преживява мъчителни мигове на колебание. В своите записки руският министър на финансите М. Х. Рейтерн пише на 17 декември 1876 г.: „Днес прочетох на царя моята докладна записка, че страната не е в състояние да воюва. Царят се отнесе с разбиране.“ Два месеца по-късно, на 13 февруари 1877 г., Рейтерн отбелязва: „Напоследък намеренията на царя стават все по-миролюбиви... Той се убедил, че войната би била пагубна за нашето финансово и икономическо положение... Русия няма средства за война. Работата е много сериозна – добавя Рейтерн, – че да се подведем по недоразумения, като започнем война, без да знаем с какво ще я завършим.“[40]

Още по-добре изразява настроенията сред руските управляващи среди в този момент военният министър Д. А. Милютин. В своя дневник той между другото пише: „...28.II.1876 г. В Петербург цари тревога във връзка с броженията в Турция. Горчаков започва да губи своята самоувереност... 15.VII.1876 г. Горчаков се опасява, че въпреки нашето твърдо намерение да избегнем на всяка цена войната могат да се появят такива случайни и непредвидени обстоятелства, които да направят за нас войната неизбежна... Царят ми каза: постоянно слушам упреци защо Русия стои пасивно по Източния въпрос. Питам те: благоразумно ли е открито да се бъркаме в тая работа и да подхвърлим Русия на бедствия и последствията на европейска война? Аз не по-малко съчувствувам на нещастните християни в Турция, но аз държа на първо място за интересите на Русия... Струва ми се – пише Милютин по-нататък, – че нас ще ни въвлекат във война даже против нашата собствена воля... 2 януари 1877 г. Горчаков доказва пред царя, че Русия на всяка цена трябва да избегне войната и да остане колкото се може в единство с останалите сили по Източния въпрос... На заседанието на Коронния съвет (29 януари 1877 г.) Горчаков, разсъждавайки за сегашната политическа обстановка, достигна до заключението, че ние в никакъв случай не бива да доведем работата до война. Царят клони явно също към мирната алтернатива... 14.III.1877 г. Нескромна реч на Иван Аксаков в Москва. Осъжда рязко външната политика на Русия. Речта не се харесва на царя. Речта е опасна и вредна в сегашния момент, когато се мъчим да запазим мира. Последствията ще бъдат лоши. Ще последват нови административни мерки за обуздаване на Славянския комитет.“[41]

Същото безпокойство личи и от дневника на министъра на вътрешните работи П. А. Валуев. „17 апр. 1876 г. Новините от Изток са неприятни. Военната партия в Цариград се засилва. Положението става безизходно и за султана, и за... Русия. Сега *решението на въпроса не е в техните ръце, а в ръцете на въстаниците.* Великите сили не бива да допуснат да ги изколят, а те няма да се подчинят. Та какво да прави Турция?... 2 юли 1876 г. Опасна игра! Който знае нашето положение като мен, а за нещастие аз го знам, той не може нито за момент да се поколебае в убеждението, че не бива да водим война, че да рискуваме, е безумно, а да заблуждаваме славянските племена, че ще ги подкрепим, е престъпно... Вчера се видях с граф Адлерберг. Разменихме впечатления по въпроса за кризата в нашата външна политика. *Ние не вървим, нас ни отнася потокът.*“[42]

Съветникът на Горчаков барон Жомини в писмо до Гирс от 30 май 1876 г. пише: „Докато чакаме, нещата на Балканите стават опасни. Турция ще смаже всяко движение. Сърбия, Черна гора и въстаниците ще бъдат издавени в една и съща вода. Създава се опасна ситуация. Упреците на нашите пламенни патриоти, че спираме ентусиазма на славяните и християните, са страшни, защото този ентусиазъм не почива на реална сила. Нашето положение в морално отношение може да стане много мъчително. Ако въстаниците бъдат смазани, нито Австрия, нито Германия, нито Европа няма да ни помогнат. Ние ще останем сами, омаломощени и застрашени в нашия престиж. Това е краят, от който най-много се страхувам.“[43]

Любопитно е, че дори Н. П. Игнатиев, който не споделя външнополитическата концепция на Горчаков и специално неговата политика по Източния въпрос, който по принцип е за енергични настъпателни действия срещу Турция, в критичните моменти също започва да проявява умереност. В своите записки Игнатиев отбелязва: „Войната е народно бедствие и трябва да се направи всичко, за да се избегне... още повече, че по мое дълбоко убеждение моментът за война е пропуснат... Все пак – добавя той – трябва с чест да се излезе от положението.“ На заседанието на Коронния съвет от 12 февруари 1877 г. според Игнатиев най-забележителното е, че „членовете на съвета не съчувстваха на идеята за война“. Решението на съвета е: да се направи всичко възможно за избягване на война. В това отношение е набелязана цяла програма за дипломатически действия. Войната се счита като най-последна и крайна мярка[44].

Всички опити обаче на руското правителство да ангажира Великите сили за съвместен дипломатически или военен демарш против Турция за едно задоволително решаване на Източния въпрос се оказват безуспешни. За неуспеха в това направление немалка роля изиграва и Бисмарковата дипломация, която под формата на руски съюзник целенасочено, с оглед на свои съображения, се стреми да тласне Русия към едностранен военен двубой с Турция.

Интересът и активната намеса на германската дипломация в Източния въпрос през тези години са продиктувани от усилията за обединение на Германия и нейната консолидация като велика сила в Европа. Източният въпрос съставлява съществен компонент в цялостната външнополитическа стратегия на Бисмарк. Той рационално го използва като ефикасно средство за политически компенсации за регулиране отношенията на Германия с другите Велики сили. В това отношение Източният въпрос придобива най-голяма стойност спрямо Русия, защото от нейната благосклонна позиция най-много зависи успехът на германската политика в Централна Европа. Ето защо Бисмарк подкрепя и насърчава традиционните руски домогвания на Балканите. Тази принципна политическа ориентация на германския канцлер означава на практика, че за разлика от другите западни Велики сили – съперници на Русия в Източния въпрос, Германия не е заинтересована от запазването на Османската империя и статуквото на Балканите. Напротив, в плановете на железния канцлер овехтялата империя на султаните край Босфора фигурира като изкупителна жертва с оглед на германските интереси. В съответствие с тази политическа стратегия Бисмарк проявява явна благосклонност към националноосвободителните движения на Балканите, в които вижда съюзници на германската кауза. Затова не е случайна неговата отзивчивост към тях, когато са му нужни с оглед на една или друга политическа комбинация. Такъв е случаят например, когато през лятото на 1875 година избухва въстанието в Босна и Херцеговина. Точно в този момент Бисмарк се чуди как да отклони и пренасочи вниманието на Великите сили от френско-германската граница към Балканския полуостров и буквално мечтае за бунтовен пожар в Османската империя. Босненското въстание става сякаш по поръчка, като дар от небесата. Съществуват дори сериозни улики, че германският канцлер също е подпомогнал пръста на съдбата. Безспорен факт е обаче, че това въстание подпомага в значителна степен германската политика, поради което Бисмарк прави всичко възможно, за да го насърчи. Именно чрез него на германската дипломация се удава да превъзмогне досадното опекунство на Англия и особено на Русия, които започват дори да си сътрудничат по време на акутната френско-германска криза през 1875 г. в полза на Франция.

С помощта на Източния въпрос като компенсационно средство Бисмарк наистина успява да привлече Русия на своя страна във войните срещу Австрия и Франция. Благодарение на руското съдействие усилията му за обединение на Германия се увенчават с истински триумф. Плодотворните резултати от това взаимно изгодно руско-германско сътрудничество дават на Бисмарк надежди, че и занапред ще може да разчита на Русия, ако подкрепя безрезервно нейните аспирации на Балканите. Надеждите му в това отношение обаче не се оправдават. Руското правителство начело с княз Горчаков съзира в непрестанно растящата германска мощ заплаха за руските интереси в Европа, поради което след 1871 година застава на страната на победена Франция във възникналия френско-германски конфликт. Според Горчаков Русия има далеч по-големи интереси в Европа, отколкото на Балканите. Поради това руската дипломация насочва главното си внимание към бреговете на Рейн и съзнателно се въздържа от активни действия срещу Османската империя. А относителното спокойствие на Балканите предлага добри възможности на руското правителство да играе арбитражна роля във френско-германския конфликт, извличайки от това добри политически дивиденти. Това е причината, поради която руското правителство се старае да не допусне в никой случай нов сблъсък с Османската империя и хладнокръвно се отказва от щедрите и съблазнителни предложения на княз Бисмарк за съдействие в това направление.

Естествено, германският канцлер е люто раздразнен от тази политика на руското правителство. Той решава да противодейства пак с помощта на Източния въпрос, но този път като средство за оказване на политически натиск върху Петербург. Германската дипломация полага всевъзможни усилия за възпламеняване и задълбочаване на балканския конфликт, и то така, че Русия да се ангажира плътно в него чрез една руско-турска война. Първата успешна крачка към осъществяването на този план е въстанието в Босна и Херцеговина, а втората – въстанието в България през пролетта на 1876 г.

Вестта за въстанието в България предизвиква голямо задоволство в Берлин, а неговото потушаване охотно се използва от Бисмарк, за да присъедини своя глас към европейската общественост в подкрепа на българите. Особено показателна е неговата реч от 5 декември 1876 г. пред Райхстага. В тази реч Бисмарк между другото заявява: „Нашата цел е да постигнем подобряване на положението на християните в Европейска Турция. Ние искаме там да се създадат такива условия, които да не допускат повторението на подобни кървави изстъпления, каквито извършиха черкезите в България през тази година. Или, с две думи, ние искаме християнските поданици на Портата да бъдат защитени от съществуващия сега там явен произвол, който Европа не може и не бива повече да търпи. Цяла Европа е единодушна, че трябва най-после да се сложи край на този произвол.“[45]

Няколко дни по-късно железният канцлер оказва ласкав прием на двамата български пратеници Драган Цанков и Марко Балабанов, пред които излага германската позиция във връзка с молбата им за съдействие по следния начин: „Аз откровено ще ви кажа, че ние храним към вас най-големи симпатии и ще направим всичко, което е по силите ни, за да се подобри вашето положение. Моят господар, германският кайзер, живо се интересува от вашите работи и искрено желае да се облекчи вашето положение. Сега неговите симпатии са изцяло на ваша страна. Вие непременно ще постигнете успех, защото цяла Европа е с вас... Аз вярвам, че Русия няма да ви остави в беда и, ако трябва да се действа със сила, тя непременно ще извади меча. А ние, както вече казах, сме нейни приятели и ще я подкрепим.“[46]

С тези благосклонни думи пред българските пратеници княз Бисмарк дава недвусмислено да се разбере, че той вижда решението на българския въпрос единствено в една руско-турска война. А тъкмо през тези дни, както е известно, предстои откриването на Цариградската посланическа конференция на Великите сили, на която руската дипломация се надява за мирно решение на източната криза. Руските дипломати полагат отчаяни усилия в този смисъл и дори успяват с цената на големи компромиси да постигнат споразумение по този въпрос с главния си съперник – Великобритания.

Германия обаче не може в никой случай да допусне подобна развръзка. Бисмарк нарежда на немските пълномощници в Цариград на всяка цена да блокират мирния изход. В провала на конференцията Бисмарк вижда чудесна възможност да изправи Русия пред „казус бели“, т.е. да бъде принудена да воюва. И успява – Цариградската конференция завършва с провал, за който до голяма степен спомага и германската дипломация.

В края на краищата, след като дипломатическите средства се изчерпват, без да дадат резултат, царското правителство е принудено от обстоятелствата да тръгне по пътя на военната алтернатива. Важно значение за решението на императора в тази насока има докладната записка на военния министър Д. Милютин от 7 февруари 1877 г. под заглавие „Нашето политическо положение понастоящем“. В нея най-подробно и аргументирано се преценяват всички обстоятелства, всички плюсове и минуси на дилемата: мир или война. Записката е обсъдена в едно драматично заседание на Коронния съвет на 12 февруари 1877 г. „Вътрешното икономическо преустройство на Русия – се казва в докладната записка на Милютин – се намира в такава фаза, че всяко външно усложнение може да доведе до твърде продължително разстройство на държавния организъм... Войната при подобни обстоятелства би била велико бедствие за нас... и би довела държавата до пълно изтощение... а заедно с това може би ще се увреди и на нашия престиж като велика сила. Крайно неблагоприятното вътрешно положение на Русия за войната с нищо не се облекчава и от външна страна. Ние нямаме нито един съюзник, на когото бихме могли да разчитаме.“ По-нататък в записката подробно се анализира външнополитическото положение на Русия и се заключва, че „както нашето вътрешно положение, така и външните обстоятелства еднакво показват, че ние не само не можем да желаем войната, но, напротив, налага се да я избегнем“.

Същевременно обаче в докладната записка се изтъква и доводът в полза на военната алтернатива. Аргументацията в това отношение е следната: „...Изходът от Цариградската конференция ясно показва, че общото въздействие на Европа върху Турция е немислимо, че пасивното европейско съгласие е готово да принесе съдбата на балканските християни в жертва... *Но не бива да скриваме от себе си важността и опасността за нас от подобно положение.* Фактическото безсилие на колективните европейски действия може само да окуражи Турция към най-безразсъдна политика... и да превърне тази слаба държава в страшно оръдие против нас. Сега, когато Европа се наслаждава на мир, само ние сме принудени да живеем в постоянна тревога, непрекъснато да търпим оскърбления по адрес на нашето достойнство и да понасяме увреждане на нашите материални интереси *дотогава, докато не изчезне и последната следа от нашето влияние на Балканския полуостров.* Ето защо, ако Европа може да търпи това положение и *даже извлича изгода от пълното си бездействие, то за нас подобно бездействие би било само гибелно...* Другите държави могат да се колебаят, но ние не можем, ние сме ангажирани пред Русия и пред християните в Турция и пред цяла Европа с думите на нашия император. Ние извършихме мобилизация на нашата армия, която пред очите на целия свят е вдигнала меч за защита на нашата чест... И ако сега ние разпуснем тази армия без подчертан и напълно удовлетворителен мир, това би означавало... да подроним доверието към нея и у нас, и пред външния свят. Подобна демобилизация без никакви резултати би съответствувала на *втора загубена Кримска война, което би имало за нашите външнополитически отношения найсериозни последици...* И историята, и станалите напоследък събития безусловно подсказват, че ние трябва да играем главната роля в решението на Източния въпрос. *И ние скъпо ще заплатим,* ако се откажем от тази задача... На нас ни е нужен мир, но не мир на всяка цена, а почетен мир, дори ако трябва да го достигнем чрез война. Ако допуснем да искаме мир на всяка цена и ако дадем на нашите противници и най-малкия повод да ни подозират в слабост – се заключава в докладната записка, – то тогава след няколко месеца непременно ще се окажем въвлечени във война, но вече при съвършено други, неизмеримо по-лоши обстоятелства.“[47]

След много колебания и драматични перипетии в руските управляващи среди започва да надделява военната алтернатива. Усложненията в Източния въпрос и задълбочаването на политическата криза в Османската империя в крайна сметка принуждават Русия да пристъпи към решителни действия. Руско-турската война става неизбежна.

* * *

Националният празник на съседна Гърция е 25 март. На този ден през 1821 година е осветено знамето на обявеното гръцко национално въстание. Въстанието, както е известно, завършва с поражение, но гърците постигат своята цел чрез Одринския мирен договор от 14 септември и

1829 г., когато след поредната победоносна война на Русия срещу Османската империя се учредява автономното гръцко княжество. Гърците обаче не смятат датата 14 септември за ден на тяхното освобождение, а предпочитат датата, на която е обявено въстанието им. По този начин се създава и утвърждава усещането, че те сами със собствени сили са извоювали свободата си. Така подхранват и укрепват своето национално самочувствие.

По подобен начин постъпват и сърбите. Както знаем, и двете сръбски въоръжени въстания завършват с разгром, а Сърбия получава своята държавна автономия пак по силата на споменатия Одрински мир в резултат на същата руско-турска война. Ала никой в Сърбия не смята за нужно да ознаменува датата на този договор като ден на тяхното освобождение. Всеобщо е убеждението, че Сърбия сама е извоювала независимостта си. Очевидно пак въпрос на национално самочувствие. А всъщност е повече от ясно, че както сръбското, така и гръцкото националноосвободително въстание постигат целите си с решаващата помощ на руското оръжие. При това в условията на една изключително благоприятна международна обстановка, в която Русия почти безпрепятствено се разпорежда с Източния въпрос и сама търси поводи за война срещу Османската империя.

Международната политическа обстановка, при която протичат и се осъществяват българското освободително движение и Априлското въстание, е коренно различна и крайно неблагоприятна. Въпреки това нашето въстание също постига целите си. На 20 април 1876 година българският народ обявява тотална самопожертвувателна война на Османската империя, без никакви гаранции за външна подкрепа. Напротив, с изключение на Германия въстанието предизвиква навсякъде кисели гримаси, загриженост и голяма тревога. В такъв смисъл нашето Априлско въстание добива ефект на същинска експлозия, която силно разтърсва международната арена и отваря много работа на европейската дипломация. Чрез него българите изведнъж се превръщат във важен политически фактор, с който всемогъщите Велики сили са принудени така или иначе да се съобразяват. Източният въпрос, превърнал се в Български въпрос, навлиза в остра акутна фаза. „Замразеното“ статукво на Балканския полуостров рухва окончателно, а „европейският концерт на силите“, включително и Русия, мимо волята му, е заставен от обективните обстоятелства да търси политически изход. В центъра на тяхното внимание стои българският проблем.

По този начин, както се вижда, военният разгром на нашето Априлско въстание през 1876 година се превръща на практика в блестяща политическа победа, в истински триумф на националноосвободителна кауза.

То се оказва едно от малкото щастливи и печеливши националноосвободителни въстания, които успяват да реализират политическите си цели. Известни са десетки други подобни начинания в новата и най-новата история на човечеството, които не могат да се похвалят с такава сполука. Нека си припомним например печалната участ на двете полски въстания през 1831 и 1863 година, на унгарското национално въстание през 1848 г. и много други, които не постигат политическите си цели и завършват трагично.

Обективният политически резултат е най-меродавният измерител за ефективността на всяко националноосвободително движение. Очевидно успешната развръзка не зависи толкова много от въоръжената изява, а най-вече и преди всичко от политическия ефект. А политическият ефект от своя страна зависи изцяло от международната политическа конюнктура. Световният исторически опит по този въпрос ясно сочи, че до успешна развръзка стигат само онези националноосвободителни въстания, които се вписват по някакъв начин като нужен елемент в плановете на такива достатъчно мощни двигателни сили в голямата политика, които са в състояние да им осигурят зелена улица за реализация на техните политически цели.

Точно такъв щастлив шанс има нашето Априлско въстание. То улучва подходящия момент, в който германската дипломация и руските панславистки групировки упражняват силен натиск върху царското правителство, за да го насочат към война срещу Османската империя. В това отношение Априлското въстание им предоставя великолепна възможност като убедителен аргумент. Разбира се, както германската дипломация, така и руските панслависти изхождат в своите сметки по този въпрос от коренно различни и дори противоположни съображения. Ала усилията им са съсредоточени в една и съща цел, която в дадения случай съвпада и с целта на Априлското въстание. Това благоприятно стечение на обстоятелствата многократно подсилва и умножава неговия политически ефект. Българската освободителна кауза попада в международната арена на попътен вятър, намира онази мощна подемнодвигателна тяга, която я извежда до победен финал.

Ако някога в годините до Кримската война сръбското и гръцкото националноосвободително въстание стават с благословията на руския цар и с неговата твърда гаранция за военна подкрепа, то Априлското въстание не може да разчита на подобен политически комфорт. Както стана ясно, през 1876 година политическите обстоятелства изискват многократно по-големи усилия, за да се пречупи волята на царя и да се предизвика коренна промяна във външнополитическия курс на руското правителство. Това е далеч по-трудна и много по-амбициозна задача, която нашето въстание изпълнява по един блестящ начин. С основание може да се каже, че „лудите глави“ – инициаторите, организаторите и осъществителите на Априлското въстание, са не само дръзки и самоотвержени мъже, а и прозорливи политици. Макар да губят неравните битки с неприятеля, в края на краищата те печелят войната срещу Османската империя. Благодарение на тяхната смайваща дързост и политическа прозорливост, след петвековно забвение, над изстрадалата българска земя най-сетне проблясва зората на настъпващото освобождение.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Гозенкампф, М.* Очерк современного состояния вооруженных сил Турции. Спб. 1876; *Извори* на българската история. Т. XVIII. Немски извори за българската история. Т. 1, 1875–1877, под ред. В. Паскалева и К. Косев. С., 1973, 253–257. Доклади на германския шарже д'афер в Цариград Хиршвелд до германското правителство относно състоянието на турските въоръжени сили.

[2] Знаме, № 23, 27 юли 1875; № 25, 27 август 1875; Нова България, № 1, 5 май 1876.

[3] *Каракостов, Ст.* Диарбекирски заточеници. С., 1946, с. 431.

[4] *Мантов, Д.* Цанко Дюстабанов. – В: *Бележити* българи. Т. II. С., 1968, 579–585.

[5] *Тодоров, Ю.* Възпоминания по въстанията в Търновски санджак през 1876 и по съдението на българските въстаници в Търново. Русе, 1897, 105–106.

[6] *Стоянов, З.* Записки по българските въстания 1870–1876. С., 1890, с. 395.

[7] *Архив* внешней политики России (АВПР). Отчет на МИД за 1866, л. 88–89.

[8] *Никитин, С. А.* Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX в. М., 1970, с. 158.

[9] История СССР. Т. II, под ред. М. В. Нечкина. М., 1959, с. 618.

[10] *Генчев, Н.* Одеското българско настоятелство. – Годишник на Софийския университет, т. 14 кн. 3. С., 1972, 191–220; *Димитров, М.* Комитетът на „старите“ – „Добродетелна дружина“. – В: *България* 1000 години. С., 1930, с. 746 и сл.

[11] *Христов, Хр.* Руската общественост и българското националноосвободително движение в навечерието на Руско-турската война от 1877–1878 г. – В: *Освобождението* на България от турско иго. С., 1958, с. 42; *Никитин, С. А.* Славянские комитеты в России. М., 1960, с. 256 и сл.; *Козьменко, И.* Русское общество и Апрельское восстание 1876 года. – Вопросы истории, 1947, № 5, 95–108.

[12] *Априлско* въстание 1876 г. Сборник от документи. Т. 1. С., 1954, с. 210.

[13] *История* дипломатии. Т. 2. М., 1963, 88–89; *Христов, Хр.* Освобождението на България и политиката на западните държави 1876–1878. С., 1968, с. 52.

[14] *Шнеерсон, Л. М.* Австро-Прусская война 1866 г. и дипломатия великих европейских держав. Минск, 1962, 46–47.

[15] Красный архив. Т. 93. М., 1939, 107–108.

[16] *Сказкин, С. Д.* Дипломатия А. М. Горчакова в последние годы его канцлерства. – В: *Международные* отношения. Политика и дипломатия XVI–XX века. М., 1964, с. 419; *Шнеерсон, Л. М.* Цит. съч., 49–50.

[17] *Халфин, Н. А.* Политика России в Средней Азии. М., 1960, 114–119.

[18] Дневник *Д. А. Милютина.* Т. 1. М., 1947, с. 35; *Шнеерсон, Л. М.* Указ. произв., с. 49.

[19] *Архив* внешней политики России (АВПР). Отчет на МИД за 1866, л. 88–89.

[20] *Чичерин, Б. Н.* Воспоминания. Земство и Московская дума. М., 1934, с. 81.

[21] *Сказкин, С. Д.* Конец Австро-Русско-Германского союза 1879–1884. Т. 1. М., 1928, с. 29.

[22] Die Auswartige Politik Preuben (APP) 1858–1871. Diplomatische Alkenstucke, Bd. 8, 1866–1867. Oldenburg, 1934, S. 691.

[23] *Ievalich, B.* Russland 1852–1871 aus den Berichten der Bayerischen Gesandtschaft in St. Peterburg. Wiesbaden, 1963, S. 129; *Тапищев, С.* Император Александр II, его жизнь и царствование. Т. 2. Спб., 1903, с. 75, 110; *Христов, Хр.* Освобождението на България... с. 50.

[24] *Тапищев, С.* Указ произв. Т. 2, с. 293.

[25] По-подробно за руските дипломатически ходове вж: История дипломатии. Т. 2. М., 1961, гл. 3, 83–115; *Христов, Хр.* Освобождението на България... 49–63, 79–65, 96–107.

[26] АВПР, канцелярия, д. 112–1875 (Посольство в Вене), л. 19–22; д. 19–1875 (Посольство в Берлине), л. 48–50.

[27] *Освобождение* Болгарии от турецкого ига. Т. 1. М., 1961, с. 92, 113, 133, 138, 176.

[28] Дневник *Д. А. Милютина.* Т. 2, 1876–1877. М., 1949, с. 41.

[29] *Карцов, Ю.* За кулисами дипломатии. – Русская старина. Спб, 1908, т. 133, с. 70.

[30] По-подробно у *С. А. Никитин.* Славянские Комитеты в России. М., 1960, с. 256 и сл; *Христов, Хр.* Руската общественост и българското националноосвободително движение в навечерието на руско-турската война от 1877–1878. – В: *Освобождението* на България от турско иго. С., 1958, с. 42.

[31] *Карцов, Ю.* Цит. съч., с. 70.

[32] *Пак там,* с. 71.

[33] *Пак там,* с. 73. Jelavich, Charles and Barbara, Russia in the East 1876–1880, Studien zur Geschichte □steuropa, Bd. VI, Leiden, 1959, S. 9.

[34] *Тапищев, С.* Цит. съч., Т. 2, с. 335.

[35] Записки графа *Н. П. Игнатьева* 1875–1877. – Исторический вестник, т. CXXXV, Спб. 1914, с. 449.

[36] *Освобождение* Болгарии от турецкого ига. Т. 1, с. 484.

[37] *Христов, Хр.* Освобождението на България... с. 59 и сл.

[38] *Паскалева, В.* Демократичната общественост в Западна Европа и Освобождението на България. – В: *Освобождението* на България... 44–78.

[39] *Козьменко, И.* Цит. съч., 95–108.

[40] *Рейтерн, М. Х.* Русская старина. Спб., юли 1910, с. 43.

[41] Дневник *Д. А. Милютина.* Т. 2, 1876–1877. М., 1949, с. 24, 57–58, 60, 130, 135, 147–148.

[42] Дневник *П. А. Валуева.* Т. 2, 1865–1876. М., 1961, с. 356, 374–375.

[43] Jelavich, Charles and Barbara. Op. cit, p. 14.

[44] Поездки графа Н. П. Игнатьева по европейским столицам перед войной 1877–1878. – Русская старина. Спб., март 1914, с. 497, 499–501.

[45] *Косев, К.* Бисмарк, Източният въпрос и делото на българското освобождение 1876–1878 г. С., 1987, 340–341.

[46] *Балабанов, М.* Страници от политическото ни възраждане. С., 1904, с. 357.

[47] *Гезенкампф, М.* Мой дневник 1877–1878. СПб., 1908. Приложение № 2, докладна записка на военния министър Д. А. Милютин от 7 февруари 1877 г. При съставянето на докладната записка е взел участие Н. Н. Обручев.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 5

I. МАТЕРИАЛНИ И ДУХОВНИ ИМПУЛСИ НА НАЦИОНАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ 15

II. ПРЕВРЪЩАНЕ НА ИДЕЯТА ЗА ОБЩОБЪЛГАРСКО ВЪСТАНИЕ В ПОЛИТИЧЕСКА СТРАТЕГИЯ 106

III. ИЗТОЧНАТА КРИЗА И РЕВОЛЮЦИОННИЯТ ПОДЕМ НА БАЛКАНИТЕ – 1875 г. 141

IV. ГЮРГЕВСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ 200

V. НЕПОСРЕДСТВЕНА ПОДГОТОВКА ЗА ВЪСТАНИЕ 224

VI. ОБЯВЯВАНЕ И ХОД НА ВЪСТАНИЕТО В IV (ПАНАГЮРСКИ) РЕВОЛЮЦИОНЕН ОКРЪГ 332

VII. НАЧАЛО И РАЗВОЙ НА ВЪСТАНИЕТО В ТЪРНОВСКИ, СЛИВЕНСКИ И ВРАЧАНСКИ ОКРЪГ 376

VIII. МЕЖДУНАРОДЕН ОТЗВУК 441

IX. РЕЗУЛТАТИ И ЗНАЧЕНИЕ – ВОЕННО ПОРАЖЕНИЕ С ЕФЕКТ НА ПОЛИТИЧЕСКИ УСПЕХ 495

ИСТОРИЯ НА АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ 1876 г.
Българска
Фототипно издание
Редактори **Йордан Соколов, Милена Калчева**
Художник **Константин Жеков**
Техн. редактор **Снежана Соколова**

Издателски индекс 691
Формат 70x100/16
Печ. коли 32,75

Печатница на Академично издателство “Проф. Марин Дринов”
1113 София, ул. “Акад. Георги Бончев”, бл. 5

Цена 12,00 лв.

Поръчка № 3102

ISBN-10: 954-322-132-4
ISBN-13: 978-954-322-132-5